

8/2135

21. 2

BUDAPESTI SZEMLE

42.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

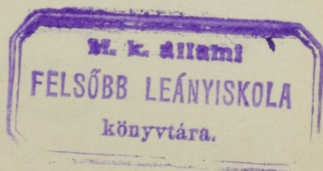
A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.
SZERKESZTI

Alastra inermis
go

GYULAI PÁL.

NEGYVENKETTŐDIK KÖTET

(100. 101. 102. SZÁM.)

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1885.

P11901/959

EGYETEMI
BUDAPEST
TÖRVTÁR

BIBLIOTHECA	SCIENT.
UNIV	CAE
BUDAPEST	B.
DUPLICATE	

Orsz. Levéltár Kézirata
1895. 61. sz.

FRANKLIN TARSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

C. SZÁM.

TÁRSADALMI ELMÉLETEK AZ ÓKORBAN. (I.) — Medveczky Frigyesztől	1
ARANY JÁNOS ÉS ARISTOPHANESE. (IV.) — Imre Sándortól	34
OROSZORSZÁGBÓL OROSZORSZÁGRÓL. — Rajeczi Istvántól	57
A VÁMOK EMELESE ÉS A MEZŐGAZDASÁG HELYZETE. — Heltai Ferencztől	76
A KAPU BE VAN ZÁRVA. Elbeszélés. — Petelei Istvántól	111
KÖLTEMÉNYEK: <i>Hiü küzdelem.</i> Lévy Józseftől. — <i>Morituri salutamus.</i> Longfellow után, angolból. — Szász Bélától	130
A PÁRBÉR MAGYARORSZÁGON. — Timon Ákostól.	140
A FELSŐHÁZ KEZDEMÉNYEZŐ JOGA. — Zichy Antaltól	151
ÉRTESITŐ: Censor: <i>Társadalmunk és nemzeti hivatásunk.</i> Grünwald Bélától. — K. Nagy Sándor: <i>Biharország. Uti rajzok.</i> — s. — Isaac- sohn J.: <i>Das preussische Beamtenhum unter Friedrich Wilhelm I.</i> <i>und während der Anfänge Friedrich des Grossen.</i> B. A. — Grün- wald Béla: <i>Kossuth és a megye.</i> — a. — Sziunyei József: <i>Hazai és</i> <i>külföldi folyóiratok magyar tudományos repertoriuma.</i> Hírlapok 1731—1880. I. rész. — d.	156

CI. SZÁM.

NE HALIJA HIRÉT AZ ANYJÁNAK. (I.) Regény. — Pálffy Alberttől	177
TÁRSADALMI ELMÉLETEK AZ ÓKORBAN. (II.) — Medveczky Frigyesztől	197
A BALKÁN FÉLSZIGET NÉMELY ORSZÁGAINAK ÉS TARTO- MÁNYAINAK KÖZGAZDASÁGI VISZONYAI. — Keleti Károlytól	234
FRANCZIAORSZÁG ÉS TUNISZ. — Lőrincz Bélától	248
AZ IDEGEN SZÓK IRODALMA. — Simonyi Zsigmondtól	285
KÖLTEMÉNYEK: <i>A küszöbön.</i> Gróf Zichy Gézátl. — <i>A blenheimi</i> <i>csata.</i> Southey Róbert után, angolból. — Perényi Istvántól	299
A TALÁLmányOK VÉDELME NÉMETORSZÁGON. — Kovács Gyulától	303
A PÁRBÉR MAGYARORSZÁGON. — B. Roszner Ervintől	311

ÉRTESITŐ: Réthy László: <i>Magyar stíl.</i> —t. — Gyarmathy Zsigáné: <i>A regényes feleség.</i> I. S. — Révész Sámuel: <i>Vasuti szótár.</i> —m. — Gelléri Mór: <i>Budapest a kiállítás alatt.</i> —i. — Legouvé Ernő: <i>Lányaink és fiaink.</i> —n. — Péch Antal: <i>Alsó Magyarország bányamivvelésének története.</i> —d.	320

CII. SZÁM.

GRÓF LÓNYAY MENYHÉRT ÖNÉLETRAJZI TÖREDÉKE	337
KALKUTTÁTÓL DÁRDZSILINGIG. — Déchy Mórtól	357
MODERN ZOOLOGIA ÉS GYAKORLATI ÉLET. — Szaniszló Alberttől	384
AZ ORSZÁGOS KÉPTÁR UJ SZERZEMÉNYEI. — Pulszky Károlytól	406
NE HALLJA HIRÉT AZ ANYJÁNAK. (II.) Regény. — Pálffy Alberttől	415
KÖLTEMÉNYEK. <i>Enyhülés.</i> Lévy Józseftől. — <i>Tavaszzal.</i> Csengeri Jánostól	454
UJABB STATISZTIKAI IRODALMUNK. — Heltai Ferencztől	456
A ZSIDÓK TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON A KÖZÉPKORBAN x.	470
ÉRTESITŐ: Pulszky Ágost: <i>A jog- és állambölcsészet alaptanai.</i> Pauler Gyulától. — Greguss Ágost és Beöthy Zsolt: <i>Magyar balladák.</i> Riedl Frigyesztől. — Kacziány Géza: <i>Alisz.</i> —f. — Adolf Kohut: <i>Lustige Geschichten aus dem Tokajerland.</i> — <i>A párbér Magyarországon.</i> Timon Ákostól. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> Földes Bélától	479

TÁRSADALMI ELMÉLETEK AZ ÓKORBAN.

Első közlemény.

Az ókori culturnepek irodalma nem bővelkedik társadalmi elméletekben. A rómaiak itt alig jönnek tekintetbe. Cicero, ki az állami és társadalmi élet elméletének némely kérdéseire reflectált, ez irányban sem tanúsított számba vehető eredetiséget. A görögöknél pedig, a sors kegyelméből a pusztulástól megmentett munkák közt, csak néhány nagyszabású kísérletet találunk. Xenophon a házi gazdaságról szóló művében a hasznos munka és a családi élet erkölcsi jelentőségét korszakában szokatlan elfogulatlansággal jellemzi; az államregények egyik neméhez tartozó jellemrajzban pedig, a Kypaidiában a lovagias királyságot egy eszményített történeti alakban dicsőíti. De a tulajdonképeni társadalmi problémák elméleti tárgyalására nem vállalkozik. E téren jelentősebb kísérleteket csak az ókor két nagy gondolkodójának, Platon és Aristotelesnek államphilosophiai munkáiban találunk. Mind a kettő a legmagasabb rendű emberi közösség, az állam lenyegét és czéljait tárgyalja. A társadalom újabb fölfogásának, az állami és társadalmi föladatok elvi elkülönítésének nyomait náluk hiába keresnők. De másfelől az antik állameszme értetűvé teszi azon jelentékeny szerepet, melyet e politikai rendszerekben a társadalom-politikai intézmények visznek, azon tendentiát, melynél fogva majdnem az összes társadalmi viszonyok rendezését az állam föladatává teszik.

Platon eszményi állama az első nagy conceptio a társadalom-philosophia terén, melyen őt később a világboldogítók egész sora követte. Aristoteles ezen a terén is gondosabban

veszi számba a tapasztalás tanúságát és ennél fogva a társadalmi viszonyokra vonatkozó ítélete is egészben veve elfogulatlanabb és biztosabb, mint a Platoné, ki a legjobb állami s társadalmi rendet is úgyszólván «az eszmék légüres terében» konstruálja. Könnyen érthető, hogy később az államregények s utópiák szerzői általánosságban Platon terveit másolják,*) míg az újabb társadalmi elméletekben gyakran Aristoteles politikája idéztetik.

I.

P L A T O N.

Platon állam- és társadalom-philosophiája három műben foglaltatik, úgy mint a *πολιτικός* (államférfi), *πολιτεία* (Respublica) és *Νόμοι* (De legibus) című műveiben. Az első munkában inkább csak a politika tárgyának s fogalmának meghatározását s az alkotmányformák leglényesebb különbségeinek megállapítását kíséri meg. A másodikban a tökéletes állami rendet, a legjobb állam mintaképét ábrázolja. A harmadikban némileg alkalmazkodik a reális viszonyokhoz és nem egy irányban módosítja az államról szóló műben foglalt javaslatokat és követelményeket.

Már az első munkában is érvényesül azon nézet, miszerint az igazi tudással bíró vagy a böles ember belátása többet ér a törvényeknél és a tökéletes államban pótolná a törvényeket. A politika nem egyéb, mint *ἐπιμελητική τέχνη*, azaz olyan tudomány, illetőleg azon mesterség, melynek föladata az emberekről törvények segítségével vagy törvények nélkül gondoskodni. Platon már ezen a helyen is az állam nevelői hivatására utal; már itt követeli, hogy az állam — czélszerű házasági törvények alkotása és szigorú kezelése által — az állami cél követelte nevelés számára jó anyagot biztosítson, hogy az e célnak megfelelő tulajdonságok s jellemek föntartásáról és örökítéséről gondoskodjék. Föladatává teszi arról gondoskodni,

*) V. ö. R. v. Mohl: *Die Staatsromane. Ein Beitrag zur Literatur-Geschichte der Staatswissenschaften.* (Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. 1845. I.)

hogy nem homogen jelleme, hanem heterogen jelleme, különböző kedületű és jellemű egyenek párosuljanak (tehát a szelidek és gyöngédek az erélyesekkel és harciasokkal); mivelhogy csak az ilyen frigyből eredő ivadékokban létesülhet a hajlamok és tehetségek valóban harmonicus viszonya.

Platon legjelentékenyebb államphilosophiai műve a *Res publica* (πολιτεία), melyben a létező államok intézményeit rosszaló philosoph e kérdésre felel: Milyen tulajdonságokkal kell a tökéletes vagy a valóban igazságos államnak bírnia?

Kétséget nem szenved, hogy ez a mű a legnagyobb befolyást gyakorolta az úgynevezett utópiák vagy államregények íróira, kik a legújabb időkig sokat kölcsönöztek Platon eszményi államától. Csakhogy a Platon művét nem szabad amazokkal egy sorba tenni.*) Az államregények azon kérdésre, «miként létesíthető a legjobb, a legigazságosabb és legcélyszerűbb társadalmi és állami rend?» egy költött állapot, egy sehol sem létező állami és társadalmi szervezet ábrázolásával felelnek. Elméleti vizsgálatok és beható bizonyítások helyett egy költői képet nyújtanak. Platon művei nem nyújtanak ily képet, hanem inkább dogmatica tárgyalják a társadalmi és állami célokat, az állami ügyek és a társadalmi viszonyok rendezésének szabályelveit dogmatica állapítják meg.**)

Platon a Respublikában mindenekelőtt az igazság és az igazságtalanságnak gyönyörtől és fájdalomtól, haszontól és kártól független jelentőségét, az igazságnak (mint a lélek egészségének) abszolút becsét és a valódi boldogsággal való kapcsolatát igyekszik megállapítani. E vizsgálat útján pedig szükségesnek látszik az állam lényege és célja iránt tisztába jönni. Platon tehát legközelebbi feladatául tűzi ki a legjobb alkotmány elemeinek meghatározását. A politikai rendszer itt egyelőre nem mint főcél, sőt egyáltalában nem mint öncél, hanem csak mint oktató analogia szerepel, úgy szólván mint didaktikai mesterfogás az eredetileg célba vett ethikai vizsgálat érdekében, mely által a szerző (saját vallo-mása szerint) az igazságot az államnak nagyobb méretein

*) Baerenbach: *Die Socialwissenschaften*, p. 14.

**) Vessd össze R. v. Mohl: *Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften*, I. B. és ugyanazon szerzőnek föntemlitett *Die Staatsromane* című értekezését.

szemléltethetőbbé tenni szándékozik. «Vizsgáljuk a dolgot úgy, mintha valaki meghagyta volna, hogy igen kis betűket távolról olvassunk, habár nem épen igen jól látunk, és mintha azután valaki észrevenné, hogy ugyanazon betűk máshol nagyobb alakban és nagyobb tárgyon olvashatók . . . Igazságot az egyes emberben, de egy egész államban is találunk . . . Ez pedig nagyobb, mint az egyes ember . . . Vizsgáljuk tehát meg mindenekelőtt: mi az igazság az államokban; és azután vegyük azt szemügyre az egyesekben . . .» (*Rep.* I. II. c. 10.)

Nem alaptalanul jegyeztetett meg, hogy az út, melyet Platon választ, jobban illik a költőhöz, mint a philosophushoz. Mert a kérdést — úgy látszik — nem tárgyszerű vizsgálat, hanem egy instructiv analogia útján, mintegy csak allegorice oldja meg. De e hátrányt eléggé ellensúlyozza az a körülmény, hogy az eleinte pusztá apparatusnak nyilvánított politikai elmélet a fejtegetések folyamában teljesen önálló jelentőséget és fontosságot nyer, míg az ethikai kérdés egészen a háttérbe szorúl — annyira, hogy az állameszmény ábrázolása mindinkább tulajdonképi főczéllá lesz.

A politikai elmélet sokkal kiválóbb fontosságot és nagyobb terjedelmet nyert, mintsem hogy pusztá segédeszköznek, pusztá allegoriának tekinthetnők azt. Ez ellen az a tény is szól, hogy olyan állami intézmények is a lehetőleg lehetőbban tárgyalatnak, melyek az igazsággal mint egyéni erénnyel alig hozhatók kapcsolatba.

Platon is (mint később Aristoteles) a politikát szoros kapcsolatba hozza az ethikával*) és így a *Respublikában* az igazság lényegének meghatározása nem válik teljességgel mellékes dologgá. De államtanának sok része e kapcsolattól független elvi jelentőséggel bír.

Platon eszmenyi állama egészben véve megfelel a görög állameszmének. Az általa tervezett intézmények nagy része epenséggel ez állameszme végső consequentiájának tekinthető. Minden egyéni érdek alárendeltetik az állami czélnek. Az állam, e fölfogás szerint, úgyszólván elő egyén nagyobbított mértékben, mely több, egymással belsőleg kapcsolatos és egy közös czélt szolgáló alkatrészből áll és melyben az egyednek, mint olyannak, nincsen önálló jelentősége vagy becse, mert

*) Vesd össze Th. Ziegler: *Geschichte der Ethik*, I. B. C., 5.

az egyed mintegy csak egy magában véve jelentéktelen összeadandó, mely csak az egész összegben nyer jelentőséget.*) Az állam egységes jelleme, az érdekek tökéletes egyensúlya és solidaritása a legfőbb cél. Ennek az ára pedig az egyéniség igényeinek megsemmisítése.

Platon az egyes ember lelki életét az állami élettel veti össze, a valóban igazságos állam alkotmánya és az erényes ember lelki állapota közti analogiát fejtegeti. Ez értelemben mondhatták, hogy Platon államtana politikai psychológián alapszik. Szerinte a léleknek három eleme vagy alkatrésze van, úgymint λόγος, θυμός és επιθυμία. Ezek későbbi írók szerint a lélek eszes, haragos (irascibile) és vágyódó része. Csakhogy a θυμός itt nem haragot, egyáltalán nem csupán pillanati indulatot, hanem inkább állandó tulajdonságot jelent.

Platon az államban ez alkatrészek vagy elemek analogonait találja, még pedig három osztályban. Ezek: a kormányzók (ἄρχοντες), a hadakozók (ψύλακες, ἐπικούροι, στρατιῶται) és a keresettel foglalkozó osztályok (földművesek és kézművesek, γεωργοὶ καὶ δημιουργοί).

A tökéletes állam szerint mintegy az erényes lélek makroszkopikus látképe. Valamint az egyén erkölcsi tökélye a lélek alkatrészeinek egyensúlyán, harmonicus viszonyán alapszik, úgy a tökéletes állami rend a jelzett osztályok helyes, harmonikus viszonya által jön létre. Platon közelebbről is szemügyre veszi a társadalmi és állami rend genesisét.

Az emberi élet szükségletei készítetnek az állami életre. «Minden egyes önmagának nem tesz eleget, hanem mindenkinek sokra van szüksége.» (Rep. II. c. 11.) A társadalmi közösségben már kezdettől fogva bizonyos primitív munkafelosztás jön létre. A különböző hajlamok és tehetségek különböző foglalkozásokra ösztönzik az egyeseket. Az egyesnek és a közösségnek legtöbb haszna lesz, minden munka legjobban fog haladni és legtöbbet fog eredményezni, ha mindenki a kellő időben s másféle elfoglaltság nélkül csak egy munkával foglalkozik. Csakhogy ezután nem csak annyit kell producálnia, a mennyire

*) Prantl: *Uebersicht d. griech.-röm. Philosophie*, p. 102. V. ö. Laas: *Idealismus und Positivismus* II. Bd.: «Das Individuum ist nur als Glied am socialen Gesamtorganismus von Werth.» p. 59.

neki szüksége van, hanem azonfelül még legalább annyit, mennyire azoknak szükségök van, kik munkájuk eredményével saját szükségeinek kielégítéséhez járulnak (id. h.). Nélkülözhetetlen tehát a társas életben a hivatások specializációja, a munkafelosztás primitív formája.

Mindenek előtt olyanok szükségeltetnek, kik az életföntartás legszükségesebb föltételeiről vagy eszközeiről gondoskodnak, úgymint termelők, kereskedők, munkások.

A hol az életre szükséges javak megvannak, ott támadásoktól is kell tartani. Az államnak tehát szüksége van olyan osztályra, mely az élet és az életföntartás eszközeinek oltalmazását teszi föladatává. Ez a hadakozók osztálya, melynek hivatása több kitüntető tulajdonság egyesítését követeli. Mert a ki az államnak jó és megbízható öre akar lenni, annak buzgónak, erősnek, vidornak, tudnivágyónak, tehát «philosophikusnak» is kell lennie. A hadakozók föladata igen nagy gondosságot és minden egyéb foglalkozástól tartózkodást is igényel. Egy szóval: Platon egy külön katonarendnek, az állandó hadseregek szószólója.

Ez alkotmányban — mondja Sokrates a *Respublicá*-ban — nem létezik kétalakú vagy épen többalakú ember, mert mindenik csak egy dolgot végez . . . Azért ilyen államban látjuk, hogy a varga csak varga, de nem egyszersmind kormányos is a vargamunka mellett, a földművelő csak földműves, de nem bíró a mezőgazdaság mellett, és a hadakozó csak katona, nem pedig egyúttal iparos is a katonáskodás mellett, és így mindannyian. (*Rep.* III. c. 9.)

Nem tagadhatni, hogy Platon a munkafelosztás primitív formáinak társadalmi jelentőségét belátta és méltatta.*) Mindazonáltal túlzás nélkül nem állíthatni, hogy ő a munkafelosztás közgazdasági elvét már úgy fogta föl, a mint az később (különösen A. Smith által) a közgazdaságtanban formuláztatott.***) Mert azon ténynek fölismerése, hogy a különböző hajlamok és tehetségek a foglalkozások és hivatások specializációjára vezetnek, és hogy ennek mindenkire nézve

*) V. ö. E. de Laveleye: *Éléments d'économie politique* I. II.

**) «Cette loi que nous appelons de la division du travail est posée par Platon, avec toute la netteté désirable (*Rep.* 379 a), et il en donne les raisons précises.» A. Espinas: *Des sociétés animales. Étude de psychologie comparée.* p. 18.

kedvezőbb eredménye van, mint azon ősalapotnak, melyben mindenik mindennemű dolgot egymagában végez, — e tény megismerése még meglehetősen távol esik azon kapcsolat fölfogásától, mely egy és ugyanazon mesterség vagy iparágnak számos speciális műveletekre való szétbontása és a productió gyorsasága és bősége között létezik.

Azonfelül a primitív munkafelosztásnak meltatása Platon művében benső kapcsolatban van azon osztályszellemmel, mely ama sajátzerű (a különböző osztályokat a lélek különböző alkatrészeivel összeállító) politikai psychológiában érvényesül és még meglepőbb alakot ölt egy részletesen előadott mythosban. A mythos ugyanis — daczára azon inkább csak odavetett megjegyzésnek, hogy a πολις lakói (az állampolgárok) mindnyájan testvérek — azt beszéli, hogy az alkotó isten az egyes osztályok tagjait különböző anyagból készítette, illetőleg különböző fémeket kevert mindeniknek a lelkéhez, még pedig az uralkodók vagy kormányzóknál aranyat, az öröknél vagy hadakozóknál ezüstöt, a földművelőknel és bér munkásoknál vasat és érczet. (*Rep.* III. c. 21.) A hasonlóktól azután hasonlók származtak. De Platon — mintegy az exorbitans következményektől visszarettenve — megengedi az átmenetek lehetőségét.

Már itt találkozunk az emberek természeti egyenlőtlenségéről szóló tannal, azon tannal, mely szerint a társadalmi tényezők közti különbségek kizárólag eredeti természeti különbségekben gyökereznek; tehát a természet csinálja e különbségeket, szintűgy mint megkülönbözteti az aranyat az ezüstitől és a vastól. E tendentia némileg a keleti népeknél uralkodó kaszt-szellemre emlékeztet; habár másfelől a Platon minta-államában oly intézmények fordulnak elő, melyeknek számára a keleti kaszt-szervezetben nem lett volna hely. Különben az osztály-szellem e formájának is általánosságban gondoskodnia kell a válaszfalak föntartásáról, a fajkülönbségek föntartásáról és átörökítéséről, az e czélnek megfelelő nevelésről és még előbb a házassági viszonyok (esetleg csak általán a két nem közti viszonyok) czélszerű szabályozásáról. — Az említett mythosban az Isten az uralkodóknak megparancsolja, hogy semmire se fordítsanak annyi gondot, mint az ivadékra, tehát mindenek előtt elnézés és könyörület nélkül ügyeljenek arra, hogy olyan sarjadék, mely a kellő tulajdonságokkal nem bír, ne legyen az uralkodó osztály tagja, hanem azon alsó osz-

tályhoz utasíttassék, melyhez tulajdonságainál fogva tartozik. Másrészről azt is megköveteli, hogy azt, a ki az alsó osztályokban (munkások vagy földművelők között) nőtt fel, a kormányzók vagy az örök osztályába emeljék, mielőtt észreveszik, hogy oly jeles tulajdonságai vannak, melyek csak a felső osztályok tagjait tüntetik ki. Egy szóval a hadakozók és kormányzóknak rossz, az osztály hivatására nem képesített sarjadékát át kell tenni az alsó osztályokba, az alsó osztályokban kivételkép találkozó nemes elemeket pedig föl kell venni a felső osztályokba. Az egyes osztályokat tehát nem teljesen átléphetetlen válaszfalak különítik el. Az átmenet kivételkép lehetővé és szükségessé válik. Így az első osztály, a kormányzók osztálya új tagjait rendesen a hadakozók osztályából veszi.

Az egyes osztályok föladatának megfelelő tulajdonságok föntartását és fejlesztését az állami érdek föltétlenül követeli. E czélra szolgál a nevelés. Ez az állam legfontosabb föladata.

De mindenek előtt szükséges, hogy a helyes nevelést megelőzze a nemi és családi viszonyok czélirányos szabályozása. Erre czéloznak mindazon, e viszonyok modern ethikai fölfogását annyira sértő intézkedések, melyekkel Platon mintá-állama a kívánatos tulajdonságok átörökítését, a faj tisztaságát és ezzel az osztályszellem megmaradását biztosítani igyekszik. Az állami nevelést ugyanis már a szülőknél akarja megkezdeni, hogy oly embereket nyerjen, kik az államczél megvalósítására természettől is képesítvék. Itt Platon nem retten vissza oly intézkedésektől, melyek az önálló egyéniség elidegeníthetetlen jogait megsemmisítik.

Jellemző vonás, hogy ez a nevelés csak a felső osztályok számára kívántatik. Az alsó osztályok nevelésével a Platon mintá-állama nem sokat törődik.

Ez állam általában nem sokat törődik egyeni igényekkel s különérdekekkel; csak az egésznek, az összeségnek lehető legjobb állapotát tartja szemmel. A nevelésnél, a társadalmi viszonyok rendezésénél ebből a szempontból indul ki. Ha csak az egész állam jól van rendezve és gyarapodik; ám lássa a természet, hogy boldogúlnak az egyesek és mennyiben részesülnek az összeség jó állapotában.*)

*) Platon különben nem hódol amaz ó-görög nézetnek, mely az államot föltétlenül becsűnek, öncélnak vagy a politikai működést a legfőbb

Ez államban mindenek előtt arról kell gondoskodni, hogy egyesek vagy egyes osztályok különérdekei ne jöhessenek összeütközésbe az állam céljaival, hogy különösen a hadakozók hatalmukkal az állami rendnek, a társadalmi békének kárára ne elhessenek vissza, sőt hogy már ez osztály szervezete is kizárjon minden különérdeket, mely ilyen visszaélésre ösztönözhetne. Platon itt kivált a különérdekek két forrását veszi tekintetbe: a tulajdont és a családot.

Mindenek előtt szükségesnek tartja, hogy a hadakozókat semmi se csábítsa a polgárok megtámadására vagy sanyargatására. A tökéletlen államokban a bírvágy, a kapzsiság gyakran erőszakoskodásra bírja az erősebbeket. Szükséges tehát, hogy a tökéletes államban a felső osztályok tagjainak — különösen a hadakozóknak — ne legyen semmiféle magántulajdonuk. A hadakozóknak tehát ne legyen magánlakásuk vagy tárházuk. Kívánatos, hogy nyilvános épületekben lakjanak és együtt étkezzenek. A dolgozó polgárok (a munkás osztályok) földadata, őket mindennel ellátni, mire szerény és bátor, hadakozásra hivatott férfiaknak szükségük van. Egy szóval: az állam vagy az összes polgárok védelmezése jutalmául a hadakozók (illetőleg a felső osztályok tagjai) kapjanak annyit, hogy se szükségét ne szenvedjenek, se megtakarításra ne ösztönöztesse. Aranyhoz, ezüsthöz ne nyúljanak! mondja a philosoph. Elegedjenek meg azon isteni aranynyal s ezüsttel, mely lelkekben van; de ne vágyódjanak földi arany s ezüst után, ne használják azt még díszítményre sem! Mert ha egyszer tulajdonuk, saját földjük, lakásuk, aranyuk volna, nem volnának többé a polgárok örei és szövetségesei, hanem belső ellenségektől környezett gazdák és zsarnokok. (*Rep.* III. k. 22. c.)

Általán két szélsőség elkerülendő. Ezek: a nyomor, a szűkölködés és a túlságos bőség vagy gazdagság. Mind a kettő által a munka szintügy mint a munkás rosszabb lesz. A gazdag-

életföladatnak tartja. Szerinte az állam nem képezi az erkölcsi tevékenység legfőbb s legfontosabb tárgyát. Ő szebb és magasztosabb hivatást lát az elméleti tevékenységben, a philosoph contemplatív életében. Mindazonáltal az államot a tudomány és az erény létföltételének, azon eszköznek tekinti, mely annak uralmát a világban megalapítja és föntartja. És ama cél kedvéért áldoz föl annyi érdeket ez eszköznek. V. ö. Zeller: *Die Philosophie der Griechen*, 3. Aufl. II. Th. 1. Abth. pag. 755.

ság fényűzést, restséget, újítást hoz magával, a szegénység nemcsak újítást, hanem tehetetlenséget s alávalóságot is.

Végre azonban mindezen s egyéb szabályok alkalmazása csak oktatás és nevelés által nyer tartós jelentőséget. A nevelés az a varázseszköz, melylyel a tökéletlen valóság ellentállása, a reális világ minden akadályá legyőzendő. Ez tanít mindenkit arra, hogy a maga föladatát oldja meg, hogy a maga dolgát végezze, de ne elegyedjék a másikéba. Mert igazság csak ott létezik, a hol mindenki megteszi a magáét és megkapja azt, a mi őt hivatásánál és munkájánál fogva megilleti. (*Rep.* IV. c. 3. és 10.)

Az államra nézve a legfőbb jó az, a mi egységes jellemet, alkatrészeinek organicus kapcsolatát biztosítja; a legnagyobb baj az, a mi e kapcsolatot lazítja s az egységet szétbontja. Már pedig nincsen szilárdabb kötelék, mint a kedv és a kedvetlenség, az öröm és a fájdalom közössége (*ὁμοπαθεῖς λύπης τε καὶ ἡδονῆς*). Ez köti össze a polgárokat legbiztosabban és legtartósabban. A hol mindnyájuknak ugyanaz okoz örömet és ugyanaz okoz fájdalmat, ott az állam egysége nincsen veszélyeztetve. Ez egység az érdekek tökéletes solidaritásán alapszik. Az utóbbi pedig nem jöhet létre, a hol nem mindnyájan együtt és egyszerre mondanak ki olyan szavakat, mint «enyem» és «nem enyém» (*Rep.* I. V. c. 10—12.) (*Ὁ γὰρ πῶς οἱ πλείστοι ἐπὶ τὸ αὐτὸ κατὰ ταῦτα τοῦτο λέγουσι τὸ ἐμὸν καὶ τὸ σὸν ἐμὸν*). Azért a legjobb állami rend ott létesül, a hol az állami rend őreinek nincsen sem házuk, sem földjük, sem egyéb magántulajdonuk; a hol azok együtt consumálják azt, a mit a többiek szolgálataik jutalmaként rendelkezésükre bocsátanak.

A magántulajdon egyenlőtlenséget idéz elő, az egyenlőtlenség pedig barezt, mondja Platon. A létező államokban két ellenséges nép ütközik össze, gazdagok és szegények. Ez ellentet csorbitja s végtére megszünteti az érdekek solidaritását. Hasonló hatást gyakorol a családi élet, mert sokan a családi érdeket nagyobbra becsülik az állami érdekénél.

A tökéletes államban tehát szükséges, hogy legalább a tulajdonképeni államfőntartó (az állami hatalmat képviselő) osztályok tagjait az összes fontos érdekek, sőt az érzések (öröm és fájdalom) közössége fűzze egymáshoz. Azért mellőzhetetlen, hogy mindenök közös legyen, nem csupán a tulajdon, hanem a család, a nők és a gyermekek is. (*Rep.* V. c. 7.)

Ha e közösség létre jön — így okoskodik Platon — el fog tűnni minden peres ügy, mert egyiknek sincsen magántulajdona saját testén kívül — minden egyéb közös. Meg fognak szünni a meghasonlás, az erőszak és a kölcsönös gyűlölet okai. Mert mindnyájan rokonok lesznek. (V. c. 11—12.) Mindenik érezni fogja a másinak fájdalmát és örömét. Az érzések közösségéből tökéletes érdeksolidaritás fog eredni. Az állam valóban egységes egész, úgyszólván csak egy oszthatatlan organismus vagy egyén lesz, melynel nem az egyes organikus alkatrészek jóléte, hanem csakis az egésznek java jön tekintetbe.

Ez egységes jellem kedvéért követeltetik, hogy a nők nem az egyes férfiaknak, hanem mindannyiának közös felelősségei, a gyermekek mindnyájoknak közös gyermekei legyenek, oly formán, hogy sem az atya gyermekét sem a gyermek atyját ne ismerje. E szempontból kívántatik, hogy a nők is osztozzanak a férfiak közös javaiban, közös lakásaiban, közös étkezéseiben és gyakorlataiban. Megköveteltetik továbbá, hogy a két nem viszonyainak szabályozásáról is a kormányzók bölcsesége gondoskodjék, hogy az állami hatalom a kitünöket kitünőkkel, a gyarlókat pedig gyarlókkal adja össze. De csak az első frigyéből eredő sarjadékot kell ápolni és fölnevelni. A gyarló ivadék elpusztulásra kárhoztatandó. Kívántatik továbbá, hogy a lakodalmak vagy házasságok számát a hatóság esetről esetre a népességi viszonyokhoz képest állapítsa meg; mert a háborúk és betegségek által okozott veszteséget pótolni kell, ne hogy a harczképes férfiak száma megváltozzék.

Platon a tökéletes állam egységes jellemének a családot szintűgy föláldozza, mint az egyént. Nyilvánvaló, hogy ez állam az egyéniség önhatóságával együtt a család ethikai lényegét is megsemmisíti, hogy a Platon eszményi állama valóban az a mindent elnyelő Leviathan, melyben később egy angol philosoph a tökéletes állam jelképét találta, az a moloch, melynek az emberi kedély leggyöngédebb érzelmei, legboldogítóbb javai, tehát nem csupán az önző egyén különérdekei, hanem általános emberi javak és érdekek is föláldoztatnak. *) Saját-

*) A philosoph mentségére szolgál, hogy családi élet a később elfogadott értelemben, az a családi élet, mely kiváltkép a keresztyén civilisatio alapján fejlődött, az akkori görög államokban nem létezett.

szerü tünemény, hogy éppen Platon, a kinél a keresztyénség nemely eszméinek s alaptanainak csiráit találjuk, olyan követelményekre vetemedett, melyek a keresztyén civilisatio szülte humanitás követeléseivel ellenkeznek s melyeket a modern culturnépek erkölcsi tudata leghatározottabban visszautasít.

Ámde a jellemzett állam-eszmény tárgyilagos megítélésének útját szükségképen eltevesztik azok, a kik azt a Platon philosophai rendszerének kapcsolatából kiszakítják és másfelől annak viszonyát a görög állameszméhez és nemzetének erkölcsi állapotaihoz, szokásaihoz, hagyományaihoz, nem veszik észre; ennek következtében pedig, vagy nevetségessé teszik azt, vagy ellenkezőleg mint némely újabb társadalmi elméletek mellett szóló tekintélyt mutatják be. Már pedig ez utóbbiaktól Platon tervezete nemcsak határozott aristokratikus tendenciája, hanem a tisztán egyéni érdekek és igények tökéletes fölfaladozása által is különbözik.*) E tendenciát könnyen megértjük, ha figyelembe vesszük a dóriai államszervezetet,**) és ha azonfelül azon politikai psychológiára gondolunk, melyet Prantl helyesen az efféle kísérletek rettentő példájának nevez (ein warnendes Beispiel für die Versuche einer politischen Psychologie oder psychologischen Politik), minthogy egészben véve az emberi természet tapasztalatszerűen meghatározható jellegeinek, hajlamainak, szükségéinek félreismérésén alapszik.***)

Nyilvánvaló, hogy Platon az uralkodó fölfogás befolyása alatt nem fogta meg sem a családi élet erkölcsi jelentőségét, sem a nő saját szerü ethosát és ebből eredő igazi társadalmi hivatását. V. ö. Strümpell *Gesch. d. prakt. Phil.* stb. 425. l.

*) «Die Socialdemokratie ist in dem entscheidenden Theile ihres Programms ... Extrem des extremen Individualismus und benützt nur auch das Gegentheil dieser Lehre ... für ihre Zwecke.» A. Held: *Socialismus, Socialdemokratie und Socialpolitik*. Ugyanazt mondhatni az ismert socialistikus elméletekről általában.

**) In keinem anderen griechischen Staat finden wir jenen Grundsatz, den Plato auf die Spitze getrieben hat, dass der Einzelne dem Ganzen gehöre und nur für das Ganze da sei, so rücksichtslos durchgeführt, wie in Sparta.» Zeller l. c. 777. l.

***) «Es gehört die ganze leichtfertige Zuversicht der Griechen im Principien-Machen dazu, um ohne alle Rücksicht auf das Concrete, von vorgefassten poetischen Anschauungen aus, unbeirrt an der theo-

Csakhogya bizonyos elméleti túlesapongások épen a jelzett kapcsolatnál fogva — némely analogiák daczára — nem vethetők össze bizonyos újabb kísérletekkel. Így különösen a nemi, házassági és családi viszonyok állami rendezésére vonatkozó javaslatok összevetése modern communisticus tervek némely undorító, cynicus velleitásával, azon arcátlan libertinismussal, melyet a házasság és a családi élet megvetői a jóhangzat kedvéért a «szabad szerelem» régime-jének neveztek el, csak felreértesen vagy merész insinuation alapúlhat.**) Mert a két régime indokai és módozatai lényegesen különböznek egymástól. A Platon államában egyes egvedül a legfőbb állami czél követeli a felső osztályok nő- és gyermek-közösségét. Azért itt kizárólag az államhatalom maga rendezi a két nem viszonyait, még pedig az egyéni hajlamok és vágyak tekintetbevétel nélkül; míg ellenben amaz újabb communisticus tanokban ajánlott régime épen a vágyak és szenvedélyek teljes féktelenségét szentesitené. Az «amour libre» dicsőítői alkalmilag a humanitas elveit hirdetik ugyan; de azokat a családi élet terén a brutalitas szentesítése, az «érzekiség fölszabadítása» (Emancipation des Fleisches), a szenvedélyeknek minden társadalmi korlát és szabálytól való fölmentése által velük legjobban realizálhatni.

Egy az állami czélnek tökéletesen megfelelő emberfaj kiképzése azon eszmény, melynek Platon a házasság és családi élet individuális jellemét és ezzel különösen a nő saját-szerű érdekeit, életcéljait, hatáskörét föláldozza.***) Az ő mintaállama a legkisebb szabadságot sem engedélyezi az egyén vágyainak és szenvedélyeinek, nem bízza a választást az egyének izlésére és vonzalmára, hanem maga adja össze

retischen Aufstellung eines Staates sich zu erfreuen, welcher aus theoretisch erdichteten Menschen besteht.» Prantl id. h. 104. 1.

*) Janet helyesen jegyzi meg, hogy Platon korántsem vetemedik a vágyak és szenvedélyek teljes fölszabadításának követelésére, hanem ellenkezőleg az absolut állami hatalom beavatkozását a leggyöngédebb érzések nyilvánulásaiba, az érzelmi élet kiméretlen fegyvelmezését való-ságos fanatismussal követeli. «Dans ce système, le désir, loin d'être libre, est réglé, surveillé, ordonné par la loi... Ce système ne vient pas d'une fausse complaisance aux faiblesses des sens ou du coeur...» *Histoire de la Science politique*, t. I. p. 145.

**) «Herabwürdigung der Ehe zu einer volkswirtschaftlichen Menschenzüchtung.» Zeller id. h. p. 771.

azokat, kikben a kívánatos tulajdonságokat fölfedezi. A legbensőbb viszonyokat is az állami hatalom szabályozza itt, hogy a kellő hajlamok és tehetségek örökbe hagyását és ezzel az állam védelmezésére és igazgatására alkalmas emberfajnak föntartását s nemesbítését biztosítsa. *) Azért választja az állami hatalom maga az ifjú számára a hozzáillő jegyest. Azért határozza meg az összeadások számát és idejét. Azért gondoskodik arról, hogy a nemesek nemesekkel, a kitünők kitünőkkel, a közsorsúak közsorsúakkal keljenek össze. Azért ügyel arra is, hogy a hatóságok e czélra titokban kellő előkészületeket tegyenek, sőt esetleg fortelyhoz és ámitáshoz is folyamodjanak és ünnepélyes módon (törvény által meghatározott ünnepeken) adják össze az egymásnak szánt jegyeseiket. Minden nem ilyen (nem az állami hatóság által kötött, vagy a kellő formák és szertartások nélkül létesített) frigyből eredő sarjadék ez államban szentetlennek, törvenytelennek nyilvánítatik és elpusztulásra vagy kicsapásra kárhoztatik.

Nemcsak kívántatik, hogy a «jó ivadékból jobb, az alkalmasból mindinkább alkalmasabb eredjen»; hanem föltétlenül megköveteltetik, hogy az ivadék nemzése nem az egyesek vagy a család, hanem az állam érdekében történjék. A jellemzett államban az anya nem a családnak, nem a családfőnek, hanem az államnak adja gyermekét. A nevelés sem a család ügye és föladata, hanem az államé.

A polgárokat erkölcsösségre nevelni, ez épen ez állam legfontosabb föladata. Azért követeltetik, hogy minden törvényes gyermek (megjegyzendő, hogy a felső osztályok ivadékaról és egyáltalán mindig csak ezeknek szervezőtéréről van szó!) születése után nyilvános ápoló vagy kiseddővő intézetbe adassék, melyben az anyák különbség nélkül majd ezt majd amazt ápolják; nehogy saját gyermekökhöz nagyobb mérvben ragaszkodjanak és így társadalmi föladatukat különérdekeknek rendeljék alá, nehogy — saját ivadékok iránti részrehajló érdeklődésből — az egyenlőség és közösség megzavarása után, visszavonult családi élet és magántulajdon után vágyódjanak!

Ennélfogva a hatóság föladata még arról is gondoskodni, hogy az anya gyermekét ne ismerhesse meg, mert így annál

*) Rep. V. c. 9. — «Veredelung der Rasse ist der leitende Gesichtspunkt.» E. Laas: *Idealismus und Positivismus*. II. B. p. 57.

hajlandóbb lesz mindeniket táplálni s ápolni. Az ápolás nehezebb része különben fogadott ápolónéokra bízandó, nehogy az anyák egészsége és ezzel a jövő nemzedék ereje, életrevalósága kárt szenvedjen. Mert ennek a testi ereje, életrevalósága, egészsége az első parancs, melyet Platon minden alkalomnál ismétel. Ezzel a modern pædagogia egyik axiómáját, a «testi nevelés» követelését, és a nevelés némely (a születést megelőző) előfeltételének méltatását anticipálja, oly formán, hogy mintegy a sorok között olvassuk a figyelmeztetést: mens sana in corpore sano! Sőt helylyel közzel még ez elvnek bizonyos modern áramlatokhoz hasonló túlzásait is vesszük észre. E túlzások sajátos ellentétben vannak azon asketikus vonáshoz, mely különben Platon ethikai és metaphysikai nézeteit jellemzi.

Platon a tökéletes államban a testi gyarlóságokat nem akarja tűrni, mert ezek csak hátráltathatják az állami cél megvalósítását. Azért a gyöngé, beteges vagy nyomorék gyermekek kicsapását javasolja. Kívánja, hogy ezek hozzáférhetetlen helyen, a vadonban a sors szeszélyére bízassanak. Ajánlja, sőt követeli is, hogy minden az állam által nem szentesített frigynek (például koruknál fogva törvényszerű házasságra nem jogosított egyének frigyének) magzata a modern népek büntető törvényei által rég elített præventív eszközökkel elpusztíttassék.*)

Platon politikai rendszerében lépten-nyomon észlelhető az állami hatalom beavatkozása oly viszonyokba, melyeknek rendezését a modern állam igen tág határok közt az egyéni iniciatívára bízta. Így a Platon állama pontosan kijelöli azon korosztályokat, melyeknek tagjai törvényes frigyet köthetnek. Még pedig nem csupán a korminimum, hanem a kormaximum is meghatároztatik. (Férfiaknál a 30-dik évtől az 55-dikig, nőknél a 20-dik évtől a 40-dikig.) Csak a hatóságilag autorizált és szentesített frigyből eredő (nem nyomorék) gyermekek neveltetnek föl állami intézetekben, míg minden egyéb viszonyból eredő sarjadék kimeletlenül elpusztulásra kárhoztatik.

*) Hogy ily javaslatok a kortársaknál egészben véve nem okozhattak különös botrányt, könnyen érthető, ha tekintetbe vesszük a több görög államban uralkodó nézeteket és szokásokat, kivált pedig a lacaelemoni intézményeket.

A testi és értelmi fejlődés legkedvezőbb időszaka választatik, hogy egy erős, életrevaló nemzedék előfeltételei realizáltassanak. (V. c. 9.) Azt mondhatnók, hogy Platon mintegy sejtelemszerűen fölismerte az örökbe hagyás törvényének nagy szerepét physiologiában és psychologiában egyaránt.

A családi élet lazítása és különösen a nő házi hatáskörének elvesztése rendesen összetalál a két nem életspharái közti válaszfalak lerontására czélozó törekvésekkel, melyeknek jelszava a «nők emancipatiója». Habár azor áramlat, melyt mostanában e névvel jelölünk, a modern cultura és társadalmi fejlődés szüleménye, melyet nem lehet egyszerűen előbbi törekvésekkel összeállítani; nem tagadhatni, hogy e modern mozgalmnak bizonyos analogonai vagy primitív formái előbbi korszakok törekvéseiben is mutatkoznak. Így különösen Platonról mondhatnók, hogy bizonyos értelemben a nő-emancipatio szószólója az ókorban. Ő szintűgy, mint ez eszmenek újabb előharczosai, psychologiai érvekkel támogatja követelményeit. Egyenlő vagy analog tehetségek s hajlamokból következtet egyenlő rendeltetésre vagy életcélra.

Platon kétségtelennek tartja, hogy a két nem tulajdonságai — daczára az anatomiai typus és némely physiologiai functiókban mutatkozó különbségeknek — csak fokilag különböznek egymástól, hogy tehát a két nem közti különbségek nem fajkülönbségek, minthogy a nőnél ugyanazon tehetségek és hajlamok fordulnak elő, mint a férfinál, csak kisebb mértékben. Egy szóval: a közös tulajdonságok a nőnél csak a fejlődés csekélyebb fokát érik el. És ebből Platon azt következteti, hogy ama tulajdonságok s tehetségek a nőt ugyanazon foglalkozásokra és földadatokra képesítik, melyeket a férfiak végeznek, vagy hogy a nő ugyanazon hatáskörben ugyanazon teendőket — jóllehet csekélyebb erejéhez s tehetségéhez képest kisebbített mértékben — végezhetné. Ámbár vannak egyes nők, a kik jóval fölülmúlnak sok kevésbbé tehetséges férfit; de általánosságban, átlag a férfiak erőre és tehetségre nézve magasabb fokon állnak. A hajlamok s tehetségek mind a két nemnél különfelekép osztvák el. Itt is ott is vannak valamely művészetre vagy mesterségre vagy tudományra vagy a kormányzásra kiválóan képesített egyéniségek. Hadakozó és politikai tehetség kisebb nagyobb mértékben mind a két nemnél található. Azert a nők is hivatvák a hadakozásban és a kor-

mányzásban részt venni. (Κοινὰ μὲν γὰρ ποὺ καὶ ἀρχαὶ γυναῖκες καὶ ἀνδράσι. *Nal. Rep.* V. 9.) Egyenmű tehetségek egyenmű teendőkre képesítenek és jogosítanak. Azért férfiak és nők osztozzanak ugyanazon föladatok megoldásában. Csak-hogy a nőket, mint a gyöngébbeket, a föladatok könnyebb része is illeti.

Az egyenlő hivatások és hivatalok szükségessé teszik az egyenlő nevelést is. Azért szükséges, hogy mind a két nem ugyanazon oktatásban is részesüljön vagy ugyanazon ismereteket sajátítsa el. Az életcélok nivellementja követeli a műveltség nivellementjét is. (*Rep.* V. c. 3—7.)

Ez úgyszólván a nő-emancipáció programja az ókorban, előjátéka azon modern társadalmi mozgalomnak, melynek vezérszava a nő emancipációja.

Valóban páratlan ideologia rejlik azon föltevésben, hogy a jelzett intézkedések által, nevezetesen a felső osztályok család- és tulajdon-közössége által kiírtatnék az emberi gonoszság minden neme és az egész társadalom egy családdá válnék, melyben általános testvériség, tökéletes érdeksolidaritás uralkodnék. Mintha az egyéni hajlamokat és szenvedélyeket ily intézkedések által teljesen ki lehetne irtani.

Ámde el kell ismerni, hogy Platon a czélt korántsem véli írott törvények vagy rendeletek vagy épen erőszakos rendszabályok által elérhetni. Hiszen szerinte a tökéletes államban a bölcs uralkodók vagy kormányzók belátása fölöslegessé teszi s minden tekintetben pótolja a törvényeket. Van azonban egy hatalom, melynek nagyobb hordereje, mélyebb és tartósabb befolyása van, mint bármely törvénynek és mely legjobban kezeskedik az állami czél megvalósításáról. Ez az a varázsszerszám, melylyel Platon a legnagyobb akadályokat és nehézségeket is leküzdhetni véli.

Mert az államnak legfontosabb teendőjét Platon a nevelésben, még pedig az erkölcsösségre, az erényre való nevelésben találja. A politika legfontosabb része, sőt tulajdonképi quintessenciája e szerint állami pädagogia.*) Platon eszményi állama úgyszólván egy nagyszabású nevelő-intézet.

*) «Er will, dass Erziehung und Unterricht aufhören sollen ein Werk des Zufalles und des freien Ernsens jedes Einzelnen zu sein. Man kann sagen, dass Plato mit dieser seiner Ansicht eine ganz neue

Magától értetődik, hogy ott, a hol tökéletes tulajdon- és család-közösség uralkodik, az ivadék neveléséről gondoskodni, a nevelés irányát meghatározni az állam föladata, és hogy az állam, mint nevelési és oktatási hatóság ily társadalomban kiterjeszti fölügyeletét az egyéni tevékenység mindennemű mozzanataira. Ez állam rendőri hatalmát és a censura jogát erőlyesen érvényesíti a szellemi élet minden körében, annyira, hogy a költészet bizonyos fajait egyenesen eltiltja, mert a kedélyeket izgatják és erkölcstelen mythusok terjesztése által megmetelyezik a vallásos képzeteket.

A Platon tervezte államban a nevelés két főeszközei (a görög tradíciónak megfelelően) gymnastika és zene; emez a lelki nevelés, amaz a testi nevelés eszköze.*) Platon az első fogalom alá subsumálja a költészet különböző nemeit is; és e tágabb értelemben tekinti a zenét a nevelés legfontosabb tényezőjének, melynek czélszerű alkalmazására már az értelmi fejlődés legkorábbi stádiumaiban pontosan ügyelni kell. Nézete szerint korántsem közömbös dolog, milyen meséket beszélnék el anyák és ápolónék a kisdedeknek. Az állami censurának ki kell terjednie a mesék és mondák költőire és terjesztőire is. (*Rep.* II. c. 17—21, III. c. 1—13.)

Platon semmiképen sem ignorálja az első benyomások horderejét; hanem egyenesen követeli, hogy azon dolgok, melyeket a kisdedek a nevelés legkorábbi phásisában hallanak, megfeleljenek az erkölcsi nevelés czéljának, mert e kor első képzeit kiirtani, vajmi nehéz dolog. Mérték, az erők egyensúlya és harmóniája, melyeknek fejlesztésére kiváltkép a zene alkalmas, æsthetikai és ethikai követelmények egyaránt. Ezeknek létesítésére már a nevelés első phásisaiban kell törekedni, míg a gyermek természete hajlékony és fogékony.

Olyan művészekre van szükségünk, mondja Platon, kik minden iránt, a mi igazán szép és tisztességes, szerencsés érzékkel bírnak, alkotásaik által valóban jótékony, üdítő ha-

Function, die wir heutzutage an ein Ministerium oder wenigstens eine eigene Behörde geknüpft sehen, zu den bisherigen Functionen des atheniensischen Staates hinzufügen... wollte.» Strümpell: *Die Geschichte der praktischen Philosophie der Griechen*. I.

*) Solon óta az egész polgárság nevelési eszközei. L. Duncker: *Geschichte des Alterthums*.

tást gyakorolnak az ifjak kedélyére és bennök is fölkeltik amaz érzeket; hogy az ifjak mintegy egészséges vidéken, üdítő légkörben lakjanak és nőjenek föl.*) A zene és költészet rhytmusa olyan mély befolyást gyakorol az emberi kedélyre, a hajlamokra és szokásokra, hogy e rhytmus törvényeinek vagy szabályainak megváltoztatása rendszerint együtt jár vagy összetalál a társadalmi rend változásaival. (Οὐδαμῶς γὰρ κινούνται μουσικῆς τρόποι: ἄνευ πολιτικῶν νόμων τῶν μεγίστων. IV. 3.) Törvénytelenység és szabálytalanság a művészetből, sőt még a játékokból is átmegy a társadalmi életbe. Azért arra kell ügyelni, hogy már a gyermekek játékaiban is legyen szabály és törvény!

Egyáltalában az állam nevelői föladata mindjárt a gyermek születése után kezdődik; sőt bizonyos értelemben már a születés előtt is, a mennyiben az állam a céljainak megfelelő emberfaj tisztaságának föntartásáról és nemesítéséről, azaz egy életre való nemzedék létesítésének physiologiai föltételeiről is gondoskodik. És e nevelői föladat bizonyos tekintetben kiterjed a felnőttekre is. E föladathoz tartozik némileg az igazságszolgáltatás, a büntető jog is, mert a büntetésnek gyógyító és egyszersmind nevelő hatása is van.**)

Ama nevelői föladat megoldására és ezzel a tökéletes állam kormányzására valóban képeseknek Platon csak azokat tartja, kik igazi tudásra tettek szert, a philosophokat. A létező államokban (a hol nem azok uralkodnak) a legfőbb állami cél nem valósítható. Ezeknek bajai tehát gyökeresen nem orvosolhatók. A tökéletes állam pedig egyáltalán nem valósítható, ha csak a philosophok nem lesznek uralkodók, vagy ha az uralkodók nem tanulnak alaposan philosophálni, azaz ha a politika nem nyer philosophiai (tudományos) alapot. Az állami cél elérhető, mondja Platon, a hol philosophok uralkodnak vagy az uralkodók philosophok, azaz a hatalmat egyesítik a tudással. Azért ezeket magas hivatásukra nevelni az állam legfontosabb föladata. (*Rep.* V. c. 18, 19. VI. 11—15.)

*) *Rep.* III. c. 12. A művészet egyáltalán itt csak mint az erkölcsi nevelés eszköze jön tekintetbe. «Die Kunst wird also hier mit einem Wort streng unter den ethischen Gesichtspunkt gestellt, sie soll ein sittliches Erziehungsmittel und sonst nichts sein.» Zeller id. m. p. 773.

**) «Ha valaki nem menekül meg (a büntetéstől), hanem büntetést szenved, nem szelidíttetik és zaboláztatik-e benne az, a mi állatias? *Rep.* IX. c. 13.

A hadakozó osztály legműveltebb és legerényesb tagjai osztandók a kormányzók osztályába. Ezek kötelesek meghatározott időben az állami ügyek vezetését elvállalni. Nevelésük pontosan meghatározott tanterv szerint történik. (*Rep.* VII.)

Így véli Platon a tökéletes államban az ész abszolút uralmát biztosíthatni.

Korszakában efféle javaslatok nem okozhattak oly megütközést, mint későbbi időkben. Akkorában megesett, hogy philosophok mint törvényhozók vagy kormányzók szerepeltek. Utalhatni Platon saját sikertelen kísérleteire (Syrakusban). Saját nyilatkozatai mutatják, hogy ő alkotmánytervét korántsem tekinti megvalósíthatatlan eszménynek vagy utopiának, hanem lehetségesnek és szükségesnek tartja annak — bizonyos átmeneti intézkedések segítségével — létesítését.*)

Nyilvánvaló, hogy Platon az alsó osztályokkal nagyon keveset törődik. Mint korának fia egyáltalán nem tiszteli a keresetszerű munkát. Az ipart, a mesterséget, a kereskedelmet, a bér munkát megalázó foglalkozásnak tekinti. E görög előítélet is támpontokat nyújt azon aristokratikus tendenciának, mely társadalmi és politikai nézeteit jellemzi és melynél fogva a munkás osztályok számára nem követel nevelést és oktatást, hanem csak fegyelmezést.**)

Ez a tendencia erőlyes kifejezést nyer azon tanban, hogy a nemzetek és társadalmi osztályok között természeti fajokülönbségek emelnek válaszfalakat. E fölfogásnak teljesen megfelel a rabszolgaság elvi helyeslése. Innen ered Aristoteles tana: hogy bizonyos egyének s népek természettől csak közönséges, gepies munkára, jelesebb emberfajokhoz nem méltó keresetmódokra rendeltetvék, hogy a rabszolgaság ezeknek szintűgy «természeti» hivatása, mint másoké a szellemi tevékenység, az állam védelmezése, az uralkodás. De már Platon-

*) V. ö. Strümpell id. m. 368. l. és főleg Zeller id. m. p. 776. «Der ganze Charakter seiner Philosophie verbietet die Vorstellung, als ob ihm das durch die Idee Bestimmte ein Unwirkliches und Unausführbares hätte sein können.»

**) Zeller helyes oknál fogva ellenzi azt a föltevést, miszerint Platonnak jelzett javaslatai az alsó osztályokra is vonatkoznak. «Für die Masse des Volkes dagegen setzt er die gewöhnliche Lebensweise voraus, und im Uebrigen will er sie, wie es scheint, durchaus sich selbst überlassen.» Id. h. p. 769.

nál egy vetot is találunk, mely szerint görögöket egyáltalán nem szabad rabszolgaságra kárhoztatni, mert hellének nem rabszolgai munkára születtek! Ebben és a görög népek közti harczokra vonatkozó megjegyzésekben bizonyos nemzetközi jogi elvek csíráit észleljük. (V. c. 16.) Csakhogy az aristokratikus tendenciához még a görög nemzeti szűkkeblűség járul, mely lényeges haladást ez irányban nem enged meg.

Nemelyek Platon államtervezetében a modern kommunizmus elveinek anticipációját látták. Megjegyezték, hogy már ő sürgette a magántulajdon megszüntetését, tehát a kommunizmus elvének alkalmazását. És valójában tagadhatatlan, hogy Platon eszményi állama bizonyos értelemben aristokratikus communista-állam, a mennyiben a politikai jogokkal fölrüházott osztályok (tehát csakis a kormányzók, illetőleg hivatalnokok s hadakozók) mellözik a magántulajdont. De másfelől az alsó osztályok, a keresettel foglalkozó és a munkás osztályok itt teljességgel nélkülözik a politikai jogokat, nem vehetnek részt a törvényhozásban, nem gyakorolhatnak befolyást a kormányzásra, mert «a tökéletes államban csak az éssznek van szavazata». Platon pedig az iparüző osztályokat szellemi s politikai tekintetben kiskorúaknak tekinti. Föladtuk a felső osztályok ellátásáról, anyagi szükségleteik kielégítéséről gondoskodni; mert ezek nem terhelendők anyagi gondokkal, hivatásuk teljesítésére tökéletes elfogulatlanság, függetlenség, önelégültség követeltetvén. Míg az alsó osztályok a felsők anyagi létföltételeiről gondoskodnak; ezek ügyeljenek arra, hogy a plebs contribuens engedelmeskedjék és ne zavarja a rendet. A bírvágyó tömeg ne irigyelje a hatalmat a kormányzóktól. Ezek pedig ne vágyódjanak anyagi érdekek s gondok után.*) A tökéletes államban ismeretlen a nép souverainitása. Itt csupán csak az esz souverainitása ismertetik el, melynek képviselői a tudók, a philosophok.

*) Azt a szellemet, mely mindezen javaslatokat sugallta, találoán jellemzi Zeller (id. m. p. 767). «Dass endlich die höheren Stände aller erwerbenden Thätigkeit sich enthalten, dies hätte der Philosoph schon desshalb angemessen finden müssen . . . weil er als echter Aristokrat die materielle Arbeit viel zu tief verachtet, und ihr einen viel zu üblen Einfluss auf den Charakter zuschreibt, um von denen, welche sich ihr widmen, die politische und kriegereische Tüchtigkeit erwarten zu können, deren seine Wächter bedürfen.»

Ez állam szervezete betűszerinti értelemben «aristokratia». A nem-philosophicus tömegnek nincsen szavazata. Az uralkodók az államszolgálatot, a kormányzást tehernek, áldozatnak tekintik, melylyel a társadalomnak tartoznak és melynek megtagadása csak a rosszabb elemek uralmára vezethetne. Jellemző, hogy a munkás-osztályok szervezetéről, tulajdon- és családi viszonyairól nem kapunk fölvilágosítást. Alig érthető tehát, milyen támpontokat találhatnának a modern communisticus eszmék hívei egy állameszményben, mely az általuk társadalmi nagyhatalomnak nyilvánított munkás-osztályoktól minden politikai jogot és hatalmat megtagad.

* * *

Platon az államról szóló műveben a tökéletes állam mintaképét ábrázolja, melynek vezérelve az igazság, melynek mozgató ereje az ész, melynek uralkodói philosophok. Néhány vonással jellemzi ugyan a fontosabb alkotmány-elveket, de az alkotmányi és közigazgatási mechanizmus részleteit az uralkodók bölcs belátására bizza, melyet többre becsül az egyszer s mindenkorra megállapított törvényeknél, melyeknek czélszerűsége s méltányossága az idővel elenyészik.

Az ellenkező fölfogás jut érvényre azon későbbi munkában, melyben Platon előbbi elveit és követelményeit tetemesen módosítja és a létező emberekhez és viszonyokhoz alkalmazni igyekszik, a *Törvények* című műben. *)

Úgy látszik, hogy a nagy idealista egy viszontagságos élet alkonyatán, mindennemű szomorú tapasztalások után már nem bízott nagyszabású tervezetének tökéletes életrevalóságában vagy megvalósíthatóságában. Úgy látszik, elvesztette azon optimistikus hitet, melylyel a *Respublicában* a tökéletes állam alapítására s kormányzására hivatott philosophok megerkezését várni látszik és e panaceának egyedül üdvözítő erőt tulajdonít. Nem akar ugyan mindenről lemondani, de mégis enged az előbbi követelésekből és némileg alkalmazkodik a tökéletlen valósághoz.

E fordulat és a kidolgozás némely sajátságai azon fölte-

*) Itt beérhetjük e compromissumok irányának és néhány nevezetesebb mozzanatainak ismertetésével.

vésre ösztönözhettek, hogy e munkát egyáltalában nem Platon maga, hanem valamelyik tanítványa vagy követője írta. De a munka tartalma és szelleme egészben véve arra vall, hogy Platon, a mint a szakértők immár csaknem egyhangúlag elismerik, a munkát (legalább legnagyobb részben) maga írta, de valószínűleg nem fejezte be.*) A munka különben az ókori irodalomban, mint Platon valódi műve szerepelt, sőt épen-séggel, mint Platon tanainak egyik fontos forrása. Aristoteles is kiváló figyelemben részesíti azt. A munka authenticitását pedig sehol sem vonja kétségbe. A *politika* II. könyvének 3-ik fejezetében behatóan bírálja azt egyenesen Platon ellen polemizál s e mellett alkalmilag megemlékezik annak a *Respublicában* előadott nézeteiről. A munka sok helyén észre-vehetni az aggkor nyomait. Több mint valószínű, hogy a kiadó (opusi Philippos) helyenként az utolsó szerkesztésre vál-lalkozott.

A munka főadata — a szerző saját nyilatkozata sze-rint — nem a legelső vagy a legjobb állam mintaképét ábrázolni, hanem a tökéletes állam alkotmányához legköze-lebb álló, ahhoz leginkább hasonlítható alkotmány lényegét ismertetni s ennek mindennemű politikai és administratív részleteit, a speciális intézmények egész rendszerét leírni. A mit a *Respublica* még az uralkodók böles belátására bízott, arról a *Törvényekben* a közervényű jogszabályok complicált rendszere gondoskodik.

Platon minden kijózanodás daczára itt sem tagadja el azon meggyőződést, hogy a legfőbb állami czel és a tökéletes állam egységes jellege teljesen csak a *Respublicában* contem-plált intézmények, nevezetesen a tulajdon- és család-közösség által valósítható, hogy csak ezen az alapon képződik egy ér-telem és egy akarat, melyben a különérdekek kiegyenlítvék, egy szóval, hogy a tökéletes tulajdon-, nő- és gyermek-közös-ség azon eszmény, melyhez közeledni kell. Csakhogy ő maga is elismeri, hogy ez eszmény a létező emberek és viszonyok közt megvalósíthatatlan, sőt «csak isteneknek és istenek fiainak való állapot». (Leg. V.) A létező emberek kell, hogy beérjék a második

*) Nagyon figyelemre méltók ez ügyben Zeller alapos és meg-győző fejtegetései, melyek a kérdést minden tekintetben tisztázzák; id. m. p. 831—835.

alkotmánynyal, a másod-legjobb állammal, mely az elsőt leginkább megközelíti, azaz nem oly tökéletes, hogy a törvényeket teljesen mellőzhetné, de épen törvényeinek magas tökélye által fölülmúlja az összes létező államokat. Mig tehát a *Respublicában* csak a társadalmi szervezet és alkotmány vázlatai ismertetvék; a későbbi műben a pozitív törvények terjedelmes és bonyolult rendszere foglaltatik, melyek ethikai és részben theologiai elvekből indulnak ki, de nem ignorálják a történelem tanulságait. E törvényrendszer anyagának legnagyobb részét a létező alkotmányok javából veszi. (*Leg. III.**)

Platon itt sem ignorálja a szokás, a jó példa, a kiváló szellemek iniciatívájának jelentőségét, de a társadalmi élet mindennemű mozzanatait mégis pozitív törvények által akarja rendezni. Csakhogy egyúttal azt is követeli, hogy a törvény ne parancsoljon vagy tiltson, hanem tanítson, meggyőzzön, neveljen, hogy a törvény nem kényszer, hanem meggyőző ereje által hasson és így fogékony szívekre találjon. Azért minden törvényhez czélszerű levezetés vagy indokolás kívánatik, melyben az ethikai, vagy vallási**) alapelvek meggyőző módon fejtegetvék. (*Leg. IV.*)

Habár a tökéletes tulajdon- és család-közösség csak a legjobb államban lehetséges, a második alkotmányon alapuló államban is szükséges, hogy törvények rendezzék az összes társadalmi ügyeket, a tulajdon- és család-viszonyokat, a vallásos életet, a társalkodást, a nevelést. Mint a tökéletes államban az uralkodók fölügyelete, úgy itt a törvények hatalma kiterjed az egyéni tevékenység minden körére; a vallásos életre, a két nem viszonyára, a kedély legegységibb, leggyöngédebb nyilatkozataira, a vagyon kezelésére, a házi életre, az ivadék nemzésére s nevelésére, a gyermekek foglalkozására, a nevelés és oktatás eszközeire, a művészetek s tudományok műve-

*) L. Zeller id. h. 823. l.: «Wie denn überhaupt dem politischen Organismus seines Staats durchaus das Muster der griechischen Staaten zu Grunde liegt.» U. o. 831. l.

**) Megjegyzendő, hogy épen a vallási szempontok játszanak a *Törvények* fejtegetéseiben domináló szerepet. A tervezett alkotmány lényeges intézményeinek vallásos (bizonyos értelemben theokratikus) alapja és tendenciája félreismerhetetlen. Lépten-nyomon theologiai tanok és cultusszabályok fordulnak elő. Istenfélés és istentisztelet különféle intézkedésekben nyernek kifejezést.

lésére. Egy szóval a törvény ez államban mindent szabályoz, az egyéni szabadság és iniciativa számára semmi sem marad hátra. Nem csupán a jogi, hanem az egész erkölcsi és vallási élet minden részletében az állam közvetlen fölügyelete és vezetése alatt áll. A legszigorúbb censura útját állja a művészetek szabad fejlődésének. A magán életet, a családi életet sem szabad az egyéni tetszésre bízni,*) mert a magánélet korlátlan szabadsága mindenesetre káros befolyást gyakorolna a közéletre. (*Leg.* VI. c. 21. és VII. c. 2.)

A törvények célja ez államban az egésznek java. A legjobb, a mi a társas életben elérhető, a béke és kölcsönös jóakarat. E szempontból Platon itt olyan politikai elveket fejt ki, melyeknek a keresztyén civilisatio részben csak sokkal később szerzett érvényt. Kimondja, hogy a háború végcélja nem a győzelem, hanem a béke, hogy a háború nem képezheti észszerű állami intézmények végcélját, hogy a belső béke, a társadalmi béke még sokkal becsesebb jó, mint a más népekhez való békés viszony. Arra utal, hogy e jó véglegesen csak a társadalmi ellentéteket közvetítő s kiegyenlítő jó törvények által biztosítható, hogy igazi államférfi nemcsak és nem főleg a külső háború eshetőségeit tartja szemmel, hanem a társadalmi béke föntartásáról is gondoskodik. Azon meggyőződést vallja, hogy a jó politika ethikai elvekből indul ki és az ethikai elveken alapuló törvények hatalma kiterjeszkedik az emberi törekvések minden körére. (*Leg.* I.)

Első határozatai a házasságokra és születésekre, az utolsók a temetkezésekre vonatkoznak. A többi a nevelés ügy körébe vág, mely az egész életre kiterjed, mert az állami élet föladata a törvények által erkölcsösségre nevelni.**)

A törvények célja: nem elnyomni és megsemmisíteni a természeti hajlamokat és az istenek által adott örömöket, hanem azokat nemesíteni, különösen pedig a közös érdekek és

*) A családi életre vonatkozó intézkedésekről helyesen mondja P. Janet: «Il ne reconnaît pas ce grand principe, que l'intérieur de la famille est fermé à la loi. Ce qu'il laisse de liberté dans la famille est simplement ce qu'il ne peut lui ôter sans la détruire» id. h. ch. II.

**) Platon egyáltalán mindig a nevelés és oktatás ethikai céljára fektet súlyt. V. ö. Jodl *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*. I. Cap.

ezélok iránti érzeket fejleszteni. Erre szolgálnak az együttélés és együttmunkálkodás különböző módjai. Azért a törvények pártolják, elősegítik, sőt egyenesen el is rendelik a társalkodást és a társas működést. A *Törvények* kiváló súlyt fektetnek a művészi ízlés fejlesztésére is. Követelik, hogy a művész csak a szepet ábrázolja, mely nem ellenkezik a jóval.

Nem érdektelenek a munka történetphilosophiai fejtegetései, nevezetesen a társadalmi fejlődés kezdeteire és az állam eredetére vonatkozó megfigyzések. Itt Platon az államot nem tekinti az emberi önkény, a szükséglet, hasznossági reflexiók, vagy épenséggel egy formaszerű megállapodás (szerződés) művének, hanem inkább organikus fejlődés eredményének. Fölteszi ugyanis, hogy az állam a primitív társadalmi formációból, a családból eredt, hogy családokból törzsök, ezekből községek és ezekből városok és államok alakultak. Ez alkalomnál néhány vonással jellemzi a fő alkotmányformák keletkezését is, megjelöli a primitív természeti államok és az itt jellemzett állam közti különbségeket, melyben a törvények önkénytes engedelmességre találnak, a mennyiben a törvényeket megelőző, indokoló bevezetések nem parancsolnak, hanem tanítanak, meggyőznek, a kedélyt magragadják. (*Leg.* III.)

Platon úgy tartja, hogy az állam fogalmának és céljának leginkább a »vegyes« alkotmányok felelnek meg. Más alkotmányformák urak és szolgák közti viszonyon alapúlnak és csak a kormányzók vagy uralkodó pártok érdekeit érvényesítik. Ilyen államok pusztá párt-államok. (*Leg.* IV.)

Míg a *Respublicában* az igazi böles vagy philosoph királysága mindennél többre becsültetik, a másodikban (tekintve, hogy amaz egyelőre megvalósíthatatlan) a törvények uralkodása nyeri az elsőséget. (IV.) De nem a törvény betűjét, hanem a törvény szellemét illeti az uralom. Ez pedig csak a lehető leggondosabban kidolgozott indokolásban nyerhet kifejezést. Azért Platon épen erre fordít különös gondot. A modern törvényhozási praxis magáévá tette e postulatumot.

Platon a *Törvényekben* is azon meggyőződéshez ragaszkodik, hogy a hirtok egyenlőtlensége (mint sok társadalmi baj forrása) az állami szervezet egészségének kárára van, hogy a polgárok egyenlőségét, egyetérteset, testvériséget minden magántulajdon megszüntetése által lehetne legjobban biztosítani. Csakhogy ezt a létező államokban nem lehet keresz-

tülvinni. Platon tehát második sorban a földbirtok egyenlő fölosztását javasolja. (*Leg.* V. c. 10.)

Úgy tartja, hogy ez minden régi társadalmi szervezetben forradalmi rendszabály volna, de újonnan alapítandó államnál (és erre gondol első sorban) könnyen keresztülvihető föladat. Javaslatára szerint a törvény pontosan meghatározná a tulajdonképeni polgárok számát, melynek a házak és birtokrészek száma megfelelne.*) Az utóbbiak nagyságra és minőségre nézve különbözök, de értékre nézve egyenlők volnának. A törvényhozó föladata e létszám föntartásáról gondoskodni. Szaporodás és megfogyás egyaránt kerülendők.

Platon a *Törvényekben* nem veti el a *Respublicában* ábrázolt eszményt. Kijelenti, hogy a tulajdonközösségen alapuló társadalmi szervezet a legtökéletesebb, a többinek mintaképe. Itt is magasztalja azon eszményi állapotot, melyben minden magánbirtok s különérdek ismeretlen, melyben az érzések és hajlamok közössége a legtökéletesebb harmoniát létesíti. Ezt az állapotot itt sem nyilvánítja absolute elérhetetlennek, pusztá phantasia-képnek, az emberi természettel össze nem egyeztethetőnek. Csak annyit mond, hogy az a korszak (az akkori társadalmak) élet- és nevelés-módja alapján nem realizálható. De a cél mindenestre megközelíthető a birtok egyenlő fölosztása és azon elv meghonosítása által, miszerint az egyesnek osztályrésze is végelemzetben a hazáé, sőt isteni tulajdon, melynek jó kezelése társadalmi (és bizonyos tekintetben vallási) föladat. (V. c. 10—11.)

Csak néhány határozatot emelünk ki.***) A családi birtok oszthatatlan és eladhatatlan, az atyától egyik fiára száll. A vagyontalan fivérek más, gyermektelen családok által

*) A «második» alkotmány nem ismeri a Republikában contemplált társadalmi osztályokat. A tulajdonképeni állampolgárok itt voltaképen egy osztálynak tekinthetők.

**) A *Törvények* jellemzésében a Platon tervezte törvény-rendszer társadalom-politikai tendenciájának és fővonásainak kiemelésére szorítkozunk. A tulajdonképeni alkotmányjogi határozatokat itt nem tárgyalhatjuk. A társadalmi élet mindennemű mozzanataira vonatkozó részletes intézkedéseket is mellőzzük. Mostani föladatunk, csak azon általános alapelveket tárgyalni, melyek szerint Platon a társadalmi fő intézményeket (házasság, család, tulajdon, nevelés) szervezi; a részletekből csak illusztrációül emelhetünk ki egyet-mást.

adoptáltatnak vagy kivándorolnak. A törvények gondoskodnak a családok és családi birtokok fönttartásáról és az örökségre jogosított leányok kiházásításáról; a nőtleniséget bírsággal és más büntetésekkel fenyegetik; megkövetelik, hogy a férfiak bizonyos korig házasodjanak; a kereskedelmet s ipart csak az idegeneknek és gyarmatosoknak engedik meg; az arany és ezüst használatát, ú. m. kamatok elfogadását eltiltják; a nagy vagyonok képződésének és az elszegényedésnek meggátolását veszik célba. Mert csak azon államban létezik erény és boldogság, melyben a gazdagság és szegénység szélsőségei nem fordulnak elő, míg ott, a hol kevés gazdag sok szegénynyel él együtt, a végromlás elkerülhetetlen. Azért szükségesegek az ingó vagyontra vonatkozó korlátozó határozatok.

A családi osztályrésznek megfelelő érték a törvény által biztosított birtokminimum, melyet senkitől sem lehet elvenni. Ennek négyszeres értéke a birtokmaximum, melynél több senkinek sem engedélyezhető. Miután az ingó vagyon egyenlőtleniségét teljesen nem lehet kizárni, Platon itt czélszerű cautelákat keres. Ilyenek épen a birtok-maximum és minimum meghatározása és egyenlőtlen adók, melyek által a vagyoni különbség némileg kiegyenlítettik. A vagyoni állapotok állami ellenőrzése és rendezése czéljából Platon itt a legcsodálatosabb, legcomplicáltabb intézkedéseket okoskodja ki. (*Leg. V.*)

Platon kiváltkép szükségesnek tartja arról gondoskodni, hogy a kormány soha és sehol se szűnjék meg, hogy a tudatlan tömeg soha se uralkodjék. Követeli ugyan, hogy az összes állampolgárok élénk részt vegyenek a törvényhozásban és a közigazgatásban. Nem egy concessiót tesz a demokratiai elveknek. A hivatalnokok választását helyesli. De főleg erős, egységes, czéltudatos kormányhatalmat követel. A demokratikus szabadságot a monarchikus kormányzat erejével és folytonosságával akarná egyesíteni.*)

A *Törvényekben* ábrázolt állam kormányzati mechanizmusa élén 37 törvényőr áll. Ezek képezik a tulajdonkepi conservatív elemet. A másik politikai főtényező egy tanács vagy kép-

*) *Leg. VI.* μοναρχικῆς καὶ δημοκρατικῆς πολιτείας, ἥς ἀεὶ δεῖ μέσσειν τὴν πολιτείαν. Megjegyzendő, hogy Aristoteles (*Polit. II*) helyesebben jelzi a tényállást, midőn kiemeli, hogy a tervezett alkotmány a demokráciával oligarchikus intézményeket köt össze.

viselő testület, melyből egy bizottság küldetik ki a fontosabb folyó ügyek elintézésére.

A politika legfontosabb része ez államban szintügy, mint a legtökéletesebb államban valóságos állami pædagogia; habár itt a neveléshez, mely az állami czélnek megfelelő jellemeket, szokásokat, erkölcsöket hozza létre, még a törvények járúlnak, melyeknek kell, hogy nevelő befolyásuk legyen. Lényegében megmaradt a *Respublica* tendenciája, melyet J. J. Rousseau némi túlzással (az *Emile* I. könyvében) így jellemez: «Voulez vous prendre une idée de l'éducation publique? Lisez la République de Platon. Ce n'est point un ouvrage de politique, comme le pensent ceux qui ne jugent des livres que par leurs titres. C'est le plus beau traité d'éducation qu'on ait jamais fait.»

A *Törvényekben* a nevelés- és oktatás-ügy vezetőjének főadata a legfontosabb társadalmi és állami főadatnak nyilvánittatik. «Gondolja meg úgy a választott, mint a választók, hogy a legfőbb állami hatalmak közt épen ez a legjelentősebb!» (*Leg.* VI. 765.)

E hatóság választását Platon nem bizza a suffrage universel szeszélyeire, hanem kiköti, hogy a nevelés-ügy főnöket (kinek állásához hasonlít a spártai Paidonom állása) csakis a szolgálatban levő főhivatalnokok titkos szavazással (öt évre) válaszszák. Ehhez járúl, hogy csak olyan család-atyák választhatók, kik az ötven éven túl vannak. Túlzás nélkül azt mondhatni, hogy a nevelés- és oktatás-ügy vezetője a *Törvényekben* vázolt társadalom lelke és szervező ereje.

Úgy látszik, hogy Platon az állami hatalmak differentiatíójának, nevezetesen a közigazgatási és a bírói teendők elkülönítésének szükségképiségét is érezte. Erre mutatnak többek közt az igazságszolgáltatásra vonatkozó javaslatai is.

Elismerendő az is, hogy Platon nem egyszer s mindenkorra befejezett, mozdulatlan, hanem fejlődésre képes törvényhozást követel, még pedig olyan törvényhozást, melynek főadata mindenekelőtt a társadalmi viszonyokat a hajlamok és szokások átalakítása és nemesbítése által az állami célokkal összhangzásba hozni. A tervezett törvények nagy része épen a társadalmi viszonyok rendezését veszi célba.

Platon itt a család-közösségtől szintügy eláll, mint a tökéletes tulajdon-közösségtől. A családot nem áldozza föl

teljesen (oly föltétlenül, mint a *Respublicában*) az államnak. Megengedi a házasságot. De itt is szükségesnek tartja az állam nagy mérvű befolyását a házassági és családi viszonyokra. Visszater azon, már egy előbbi alkalommal érvényesített elvhez, hogy az egyenlőtlen vagy heterogén elemek egyesülése felel meg legjobban a házassági célnak; különösen a vagyon és a társadalmi állás egyenlőtlenségét is érti. Azon bajokra utal, melyek mindenütt támadnak, a hol tényleg csak gazdagok és előkelők között létezik *connubium*. Megjegyzendő, hogy ő nem erőszak, hanem meggyőző érvelés által véli e traditiót is megszüntethetni, mely a társadalmi és politikai egyenlőséget legnagyobb mérvben veszélyezteti. A második államban a hozomány — káros társadalmi s erkölcsi hatása miatt — eltiltatik.

Az urak és rabszolgák közti viszonyok törvény útján rendeztetnek. Platon az uraktól — tekintettel önérdékekre! — emberséges bánásmódot követel; de sehol sem halad a rabszolgaság elvi kárhoztatásáig.

Hogy a társadalmi egyenlőséget sértő luxus és különérdekeknek a képződése meggátoltassék, Platon közös étkezések behozatalát javasolja; sőt azt is követeli, hogy a nők is — elterve minden traditiótól — azokban részt vegyenek. Itt nem proklamálja ugyan egyenesen a két nem egyenlőségét, de minden irányban pártolja az emancipációhoz való közeledést és egyszersmind a családi élet, a családi tűzhely fölbonnlását is. A legmerészebb *prætensiókat* is fölülmulják az intézkedések, melyekkel a legbensőbb viszonyokat állami fölügyelet alá helyezi*) és a természeti célt, az új nemzedék életrevalóságát hatósági fölügyelet és ellenőrzés által akarja biztosítani. (VI. c. 16—23.) Ez eljárásnak megfelelően a túlnépesedés megakadályozására célzó rendszabályok is, például azon határozat, hogy az anyák csak a házasodást követő tíz év alatt adhatnak a társadalomnak törvényes gyermekeket. Valamint az egyesnek birtoka, úgy az így rendezett társadalomban a gyermek is végelemzetben a társadalom, az állam tulajdona, vagy — a mint a *Törvények* alkalmiilag hirdetik — «isteni tulajdon», melylyel az egyén nem rendelkezhetik tetszése szerint.

*) *Leg.* VI. c. 23, a hol a házások lakásait látogató felügyelő-nék hatásköre tárgyalatik.

A törvényhozásnak, Platon szerint, különösen az újításoktól kell óvakodnia, melyek sehol sem veszélyesebbek, mint a nevelésben. Azert ő úgy tartja, hogy még a gyermekek játékában is ragaszkodni kell a tradícióhoz. Platon egyáltalán nagy súlyt fektet a játékok pædagogiai jelentőségére. Azt mondhatnók, hogy némikép már ő propagálta a gyermekkeretek eszméjét.*) Törvényes határozatok által akarja szervezni a kisdedek közös foglalkozásait. Követeli, hogy az élet közössége már náluk kezdődjék. Egyáltalán melegen pártolja a nevelés és oktatás nyilvánosságát, sőt az általános iskolakötelest is. (VII. c. 11.) Az erkölcsi bátorság fejlesztését sürgeti és határozottan tiltakozik minden elkényeztetés ellen.

A művészi alkotásokból Platon mindent ki akar zárni, a mi erkölcsi vagy állami törvényekkel ellenkezik. Erre szolgál a legszigorúbb irodalmi és színházi censura, melynél különb talán még az újkori rendőr-államban sem létezett.**)

Platonnak legfőbb gondja mindenkor és mindenkép elesztetni s erősíteni a közösség érzetét. E szempontból az állam kötelességévé teszi beavatkozni az ipar és a kereskedelem szervezetének mindennemű részleteibe (jóllehet e hivatásoktól a valóságos állampolgárok kizárva) és a munkafelosztásról úgymint a munkások czélszerű szervezeteről is terjedelmes törvények által gondoskodni. Nyilvánvaló, hogy szabad forgalomról ilyen rendszerben egyáltalán nincsen szó. (VIII. és XI.)

A büntető jogban Platon néha túllépi kortársainak erkölcsi látkörét. A jogi szabályokat általánosságban ethikai elvekre alapítja. Kiváltkép a büntetés javító, gyógyító és nevelő hatására fektet súlyt. A viszonzási elvet elveti. Még határozottabban tiltakozik a büntetésnek vagy megalázásnak a bűnös családjára való kiterjesztése ellen. (*Leg.* IX.)

Platon elveti az egyén szabad végrendelkezési jogát. Következétesen keresztülviszi azt az alapelvet, hogy az egyén minden tulajdonával együtt a családé és végelemzetben a társadalomé vagy az államé (l. XI.) Az e szellemből eredő intézkedések nagy része a spártai régime szélső következményének tekinthető. Igen jellemző az is, hogy a *Törvényekben* vázolt

*) *Leg.* VII. c. 4 és 7.

**) *Leg.* VII. c. 9, 10 és 19. — L. Janet id. h. 159. «Voilà une poésie et une philosophie de l'état protégée par la censure.»

állam a betegekről és nyomorékokról általában nem gondoskodik és koldusokat az állami területen nem tűr. Idegeneknek csak bizonyos időn át engedtetik meg az állami területen tartzkodás. Az utazás (valamint egyáltalán a szabad mozgás és működés) mindennemű korlátok által megnehezítettnek. (I. XI. s XII.)

Ez állam nem communista állam, de bizonyos értelemben socialista állam, a mennyiben minden individualisticus tendenciát teljesen kizár, és általában az emberi tevékenység minden fontosabb körében a socialismus általános alapelvét meg lehetős kiméletlenül alkalmazza. Csakhogy a modern socialisticus pártok és tanok hívei kétség kívül megköszönnék az ilyen socialismus keresztülvételét!*)

Azon engedmények és compromissumok daczára, melyek által a *Törvények* a *Respublikában* vázolt állam-eszményt a létező társadalmi viszonyokkal közvetíteni igyekeznek, az emberi természet törvényei, a történelmi fejlődés iránya, a cultura bizonyos fokán álló ember kedélyszükségei, a család ethikai jelentősége, a társadalmi forgalom, az intensiv munka és az általános culturális haladás fontos föltételei itt is sok tekintetben ignoráltak; és így ezen, különböző görög államok nagyon heterogen intézményeiből összeállított alkotmányterv is eléggé utopikus jellemet nyert. A különmemű elemek összeforrasztása itt valójában olyan társadalmi rendet hoz létre, mely nem hasonlítható élő, önmozgásra képes organismuhoz, ha-

*) Így többek közt Dühring nagyon erőlesen tiltakozik úgy a socialismus mint a *Respublicában* tervezett communisticus rendszernek a modern socialismussal összevetése ellen. «Von Socialismus im modernen Sinn kann... nicht die Rede sein.» — «Um jedoch den Sinn des modernen Socialismus... unzweideutig festzustellen, muss der colossale Unterschied bemerkt werden gemacht werden, der zwischen ihm und den Staatsdichtungen aller Zeiten und Völker besteht... Wenn das Spielenlassen der Imagination in Angelegenheiten des Eigenthums und des Geschlechterverkehrs... Socialismus heissen soll, dann ist der letztere allerdings bei Plato und sogar schon bei früheren Schriftstellern aufzusuchen.» Lásd Dühring: *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus*, p. 224—230. — Mindazonáltal helyesebbnek látszik azoknak eljárása, kik a socialismust mint általános elvet (a socialisticus fölfogást mint az individualisticus fölfogás ellentétét) elkülönítik és megkülönböztetik az elvet nagyon különböző irányban és terjedelemben alkalmazó és abból különféle consequenciákat lehozó tanoktól, iskoláktól és pártoktól. L. Baerenbach: *Die Socialwissenschaften* I. C.

nem csak egy külső erő által mozgatott és kormányzott gepezethez. Azon vallásphilosophiai fejtegetések pedig, melyekkel némely theokratikus színezetű intézmények indokoltatnak, még bonyolultabbá teszi a társadalom-politikai rendszert és helyenkint sajátságos mysticismusba vezetnek, melynek analogonát a legújabb időben a Comte sociológiájában és «positiv» politikájában találjuk. Ez a mysticismus nem szül életrevaló társadalmi reformokat. Másrésztől kapcsolatban ama közvetítő, egyezményes tendenciával, nem engedi meg egy vezéreszmének azt a rendszeres és merész keresztülvitelét, melyet a *Respublicában* észlelünk. Tekintettel a nagyszabású conceptióra könnyen érthető, hogy az utóbbi forrásból még a későbbi állam-eszmények is sokat merítettek.

A *Törvények* a későbbi törekvésekre nem gyakoroltak ilyen hatást. Mindazonáltal a társadalomphilosophia története nem csekélyelheti e mű jelentőségét. Egyrésztől el kell ismerni, hogy a legbizarrabb ötletek és javaslatok mellett e munkában már olyan tanoknak és intézményeknek az alapeszméit találjuk, melyek a későbbi korszakok becses vívmányaihoz tartoznak. Másrésztől pedig nem szenved kétséget, hogy ez a mű nagy befolyást gyakorolt Aristoteles politikai elméletére. A két philosoph álláspontjai és elvei közti ellentétek és az éles kritika, melynek tárgyát a Platon elvei és javaslatai Aristoteles műveiben képezik, nem törülhetik el ama mély és tartós befolyásnak nyomait.

MEDVECZKY FRIGYES.

ARANY JÁNOS ÉS ARISTOPHANESE.

Negyedik és utolsó közlemény.*)

VI.

Aranynak, mint minden jelesebb költőnek, nagyon belátható okokért, legfőbb gondjai közé tartozott a nyelv, kivált a költői nyelv ügye, ennek belső és külső, azaz a gondolkozás formáinak és a szóknak gyarapítása által való művelése, egyzersmind ősi erejében megtartása. Hiszen az ő műve a *Visszatekintés*, a máig is nagy becsű értekezés. Ő igyekezett elbeszélő költeményeinek régi és népszólások meghonosítása, magyarázása által igazán életszínzt adni. Ő írta éles gúnynyal és jeles nyelvismerettel a «jövő stílusá»-t, bele szólott az *aki* írása kérdésébe, a két *é* és a szórend ügyébe. Ő figyelmeztette közönségünket egész komolysággal az igeragozás rendszerének bomlására s a nyelv romlására. Nagyon tudta, hogy a szókban poesis van a kép által, melyben egyet s mást előnkbe adnak, a hangzat által, melylyel a képeket vagy egyszerű jelezéseket kísérik; tudta, hogy a költés nem lehet el nemzetiesen fejlett, azaz ősi erejét lényegében megtartott, eléggé gazdag és hangzatos nyelv nélkül. A mily elhatárázott barátja volt a régi jó nyelvnek, épen oly erősen érezte a nyelvbővítés szükségét s olykor valóban merész és megróható szokat is használt. De hajlandó a nyelvet magától is idomítgatni, régi népies és új szólások által módosítani, — nevekkal, szólásokkal játé-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 97., 98. és 99. füzetében.

kot üzni, a szók legritkább, de valahoggy értekes jelentését is emlekezetbe hozni, a nép szóképzés módjait fölhasználni, utánozni, nevekkel, hangokkal gúnyolódni, mások dagályos vagy mesterkelt szólásait gúny tárgyává tenni. *Elvesztett alkotmányában*, melyet nehezen érthetnek azok, a kiknek a megyei, diákos és népéletéről ismeretök nincsen, nagy mennyiségben találhatók sajátos szólásai és szójátékai. De vannak benne másfélék is. Mindjárt az I. énekben, elől, *tett* szónak váratlan tárggyal elmésen való kapcsolása, olyan elmesség, melyet már előbb Mikesből idézénk s Aristophanesnél is föltaláltunk. Utóbb a *-nok* szóalkotásbeli használatára czéloz. *Csillrágy* tréfás újítás. Furcsa szójáték a bak-, rák-, kontyfordulás; Pál fordulás szerint alkotva. *Felleghajtó köpeny* a népnek a Garabonczásról való babonájából van véve; mint ismét a nép tréfás beszédéből: hegedülni, megverés értelmében, mint *Karajános* furcsa elcsavarása is, mely utóbbit csak az illető vidék embere érthet. *Utólv* nagyon érdekes játszói szóalkotás *elv* formájára. Ilyen számtalan van. Magok a tulajdonnevek, itt és a *Nagyidai cigányokban* meg a *Szentivánéji álomban* is nem csekély találékonyságra s a nyelvézés kiváló tevékenységére mutatnak. *Ólmodi*, *Szűzváll* s az ilyenek czélzás a negyvenes évek politikai szólásaira. *Oldalvást* haladni megfelelő a híres *Flankenbeugungnak* a szabadságharcz idejéből. Az ilyen meg:

végre birokra, türökre, marokra, ökölre kerültek

a sajátos szóbőségen kívül azért érdekes, mert hangjáték s a régi klasszikai eposz ily rhythmusát, hangzat-ismétléseit utánozza vagy — paródiázza. Mint a tréfa minden neméhez értett, mindenikre szer volt, úgy a nyelvnek mindenféléhez való idomítgatásában ügyes volt s kedve telt. És ebben, mint mi, úgy ő sem helyeztette költői értéket és fő dolgát, hanem jól esett neki nemzete nyelve alak- és hangzatbeli gazdagságát ilyekben is kitüntetni. S e csekélynek látszó dolog — melyet különben Shakespeare sem vetett meg, kivált ifjabb korabeli darabjaiban — nagy hasznára volt a kezünk alatt lévő munkájában.

A nyelv mivoltát Aristophanesnél, megfelelőleg Arany-nál, némileg már jeleztem az előbbieken is. Látjuk, hogy a görög költő nyelve el van árasztva finom czélzásokkal, vaskos kitörésekkel, hogy élezet élezre halmaz, hogy mélység és ma-

gasság, legfinomabb és legsalakosabb szólások váltogatják nála egymást — s hogy ezekkel elég ügyesen, néhol meglepőleg finomul küzd meg a mi költőnk. Kihagy, de ritkán, némelyeket; másokat módosít vagy szorosan visszaad, idomít vagy csak másol.

De van egyéb is, a mit meg kell fontolnunk. Aristophanes nyelve nem csak sajátosan szép és változatos, hanem ebből folyólag igen gazdag és bő is. Nem tudjuk mi eredménye lenne, ha valaki e tizenegy színmű szótárának kincsét Homér vagy a két első tragikus szavai összegével egybevetné: de annyit tudhatunk, hogy ez oly sokfelől halmozza össze szavait, szólásait, az irodalom vagy felsőbb műveltségű körök nyelvezetének nagyobb részét, másfelől a buja növesű alnépi nyelvet oly bőséggel hordja műveibe, hogy szavai számával az előbbieket jóval fölülhaladhatja, sokfelesége, különössége, badarsága által pedig hasonlíthatatlanul gazdagabb nálok. Utánozza a tragikusok beszédét nagy szavait, és e nemet mily sokkal gyarapítja s hányszor és hányképen torzítja, csavarja csak a *Békák*-ban, de a többiben is! Használja a dráma nyelvét, meg az eposzt is a parabasisokban, más komoly részletekben torzítatlan, elcsavaratlan. Homérosi szóformákat is hord föl és finomságokat a monódiákból. A nép nyelvének bősége kitetszik a házi életre tartozókban, a madárnevekben, a tájszólásokban, obscéniségekben, a nyilvános élet nyelveé a tanácskozás, törvénykezés, tulajdon szólásai sokaságában. Hát meg a melyeket maga csinál vagy szerkeszt. Alkot tulajdonnevekből (Sokrates, Euripides, Lamachos, Nikias stb.); ezekből is igét, nevet, határozót. És formál összevetteket. Ezekben mutatkozott főképp a nyelv gyarapodása, az eposztól kezdve a drámaíróknál és lyrikusoknál is; ezekben tűnt ki, s a németeknél ma is ezekben látható leginkább, az újszerű nyelvfejlés. Újabb időben a tudományos, régebben a társadalmi életbeli gondolatgyarapodás, eszmetársulás, összevetések s aztán módosulások közben, ezek tolmácsául ilyek állottak elő nagy számmal. Mert minden összevetés által a dolgokat módosító jelzők, tehát jelzős összetételek származnak; minden gondolat- vagy eszmetársítás összetömörítést okoz, tehát az együvé fogottak egy szóban kifejezését, összezsátolva egy hangzattá növesét, egy fő hangnyomatek alá vonását — mert a szóegységet, benne a gondolategységet az egységes fő nyomatek jelezi és tényezi is —

tehát a mondat tagjai összeolvasztását, a mondatbeli szócsoporthoz egyes szókka növesztését okozza. Így jönnek létre a szópárok vagy hármások is. Kivált még, a hol a «szönyegleség» (Arany) vagy «szócsaplárság» (Faludi) elhatalmazik, ott lesznek divatosakká azok a hosszas szók, vánszorgó mozgású, de ünnepélyesen járó szó-óriások, mint meg annyi ünnepre föl-készült «dame parée»-k vagy feszes lovagok, melyeket aztán torzítva állít elénk a görög komikus. Ilyekkel szeretett ragyogni, dörögni a görög epika, kivált pedig a tragédia. Ha ezekben az ily kisebb-nagyobb nyelverőltetéssel összetett szókban mindig van valami nagyzóság vagy fönnelgés (grandezza), itt Aristophanesnél mindenikben hatalmas gúny van, nyilván czélozó vagy kevéssé érezhető. Mert némelyik szava Aeschylusra világosan rámutat jelentésével vagy formájával, óriási természetével, nehéz mozgásával, recsegő-ropogó eresztékeivel vagy ízületeivel.

Ezek nagy részét lefordította a mi költőnk, mint már volt is szóban; némelyiket látható kedvvel és a hivatás jelevel adta vissza. Különbö is hajlandó volt erre már e tanulmánya előtt is, már «hazúlról» mint mestere a nép. Így találjuk aztán a néptől vett vagy a nép szerint is lehetséges jajkeserves (van jajveres is!), alólkelő (előlkelőnek felel meg), népfecsegi, alfelleső, bálnap, czéklazubbonyos, gonddal-gonosz, habarek-dühű stb. szokon kívül a mondva csinált, többnyire czélzatosan, gúnyból vagy Isten tudja, kit, mit utánozva, szülemlett: káka-csomó, hajszőrszál-hasogató, körmig-gyűrűs-puha-haj-nevelő, kürt-láncsa-torzon-bajuszú, lisztláng-finomúl, magpiacz-tojás-zöldségkofa, szönyegleség, szópöff-puff-beszédű, tenger-sok-fövenyszer (az eredetihez híven és általán véve jobban: tengerfövény-sokszor, ha csak nem szándékos a szórend-zavarás!) üdv-légszellet-úszoma, hagyma-kukta-lisztkenyér-kofák, hajószeg-pántolt nagy szavak, hétbikabőrharagú stb. stb.

Hogy vajon ezek közül hány és melyik állhat meg a magyar nyelv törvényei előtt, hánynak kell becsületet vagy kegyelmet csak azért nyernie, mert trefából fakadt ki s csak ide a vígjáték számára, tehát korlátolt életre, volt szánva, — hányra volt szükség, — sőt az is, vajon mindenik jól érthető-e: azt az alaposan nyomozódó görög-magyar nyelvész megfontolására bízom. De kimondom, hogy az olyan, mint az a *bajirú*,

madárdühöncz, légszellet-úszom, s még néhány más, aligha érdemelték, hogy megalkottassanak. Nem is lehetett, nem is volt szükséges, hogy minden czélzást utánozzon, mindennemű bohóságot, affectatiót, egyéni szeszélyt a fordításban jelezzon, vagy erőltetve kitegyen. Az illet legfőlebb az eredetit és fordítást mélyebben ismerő, legrészletesebben vizsgáló nyelvész méltányolhatja; mások előtt megérthetetlen vagy nem derék szólások maradnak.

Csinál a fordító új szókat csupa tréfából is. Láttunk már ilyeneket *Elvesztett alkotmányában*. A kor bűne volt a szó-újítás is; ezt is torzítani, csúfolni kellett. Ilyenek közül: *alólkelő, átdarázsult* (darázszsá vált) talán szükségesek, mert valami komikai mozzanat van bennök, vagy komikus alakjuk van, *dalteli* más ilyen *telivel* formáltakat gúnyol, *éjbúvár*lónak (mint kárpótol, pártfogol, képvisel; ez utóbbi nála is található) *harczona* («marczona» formájára, mint aggastyán: hadastyán, Barczafalvinál: haladicsom mint paradicsom!) *hatékony, kapcsolékony, mondalékony* (nem annyira rossz, mint szükségtelen formálások), *madárhatnám, okhatnám* (mint: úrhatnám), *mennydörgedelmes* és a már előbb kiemelt *democsokrítzia, nyavalamachos, tolárd* stb. néhol inkább, másutt kevésbbé érthető okból származottak, — egyik egy, másik más nyelvbéli bohóskodást vagy izetlenkedést utánoz vagy gúnyol, vagy egyik-másik nyelvsajátsággal él dévajkodva viszsza. A komikus tartalom és hangulat hatását erősítik — mint mondám — a magok alkatával, szokatlan és néhol izetlen voltával. Mikor például a «madárhatnám» (egy adomában: lóhatnám), «mennydörgedelmes» (Helmeczy sokat gúnyolt szavai: dörgedelmes, morgadalmas) ily szókat halljuk, az jut eszünkbe, a mi az életben ezekhez csatlakozott: bohóság, diákos tréfa stb. a szó és torzítása. Ha a szókban van poesis, vagy annak valami tényezője — pedig legtöbb szóban csakugyan vagy érzés, vagy élő, vagy talán megmerevült kép van — metaphora vagy más tropus — van a szókban komikus költés, azaz komikai hatású kép is; de még lejtésök is lehet hoszszaság által tréfásan méltóságos, rövidség által meglepő hatású; lejtésök is lehet szokott vagy szokatlan, kedves vagy kedvetlen, komolyan vagy nevettetve gyönyörködtető.

Szereti néhol a régi szókat is: alakos, állat (lényeg), dali táncz, hadnagy (vezér), ildomos, joh, monnó, orúl (orvúl),

ropni (tánczot), birságban maradni stb. És kivált a nép szólásait, az összerü vagy érzeki és elvont jelentésűeket. Csak a szó-tárt kell megtekinteni, vagy a *Lovagok* néhány levelén átnézni, hogy meggyőződjünk arról az előnyről, melyet neki itt is, mint mindenütt, a nép nyelvezetének bősége, hajthatósága adott, s arról a nagy haszonról, melyet ő nekünk az ily szólások megtartása által teszen. Hány oly mondat-alkotás, melyet nem ismerünk, azaz nem ismer az idősb nemzedék sem jól, alig ismer pedig a legújabb korbeli, városi nevelésű s úgy nevezett «realirányú» intézetekben oktatott nemzedék, mely megtanulta, hogyan beszéljen és írjon az iskolai könyvek nyelvén, modern hangoztatással és alakokkal és szófüzessel, — oly dolgokról, melyekről olvasott vagy hallott valamit, — kikerülve beszédében az élő nyelv legsajátosabb eltéréseit, étellel, képekkel gazdag illatos és hangulatos szólásmódjait; de épen ezen a csak félig élő nyelven ír és beszél. — Hány oly mondata van, melyet csak a nép tartott meg és ő attól vette? Hány szó, melynek helyébe elgyöngült nyelvérzéssel újszerűen koholt szót tennénk, ha ő nem tudná, meg nem tanítna a nép «igazándi» szavával kitenni?! Így is sokat mondunk hibásan, bár ő tanít is. Megmagyarázta a *Buda halála* s *Toldi szereplne* végén, hogy *johádzik* a helyes szó, melynek nincs köze a *juh*val, hanem a *joh*- vagy *jonk*tól van, mely belső részt, szívet jelent. Így mondja: *álmot hüvelyez* (értjük-e ebben a *hüvelyezést*?) Így: bele izeledik, bogárzik, bokázik, busa, busán (nem búsan!), hűti a száját stb. Ha ezeket és sok mást, a mi nála van, megtanuljuk, sokat mentünk meg az elenyészéstől s a rossz újabbakkal pótoltatástól. És különben is tőle nem ez egynehány szót kell megtanulnunk, hanem az elvet örökölnünk, hogy a nép szókinsét megismerjük és megőrizzük. Úgy látszik, ezt egészen költőietlen eszközökkel is kívánja szívünkre kötni: műveihez csatolt jegyzéseiben. Itt igyekszik nemcsak értelmét vétetni velünk munkáinak, hanem megéreztetni azok hangulatát, szólásainak célzásait, legtünőbb tulajdonait. Ezért találjuk nála néhol sok szó kiemelő módosított írását, nyomosítását; mi sok helyen nagyon szükséges, épen nem kicsinyeskedő pedansság.

Általában azt mondhatni, hogy a magyar nyelv egész kincsét, a komoly és trefás szokat, az alsó és felső, mondhatnám a föld feletti és alatti élet egész szó-tárházát fölhasználta,

az élő beszéd minden hajlását, mozdulását, egész hangsorát, szenvedélye teljes hőmérőjén által mind fölmutatja. A sok ezer közül néhányat hibáztatni könnyű; de mindenütt az ő szemével s az igazi látó szöglet alatt s kellő pontból nézni és így méltányosan bírálni: igen nehéz. Csak oly elme teheti, mint az övé volt. Csak oly ember, kit a valódi hangulat és kellő szólások eltalálására ihletett lelke vezetett, melylyel ő rajta kívül, kivált ilyen mértékben, egy élő ember sem dicsekedhetett.

VII.

A nyelv kapcsolatban van a verseléssel. Ha a nyelvezetre nézve hű, a mellett változatos s mégis mindenütt kellően simuló, bizonynyal nagy erővel és ügyességgel bír a mi költőnk a verselés visszaadásában is. Szerencsére a gyermek is tudja már nálunk — bár oly bensőleg szeretnék Aranyt, mint külső jelességeit s általánosságban érdemeit emlegetik! — hogy egy némely költői nemnek valódi alakját, verselését, sőt szellemét is ő tisztázta előttünk vagy ismertette meg velünk. Hogy előtte nem ismertük a valódi balladának sem belsejét, sem külsejét, hogy ő hozta közdivatba a helyesebb, magyarosabb verselést; az alliteratiót ő mutatta ki s ő kezdte szembetűnőleg alkalmazni — bár a nép közmondásaiban, dalaiban (kevésbbé) azelőtt is «majd kiszúrta a szemünket» — valamint az assonance-ot is, annak népies eredetét, a teljes rímek fölött való előnyeit. A hangzat szépségét, szabadsága mellett szabályosságát, ő tudta gonddal eszközölni s mégis természetes színét megtartani. A hangmértékre sokat ad; erre nézve sokat tud s nagy ügyességgel eszközölni. Az alexandrinek szebb hangzatát, kedvesebb lejtését ő találta föl és ő valósitotta. A hangzatnak, versformának áldoz is néha s talán régi költőink példáin indulva el, nem is keveset. Másnál is találtunk ilyen áldozatot, de nem olyat, mint ő nála. Mások is rövidítik vagy hosszítják a közkimondás ellenére a szótagot a verselés hangzata kedvéért. Más nyelvben is van kétes szótag; minálunk százfele van; költőink föl is használták, tájszólások gyakorlatán indulva el. Arany is szereti ezt a kétséget a versformák tökéletesítése végett; de még sok egyebet is. Fölveszi a nép beszédéből az *aztat, eztet, aszongyák, hájsz* (hát hisz') *esső* stb.

ilyenfélet; csakhogy annyi kellő időmértékű szótagot nyerjen, a mennyi a mintához (schema) kell. Így sokat áldoz azért, hogy hangzatossá tegye az alexandrin sort, mindenik felsorban egy anapæstust vagy daktylust téven, vagy jobban mondva, ilyféle megiramlása által a beszédnek adván neki szebb lejtést. E czélra s másképp is föláldozza a szokott szórendet — mint mondám, hihetően régiekre támaszkodva — nemcsak a hangzók, kivált a ragok, képzők hangzóinak időmértékét. Annaira hű a fölvelt alakhoz.

Megvallom, az ily áldozatot, kivált a szórend elvételét, vagy szándékos elforgatását — mert mindig ilyennek tekintetni — sem régiességgel, sem költői szükségéggel menteni nem tudom, szépségét oly nagynak nem tartom, hogy érette méltó lett volna — vétkezni. Ő tudta legjobban, hogy az ily alexandrinekben, kivált ha hosszabb elbeszélő költeményben vannak, senki sem vár olyan meg-megszökellő, vagy kis körökben meg-megforduló, lejtve lépdelő hanglűktetést, mint egy rövid s lyrai természetű balladában vagy románczban, hol épen az általala dicsért, fölmutatott «toborzó és lengedező» hozzák az ily élénkséget magokkal. Talán itt a hosszabb verzesetben unalmas is az, a mi amott szükséges. Ő fejtette ki, mert ő tapasztalta, hogy az ily sorokban mindig elég volt az ütemesség, a szótagok megfelelő számával, a mi amazzal együtt jár, hogy az ütemesség nagyon meglehet és megvan hosszas elbeszélésekben, s meglehet az ily áldozatba kerülő mértékesség nélkül. Tudta és kifejtette, hogy voltaképen a magyar népdal — a dal, melyben tiszta tárgyatlanságban fejeztetik ki az indulat, melyben tehát a hangzat ősi finomságú tartozik lenni, — de bármely régibb népies költemény, még az őskori római verselés is tanúsítja, hogy a mássalhangzók torlódása rövidhangzó után hosszú szótagot nem alkot és így nem oly akadálya a hang könnyed gördülésének, mint némelyek gondolták. S mégis oly sokat áldoz az alexandrinek hangeséseért és épen mértékességeért. Nem kétkedem, hogy így szebb hangzatúak e sorok, még mintha trochæusokat vagy jambusokat fűz vala is össze fölvaltva spondeusokkal; de mindezeknél szebb dolog, ha a hangzat a tartalomhoz alkalmazza magát s az indulatok vagy tartalom hőfokához képest lesz gyorsabb vagy lassúbb, spondeusi vagy anapæstusi folyású. A szórendet pedig föláldozni kár, kivált ha olyan költő teszi, ki mindig a

nép lelkéből ír, ki teljes joggal hivatkozik egy helyen (*Koszorú* 1865. 503. l.): «... a legszüzibb ajkú magyar nép kiejtésen táplált provinciális lelkiismeretére». Ha a szórendnek van is némi bizonytalansága a régieknél, nem csak a botrányosan latinos középkorúaknál, hanem Molnárnál, Pázmánynál s többeknél is; sőt van a mai palóczok beszédében is: de nincsen annál a népnél, melynek beszédét és szellemét velünk együtt legtisztábbnak vallotta, mely az ily szórend-zavarásokról bizonynyal nem ítélne kedvezően, még ha legigazibb, legkedvesebb fia cselekszi is. — És a szórendtől eltérve, magas és igazi műveltségű költő, ki a legnemesebbeknek is szól, nemcsak emelkedettebb tartalmú költeményeiben, de e fordításában is, nem értem, hogy enged magának, a népnél sem diszes, attól sem kedvelt, attól tiltott s ott is csak a gyarlóbbaknál előforduló, semmi szépség értékével nem bírható *aszonygákot* és sok e felét. Más nyelvekben ilyen és még képtelenebb összevonást, összeolvasztó kimondást meghonosított, szótárba, nyelvkönyvbe iktatott a szokás. Kivált a régi görögök, új latin s más új népek nyelveiben. Népies kimondást leírva találunk Dickensnél s az angoloknál minden lépten; de nálunk az ilyek szokatlanok és ízetlenek. Ártalmasok is pedig, mert nem lehetetlen, hogy némelyek ilyenben tarthatják Arany népiességét és utánzandó jelességeit.

A szórendre visszatérve, a fordításnak nincsen előnyére az ily szószerkesztés: «Oh mindent te merészlő» *Felhők* 370 (Any), «Áhitatosan hallgatni öreg kell» *Felhők* 264 (Any), «Téglát vetni meg ha sejtjük» u. o. (Any), Nekték őszintén az igazt, oh nézők, kimondom én». Ez utóbbi tűrhetőbb, kivált, miután mai időben még furcsábbakat is írnak. E rendváltoztatás a *Toldi szerelme*, *Buda halála* a görög-római költők hangsúlyozására, e szerint való kedély-hullámozására és ezektől okozott hangrend-zavarásra (úgy érezzük) emlékeztet. Ez néha a magyar nép beszédében is fordul elő, ha épen nem olyan mértékben is, mint Horácznál, kivált ha a nép gyermeke zavart elszóródott figyelemmel beszél s némi indulattal. De hogy ily indulatos vagy elszórt állapotnak mindenütt nyoma volna, a hol költőnk szavait zavarosan rendezi, — vagy mindenütt az Aristophanesnél idézett költőket utánozná, a hol fordításában ki-kiesap a rendből: azt állítani épen nem merném.

E dolog különben bővebb tanulmányt érdemelne. Valamit meg hátrább itt is mondunk hozzá.

A verselés egyéb szépségei, a mint a görögnél és fordítójánál találhatók, szintén meggondolást érdemelnek: ide tartoznak a mérték, versforma és alliteratio, sőt a rím is.

Aristophanesnél sokféle a versforma, a sorok és szakaszok nemei. A jambusos hatos helyett alkalmazott ötösöket mellőzve, a többi formát jól megtartja. Mert erre ő nagyon érzékeny. Nem mondom, egy-két szótagban nem különbözik, de ritkán, a lényegesekben egyezik és közel jut az eredetihez. Csak kevés észrevételt teszek vegyesen a verselést illető tulajdonaira nézve.

Az alliteratio egy némely helyen nincs meg Aranyánál, hol az eredetiben meg van. És ez nem csuda. Ez a dolog sokszor czelzásokkal, tulajdonnevek vagy más szók elcsavarásával, azokra vonatkozók összehalmozásával van kapcsolatban. Az ilyek fordításához az kellene, hogy egy görög tulajdonnévhez vagy más jeles szóhoz tartozók mind egy mássalhangzón kezdődnenek a magyar fordításban is, — a mit kívánni legtöbb esetben képtelenség. Ilyenekről maga több helytt megmondja, hogy utólélni nem tudta. Nem éri el az eredetit, például *Madarak* 344. s köv. (337. Any), de máskép pótolja, az alliteratiót jeles rímekkel, jó hangeséssel. Így *Madarak* 1395. (1300. Any) az eredetinek előrímei kiestek, pótolva sincsenek máskép, mint jó hangzású és értelmes versekkel. A *Békák* 340. köv. soraiban az eredetinek hangzatát utól nem érheti, de mindent fölhasznál megközelítésére, nem sikeretlenül. Lehetetlen az oly előrímeket visszaadni, minőket *Acharn.* 937. s köv. (Any 886., 887) találunk; ezt is csak kevésbé pótolja fordítónk, egy helytt pedig a sort nagyon elnyújtja, bár nem a hangzat rovására. *Acharn.* 1003., 1008., 1015. stb. rímeseek az eredetiben; Aranyánál (949., 953.) mindkét helyt elesett a rím; csak itt-ott van némi jelensége. A rímnek pedig itt és néhol az ad fontosságot, hogy az eredetinek sententiosusan tréfás tartalma és sajátos menetele valahogy közkedvességre számíthatott és érdekes szeszélyes ihlettség műve. Ez a schema, itt e kis versecskében különben is nagyon érdekes; legalább némely magyar ily formához hasonlítva. Másutt e vigjátékokban, ha nem csalódom, ily versecske, ily hangeséssel, rímekkel nem fordul elő, csak még

Acharn. 1015—1017., u. o. 1044—46., *Békák* 989—991. versekben; de teljesen hasonlók a magyarban is több helytt előkerülő, példáulú ezekben látható sorokhoz:

Teremt-e Isten több magyart,
Mig a világ, mig napja tart,
Ha mink is elfogyánk? (Vörösm.)

Nem várhatni, bár fölösleges nem volna, hogy mindent, a mi nálunk is honos vagy ismeretes. esetleg ott is előjön, megjelöljön, megmagyarázzon. De ez, legalább nekem oly szembe-tünő, már csak rímjeért is oly meglepő a görögben, mint a tartalomra nézve, mikor a *Madarakban* madártejet találunk, a mi népünk furcsa szavát. Várhattuk volna, hogy költőnk utánozza e formát vagy valamikép megjelölje, hogy észrevette. Így tett a *Béke* 454 (Any) lévő spondeus lábakkal, melyeket nemcsak észrevett, mint talán némely külföldi fordító, hanem a magyarral össze is vetette. De az is meglehet, hogy amazt is észrevette, csak azt nem látta akár a tartalomra nézve előnyösnek, akár a formára nézve méltónak, hogy hasonló mértékkel és rímekkel adja elő. A rhythmust híven visszaadja. Nehez volt rímelő szókat találni; a tartalom sincs épen azon formához szorosan kötve, a játszóság sem oly szembe-tünő és élénk benne, hogy hasonlónak mesterkélésére okvetetlenül kötelezve érezhette volna magát. Másutt ingerelhette az eredetinek tartalma, megfelelősége, hangzata, fülbe csengése, itt hidegen maradhatott. Kivált egyik helyen, hol két sor végén a *kai* adja a rímet (mint nála neha s a népnél is az *is!*), azért nem lehetett hajlandó az utánzásra, hogy a görög kötőszó erőltetve, a numerus ellen áll a sor végén, holott a magyar *ist*, bár mint utólkötőt a szépérezése odateremtette, a költők régi szokása oda illesztette, még sem tehette oda.

Hogy Arany fordítását hangzat és verselés tekintetében méltányolhassuk, hasonlítsuk össze röviden előbb egy német, utóbb egy angol műfordítóval, az az művészi fordítóval. Mert a prózai francia vagy német fordításokat nem volna célszándékkal egyező összevetetgetni. Az első Droysen, újabb időkből a legavatottabb, legtöbbször emlegetett német fordító egyike, a másik Hookham Frère, kiről egy tekintélyes angol lap mondja, hogy a *Madarak* azon szövege, melyet ő dolgozott, melyet a cambridgei egyetemi előadásán használ-

tak, csaknem oly jó, mint az eredeti. E fordítóról még érdekes lesz elmondanom, hogy bár politikai hivatalviselő volt és erősen tory, több jellemvonása van Arannyal közös: magánosan és magának dolgozott, így fordította a nagy komikust; a mellett, hogy «jeles elmés ember, tudós költő és a nagy görög satiristával egy irányú volt». Csak az kár, hogy művét csak magának s néhány másnak nyomatta és ma nem kapható.

Vegyük föl az *Acharniak* egyik parabasisát, mely a mű 626 (597. Arany) során kezdődik. Arany elejti az eredetinek «trygikos» jelzőjét (628), mit Droysen kifejez. A 632., 633. sorban levő «tachybulos, metabulos»-t meg Droysen teszi ki gyarlóbban, holott Arany kellően kiemeli — mint már elmondók — gondolom, mert édes nemzetének e közmondásbeli sajátága és a «maga kárán tanulás» forog eszében. A 657., 658. versek Droysennél ügyesebb rhythmussal és rímeléssel, Arannál alig valami ilyessel vannak kifejezve. A 676. versen kezdődő szakasz Droysennél rímelve adatik. E szakaszban egymást éri a sok szójáték, alliteratio: «hegt und pflegt man» — «Schlag auf Schlag» — «kreuzt die Fragen, schneuzt die Antwort, stellet Fallen allerhanden» — «Närrt und zerrt.»

Ugyanebben rímeli Droysen a következő sorokat is, holott a mi költőnk csak részben; vagyis a mit az eredeti után amaz így mond: «Der dient zu allen Sachen: als Pfanne zu Lug, als Kanne zu Trug, als Lampe Kassendefekt zu spüren, ja auch als Krug um Händel zu einander zu rühren»; azt Arany így: «Mindenre hasznos ez, mint ármány-merő — patvar-törő — Vádlottat fényre hozni mécses — és fazék, ügyet keverni benne.» Oly sok szójáték nincs összehalmozva emennel. Utóbb és másutt is sok rímelés, szeszélyes szók megfelelő hangzatú föltalálása s összehalmozása Droysennél, de az eredetitől több eltérés, távolabb járás, mint Arannál. A sok szabályszerű rímelés is — úgy érzem és állítom — nagyon újszerűvé teszi a görög művet; eltérő dolog az a görög izlés-től, mely rímet csak a gondolatok szorosabb megfelelő volta, játszi ellentétbe helyezése esetében, tehát nem megállapított helyeken és formák szerint, s nagyon gyéren alkalmaz. Arannál sok vaskos, erélyes és népiesen kemény szólás van, a hol kell; talán a nyelv természeténél fogva az ő nyelvezete ko-

molyabban lejt, ritkábban ugrál és pattog; holott Droysené sokkal könnyebben mozog, többször fordul és ugrándozik. Meg csak egy-két példát hadd mondjak erre.

A *Madarak* 312. és köv. versei fordításából megítélhetni, mily sok hangutánzó szava van a németnek s mennyire van oka azt hirdetni, hogy az ő nyelve bír azzal a tulajdonsággal, melyről a mieink a magyart és hébert dicsérték a sok összerű kifejezéssel, e mellett hangfestéssel, hangutánzással stb.

A *Nők Ünnepe* 198., 199. (197., 198. Arany) Aranynál nincs meg az a rímjáték, mely az eredetiben megvan, és Droysennél is, bár igen mesterkéltén, hasonló játékfelével van visszaadva. Itt és a közel eső sorokból még az is látszik, hogy Droysen is sok szót csinál. Droysen igen sok helyen rímel, hol Arany nem, s az eredeti még inkább nem. Például *Nők Ünnepe* 354. s köv. Ugyanitt 773 (Arany) a miénknél semmi rím, a német fordítónál sok.

A *Béke* 339. s köv. v. az eredetiben és Droysennél is különös rímcsengéssel vannak alkotva, melyeket Arany is elég ügyesen utánoz és jól megközelít. De Droysennek szóalkotásbeli virtuózsága, a meglevők ösztönszerű föltalálása, hangzatemsterkélelbeli ügyessége páratlan, ebbeli féktelen szeszélyessége szembetűnő. Így 340. stb. «segeln, wägelu, witzeln, zitzeln, ohrenspitzeln . . . gaumen-kitzeln, sybaritzeln, kottabitzeln (látjuk, görög szokat is meghagy, idomit s így segít magán) utóbb kriegstrapatzen, majd gabelichster . . . Az ilyek különösen kitűntetik az ő fordítását, tanúsítják a német nyelv bőségét, nemcsak az elvont szókra, hanem ilyekre is alkalmazhatóságát, formálhatóságát, de egyszersmind a fordító valóságos hivatását, kedvszökkenéseit, szeszélyes és kizoglyhatatlanul találékony erét, igazi költői hajlamát. Aranynál ebből ennyi nem látszik, bár ő is hajlandó s bátor és hivatott is a nyelvnek aristophanesi új szókkal gazdagítására. Meglehet, nyelvünk nem bír annyi ide való alakkal. De azt is hiszem, hogy nem akart a mi költőnk ilyekben tűnni ki, ilyekre fordítani ereje nagyját s hogy ezt jól is teszi, az előbbiekből s a még mondandókból talán átláthatjuk.

Ha meg kell kereken mondani Arany és Droysen közt a különbséget, azt hiszem, amaz élénkebb, játszabb humorral dolgozik, kivált a verselésben, nyelvezésben kifoglyhatatlan eret tanúsít; de az eredetit hangulat, színezet tekintetében

többször megmásítja. Arany hívebben adja annak szellemét és nyelvét, formabeli, valamint verselési előnyeit is lelkiismeretes hűséggel. Arany csak oly erősen megismerte, megérezte a görög komikus kisebbszerű vagy illanóbb hangzatbeli sajátosságait is, de modernné tenni oly mértékben és annyit, mint amaz, nem mert és nem akart. Arany komolyabban hű, mint Droysen; ebben a népies, sőt pórias, érzékies kifejezésekre annyi nyers erő aligha van. A német író nem vonakodott úgy beszéltetni Aristophanest, mintha újkori emberré, legalább új nyelven beszélővé lett volna; Arany, ha szeszélyesen magyarárt is, néhány nevet és népiesít sok szólást, meg akarja szorosabban tartani az ógörög zamatot, irtózik a modernné torzítástól. Megvallom, modernné tévésnek, sőt egyik fajtából a másikba áttevésnek tartom, vagy kisebb fokú travestálásnak is, a rímelést odáig víve, hová Droysen viszi. A régiek használták a rímeket, de nem mai módon. Csak oda, hol a gondolatok vagy a mondatokban kifejezett érzések párhuzamban, megfelelők, külsőleg és belsőleg valahogy hasonló súlyú vagy értékű dolgok, vagy egyenlőségben egymással szemben fölfogható egyes tárgyak, szójelentésre, szóhangzatra nézve azonos kifejezésűek, hasonló cselekvések, hasonló indulatok vannak. Ily rímelés példáit láthatni a nagy tragikusoknál is például, a halálra menő Antigone szívszaggató énekében, oly énekben, mely örök tárgya lehetne a dal- vagy énekköltők tanulmányának. De akár hová, még a nem párhuzamos, hanem alárendeltség, kiegészítés viszonyában levő mondattagok végére is állandóan összecsenő hangzatokat tenni, képtelenségnek látták volna. Például az alanyt és mondományt vagy ezt és tárgyat, a mellékszókat stb. nem érezzük egymással oly viszonyban, hogy rímekkel megfelelőkké, mintegy szembe, egymás átellenében lejtő társakká tegyük. Legyen szabad erre csak kevés példát mondanom, utasítván az olvasót Télfí és Dörr a régiek rímeléséről való munkáik példáira, de meg a tragikusok lyrai részleteire.

Íme a *Madarak* 676—690. verseiben ily szólások fordulnak elő:

ὁ philē oxouthē
 'ēlthes, 'ēlthes, ὀphthēs
 hēdyn phtongon 'emoi pherous'
 'all' ὁ kalliboan krekous stb.

És alább:

'andres 'amauróbioi phyllon genea prosómoioi . . .

És utóbb, a hol a madárnevek elszámoltatnak, még előbb a pap több mondókájában (876—887). És legtöbb ős latin mondókában alliterációval vegyítve. Quod felix faustum fortunatumque sit ect. És Ciceronál néha complexi mulieres impudicas, vino languidi, sertis redimiti, unguentis obliti, debilitati stupris stb. Világért sem állítom azonban, hogy magok a görögök mindig megtartották volna a mondattagok ama párhúzamosságát a hangoztatásban és mondatszerkesztésben, de hogy náluk így mutatkozik a dolog eredetileg, az kétségtelen. Méltó összevetni az újabb költők szabadabban rimelt sorait nálunk is, másutt is.

Egészen másnak látom és érzem amaszt: dísznek, a hol helye van az értelemmel fogva, hogy hasonló érzelemnek, gondolatnak hasonló hangzat adja meg a nyomatekot vagy inkább énekhangzást, mint szónoklatban egyenlő hangossággal, eréllyel mondatnak el a megfelelők vagy azonos menetűek. De a modern rimelésben hanghasonlóság van azok közt a szók közt is, melyek tartalomra nézve nem megfelelők, hanem egymást kiegészítők, csak azért, mert bizonyos számú sorok után elő kell kerülniök a rímeknek, mert így hozza magával bizonyos alakok megszokása. E szokás ellen irányul aztán az az újabb törekvés, hogy a rímeket szabadabban helyezik vagy jórészt mellőzik is, sőt némelyek, mint a «demokrata költő», Whitman, teljesen megvannak nélkülok, legfőlebb ütemesen akarnak írni.

Vegyük tekintetbe még röviden a *Madaraknak* már említett egy szép helyét (685—800), melyet a görög költői irodalom remekei közé számítanak. Nem írhatom ide, de megemlítem, hogy anapæstusokban van írva, magasztos elmelkedést foglal magában az emberek gyarlóságáról, a világ eredetéről, a madarak ősi jelességeiről. Ezt Hookham Frère így fordítja: «Ye children of *man*! Whose life is a *span* — Protracted with sorrow from day to day — Naked and featherless — feeble and querulous — Sickly calamitous creatures of *clay*! Attend to the *words* of the sovereign *birds* . . .»

És így tovább, egészen más sorokkal, mint az eredeti; minden második sor középprimmel, gyönyörű szép, hangulatos

tartalommal, e tekintetben az eredetinek jól megfelelő, de a részletekre nézve tőle jól eltávozva, a fordítás oly könnyed, mintha eredeti volna. Semmi jele a fordítások szokott darabosságának. Ez a részlete Aristophanesnek, melyet Thackeray könyv nélkül tudott és mondogatott. A tartalom általános érdekű volta és magasztossága, köznapi élettől távoljárása miatt ily darabokban leginkább elnézhető a kidolgozás szabadsága; de a forma ily különbsége mégis visszatetsző. A rímek, a főntebb elmondottak szerint, hasonló, megfelelő gondolatokat s párhuzamosan folyó mondatokat jelölnek: de vajon megengedhető-e, hogy az eredetinek szintén szép és méltósággal folyó sorát így cserélje, az eredetinek sok gondolatát, árnyékszínezését talán az amoda épen nem lévő rímek kedvéért így ejtse el, a sokkal rövidebb, másféle hangulatú sorokat ily csengetéssel tegye más ízűvé . . . Arany az eredetihez hiven, kissé keményebb hangzattal, de kellő méltósággal mondja:

«Emberi nem, gyarló sáralkat, tehetetlen, erőtelen árnyak
Egynapi csirke fiúk, nyomorútlak, tüneményszerű gyöngé halandók
Ide fordítsátok az elmétek', mi reánk halhatlan örökké-
Élő, örökifjú, romolhatlan végzésű légi urakra» stb.

És a rím jól áll-e az utóbbiakhoz, hol már a világ származásának elméletét adja elő:

«A profound speculation about the creation
And organical life and chaotical strife
With various notions of heavenly motions
And rivers and oceans, and valleys and mountains
And sources and fountains and meteors on high
And stars on the sky We propose by-and-by
If you'll listen and hear to make all clear» etc.

Hasonló ünnepélyes hosszú anapæstusi sorok, mint előbb. Van-e itt jó helyök a gyorsan váltakozva egymást kergető rímeknek, e kábitó rimcsengésnek, csaknem olyan rímjátéknak, melyeket a középkori barát versek és énekek s az Arany-nál is utánzott «rímes próza» hagytak hátra, irtódzásunkra? Könnyen megfelel rá az érdekelt olvasó, ha az eredetit és Aranyt csak kisse veti is össze, egyúttal meggyőződik arról is, hogy az eredetinek 723. s köv. verseit a mi költőnk (682. stb.) csak azért nem adta oly hangzatosan, mert a magyar beszéd vagy

szók természetének mélyebb és keményebb hangzata gátolta ; de azt is csak a sorok egy részében.

Az angol fordítók, — mert az utóbbi részlet megint mástól, Collins L.-től, való — úgy látom, nagyon kedvelik a rímet. Ily módon a főntebb érintett hosszas trocheusi sorokat a *Lovagokból* (247. s köv.) így fordítja egyik :

«Close around him and confound him the confounder of us all
Pelt him, pummel him and maul him. rummel ransack, overhaul him stb.

Ennyiféle rímet összeszedni, valóban szerencsés ügyesség. De a rímek ily sokfélesége jóval túltesz az eredetinek szintén hangjátékos alkotásán ; a sorok rövidsége, izeltsége pedig, nem látszik amavval összeillőnek.

* * *

Talán szólnom kell valamit a jegyzetekről is, melyek Arany dolgozatának szövegét kísérik. Az életrajz a játékok tartalma a szótár idegen kéztől valók. De a lapok alján lévő jegyzetek, melyek a szótárbeli magyarázatok (*Glossarium*) kútfejeül is szolgálnak — de nem minden pontra nézve — a fordító költő munkája. Így érthetni a mű megjelenésekor közzé tett nyilatkozásokból és a szótárkészítőnek a *Nemzet* 1883-ki egyik számában kiadott nyilatkozatából. A jegyzetek a költő ismert rövid, de elmés, néhol furcsa nyilatkozásai, melyekben sok van itt-ott megmondva értelmezés, figyelem gerjesztés, némi mentség végett is. De sem a jegyzeteket, sem az életrajzot és tartalmakat nem mondhatjuk igen bővekeknek, még talán elég bővekeknek sem. Mondtuk, hogy ez a fordítás a hellén és magyar irodalom tanulásával foglalkozóknak, meg irodalmi műveltséggel bíró olvasóknak való. Az előbbieket inkább, az utóbbiakat alig értik meg belőlök Aristophanes korát, az ő költői irányát, a társadalmat, a melyben élt, a politikai helyzetet és nyomorúságokat, melyek egyes művei írására alkalmat adtak, melyek előadások alkalmával a hatást emelték vagy okozták.

Sok jegyzést nem óhajtanánk. A költőt nem lehet főkép értelemmel, az ismeretek fölhasználása segélyével tanulgatva élvezni. Az olvasók felsőbb osztálya — a görög összes irodalomnak tanulója, avatottja — élvezhet tanulgatva, mert minden

fogalom és szó, mely tanulmány által tisztábban, több oldalról fölvehetve tűnik elébe, nagy örömet okoz neki s a ki élvezni nem siet, nem türelmetlenkedik. De a másik osztályt, a művelt, de fölületes irodalom-ismerőket csak háborítják azok a hosszas magyarázások, kitérések, melyeket előbb elolvasva, megértve, mikorra élvezésre kerülne a sor, kifáradtakká, elbágyadtakká lesznek a gyorsan élni és élvezni kívánók. Kivált a tartalmat csűrő-csavaró, a szókat, szólásokat, hasonlók összehalmozása, idézése által értelmezni akaró magyarázások, nem ily célzatú műbe valók, valamint a legtöbb esetben a variánsok lenyegtelen különbözőségének tekintetbe vétele sem. A pedans kritika megölője lehet a természetes, érzelmes, úgy szólván naiv vagy őszinte élvezésnek, tehát a nagyobb körbeli hatásnak is. És ezt nem lehet eléggé figyelmébe ajánlanunk az irodalom tanítóinak. Rövid, elmés, értelmező, értelem-kiemelő megjegyzések világosíthatják a tartalmat, előmozdithatják a megértést és élvezést: a bőségesek meggátolják ezt és az olvasás célját. A történelemből kell valami, mert különben a művek terével, szereplőivel, környezetével, a beszéd ezerféle czélzásaival ismeretlenek maradunk, nem értjük a dolgot, az eszméket. A játékszínről, szokásokról szintén kell valami, különben a költő technikájával együtt elvesz a talaj, melyen képzelődésünk előállítaná a mű lefolyását. Egyebet jó részt a fordítónak kell kipótolni. Egyébre nézve: mitte sapientem . . .

De itt, megvallom, kevesellem, a mi néhol magyarázásul mondatik. A vígjáték bohósága, a bohóság logikátlansága, merészsége sokat kiment s az értelem és kapcsolat követelése alól sokszor fölmenti az író; nem is hasonlítom e fordítást az iskolai vagy tudós kritikai, magyarázó kiadásokhoz. De szembetűnő, hogy sokkal kevesebb értelmező jegyzés van itt, mint Droysennél, sőt kevesebb, mint a franczia népszerű dolgozatban Poyardnál is, kinél már fősvényebb magyarázót alig gondolhatni.

A tanulmány emberének vagy szakférfinak nem baj, eligazodik másunnan. De a ki a görög nyelvet alig, a görög irodalmat épen nem tanulta (mert görög irodalmat nem taníthat a gymnasium), a történelemből, régiségekből annyit, a mennyit a gymnasium adhat (csak mellekesen és alkalmilag egy-két íróhoz csatolva), az nehezen igazodik el sok érdekes

dologra nézve. Ha például szeretné tudni: mi az a sykophanta, miben különbözik a rendőrtől vagy rendőr-kémtől («árulkodó, föladó kém», *Darázsok* 408 (Any), vagy az a héliasta, kit költőnk nem legjobban nevez «napoló»-nak (inkább napos bíró lehetne?), vagy az a «hím nélküli tojás» *Madarak* 695. (654. Any) eredetiben hypenemios, mi oda megyen ki, de a «szél-nemzette» teljesebb, a versbe is oda illő lett volna, különösen pedig azért érdemelne bővebb világosítást, mert a régiek és újabbak egy csodájára, az állati nemzés nélkül született valók meséjére vezet: nem igen nyer eligazodást. Vagy ha óhajtaná az olvasó bővebben tudni azt a világ származásáról («világ-tojás») szóló elméletet, mely a *Madar.* 693. s köv. verseiben olvasható, mely nemcsak a görög mythológiában jön elő, vagy ha az athéni demokratát túlzó csapongásában vagy a sophistákat, a mint a költésre, szellemre hatottak, a miért itt rájok a szitkok szórtnak, akarja megérteni, akkor bizony másfelé kell folyamodnia.

Nagy általánosságban szólnak a jegyzetek egyes embe-
berekről, a kik itt szóba jönnek, egyes szokásokról, melyekre kifejezések vonatkoznak. Néhol kimondja, hogy a költőt cas-
trálni nem akarja *Felhők* 1044 (Any), de nem magyarázza az euryproktost, phallust és sok egyebet. «Nehéz és nem is szép magyarázni» *Lovagok* 841 (Any), «Jobb nem magyarázni» *Acharn.* 243 (Any). Néhol megvallja, hogy nem fordíthat alkal-
masan, de magyarázatot sem ad. *Darázs.* 737., 795. (Any). A Homérből, Euripidesből, másunnan idézettek vagy fordítottak — néha csak szóhasonlatért idéz — kapcsolatát és eredeti értelmét, ide hogyan illesztését sem mindig lehet érteni. Igaz, hogy sok vétethetik ismeretlen darabból; de a hol ez nem így van, ott is homály marad.

Ezek ellenében sok helyen meglep talpra esett magyarázása, magyaros kifejezései, melyek nehézkes fölfogású dolgokat tesznek ki, sajátos szólásokra célzásai, a melyek tanúsítják, hogy a nép bő nyelvére gondolt mindig és azt akarta fölhasználni mindenképen, erre adott neki alkalmat a görög bohózatok tanulmánya. Így teljesedett be, a mit előbb is mondek, hogy a classicusok tanulása a népies költésre és költőkre is hatott, mint viszont a népies tanulmány a classikai költésre. Így találjuk az efféléket, a hol «lesi pecsenyéről», «kecske kitolásról», «a hol ló nincs, számár is jó» közmon-

dásról, vagy a nep «fazáráról», melynek makkja van *Madar*. 1073. (Arany) szól. Így mikor Sokrates tréfás esküjét, a «ludra» melyben Zeus helyett, nevének egy alakja *zena*, tréfásan *chena* fordul elő, ezzel magyarázza: «biz Istók» *Madarak* 497. (Arany) a helyneveket, mikor lehet, az elmésen alkalmazott móddal magyarra teszi: Baj Lopád Fillents stb. midőn Magyarország és Soroksár emlittetik *Madarak* 926. (Arany). Annyi igaz, hogy költönket, mint többször jeleztük, a magyarosság és a magyar nép szólásai iránt való érdekeltség egy perczre sem hagyja el. Sőt a kettő közt, a görög költő sokszerű és sokszínű stílja és kifogyhatatlan élczes szavai s a magyar nyelv szóbősége közt úgy forgolódik, hogy bár hol egyikhez hol a másikhoz esnek kifejezései közelebb, hol pontosabban hol halványabban teszi át a görögnek gondolatait s játsziságát; de ritkán mond úgy ki valamit, hogy az eredetit legalább könnyeden ne jelelje vagy jelezze, a mellett a magyarban is jó ízű beszédet ne tegyen.

Könnyű volna megbizonyítani Arany e fordításának nagy nehezségét, sőt azt is, hogy nehezebb valami ez, mint a mit valaha magyar nyelvre fordítottak, hogy ő jelesebbül dolgozott, mint bárki az eddigi fordítók közt. Nehezebb valami e tekintetben aligha volt, még *Hamletet*, a *Nyáréji álmot* vagy Dantét sem véve ki, meg Sophokles áttevését. De hogy csak azt az egyet említsem, van-e Sophoklesnél oly bő, oly egyéni kedv szerint alakított csürt-csavart nyelvezet? S a mi irodalmi nyelvünk mily végtelenül inkább idomult a tragédia, mint a komédia nyelvezetéhez; a görög szokások közül, melyek a dráma nyelvezetére hatnak, mennyivel ismeretesbek előttünk az államtani, mythologiai részletek, mint a társadalmiak, kivált oly egyéniek, mint a milyek Aristophanesnél előfordúlnak.

Leopardi az olasz költő azt mondá, hogy a görög vagy római remekíróval örökké él annak jó fordítója. «Ki nem tudja, úgymond, hogy Caro addig él, a meddig Virgil, Monti a meddig Homér, Bellotti a meddig Sophokles . . . Fölséges sors! nem halhatnak meg soha, mert halhatatlannal van soruk összekötve.» A mi költőnk a nélkül is élne, míg ez a szegény nemzet magához teljesen hűtlen nem lesz, önmagáról meg nem feledkezik; ez által pedig nagyon tartós becsét és érdemet szerzett nevének. Mert a mint a dolgok állanak,

nálunk is másutt is mindinkább kevesedik azok száma, kik Aristophanest értik; még pedig nálunk azoké, kik a nép lelkével tudják annak bölcsességét és bohóságait fölfogni és magyarázni.

*

*

*

Meg csak a szótárról (glossarium) egy szót. Ez elég bő, ha nem teljes is. Megvannak benne: Bajj, Furta, Lopád, Dob helynevek, Szepcents személynév, furcsán, merészen nem ügyetlenül alkalmazott vagy alkotott nevek, de nincs *Füllents*, *Acharn.* 91 (Any), *Szöki* család, *Darázs.* 188 (Any). Nincsenek továbbá benne: bújni valakit, az alföldi népnél egészen sajátos jelentéssel, azt teszi: utána járni valakinek, nemi ösztönből és másféle szenvedélyes indulattal, tartósan. Bújja a könyveket (a színházat?) *Plutos* 181 (Any) fejök alja rosszúl van, *Plutos* 502 (Any) dalra gyűjt, u. o. 316, írja magát, u. o. 277, Isten szóval mondom ezt: esküszöm rá, u. o. 116, kallós *Nőuralom* 414 (Any), közhasznosít u. o. 425, kutya van a kertben, u. o. 529, teblánni, u. o. 582, megevéd a szurkot előlem, u. o. 596, csicseri borsó (?) u. o. 607, rossz pénz *Plutos* 955 (Any), bajváriak és jajváriak *Madarak* 967, 968 (Any). Mindezeket be lehetett volna úgy tenni, mint sok mást, a mit betett, példáulú vinnyog (nem ezt teszi: elfojtva nevetgél), vívós, zsázsa, szer (nem hallottam ilyet: «gonosz szer, hamis szer ez a gyermek»).

A *Lovagok* 762 s köv. Aranytól tett megjegyzést így találjuk a szöveg mellett: «a magyar gazdasszonyok talán még fogják érteni, mikor van az edény szinig, mikor szoros aljáig» (I. 56. l.) A költő tart tőle, hogy a gazdasszonyok nem értik. Hihető, hogy így van; de az meg bizonyos, hogy a Glossarium szerzője nem érti. Mert a mit a költő mond («szoros aljáig») nem azt teszi: «leer bis an den Boden» hanem olyan formát, a milyet Poyard mond: «á moitié vide». Ez az eredetinek kevésbbé felel meg, mint a hogy az eredeti «epicheilé»-nek megfelel a mi költőnk szavának valódi értelme; azaz: a csupor torka = szorosa aljáig; mert a szorosa = a torka alja, a népnél összevonva is: tork' alja. A szó-

táriró úgy vehette: szorosan az aljáig, pedig mást tesz: a szorosa aljáig.

A mely különösségeket pedig a *Szórend* alatt III. 317. épen nem kimerítőleg felsorol, azok korán sem egy fajták, hanem helyes és helytelen vagy jobban mondva: szokott és szokatlan különösségek. Más ez (1): «hát nem leeseült-e?» «Nem színre hozott?» Másféle ez (2) «mindent te merészlő», megint más ez (3): «széles e földön», végre ez (4): «a nép fiának, nekem». Az első rendbeliek teljesen szabályosak, népiesen szokottak és helyesek, csak az irodalom embereinél ismeretlenek vagy különösek; csak ezek szoktak el tőle; a negyedikben alig van különösség, csak képzeljük, — a második és harmadik jelzők s pedig rövid névmások rendezése közt az a különbség, hogy a második régies, a XVII. századból például nagyon ismeretes («Oh mennyei mi szent atyánk!»), a harmadik pedig (széles e világ, széles e föld), de leginkább csakis ezek a példák, ma is mondatnak. Jó lett volna itt is megkülönböztetni, hogy Aristophanes olvasója azt nézte volna különösnek, a mi valóban az.

Mert meg tudnók bizonyítani, hogy néha a teljesen szabályszerűt, a mit nem ismernek, például a népnél is helyesen előforduló szórendezést, melynek hangnyomatekát nem fogják föl, rosszalják és megrovogatják. Ha pedig már nyelvtani kategóriák tárává is lett a szótár, jó lett volna Arany szóragozás-, szóképzés- és összetételbeli sajátságait is illető betűkben elsorolni. Mert a *di* képző (ganajdi stb.) vagy *ént* rag (inyént) nála különösek, legalább ma már felötlők. Az összetételről pedig különösen méltó vala, az eredetit is szem előtt tartva, szólani. Ebben, mint a görög költő, mint említett német fordítója, úgy igen sokat s nagy sikerrel újított mesterkedett, múltó vagy maradandóbb terméket hozott létre a mi költőnk is.

De a szótár hiányainak is könnyű mentségét találni; a népies szólások nem értéseért sem lehet a szótár-író elítélni. A népies szólások nagy részt vidékiesek. Minden vidéken nem lakhatunk, hogy szólásait megtanuljuk minden jelentéseivel, ezeknek árnyék-különbségeivel együtt. Oly lángelme sem termett, mely egy-két hét alatt valamely vidék minden szavát kilesse, várja vagy vájja, holott némelyik esztendőben sem fordul elő. Kérdésre pedig nehéz feleletet kapni, mert a kér-

dést nem mindig lehet megértetni, kivált ha elvont dologról van szó. Néha meg azt is felelte a nép fia, a mit az olasz pór felelt, mikor népdalt mondattak volna vele: «Nem tudom én azt, csak ha kedvem van hozzá . . .» Gyűjtésünk lassan halad. Tájszótárunk, alkalmas, nincsen. Míg pedig ez és synonymika nincs, addig az ilyenben sokszor megbotlunk.

IMRE SÁNDOR.

OROSZORSZÁGBÓL OROSZORSZÁGRÓL.

«Hol van az, a ki orosz lelkünket átható nyelven tudná nekünk mondani azt a mindenható szót: Előre? a ki, ismerve természetünknek erejét, minden tulajdonságát és egész mélységét, egy varázsintéssel magasabb élet felé tudna minket irányozni? Mily könnyekkel, mily szeretettel fizetette volna vissza a háladatos orosz nép! De századok múlnak századok után, szegyenítő tunyaságban és éretlen ifjonezhoz méltó esztelen tevékenységben posvad Oroszország, és csak nem küldi az Űristen azt a férfit, a ki oda tudna nekünk kiáltani ama mindenható igét!»

Gogol. *Holt lelkek.*

Október 12-dike hazafias ünnep napja Moszkvában. Nagyszerű szertartással ünneplik évenként egyház és nép a «fehérvöví» ős fővárosnak fölszabadulását a francziák vagy az egyház imáiban használt kifejezés szerint «a gallusok és a velök szövetkezett húsz nyelv» megszállása alól.

Kora reggeltől fogva sűrű tömeg lepi ele napon a Kreml tág tereit és környezetét. Azon áhítatos csendben, mely az orosz néptömegeket jellemzi, várja a körmenet alakulását, melynek tarka és csillámló alkatrészei rajként hemzsegek a Nagy Boldogasszonynak szentelt székesegyház kapuzata előtt, ama széles, nagy kőlapokkal kirakott udvaron, melyet a császári palota és a négy aranykupolás székesegyház, Oroszországnak legnagyobb szentélyei, vesznek körül.

A Kreml és a város négyszáz temploma összes harangjainak légrendítő zúgása mellett indul meg a körjárat. Százával viszik előre azon eredeti, ősrégi és csak itt föltalálható egyházi zászlókat, melyeken a szent képet aranyból vagy ezüsből készült, vésett vagy áttört munkája korong, kereszt- vagy csipke-alakú nagy fémlap veszi körül, s mozdulatlanúl a rúdhöz van erősítve. Ó-egyiptomi homorműről vélhetné az ember föltámadottnak e processiót.

Megható kis csoport követi a zászlókat, az 1812-iki nemzedéknek roskadozó, évről évre csökkenő maradványa. Nem rég alakították ezeket külön csoportba a többi ereklék közé. Hajdan mind oda tartoztak s ma holnap már hiányozni fognak ezek a tiszteletet és szomorúságot gerjesztő alakok.

Párosan, hosszú sorban követi őket Moszkva összes világi papsága gazdag öltönyben. Papok viszik a legszentebb, drágakövek fényével elárasztott képeket, köztök Moszkva paládiumát, a csodatevő Iverszkaja szűz Máriát.

Koronás fővel lépdél egynehány püspök mögöttök, nagy hézagot hagyva maga előtt és után, méltóságosan a moszkvai metropolita koronával fején, a byzanci császárok öltözetében. A világi hatóság képviselői zárják be a körmenetet, a mely után sűrűen özönlik az ájtatosak fekete tömege.

A menet a Kremlnek legszentebb kapuján, a «Szpászki Varot»-on, melyen csak levett süveggel szabad átmenni, vonul ki, és megkerülven leglassúbb tempóban az egész moszkvai akropolist, a Borovitzki-kapun tér oda vissza.

Nem akarjuk kísérni a menetet, sem azt ott álló helyen bevárni. Másfel óráig tart körülbelül, míg visszatér kiinduló pontjához. De megnézzük egy kedvező, kimagasló pontról. Kedvezőbbet nem is képzelhetnénk a Troitzki híd terrasse-jánál. Míg az egész néptömeg a keleti kapu felé tart, lépünk ki a Kremlből annak nyugati oldalán, melynek hosszában folyt hajdan a bástyák alatt a Neglinnaja patak. Ennek ágját itt most fákkal beültetett mélyen fekvő sétány, az Alexander-kert, foglalja el. Erről az oldalról látszik a Kreml legmagasabbnak és legfestőibbnek. A Troitzki-kapuból magas kölhíd vezet a nevezett kert fölött a túlsó városrész utczáiba. A híd közepén kerek védtorony szögellik előre, melynek lapos teteje a híd táblázatával van egy magasságban. E védtorony párkányzatára álljunk ki. Elég meglepő a látvány, mely itt szemünk elé terül, elég sűrűen kergetik itt a gondolatok és a benyomások egymást, hogy türelmesen bevárhassuk, míg a körmenet megkerüli a Kreml bástyáját, és útjának már majdnem végén közvetlen alattunk és előttünk fog elhaladni.

Nem egyéb az összkép, mely itt e szabad kilátást nyújtó pontról előttünk elterül, mint nagyszerű keret azon imposans emlékekhez, melyet Oroszország kegyelete az 1812-ik év viszon-tagságainak emelt, a Megváltó templomához. Előterben a

lábunk alatt terjedő kertnek most hóval födött hosszú szalagja. Fölötte a láthatárt egyenesen előttünk az új egyház rengeteg, de könnyű, fehér négyszöge és öt, fényesen aranyozott kupolája zárja el. Balra a Kreml vöröses, czifra párkányzatú bástyái, az ezeket tagozó kecses tornyok, a fölöttök kinéző tarka épületek és a régi palota számos kis arany kupolácskája, jobbra a modern Moszkva háztömege, s a fölötte kimagasló nemzeti múzeum tekintélyes «Empire» — modern épülete. Hideg, szürke, de csöndes őszi nap önti el nyugalma e kép fölött, s e nyugalma nem zavarja meg semmi, mert a tömeg ott túl van a másik oldalon, s lenn az utcákban, még csak vékony embersor várja a körmenet ideérkezését.

Ritkán megy végbe ünnepély annyira alkalmas színtéren, mint a mai itt. Nincs a látkörben semmi, a mi a figyelmet a nap jelentőségétől elvonhatná.

A Moszkva szívében végbemenő ünnepély nézőjét legfőképp annak népiessége lepi meg, élénk öntudata azon történeti mozzanat fontosságának, melynek emlékét tartja fenn, azon jellege a bensőségnek, melyet e megható nyilvánításnak kölcsönöz mind a hely, melyen az végbemegy, mind részvevőinek és áhítatos nézőinek sokasága.

Az orosz népnek nincs elevenebb emléke, mint az 1812-ik év. Ez több volt egy győzelmes hadjáratnál. Nagy tette volt az az önfentartásnak, diadalmas kifejezése rengeteg területe sérthetetlenségének. Visszamenő Oroszország történetében, csak egy nemzeti cselekvényével találkozunk, melynek hasonló népies jelentőség tulajdonítható. Ez a fiatal Románov Mihály trónra emeltetése 1618-ban, midőn az árvaságra jutott nemzet belső visszavonástól földúlva és sanyargatva a lengyelektől, kik az ország szívét foglalták már el, új fejedelmet emelt trónjára, és annak vezetése alatt szétszórta belső és külső ellenségeit.

De valamint az 1618-ik év válsága, úgy a francziák betörése sem tudta tartósan fölrazni a lomha népóriást. Hatalmas rugással lerázta a betolakodottakat, és azon nyomban visszaesett titokzatos aléltágába. «Voltak jó emberek, a kik azt hitték, hogy ily hatalmas megrázkódtatás visszaadja Moszkvának kihalt életét, azt várták, hogy új, művelt, önálló nemzeti életre fog ébredni. De a kedves város ismét

kinyújtzkodott negyven versztnyire Troitzától Butirkiig,*) és újlag elszunnyadt. Egyelőre pedig új Napoleon érkezte nem remélhető!» Moszkváról írta Herzen Sándor e szókat, de egész Oroszországról mondhatta volna. Az orosz nemzet fiatal, erős és ép, de nem gyorsította fejlődésének lépését. Nem tapasztaljuk nála azon friss szökkenéseket előre, melyek más országokban szokták követni a nagy politikai sikereket és olykor még a vereségeket is. A szlavophilismus, mely nem-sokára a napoleoni hadjáratok után szülemlett, a haladásnak csak látszatját képviseli. Valóságban csak visszahatása volt az a nemzeti öntudatnak azon egész előmenetel ellen, melyet Oroszország mesterséges irányban Nagy Péter csár reformjai óta tett.

Azon elhatározó pontot érintjük itt, melyhez szorosan fűződik talán földgömbünk e fontos részének rendeltetési problémája. Mióta Oroszország megalapította politikai egységét, vagyis mióta megalakította jelen szervezetét, a nyugat politikai és társadalmi életének minden nagy áramlata megérintette, és gyakran buzgó és erélyes bajnokaira is talált. Ámde e befolyásoknak mindig egy és ugyanazon sorsa lett. Meghozták kikerülhetetlen eredményeiket, de nem folytak össze a belföldi forrásokkal. Annak kimutatására szolgáltak csak úgy szólván, hogy ebben az országban, ebben a népben megvan minden képesség, hogy föl tud emelkedni minden magaslatra és le tud szállni minden mélységbe — de játszik azon szép vagy nagy dolgokkal, melyek komoly célra valók, vagy össze is töri azokat. Majd megsiratja azután, vagy avval vígasztalódik, hogy maga is meg tudja csinálni — csak akar-nia kell.

Oroszország nem csak nyugatnak probléma. Maga magát sem érti, még népének azon része sem, melynek politikai öntudata az összehasonlítások színvonalára már föl tudott emelkedni. Nagyon népszerű itt Tyncsev költőnek e két verse :

«Oroszhont észszel fölfogni nem lehet!
Oroszországban csak hinni lehet.»

Oroszország hol nagynak érzi magát, hol kicsinynek. Majd attól látszik tartani, hogy másodrangú rendeltetésben

*) Moszkva végpontjai.

kell elposvadnia, majd vezérszerepről álmodozik a jövőben. Fiai váltakozva fölmagasztalni és ócsárolni szokták önmagukat — hirtelen ellentetekben vérmes agyrémek és pessimistikus elkomorodás közt ingadozva, melyeknek csak jó adag fatalizmus szolgál átmenetül.

Fiatal vagy öreg nép-e az orosz nép? Az orosz állam kezdete visszavihető azon korra, midőn Európa nyugati államainak legnagyobb része alakult. Rurik nem sokkal Nagy Károly után következett. Szt Wladimir majdnem kortársa I. Ottó császárnak és Szt Istvánnak. De nyilvánvaló, hogy habár Oroszország fejlődése kezdete óta mindig haladó volt, nem tartott lépést a nyugatéval. Folytonos volt az, de sötét, nehézkes és lassú.

Oroszország tehát sem visszamenő, sem megállapodott ország, és nem nélkülözi egyetlen föltételét sem annak, hogy a benne rejlő roppant kötött erők fölszabadulhassanak. De nem kevesbbé igaz, hogy majdnem ezer éves története daczára e rengeteg birodalom, ha van rendeltetése, annak alig áll kezdeten. Népe itt-ott már adta képességeinek mutatványait — mint egy márványtuskó, melynek egy-egy szöglete ki van csiszolva és előtünteti a gazdag rajzolatot és szép színjátékot, melyet tömegének durva és szürke fölszíne eltakar. De meghatározott helyet e nép a népek összességében még nem foglalt. Több ízben folyt be már nagyon érezhetőleg az európai államrendszer sorsára, de inkább tömegének súlyával nehezedett a világra, mintsem valamely öntudatosan kifejtett irányával.

Ezért szakadozottak, kapcsolat nélküliek és rejtélyesek az orosz nemzetnek politikai és társadalmi manifestációi az utolsó két század folyamában, a mennyiben túlmennek azok a tisztán anyagi növés fúnetióján.

Hol van Oroszországnak helye földgömbünk és a rajta hemzsegő emberi csoportulatok sorsának evolútiójában — azon népek közt, melyek fölszínén keletkeznek, nőnek és eltűnnek, egymásra hagyván kivonatát és velejét azon nemzeti gondolatnak, melynek éltek, hogy az lánczszeműl szolgáljon a jövőnek tovább fűzésére, egy-egy sarkköveül azon épületnek, melyet az emberiség emel a nélkül, hogy sejténé, mi fogja azt majdan tetézni?

Nehéz kísérlet volna ily horderejű probléma spekulatív

megoldásához szólni. De előtolulnak egyes észrevételek, melyek napfénybe helyezik a kérdés fontosságát, és pedig nemcsak Oroszországra, hanem az egész művelt emberiségre nézve, és melyeknek alapján talán megengedhetjük, hogy ha az oroszok nagy része tág hazájoknak jövődöbeli, egy neki sajátos társadalmi elv kifejlesztésén alapuló nagyságát várja, arra lehetnek elég jó okai. Ítélni pedig Oroszországról, helyes jelentőségekre visszavinni jó tulajdonságaiknak és hibáiknak oly ellenmondásos nyilatkozásait, nem lehet a nélkül, hogy folyton szem előtt ne tartsuk, hogy hosszú létezése és nagy politikai súlya daczára, voltaképp gyermeknemzettel van dolgunk.

A népek fejlődése a szerves lények növésének törvényeit követi. Születnek, növekednek és teljesítik egyéni rendeltetésüket, mint a növény vagy az állat, és valamint több idő kell a tölgynek, hogy terebélyesebbé váljék, mint a rózsafának, hogy megereszze virággombolyogját, valamint az elefánt hosszabb ideig halmozza föl testének tömegét, mint a hogy ló könnyű termetét kifejti: úgy a népek közt is vannak olyanok, melyek alkotó elemeik sajátzerű jellegénél, számerejőknél, területőknél, szereplésök korszakánál és azon életföltételeknél fogva, melyek fejlődésükre befolyanak, lassabban végzik evolúciójukat, mint mások. Úgy megtörténhetik, még a kiinduló pontok közössége mellett is, hogy más népek túlhaladják, és azután csodálkozással látják kortársukat, mely nagyobb is, kisebb is nálok. Talán iparkodni fognak ingadozó lépéseit támogatni, de talán, tekintve lomha nagyságát, kényelmetlen szomszédnak is fogják nézni és félni tőle. Daczára annak, érettségek mellett emez csak gyermek, elefántkölyök a felnőtt oroszlánok közt. Ilyen a mostani Oroszország, egy nagy mértékben, de lassan kibontakozó politikai és társadalmi egyéniség. El fogja-e valamikor érni a növésének megfelelő végfejlettséget? ... A természetnek is vannak befejezetlen művei.

— Az emberi művelődés nagy vonásaiban egy és osztatlan a századok folyásán és a nepeknek viszontagságain keresztül, azon nepeknek, melyek terhét viselték és mécsét hordták előre a váltakozó korszakokban. Az egymásra következő civilisatiók csak úgy fejlődhettek, hogy új földben termékenyítették az előbbi kulturák hagyta hatalmas csírákat, ha azokat századokon át el is fődte gyakorta azon történelmi özönöknék iszapja, melyek a szülő vetést elsodorták. Az emberiség-

nek minden fontosabb korszaka befolyasait túlsugározta saját létkörének tér- és időszerinti határain. Az emberiség nagy tetteinek és nagy gondolatainak ily módon folyton növekvő összelete ismeretlen tenger felé rohan tekervényes, de szakadatlan folyamban, melynek forrásai rejtélyesek, mint a Nilusei, mely Chaldaea, Phoenicia, Egyiptom, Hellas és Róma nagy nyugpontjain fordúl meg egészen a modern európai művelődésig, s egész útján jobbról balról fölveszi a hasonló pályát megfutott számtalan mellekfolyót.

A civilisációnak physikai könnyűségekre van szüksége, hogy egy bizonyos térre behasson, és ott meggyökerezhessék. A nagy continensek nem könnyen hozzáférhetők az ember átalakító befolyásainak. Ők képviselik a föld conservatív elemét. Nehezen fogadják be a változásokat, de azután az új dologhoz is szívósan ragaszkodnak. A continensek belseje látta talán fejlődni az emberiség művelődésének egyes legfontosabb kezdeteit. De a zsenge társadalom nagy eredményeket csak tengermelléken hozott létre, csak ott emelkedett a civilizáció méltóságára.

A modern tudomány a szerves élet kezdeteit a tenger titokteljes mélységeiben keresi, a száraz és a nedves elem szoros egyesülésében. Úgy látszik, mintha a művelődés fejlődése is valamely hasonló törvény befolyása alatt állott volna, s hogy a szárazföld talán elő tudta teremteni annak első anyagát, de hogy éltető lehelletet csak ott ígért, hol enyhe éghajlat alatt bőven füröszték a földet a tenger árai. A phoeniciai keskeny partmellék, Egyiptom, hol a tengerpartot a Nilus befelé mintegy folytatja, Hellasnak csipkeszerűen szakadozott öblös szélei, végre Itália, mely mint egy nagy molo-tóltés nyúlik be a tengerbe, ezek képezték az emberiség leg-hatalmasabb előmeneteleinek választott terét.

Az antik művelődés hanyatlásakor olyan termőmagot hagyott hátra, mely annak örök lényegét magában foglalta, és melynek nedve elég hatalmas volt, hogy Közép-Európának tömörebb alapján a keresztyénséggel egyetemben megérlelje a modern társadalom büszke növényét.

A művelt emberiség új tengerek partjaira vetődött, a melyek szintén hivatva voltak nagy szerepet játszani a civilizáció megérlelésében és elterjesztésében. Ez bőven kezdte szórni érett gyümölcseit mindenfelé, s a tengerentúli nagy

területekre is, melyeknek fölfedezése vagy hozzáférhetővé tétele csodálatosan összeesik a renaissancenak mindent átható fölvirágzásával.

Háttra volt meg földgömbünknek egy nagy, szárazföldi zöme, melylyel az emberiség saját kulturamunkájában sürgő részének még nem igen volt alkalmja foglalkozni, s mely sokáig alig tudta fölkelteni a legfölületesebb kíváncsiságot is. Ez volt Közép- és Éjszak-Ázsia Oroszországgal, mely földrajzi tekintetben szorosan van amahhoz illetve, és mely maga is nagyon jól érezte folytonosságát Éjszak-Ázsiával, midőn háromszáz évvel ezelőtt elfoglalta Szibériát, melyet az Uralnál sokkal tisztábban választ el a mongol és chinai Ázsiától egy szakadatlan a Hindukustól egész az Amur vidékéig nyúló hegybástya.

Ez egész szárazföldnek tehát csak két lényeges eleme van: Oroszország és China.

Az emberiség egy és osztatlan sorsának beteljesedésében észlelhető törvény hozza magával, hogy Oroszországnak soká a közáramlaton kívül kellett uralkodnia, de hogy ennek azt végre, ágyát folyton szélesítvén és mind tágabb színteren fejlődvén, el kellett érnie.

A keresztyénségnek, ez első az egész emberiséget öntudatosan átkaroló intézménynek fölvételével az orosz nép ezer év előtt elnyerte a nyugati népekkel való sorsközösség eltörülhetetlen jellegét, azon népekkel, melyekhez az indogermán fajrokonság köteleke is fűzte. Rengeteg területének hozzáférhetetlensége, hiánya a tengerpartnak, mely mindenütt a polgáriasodás gyors behatásának föltételét képezte, területének nagy egyformasága, mely nagyon megnehezítette a civilisatio zsenge növényének, hogy biztos rejtekben meggyökerezhessék és megerősödjék, a zord éghajlat, mindezen körülményeknek tulajdonítható, hogy Oroszország nem lehetett még hivatva a középkorban szerepelni, mint a nyugat által végbemenő nagy munka egyik jelentékeny tényezője. Az éjszakai fagyasztó lehellestének a nyugati művészet első hírnökei még nem tudtak ellentállani. Elpusztultak vagy elkorcsosodtak.

Csak a XVII. század végén kezdett a már érett, vagy éppen talán vén, Európa erőiesen kopogtatni Oroszország ajtajait. Akkor kezdte most már kétszázévesztendő harcát a fiatal óriással, melyet nem ismert, de mely maga magát sem

ismerte, és egy csöppet sem sietett fölcusudni hosszas, szemlélődő tengődéséből.

Mi következik mind ezekből problémánkra nézve? Talán még semmi, de e futólag említett létkörülmények érthetőbbé teszik azon kettősséget, azon ellentétet, melyekre léptenyomon akadunk a mostani Oroszország észlelésénél, és másrészt jogosultabbnak tüntetik föl előttünk, ha az orosz hazafiak honuknak a jövőben várják oly szereplését, mely kiterjedés és lakosság szerinti jelentőségének megfelel, oly szereplését, mely kiinduló pontjául szolgálhat majdan a civilisatio egy új korszakának, mely ismét megtoldja egy-egy sarkkövel az emberi léleknek ég felé törő épületét, de érthetőbbé teszik azt a gyakran fölillant félelmet is, hogy Oroszország olyan, mint az őszi hajtás, s megcsípi a dér, mielőtt kinyílhatott volna virága. Egy jeles orosz író nevezte hazáját egy «nagy félreértésnek».

A polgáriasodásnak átvitele mindig egy kiható kor szellemének párosulása által megy végbe egy addig a civilisatio nagy körén kívül maradt új faj és új terület friss életnedvével. Egy ily új fajban két tulajdonságnak kell meglenni: hogy termékenyíthesse az átvett csirát, és hogy talajában bírjon egy oly új és sajátos erővel, mely öregbítheti az emberiség közkinsét. Eredetiségének kell lennie. Ez a válpont azon népek közt, melyek elragadtatva egyéniségöknél hatalmasabb végzet által, követik az áramlatot, és azok közt, melyek súlyoknál fogva az áramlatnak irányát módosítani képesek.

Oroszországnak és az orosz népnek van-e olyan lételve, mely azt képesíti, nem csak a latin-germán népektől végzett munkának saját lényegéhez mért átvételére, hanem annak folytatására is? és milyen ez a lételv?

A fölvilágosodott oroszok, kik népök lényegéről gondoltak vagy írtak, ép oly egyhangúlag állítják az első kérdést, habár annak nem adják mindig ugyanazon horderőt, mint a mily különbözően, és egyáltalában kevésbé, nyilatkoznak a másodikat illetőleg. Minden saját természetének némi öntudatával bíró orosz érzi, hogy más, mint a nyugateurópai. Különböző és jól össze nem forrt elemekből álló szerkezetének ellenmondásos nyilatkozásai és véletlenjei szerint majd főlebb majd alantabb érzi magát a régi Európánál. De a különböze-

tek elmosódottak, és nehezen esnek definitió alá. Oroszország még nem adta ki azt, a mi benne van. Még vajódik. Ha az oroszok magok, vagy a többi Európa, tudnák, hogy Oroszország mi, akkor eselnék azon probléma is, hogy hol van igazi helye.

A kritika korszakának nevezik századunkat. A kritika összehasonlítás, melyet egy örökös kérdőjel követ. A kritika a jelennek megfigyelésében gyökerezik, és megteremti annak oldhatatlan kapcsát a múlttal és a jövővel.

Mint egy panorama képei, úgy göngyölödtek le hajdan az emberiség szemei előtt a történeti események. Mind látták, de kevesen nézték, s ezeket is a pillanat képe foglalta el egészen. A mi elmúlt volt, az csak elkülönített emlékek alakjában tartotta fönn magát. A párkák sötétben fonták fonalukat. Korunk az ő kamrájukba is bevitte mécsét, méregetni kezdte gombolyagukat és ollójuk élet. Az ókorban ritkán találkozzunk hosszú, igazán historiai visszapillantásokkal vagy konjekturákkal. A múlt csak példa, szerves kapcsolatot avval az antik emberiség csak symbolumaiban érez. A jövő fátýolát nem érinti kegyeletlen kéz. Még oly események is, melyek erős árnyékot vetnek előre, csak nehezen tudják magukra vonni a figyelmet. Tacitus megértette a germánok elementáris erejét, és nem borsódzott tőle a háta. Csak mint üde ellentétet mutatta be őket elkorcsosodott honfitársainak.

Ez adott az ókor népeinek oly tántoríthatatlan hitet örök tartamukban. Romba dűledeztek a birodalmak, és mindegyikök halhatatlannak tartotta magát. A modern népek e gyermekded biztosságot elvesztették. Saját életképességeket vitatják, megfigyelik szívök lüktetését. Megengedik, hogy sülyedhetnek, hogy alkatrészeik másképp csoportosulhatnak, sőt hogy egykoron megszűnhetnek létezni, és hogy helyöket más társas szervezetek foglalhatják el. A modern ember munkába vette a földteke leltározását, és azon népek, melyekről tisztán számot nem tud adni magának, élénken érdeklik. Korunk nem szereti a fátýolozott képeket. Legnagyobb ismeretlenje pedig Oroszország, mely léttartamánál fogva oly régi, és mely még oly keveset adott nemzeti géniusából.

Nem lehet Oroszországgal foglalkozni a nélkül, hogy zűrzavaros egyvelege a legellenkezőbb észrevételeknek, a látszólag legösszeegyezhetetlenebb tünemenyeknek ne toljon

előtérbe. Az ember választhat közülök, csoportosíthatja, de az eredmény mégis csak azon érzet, hogy van itten valami, ami kivonja magát azon összehasonlítási szempontok alól, melyeket a különféle népek jellemének megítélésénél alkalmazni szoktunk. Egységes fogalmakat az orosz néptípus tanulmányozásából nehéz levonni. Majd igazán nagy vonások sugárzanak ki kezdetleges állapotokból, majd meg fülszaggató kakophonia riaszt föl valamely finoman hangolt környezetben. Hol azt az eleven keresztyénséget bámuljuk, mely oly meglepő e népben, a számítás nélküli felebarát-szeretetet, az öntudatlan áldozatkészséget, hol ismét kegyetlen ösztönök, példátlan érzéketlenség bámítanak el, mely szintoly akaratlan és épétlen, és melyet csak bizonyos idegcsomagok tompaságának lehet tulajdonítani. Ki tudná azt meghatározni, a realizmus erősebb-e az oroszban vagy a mysticismus, a mindent-tagadás vagy a mindent-elfogadás ösztöne? A nihilismus kifakadásai csak olyan orosz jelenséget képeznek, mint a Raszkol merevsége. Az orosz a legszendőbb lény, és a legtekintetnélkülibb egyszersmind, szíve lágy és száraz egymást gyorsan fölváltó lüktetéseiben. Tovább szöhetnők az ellentétek sorát, a nélkül, hogy kilépnénk a valóságból, s a nélkül, hogy avval e sajátságos népjellem teljesen értelmünk alá esnénk. A szokásos értelmezésekkel ez esetben be nem érjük. Minden akaratlanul is vissza visz azon alapbenyomásra, hogy itt egy óriási gyermeknéppel van dolgunk, egy ezeréves gyermekkel, egy fiatal Gargantuával a népek közt.

De e nép egyszersmind agg szülők elkésett gyermekének jellegeit mutatja. Ifjúsága nem vidám és mosolygó. Megtaláljuk benne komolyságát az olyan gyermekeknek, kik felnőttek társaságában nevelkednek. Az orosz túlesapongó kifejezéseiben, de nagy közönyösség rejlik alattok. Modora tüntető. Taglejtése nagyon monoton. Erősebb benyomásai nagyon mulékonyak. Egy ismerőjétől e népnek hallottuk: les russes ont les nerfs trop courts. (Kurták az idegeik.) A fájdalmat nagy türelemmel viseli. A fáradozást kerüli. Öröme szomorú. Keveset nevet, és nevetése elnyomott. Azt mondják, hogy a részegség mintegy kivetkőzteti a jellemet mesterséges hüvelyéből s azt alapszínében mutatja. Ám, az orosz részegségében, és ez vajmi gyakori állapota, ritkán garázdálkodik, hallgatag, gyöngéd és siránkozó.

Századunk nemzetiségi mozgalma, mely a nagy ethnographiai határvonalakon kívül annyi ezelőtt alig észrevett nemzeti árnyalatot állapított meg, közelítési és különböztetési módszerével sokat tett a népek csoportosításának megingatására. A néptan és nyelvtudományok lendülete is épen jókor jött, hogy e mozdulatnak hatalmas tápot nyújtson. Ha egyrészt sok világosság háromlott a népek természetére ez ébredésből, és egyesekre közülök éltető hatással volt, úgy másrészt tagadhatatlanul a «szürke theoria» nagy zűrzavart is hozott olykor-olykor a politikai ösztönökbe. A népek nyelvi jellege nem fűdi mindig ethnographiai jellegöket, s mindkettő viszont sokszor ellenkezésben van a népek történelmi fejleményeivel. A nemzetiségi forrongás sokszor nem más, mint háború ugyanegy fának a gyökere, a törzse és a lombja közt.

Európa három nagy népcsoportját összehasonlítva, majdnem teljes analógiát találunk alkatrészeik népegyéniség szerinti egymásmellé rendelésében. Több, egymással rendszerint határos, nagyon szabatosan megkülönböztetett, de közel rokon nyelveket beszélő népet találunk mindegyik csoportban. A fajrokonság azokban ép oly tisztán van kifejezve, mint a népindividualitás. Találunk mindegyik csoportban azonkívül tájtypusokat és tájszólásokat, melyek alárendelt viszonyba vannak helyezve magasabb typusokhoz, de az elmosódásnak szívósan állanak ellent.

Daczára a három nagy népcsalád e parallelismusának fokozásban és coordinatióban, fejlődésük történetében nem találkozunk a pangermanismus vagy panlatinismus fogalmával, míg a panszlavismus már rég polgárjogot nyert korunk politikai szólásában. Hogyan születhetett e fogalom, mely szembevetendő anomaliát képez, és mi igazi hordereje?

A szám szerinti és politikai erők a szláv csoportban másképen vannak fölcsúszva, mint a többiben. A latin és germán családban egyensúlyt tartanak egymásnak a főágak erői, és egyensúlyban folyt történelmi fejlődések is. Még másodrendű tagjaik is időnként határozólag nyomtak az események mérlegében. A szláv családban ellenben találunk egyrészt egy nagy számú, nagy területet foglaló népet, mely vérszerint talán a legkevésbé szláv valamennyi közt, másrészt számos kis népet; egyrészt egy tág aspirációkkal bíró nagyhatalmat, másrészt népecskéket, melyek szerepöket vagy rég lejátszott-

ták, vagy csak most ébrednek új politikai létre, vagy oly politikai rendszerekbe és művelődési központokba vannak befoglalva, melyeknek csak egyes alkatrészeit képezik. Így a panszlavismus csak mint a gyöngének az erőshöz való támaszkodásának, mint a linguistikai jellegnek a historiai, de sőt még az ethnographiai jelleg fölé helyezésének fogalma született meg, melyben a véd- és alárendeltetési viszony szükségkép benfoglaltatik. Az említett jellegek szabad összehatása nem hozhat létre a szláv csoportra nézve sem más közeledést, mint a milyent a másik kettőben találunk, minthogy a szláv népek egyéniségei épen oly szabatosan vannak körülírva, mint amazokéi, minthogy a szláv népek mindegyikének mások a törekvései, az eszményei, a véralkatok, s még ha akarnák, sem tudnának összefolyjni.

A panszlavismus tehát vagy elméleti agyrém, vagy csak egy gyakorlati politikai conceptio lappanghat benne a nyelv- és fajrokonság czíme alatt. Tartalma historia-ellenes. A panszlavismus egyesíteni akarja az összes szlávoknak akár anyagi, akár erkölcsi erejét azon célból, hogy növelje jelentőségét és relativ súlyát e népcsaládnak, s azt előtérbe helyezze a germán és latin népek mellé, sőt a tan rajongói szerint, azok elé. Mesterségesen és doktrina által akarja létrehozni a szlávokra nézve azt, a mit természetes történelmi fejlődés eredményezett a nyugateurópai népeknél.

Mint gyakorlati politika a panszlavismus nem lehet más, legalább bevallhatólag, mint a nagy szláv hatalomtól a kis szláv népek felé kiinduló impulsus ezek olyatén szereplésére, melyet saját fejlődésök menete tőlök megtagadott. Mint jelszava, és épen most leginkább hangoztatott jelszava egy közös szláv kulturának, — melynek mindeddig vajmi keves nyomai találhatók, — a panszlavismus nem jelent mást, mint Oroszország törekvését szellemi és művelődési hegemoniára a testvérnépek fölött.

De agyagból van a panszlavismus bálványának mindket lába, mert a szláv népeknek elmoshatatlan individualitásait kell tagadni, hogy saját programmja szerint elérje azt, a mit a másik két csoport népei függetlenül, egymás mellett, de sőt egymás ellen értek el.

A harczoló panszlavismus már lejárta magát, mert bevallható tárgya csak addig volt, a míg török járom alatt nyög-

tek szláv törzsek, melyeket anyagi segítségben részesíthetett Oroszország. Ez idő szerint a Balkán-félszigeti szlávok majdnem mind föl vannak szabadítva. Ezentúl a panszlavismus már mást jelent, hódítást vagy hegemoniát.

Ez utóbbi téren táplálta Oroszország a legnagyobb félreértéseket. A szláv hegemonia pium desideriuma az oroszoknak, de a testvérnépek egyike sem fogadta el azt soha. Teljes készséggel vették mindig Oroszországnak nagyon becses szolgálatait. Hizeleg is kétség kívül a szláv népek faji önszeretetének azon tudat, hogy létezik egy vérökből való nagy nemzet. De egyenként majdnem mindegyikök az oroszoknál főbbvalónak tekinti magát. Mintha csak éreznék mindannyian, hogy habár kisebbek, mégis sok tekintetben érettebbek, hogy ha messze nem is mentek, de pályájokat megfutották és beleöregedtek. Úgy érezhetik magokat Oroszország mellett, mint egy közönséges felnőtt személy egy oly gyermek mellett, melyből talán valamikor óriás vagy lángész lehet, de melynek azért egyelőre se tanácsait nem követné, se gyámságát el nem ismerné.

Azért a panszlavismus egyetlen szláv vidéken sem lett soha népszerű mozgalommá. Még azon nem-orosz szláv vezérférfiak, a kik eszejárásokba bevették a panszlavismus eszményét, sem voltak soha hajlandók, talán az egyetlen Kollár kivételével, egy jótát sem áldozni népegyéniségökből egy általános szlávság előnyére.

A szláv népek igazi érzelmeiben olyan kötelek eddig nem létezik, melynek erejével azokat szorosan össze lehetne fűzni. A mi van, az elmélet és phrázis, nem elég arra, hogy csak kettőjük közt is tudott volna rokonszenvesebb viszonyt létesíteni.

Oroszországot pedig éppen örvény választja el a többi szlávságtól. A csehek, lengyelek, horvátok és tótok a nyugati civilisatio körületébe kerültek be. Nem voltak annak jelentékeny szereplői közt, de követték mozgalmát, élvezték eredményeit, és részesültek gondolatmenetében. A nyugati kultúra határvonala Lengyelország határain túl volt. A mi azon belül fekszik, avval Oroszországnak semmi közössége, ha úgy mondhatnók, történelmi czimborasága nincs. Ez pedig lényeges pont, melyet nehezen küszöbölhet ki politikai kombinatio.

Ha Oroszország leereszkedő a szláv népek iránt, mint

hatalmas a gyöngéhez, úgy viszont az utóbbiakban is észlelhető egy neme a leereszkedésnek Oroszország iránt, mint régibb kultura gyermekeié. Mint egy örökös félreértés megy keresztül ez a vonás Oroszország viszonyán a nyugati szlávokhoz, de sőt még a déliekhez is.

Oroszországnak határtalan, habár határozatlan jövője előérzetében bizonyára nincs oka féltékenységre a kisebb szláv népek iránt azért, hogy ezek más sphærában teljesítik körforgásukat, a melyben talán már többször haladtak, de majdnem mindig háttérben. Következtetést ebből csak azon viszonyra nevezve vonhat, melyre elvégre is a többi szlávok irányában rá kell magát szánnia. Ösztönszerűleg mindig érezték Oroszországban azon ellenmondást, mely az elméleti panszlavismus követelményei és a szlávokhoz való reális viszony közt létezett. A szlavophil iskola legjobb szellemei, Számárin György, Akszakov Konstantin (a most élő Akszakov Ivánnak bátyja), Herzen Sándor stb. saját eszméik zátonyait az orthodoxia csolnakán akarták körülvezetni. Szerintök a catholicismus a szláv nemzeti geniusra fölolvastólag hat, és csak a keleti vallás elégíti ki legbelsőbb szükségleteit. Nem vallották-e be ez által, száraz nemzetiségi tantételeikkel ellenkezésben, hogy a vér és a nyelv még nem határoznak meg mindent a népek sorsában, hanem hogy vannak más fontos társadalmi jelek is, melyek határozólag folynak be a népek rendeltetésére? Ők az orthodoxiát nevezik meg mint azon elvet, mely körül az egész szlávsnak sereglénie kellene. Két különböző világról szóltunk, melyek közt a szláv népcsoport megoszlik. Oroszországnak azon óhaja, hogy az egész szlávság a keleti egyház méhében egyesüljön, el van kárhoztatva azon tény által, hogy a nyugateurópai civilisációnak characteristicus vallása a catholicismus és az ebből fejlődött protestantismus volt. Az orthodoxia határozottan ártott a panszlavismusnak. Oroszországban sokan már kezdik belátni, hogy nehéz ama két zászlót egymás mellett lobogtatni.

Azt lehetne csak erre mondani, hogy vannak népek, melyek szlávok és óhitűek egyszersmind, mint a szerbek és bolgárok. Ezek nem esnek-e természetsszerűleg Oroszországnak kulturális befolyása és fölénye alá? — Ám, ez így lehetne, de tényleg nincs így. E két nép, daczára annak, hogy alig ébredt új politikai létre, melyért azonkívül nagyrészt egyene-

sen Oroszországnak van lekötelezve, máris végzetes hajlamot tanúsít a nyugat felé. Mintha a római birodalomnak, mely ama tájakat is magában foglalta, nagy árnyéka lebegne fölötté, és a keresztes hadjáratok, a folytonos kereskedelmi összeköttetések a középkoron át a nyugathoz kötve tartották volna a Balkán-félszigetet egy alig látszó, de erős fonalon, melyet a hosszú, de erkölcsi erőt nélkülöző török uralom nem tudott elmállasztani. Az orthodoxia maga is más jelleget öltött a Balkán vidékein, mint Oroszországban. Nem bír olyan szívós-sággal és nem uralkodik annyira a kedélyeken. Sokkal közelebb állanak e tekintetben szerbek és bolgárok a görögökhöz és románokhoz, és ezeknek egyszerűbb, vidámabb, nyugodtabb, egy szóval déliebb világnézetéhez.

Azon nagy szolgálatok, melyeket Oroszország a Balkán-félszigeti szlávok nemzeti ügyének tett, legalább is annyi feltékenységet keltettek, mint háladatosságot. Amaz országokban nagyon megbecsülték Oroszország segítségét, de befolyását sohasem. Bulgáriában Sziméon és az Aszlanidák, Szerbiában a Nemonyidák hagyománya eleven még, s mindkét nép a politikai élet fonalat ott szeretné fölvenni, hol a török hódítás azt ketté vágta. A nemzeti öntudat a keresztyénség légkörében föntartotta magát a török uralom üvegborítéka alatt, mely már magától össze-visszarepedezett, s melyet Oroszország végre szétzúzott. Oroszország azután csodálkozással s némi megütközéssel tapasztalta, hogy a fölszabadított népek nem oly puhán követték vezetését, mint a hogy azt elvárni jogában hitte. Főkép az orosz kultúra nagyon csekély varázst gyakorol a déli szlávoknál, kik ugyan politikai függetlenségüket sok ízben feltették s féltik még most is részben a nyugattól, de ennek művelődési befolyása iránt ellenszenvet nem táplálnak. Tekinteteket tehát szívesebben fordítják nyugat felé. Érzik, hogy Oroszországban vannak nagy kezdetek, de hogy ott még semmi sem elég érett arra, hogy sikerrel és gyümölcsözőleg máshová átültethessék.

Oroszországnak külön sorsa tehát mindenekelőtt ön-magában központosul. Az ethnographiai és linguistikai rokonságok oly kevéssé képezik erős alapját a politikai túlsúlynak, hogy Oroszország minden valószínűség szerint sokkal könnyebben fogja assimilálni művelődése által rengeteg európai és ázsiai területének összes turáni fajú népeit, mintsem egyet-

len szláv népet is vethetne saját nemzetiségének szellemi fölénye alá.

A panszlavizmusnak Oroszországban a szlavophilek voltak prófétái és apostolai. Rossz szolgálatot tettek volna hazájoknak, ha más eredménnyel nem dicsekedhetnének. De szerencsére ők élesztették föl a russzophilismust is, a műveltebb osztályoknak visszatérését élénkebb nemzeti érzülethez.

Az orosz nemzet föladatainak még első részét sem fejezte be, saját területének teljes betelepítését. Több van e népben a telepítő geniusból, mint a hódítóból. A központból kiindulva, az orosz nép úgy ömlött szét síkságain, mint folyadék egy aszalteritón, és a határszelek felé nyomta ki a tarka turáni népeggyülékét, mely azokat előttök elfoglalta. Midőn később a már egyesített Oroszország hódítás által terjeszkedett, az elfoglalt területeken folytatta a telepítés munkáját. Nyugaton áthatatlan falra talált azon a vonalon, melyet Finnország, a balti tartományok és Lengyelország jelölnek. Az orosz népségnek könnyen mozgó árait most még az európai terület termékeny, de néptelen déli és keleti tartományai veszik föl. De mikoron európai Oroszország telítve lesz, akkor fogja csak ez ország egész szélességében maga előtt látni egy évezredre szóló föladataát — intensív megművelésben részesíteni Szibériának a természetből annyira áldott határtalan magányait, melyeknek eddig az anyaország csak hulladékait — nem annyira fölöslegét, mint selejtjét juttatá.

Az orosz nemzet tehát az ifjuságnak még ez anyagi jellegével is bír — erős növekedéssel beltelepítés által. Lényeges különbség van az írlandi vagy németországi kivándorlók közt, kik hazájokat ott hagyják, és a lakhelyét változtató orosz földműves közt. Ez utóbbi, bármily messzire megy, hazájában marad. Ritkán üzi igazi nyomor vagy a túlságosan fölszaporodott népesség fuladozása. Új helyre telepszik, mert szereti a földbirtokot, és sok földre van szüksége, hogy jól érezze magát, de sőt hogy külterjes művelésmódja mellett megélhessen. Röghöz kötve nem érzi magát, mert otthon a községi birtokrendszernél fogva személyes földbirtoka nincs.

Az oroszok sokat gondolkodtak és írtak önmagokról s nemzeti sajátságait nagyon jól megfigyeltek. A külföld ez országról és e népről, melyet csak ritka esetekben ismer jól,

mondott ítéleteiben adósa maradt egy közmondással, melylyel ki kell egészítenie az elcsépett «*Grattez le Russe, vous trouverez le Tartare*» (vakard az orosz, megtalálod benne a tatárt) mondást. Tudvalevő dolog, hogy minden közmondásnak van egy ellenlába, mely körülbelül ellenkezőjét mondja, s hogy az igazság többnyire a kettőnek értelmes összeegyeztetésében van. Kockáztathatnánk tehát egy ilyforma mondást: «Csiszold az orosz, különösen a nép emberét, és sokszor lomha és durva kérge alatt találsz oly mélységeire a szívnek és léleknek, milyeneket nem sejtettél volna».

Az orosz embernek (ruszki cselovjek — így nevezik magokat, mint mi magyar embernek), megfigyelése folytonosan e két szempont egymás ellen állítására kész. Harmoniát nem kereshetünk, mert nincs. Az csak a jövőnek fejleménye lehet.

A fölvilágosodott oroszok jól megfigyelik önmagukat, és gyakran nevezetes részrehajlatlansággal. Egész, érdekes termékekben oly gazdag, irodalmuk tanúskodik erről. Észrevételeiknek sokszor csak egy, majdnem kikerülhetetlen hézaga van — a perspectiva hiánya, mely majd a pessimismusig lapítja el azokat, majd az optimismus merengő távlataiban engedi elmosódni. Nem lehet ez máskép, mert objectivumok kellő közepében vannak. De az egyes symptomákat jobban megfigyelni és remekebbül leírni, mint ők teszik, nem lehet. Meg van ottan minden lényeges vonás.

De vége minden elmélkedésnek. Magányos álláspontunkat lassanként ellepték más nézők, kik szintén kedvezőnek találják e kimagasló helyet. Túl az utcán sorakozik már a nép. Amott a Kreml mögül már előbukkanik a körmenet aranycsipkés zászlóinak hosszú sora és a szüntelen harangszó zúgásán is áthallatszik a régi orosz udvari öltözetben díszlő egyházi énekesek ünnepélyes chorálja. Az őszileg elborúlt égen diadalmasan keresztül tört a nap, s példátlan fényárral önti el az egész látványt domináló fehér Megváltó-templom arany kupoláját. Egy nagy kereszt tetézi ezt, mely csilámló aranyvonással látszik belevésve a mögötte elboruló kék égboltozatba. Feleje tart a körmenet, feleje tart az egész népnek lelkülete. Nem is létezik a keresztén kívül más, a mi tisztán ragyog előtte. Fejlődő öntudatában, homályos törekvéseiben, bizonytalan reményeiben ez az egyetlen szilárd

pont. A keresztet az orosz nép oly hévvel és eleven hittel karolja föl, melyhez hasonlót más keresztyén népnél már nem igen találunk. Nem is csodálkozhatunk, hogy találkoznak jó számmal oly orosz hazafiak is, a kik az egész orosz nemzet eszményét és létczélját nem helyezik magasabban a keresztnél.

Szolovjov V., egy Dosztojevszkyról írt, nem rég megjelent füzetében Oroszországnak «universáltörténeti föladatát, azon új ígét, melylyel Oroszország a világnak tartozik», így definiálja: «kibékítése a keletnek a nyugattal az örök isteni igazság és a valódi emberi szabadság szövetségében».

Moszkva, 1885 február végén.

RAJECZI ISTVÁN.

A VÁMOK EMELÉSE ÉS A MEZŐGAZDASÁG HELYZETE.

I.

A természettudományok befolyása a közgazdasági tudományra miben sem mutatkozik nyilvánvalóbb módon, mint a természeti élet köréből vett analógiáknak alkalmazásában a gazdasági életre. Ez analógiákat annyira megszoktuk, hogy minden további vizsgálat nélkül igazakul fogadjuk el, pedig némi meggondolás is kitünteti, hogy ez analógiák legnagyobb része hamis, csak jelentékeny megszorítással alkalmazható. Ilyen tökéletlen analogia az, mely a nemzetek gazdaságát organismusnak, szervezetnek tünteti föl. A közgazdaságtan derüire-borura használja az organismus fogalmát a közgazdasági folyamatok összességének megjelölésére, holott a modern értelemben vett nemzeti közgazdaság nem organismus, a mennyiben e fogalom alatt önállósággal bíró és épen ez önállósága következtében minden más élettől független szervezetet értünk. Az analógiák használata elhomályosítja magát a fogalmat, a melynek megvilágosítását czélozta.

A midőn a nemzetek közgazdasága kibontakozott szoros elzárkozottságából, a midőn gazdasági érintkezésbe jöttek a különböző nemzetek, közgazdaságuk megszűnt organismus lenni, mert kölcsönhatásba, függési viszonyba jutottak, az organismus főjellemvonása pedig az önállóság. Így organismusnak a modern népek különböző közgazdaságait nem tekinthetjük, ha az analógiát a helyes értelemben akarjuk használni. Organismust e szó helyes értelmében csak az izolált, minden más néptől elszigetelt nemzetek közgazdasága képez; ilyen közgazdaság pedig napjainkban alig létezik. Or-

ganismus gyanánt ezek mellett még csak a világgazdaság lenne tekinthető, tehát a gazdasági fejlődés legsőbb és legfelsőbb foka; az alsó fokból való kibontakozás kezdőpontja az átmenetek szakadatlan láncolatának, a melynek végpontját még nem értük el, bár napról-napra közeledünk felé. Ezért, ha a kifejezés nem is teljesen szabatos, mégis állíthatjuk, hogy napjainkban már a világgazdaság korát eljük.

A világgazdaság a nemzeti közgazdaságokhoz képest, analógiával élve és így elkövetve az imént megrovott hibát, magasabb fokú organiszmus, mely most van alakulóban. A közlekedési eszközök tökéletesedése közel hozta egymáshoz az emberiségnek térileg távol élő tagjait és e közeledésből együttélés származott. Az együttélés szüksége áttörte és áttöri azon korlátokat, melyek a külön-élet szükségét képezve, egyenlő mértékben szolgáltak a gazdasági és a politikai céloknak. A politikai cél ma is változatlan erejében áll fenn, sőt épen napjainkban nyer leghatározottabb kifejezést; ez a politikai cél a nemzeti államnak föntartása. A nemzeti állam azonban nemzeti közgazdaságot is igényel, holott az emberiség fejlődésének szüksége már szüknek találja a nemzeti közgazdaság korlátait és a világgazdaság megvalósítására törekszik. Ez a törekvés tagadhatatlanul létezik, folyton nyilvánul és bizonyára be fog következni az a kor, a midőn a világgazdaság tenyleg megalakul. Hogy minő politikai és államalakulási viszonyoknak kell ezt megelőzniök, annak vizsgálata nem tartozik fejtegetéseink keretébe, de utalhatunk azon jelenségekre, a melyekben a világgazdaság alakulása külsőleg is nyilvánul. Ilyenek, csak néhányat említve: a nemzetközi szerződéseken alapuló egyöntetű hajózási rendtartások — a nemzeti uralmat kizáró tengeri forgalomban nyilvánult e szükség első sorban — Stephan német főpostamester magasztos eszméje a világposta-egylet, a világtávíró-szövetség, a német vasút-egylet, a kereskedelmi jog a vasuti szállítási jog egyenlő alakulása.

A világgazdaság alakulása tehát kétségbevonhatatlan, de ez alakulás nem megy és nem is mehet végbe küzdelmek nélkül. E küzdelem szünet nélkül folyik már több mint egy évszázad óta és a legerősebb harczoknak épen napjainkban vagyunk tanúi. A harczot az alakulóban levő világgazdasággal, e megfoghatatlan fogalommal, mely mindenütt van és

önálló szervezetként concrete sehol sem lép elénk, a nemzeti közgazdaságok folytatják. A gazdasági érdekek egy tömege a korlátok ledöntését kívánja, egy másik tömeg érdeke e korlátok fönmaradásához füződik; az első a világgazdasági, a másik a nemzeti gazdasági tényező. E tényezők harcza a szabad kereskedelmi és a védvamos elv küzdelme. A világgazdaság elve a szabadság, a nemzeti gazdaságé a védelem; ez utóbbie a múlt és mint hozzátehetjük a jelen, az első a jövő. A világgazdaság prófétája Smith Ádám, apostola Cobden Richard; a nemzeti gazdaság lelkes hirdetője List Frigyes, győzelmes bajnoka Bismarck herczeg.

Ha e szempontból tekintjük korunk közgazdasági politikai mozgalmait, akkor megtaláljuk azon tényezőket is, a melyek e mozgalmak teljes átértéséhez vezetnek. Az ötvenes években kezdődő és a hetvenes évekkel végződő gazdasági szabadság korszaka a világgazdaság korai virágzása volt. Anglia gazdasági fejlettségénél fogva a világgazdaság eszméjének, de az eszme megvalósításának is természetes előharczosa; a világgazdasági elv győzelméből reá háramló előny sokszorosán fölülmúlja azon áldozatokat, melyekkel ez elv alkalmazása maga magára nézve jár. A császári Franciaország, mely igazolását a békében kereste, a gazdasági fejlődésnek kívánt korlátatlan utat nyitni és e fejlődés útja csak a szabadság útja lehetett. A német nemzet nem létezett mint ilyen; a német államok — míg a politikai czélzatok a háttérbe szorultak — a német vámszövetségben a gazdasági szabadságot követhették. Monarchiánkat minden érdeke ugyanezen törekvéshez füzte.

E korai tavaszra következett egy késői fagy, mely elherasztotta a világgazdaság fakadó bimbóit. E késői fagy a német birodalom megalakulása. A német birodalom utolsó gyanánt alakult meg a nemzeti államok között és egy világgazdasági erőktől áthatott közgazdaságra építettett. Alig létezett és már is roskadozni kezdtek az alapkövek, a melyekre a politikailag sem eléggé szilárd szervezet épült. Itt a politikai tényezőknek szükségszerűleg uralkodniok kellett a gazdaságiak fölött; a politikai tekintetek pedig a nemzeti közgazdaságnak korlátokkal való összetartását és ha kell, áldozatok árán való erősítését is követelték. Ezért nem kételkedünk Bismarck herczeg azon egy ízben tett nyilatkozata őszinteségé-

ben, hogy azon szabad irányba, a melyet a gazdasági politika terén a német birodalom megalakulása után követett, félig-meddig meggyőződése ellenére tereltetett.

A német birodalom megalakulása nemzeti létében fenyegette Franciaországot. Nemzeti állása volt jelentékenyen gyöngítve és ennek erősítését nemzeti közgazdaságának erősítésében kellett keresnie. Ez magyarázza meg természetes módon azt, hogy a védvamos iránynak, nem mint tévesen állítják, Németország, hanem Franciaország volt a legújabb korban első szóvivője. Az akkor főnállott nemzetközi szerződések a védvamos elv gyakorlatilag hatályos keresztül vitelét egy időre gátolták, de a Thiers által a háború után előterjesztett vámtarifa határozottan védvamos jellegű volt. Franciaország távolabb esik tőlünk, nem is gyakorol olyan közvetlen befolyást viszonyainkra, mint Németország, de a történethez híven, be kell ismernünk, hogy a védvamos irány kezdeményezője Franciaország volt.

Bonyolultabb gazdasági jelenségeket ritkán lehet helyesen egy okra visszavezetni, így a védvamos vagy nemzeti gazdasági irány uralomra kerülésére az imént jelzett tényezőkön kívül mások is gyakoroltak befolyást. Ezek közül érintenünk kell a legfontosabbakat, mert csak úgy tűnhetik ki, hogy a védvamos irányzat nem pusztán az államférfiak szeszélye volt. E tényezők között a legjelentékenyebbek a tengerentúli államok befolyása.

A hatás, melyet Európa gazdasági életére a tengerentúli államok, különösen az észak-amerikai Egyesült-Államok gyakorolnak, csak azzal a forradalommal hasonlítható össze, a melyen Európa gazdasági viszonyai a XVI-dik században átmentek Amerika fölfödése következtében, sőt a jelenlegi befolyás mélyebbre ható, mint az akkori volt. Akkor csak nemes érczek ömöltek Európába és csak a pénz értékének változását es ezzel az árak rázkódtatását idézték elő, a mit nem akarunk ugyan kicsinyleni, mert ennek hatásai úgy gazdasági mint socialis tekintetben rendkívüliek voltak. Korunkban azonban a nemes érczbányászatnak különösen az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején észlelt óriási föllendüléséhez még a mezőgazdasági termelés átalakulása is járul. Az észak-amerikai Egyesült-Államokban egy meg mindig alakulóban levő óriási államot látunk. A félreértések kikerü-

lése végett megjegyezzük, hogy az államalakulást nem a szó politikai értelmében értjük, bár az a nagy válság, a melyen az Egyesült-Államok állam-politikai tekintetben a hatvanas évek elején átmentek, gazdaságilag is rendkívül fontos. Az Egyesült-Államok gazdasági megalakulása még mindig folyamatban van. Vagy befejezettnek tekinthetni-e egy olyan állam gazdasági szervezetét, a hol évről-évre millió és millió acre szűzföld kerül művelés alá, a hol egész államok nagyságával vetekedő területek vonatnak be évről-évre a civilizatio uralmi körébe? Az ilyen állam nem tekinthető gazdaságilag még megalakultnak és az ilyen államnak nem lehet más gazdasági politikát követnie, mint a melyet még be nem fejezett szervezete megszab. Ennek a politikának védelmi természetűnek kell lennie.

A mint Amerika befogadta Európa népfölöslegét s ennek segélyével előbb csak névleg birtokolt területeket bevont gazdasági uralmába, védelmi jellegű közgazdasági politikájának ellentétbe kellett jönnie Európa közgazdasági érdekeivel, melyek a világgazdasági, tehát szabadsági elv alkalmazását követelték. A közlekedési eszközök hihetetlen tökéletesedésével Amerika óriási mennyiségű nyersterményt hozott az európai államok piacaira, a melyek fejében az európai államok gazdaságának terményeiből mit sem akart elfogadni. Az emberiségre nézve az amerikai termelés föllendülése a legtöbb tekintetben ugyan üdvös hatású, mert e nélkül Európa népszaporodása, az élelmi cikkek hiányában, megakadt volna, de az emberek és így a nemzetek és világrészek együttélése is csak a viszonzossági elv alkalmazása mellett nyugszik élelmezés-azonossági alapokon. Európa a szabadsági, Amerika az elzárkozási elvet alkalmazta és így a viszonzosság a két világrész gazdaságai között hiányzott, úgy hogy az érdekek ellentéte napról-napra élesedett. A míg Európában azon gazdasági és socialis érdekek, a melyek a mezőgazdasági termények szabad bebocsátását követelték, túlsúlyban voltak azon érdekek tömege fölött, melyek az elzárkozást kívánták, az európai államok ragaszkodtak a szabadsági elvhez. De beállott az az időpont, a midőn az amerikai mezőgazdasági termények fogyasztásával lehetővé tett ipari termelés cikkei nem találtak többé elegendő piacot; az az összhang, mely a continentalis mezőgazdasági termelés elmaradó hasznát az ipari ter-

melés előnyeivel kiegyenlítette, megzavartatott. Ebben a pillanatban az európai continensen a védelmi elvnek kellett túlsúlyra kerülnie.

Természetesnek találjuk, hogy ez Németországban, melynek gazdasági szervezete a nyugati államok között a leggyöngébb, következett be először. De érezte és érzi azt Anglia és Franciaország ép úgy mint valamennyi közép-európai állam. Németország a védelmi elvhez folyamodott és ezzel nem tekintve azon befolyást, a melylyel az amerikai termelés a többi államokra is járt, ugyanezen irányba kényszerítette a többi, vele belsőbb érintkezésben álló államok gazdaságát. E gazdasági, helyesebben szólva termelési momentumokon kívül még más tényezők is befolyásolták Németország elhatározását. Az alig megalakult német birodalomnak socialis és pénzügyi bajokkal kellett küzdenie. A socialis bajok orvoslására, de a birodalom pénzügyi önállósítására is eszközök kellettek, a melyek az egyenes adók útján nem voltak beszerezhetők. Ez a tényező nem lett eléggé méltatva, pedig a német birodalmi kormány nyilatkozata szerint az 1879. évi vámtarifának a gazdasági mellett ez volt egyik fő oka.*) A birodalmi kormánynak bevételi forrásokra volt szüksége s mivel ezeket az egyenes adók útján nem szerezhette be, a vámok útján való közvetett adóztatásra kellett áttérnie.

Még a mezőgazdasági vámok behozatalánál is a finanszialis szempont volt a német kormányra nézve jó részben irányadó. «Az okok, melyek a mezőgazdasági termények vámkötelezettségéhez való visszatérést kívánják, — mondja a javaslat indokolása — részben pénzügyi politikai, részben gazdasági természetűek. Az elsőre nézve meg kell említenünk, hogy a pénzügyi reform célja saját bevételi forrásokat nyitni a birodalom számára és mentesíteni az adózókat a különösen súlyosan érzett egyenes adók alól; e cél azonban más-ként és hatásosan nem érhető el, mintha a közvetett adózás útján főleg oly czikkek érintetnek, a melyeknek tömeges behozatala és használata jelentékeny bevételt ígér.» Meggyőződésünk szerint, legalább az egész javaslatról ezt a benyomást nyertük, a német kormányra nézve 1879-ben ez volt a főszempont, mert a mezőgazdasági termelésnek hatékony vé-

*) *L. Motive zu dem Gesetzentwurf betreffend den Zolltarif des deutschen Zollgebietes.* Dem Reichstag vorgelegt am 13. April 1879.

delmével, a minek szüksége akkor még nem is volt oly általános, a javaslatba hozott alacsony vámok mellett a német kormány nem biztathatta magát. A mezőgazdasági vámok nagy bevételt ígértek és megnyerték a vámreformnak az agrariusokat, daczára annak, hogy valódi haszon azokból a mezőgazdaságra nem háramlott; a javaslatba hozott vámokkal legfőlebb azt lehetett elérni, a mit a javaslat indokolása úgy fejezett ki, hogy Németország ne legyen az el nem adható külföldi gabonafőlösleg lerakódó helye.

A védelmi irányzat uralomra kerülésének ez okai mellett érintenünk kell még egy tényezőt, melynek befolyása épen oly irányban, ha nem is oly mérvben nyilvánult, mint Amerikáé. Ez a tényező Oroszország, melynek roppant területe Európa testéből kiszakított, elzárt gazdasági szervezet. A mit főntebb Amerikáról mondtunk, az, ha kisebb mérvben is, de mégis áll Oroszországról is. A gazdasági megalakulása ennek a nagy birodalomnak is folyamatban van s így közgazdasági politikája ennek sem lehet más, mint az elzárkozás, de ez a politika Európa többi államaival szemben a merev önzésnékent nyilvánul, mely kizárja a szabadsági elv alkalmazását.

A continens államai között, már helyzeténél fogva is Németország az, a melynek gazdaságát a legtöbb kapocs fűzi a szomszéd államok gazdaságához. Németországot a birodalom gazdasági megerősítésének szüksége, az amerikai és oroszországi termelés befolyása és a birodalom pénzügyeinek önállósítása szükségszerűleg a védelmi elv alkalmazására kényszeríték. Franciaország a gazdasági megrázkódtatás következtében ugyanezen irányban haladt és a midőn az amerikai termelés befolyását még tetézte Németország elzárkozása, a védelmi irány hívei oly erővel léptek föl, hogy a szabad kereskedelmi érdekek ellenállása daczára, az 1881. vámtarifa megalkotásánál teljes győzelmet arattak. Ez a sok befolyás, a melyek mindegyike nálunk is hatékony volt, monarchiánkban is megtermé gyümölcsét, az 1882. évi vámtarifában, mely kapcsolatban a mezőgazdasági vámokkal az ipar összes ágaira magas védelmi és a fogyasztás tömeges czikkeire magas pénzügyi vámokat léptetett életbe.

A védelmi elv ezek szerint egész Közép-Európában elfogadtatott, Anglia egyedül marad a szabadsági elv képviselője.

lője. Rendkívül érdekesek a jelenségek, a melyek ez elv alkalmazását kísérik; a hatás, melyet alkalmazásától minde-
nütt vártak, sehol sem következett be. Nem következett be
Franciaországban, nem Németországban, monarchiánkban
pedig nem is volt várható. A legnagyobb államok kölcsönö-
sen elzárták piaczaikat és az elzárkózás után arra ébredtek,
hogy saját piaczuk biztosítása nem nyújt elegendő kárpótlást
az elvesztett piacokért. Erre vezetendő vissza a tengerentúli
kereskedelemben mutatkozó mozgalom és az a hajsza, a
melynek napjainkban vagyunk tanúi. A védelmi elvet elfoga-
dott államok mind gyarmatok szerzése után törekszenek,
monarchiánk pedig a keleten keresi kereskedelme positioinak
biztosítását. De ez nem bizonyúl kielégítőnek. A védelemmel
megkötött gazdasági szervezetek nem növekedhetnek, mert a
kölcsönös védelem, a mi egyenlő a kölcsönös elzárkózással,
elzárta azon irányt, a melyben eddig fejlődtek. A kölcsönös
érintkezés szabadsága a fejlődésnek ezer útát nyitott és e
kölcsönhatások összesége kétségtelenül üdvös volt mindegyik
gazdasági testre, a melynek elete a kapcsolatok millió és
millió lánczából áll. A védelmi elv tökéletlensége újból bebizony-
nyúlt. Helytelenségét mi sem bizonyítja jobban, mint azon ta-
paszthalatok, melyek jelenkori alkalmazását követték. A védelmi
elv alkalmazásában nincs megállás; a védelem azon mérve,
mely ma elégségesnek tünik föl, holnap elégtelennek bizonyúl,
mert a védelem megfosztja a védett gazdasági testet ereje egy
részétől és ennek következtében az újabb, hatékonyabb védel-
met igényel. Így a védelmi elv szükségszerűleg az elzárkózás-
hoz vezet, a mi azonban jelen közgazdasági viszonyaink
között Közép-Európában csak általános gazdasági romlás
mellett volna keresztülvihető. A védelmi elv alkalmazása
képtelen biztosítani azt a czélt, melyet vele elérni akarnak,
mert azok a gazdasági viszonyok, melyek mindig újabb és
újabb védelmet igényelnek, nem lehetnek egészségesek. A vé-
delmi elvet mi sem compromittálhatja inkább, mint azon győ-
zelme, a melyet a jelenleg tárgyalás alatt álló német, francia
és osztrák-magyar vámnovellában vívott ki.

Alig fejezte be Németország a vámreform művét 1879-ben,
a német kormány már is újabb és újabb javaslatokkal állott
elő, a melyek azon hiányokat voltak hivatva kiegészíteni, a
melyek a védelmi műben maradtak. E javaslatok legtöbbl-

jének sorsa nem volt kedvező, a birodalmi gyűlés többet visszautasított, mások nem kerültek különböző okok miatt tárgyalásra. Időközben az amerikai mezőgazdasági termelés befolyása az európai mezőgazdaságra növekedett és a múlt évben e vélt nyomás tetőpontját érte el. A gabonaneműek ára mélyre süllyedt, a gabonatermelés védelmet követelt. A birodalmi kormány, mely pénzügyi tekintetben élvezte a mérsékelt gabonavámok előnyeit is, kettős ok által sarkaltatott a magasabb vámok javaslatba hozatalára: első sorban segíteni kívánt a mezőgazdaságon. Hogy e célzt elérheti-e az újabb vámokkal, az kétes ugyan, de a magasabb vámok pénzügyi eredményei bizonyosak. A gabonavámokkal újabb ipari vámok hozattak kapcsolatba, a melyeknek elfogadása e társaságban valószínűnek látszott. *)

Az amerikai mezőgazdasági termelés nyomasztó hatását az egész európaival együtt érze a francia mezőgazdaság is, ennek köréből folyton hangzottak az államsegélyért való fölkiáltások; mind erőteljesebben kívánták, hogy az 1881-ki vámtarifa nem kielégítő védelmet nyújtó mezőgazdasági vámtételei emeltessenek föl. A francia kormány kebelében erősen küzdött a védvamos irány a szabadkereskedelmivel, a minek az eredménye egy *compromissum* lett. A kormány 1884 augusztus havában javaslatot terjesztett a kamara elé, melyben az 1881-ki tarifa állati és húsvámtételeinek fölemelését indítványozá. A kamara bizottsághoz utasítá e javaslatot és ugyanezen bizottságnak adta ki jelentéstétel végett a több képviselő által benyújtott azon javaslatot, hogy a gabonaneműek vámja emeltessék. A Frédéric Passy, hírneves közigazda elnöklete alatt működött bizottság a kormány javaslatának mellőzését és a gabonaneműek vámjának emelését indítványozta a kamarának; ez utóbbi indítványhoz a kormány is hozzájárult. A bizottság nevében a kamarának a kormány javaslatáról Raoul Duval, a gabonavámokról Georges Graux tett jelentést. **)

*) L. *Entwurf eines Gesetzes betreffend die Abänderung des Zolltarifgesetzes vom 15. Juli 1879 nebst Begründung*. Berlin, Carl Heymanns Verlag. 1885.

**) L. *Documents parlementaires*. Chambre des députés. Nr. 3354. Rapport fait au nom de la commission chargée d'examiner les propositions de loi de M. Georges Graux etc. portant modification du tarif généraux des douanes par M. Georges Graux, député.

A francia vámfőlemelések hírére a magyar kormány tárgyalásokat kezdett az osztrák kormánynynal, hogy «megállapítassék azon törvényjavaslat, mely a francia agrár-vámok visszatorlása gyanánt az országgyűlés elé lett volna terjesztendő.» E törvényjavaslat a vámnovella indokolása szerint már el is készült, a midőn a német kormány előterjeszté az 1879-ki tarifa módosítására vonatkozó javaslatát, a minek következtében a monarchia két államának kormánya is új javaslatot dolgozott ki, mely mint «törvényjavaslat az osztrák-magyar vámterület általános vámtarifájának módosításáról» most van alkotmányos tárgyalás alatt. E javaslatban a mezőgazdasági vámoknak a németországgal egyenlő mérvben való megállapítását és százhuszonhárom czikk vámtételének módosítását indítványozza a kormány.

Ezek szerint elmondhatjuk, hogy egész Közép-Európa vámháborúban él. A bajt, a mely ellen a két nyugati állam védekezni készül egy megtámadhatatlan ellenség: Amerika okozza, de a támadásokat nem ez, hanem egy negyedik fél, az osztrák-magyar monarchia viszonozza, mert a csapás, melylyel a közös ellenséget akarták sújtani, állítólag ezt érinti. A vámháború jellege agrárius, mert a kérdés a mezőgazdasági vámok körül forog. Rendszabályaik igazolását Francia- és Németország egyaránt a mezőgazdasági termelés helyzetében keresik, ezért, mielőtt a vámkérdést taglalnók, a mezőgazdaság helyzetét kell áttekintenünk.

II.

Ha figyelemmel kísérjük a continentalis parlamentek tanácskozásait, a midőn közgazdasági kérdések forognak szóban, vagy áttekintjük a mezőgazdasági napi irodalmat — a nyelv nem tesz különbséget, — akkor a legföltűnőbb jelenség, a melyet észlelhetünk: «a mezőgazdasági válság» emlegetése. Ezt halljuk a francia, a német, az osztrák, a magyar képviselőházban, ezt hangoztatja sokféle nyelven és száz ajakkal az egész európai sajtó. «Mezőgazdasági válság» mily rettentő kepet tár e fogalom szemeink elé, ha őszintén, mint az kötelességünk, azt értjük e szó alatt, a mit a közgazdasági irodalom a «válság» elnevezés alatt értet. Látni véljük a

szükséget szenvedő, nyomorban sínylődő népet, mely nem képes legsürgősebb szükségleteit sem beszerezni; elképzeljük, hogy mily óriási arányt ölt a néphálozás és rettegve gondolunk arra, hogy Európában megakad a népszaporodás. E rettenetes tényezők hatása alatt kiélesednek a socialis és gazdasági ellentétek és képzeletünkben már összecsapnak az évek hosszú során egymásra uszított néposztályok: dühöng a socialis forradalom. Hogy agyunk megszabaduljon e rettenetes visiók nyomása alól: fölnyitjuk szemeinket, figyelemmel körütekintünk és nagy meglepetésünkre semmit sem látunk azon pusztulásból, melyet a válságnak, föltéve, hogy létezik, maga után kellene vonnia. A népvagyonosodás növekedése nem akadt meg, minden jelenség kizárja az ellenkező föltévést; a nép halálozási aránya nem növekedett, a kivándorlás Európából nem lett nagyobb. A válság tehát nem ily természetű; egy kissé nyugodtabbak lehetünk.

Válságnak azonban kell lennie, különben nem hangoztatnák azt oly meglepő, szinte meggyőző egyöntetűséggel; a válság tehát más természetű. A mezőgazdasági termelés megszünt jövedelmező lenni. Elképzeljük ennek is rettenetes hatásait, mert ha a mezőgazdasági termelés Európában megszűnik jövedelmező lenni, akkor ennek következményei úgy gazdasági, mint socialis tekintetben rettenetesek. A nép seregestül hagyja el megszokott foglalkozását, mely többé nem nyújt neki táplálékot, a földbirtok értéke hirtelen megeszkén, százezer és százezer hold föld marad míveletlenül, bérletek többé nem lehetségesek, mert nincs ki haszonbért adjon a földért; az ipar stagnál, mert nincsenek többé vevői; az államok financiai zavarba jutnak, mert a lakosság nagy része nem képes adóit megfizetni. Ilyen jelenségekkel kell a mezőgazdasági válságnak járnia. S ugyan megtaláljuk-e ezen jelenségeket? Nem maradt egy hold föld sem műveletlenül, mely előbb bevettetett; a földbirtok értéke a legkevesebbé sem csökkent; a mezőgazdák tömeges bukásáról mit sem hallunk, az ipar nem stagnál; az államok pénzügyei nem jutottak zavarba. Mezőgazdasági válságról tehát ily értelemben sem lehet szó.

Ha azonban se az első, se a második irányban nem találjuk meg a mezőgazdasági válság jelenségeit, akkor nem juthatunk más következtetésre, mint hogy nincs mezőgazda-

sági válság, És e következtetéshez ragaszkodnunk is kell. Távol van tőlünk, hogy az ellenkező túlzásba essünk és azt állítsuk, hogy az európai mezőgazdasági termelés viszonyai valami rendkívül kedvezőek, de utalnunk kell arra, hogy a viszonyok indokolatlanul sötét színben való festése, a mezőgazdasági válság emlegetése oly túlzás, melyet a tényleges helyzet semmiképen nem erősít meg. A mezőgazdasági termelésnek azonban kétségtelenül vannak bajai, különben nem hallanánk annyi panaszt, ámbár a gazdák — állítólag — mindig panaszkodnak. Vizsgáljuk tehát, miben rejlik a baj.

A múlt évben egész Európának, legalább Európa minden jelentékenyebb gabonatermelő országának a közepesnél jóval nagyobb gabonatermése volt. A jó termést magában soha sem tekintették még bajnak és jelenleg sem ez képezi a bajt. A baj az, hogy az általános európai jó termés és a tengeren túli államok kitűnő termésének hatása alatt a gabonaárak egyszerre mélyen sülyedtek. Ez az árcsökkenés mindenütt jelentékeny volt, hazánkban a búza ára az aratás előtti értékehez képest 15—20 százalékot veszített értékeiből. Tetemes árcsökkenést szenvedett a második legfontosabb gabonanem a rozs is, de az árpa ára nem változott kedvezőtlenül, hasonlóképen nem a tengerié sem. A búza ára a termés után Buda-Pesten 8 forint 8·30 forint között hullámozott, ennél mélyebbre néhány nap kivételével nem csökkent, ellenkezőleg az első run nyomása után megszilárdult a gabonaüzlet irányzata és az ár jelenleg 8·50 és 9 forint körül hullámozik. Hasonló mérvű volt az árcsökkenés Európa többi piacain. Ha azt véljük, hogy ily mérvű árhullámozás addig ismeretlen volt mezőgazdaságunk történetében, akkor csalódunk, ennél sokkal nagyobb árcsökkenést is láttunk a közel múltban; a múlt évi ár hanyatlást az tévé különösen erzenyinyé, hogy az eredeti ár, mely azután 15—20 százalékkal csökkent, sem volt magasnak nevezhető. A gabonaárak sülyedésének hatását különösen nyomasztóvá az tévé, hogy kivitelünk — a mi viszont az áru meg nem felelő minőségének volt következménye — egy időre majdnem egészen szünetelt, de hogy ez a hatás nem volt tartós, azt bizonyítja az is, hogy a budapesti gabonatózsdén, hazánk legnagyobb piacán, az utolsó tíz év alatt 1884-ben került legtöbb gabona eladásra.

Nem kívánjuk a helyzetet kedvezőbbnek föltüntetni, mint

a milyen tényleg, de az általános pessimismussal szemben kötelességünk mindazon momentumokat fölemlíteni, a melyek tekintetbe vételével alkothatni egyedül helyes ítéletet viszonyainkról. Kétségtelen, hogy az alacsony árak következtében igen kedvezőtlen helyzettel küzd mezőgazdaságunk, de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy e küzdelmen oly viszonyok között kell átmennünk, a midőn az országnak általában, egyes vidékeket nem tekintve, e közepesnél jóval jobb termése volt. A magyar mezőgazdaságnak, nem is oly rég, csak az 1879. évben is, sokkal rosszabb napjai voltak, a midőn általános rossz termés párosult a közel oly alacsony gabonaárakkal. Akkor a baj jelenségei sokkal komolyabbak voltak, mint jelenleg és mezőgazdaságunk egy-két jó év hatása alatt e bajt úgy kiheverte, hogy az újabb baj egészen szokatlannak, rendkívülinek tűnt föl a mezőgazdasági kérdéssel a nap eseményeinek behatása alatt foglalkozók előtt.

Azt állíták azonban, hogy mezőgazdaságunk jelenlegi rossz évét nem hasonlíthatni össze az előbb is előfordult rossz évekkal, mert előbb a rossz éveket kiegyenlítő a jó, illetőleg magas árú évek bevételi többlete, erre azonban nincs többé kilátás, mert a jelenlegi alacsony ár a tengeren túli államok versenyének következménye, a melylyel a hazai és az európai mezőgazdaság általában képtelen a harcot fölvenni. Mielőtt ez állítást valódi tartalmára vizsgálónók, egy pillanatig meg kell állapodnunk, hogy azt kutassuk, minő befolyása volt ennek a rémnek a hazai mezőgazdaságra. Ha ez a káros befolyás létezik, akkor annak az árakban kell előtűnnie, mert a gabonatermelés mennyiségre nézve, a gabonával bevetett terület kiterjedésre nézve köztudomás szerint nem csökkent hazánkban. Ha a tengeren túli és a kelet-európai államok föllépése oly káros hatást gyakorolt a magyar mezőgazdasági termelésre, akkor az kétségtelenül kifejezésre jut a búzaárakban. Ezért lássuk a budapesti búzaárakat az utolsó huszonöt évről. E korszakba esik a magyar mezőgazdaság legnagyobb lendülete és a tengeren túli és keleti államok hatályosabb föllépése a világpiaczon. Az árak a budapesti gabonátözsde árai és középminőségű árúra vonatkoznak, a mennyiség 1868-ig bécsi mérő, attól kezdve métermázsa.

év	egy bécsi mérő búza átlag-ára	legalacsonyabb ár o. é. krajczárban	legmagasabb
1860	468	400	540
1861	546	465	590
1862	468	405	545
1863	474	400	595
1864	429	287	547
1865	303	262	335
1866	451	320	677
1867	615	500	710
1868	508	395	657
	métermázsza búza átlag-ára		
1869	892	800	1015
1870	1048	910	1180
1871	1233	1035	1430
1872	1339	1245	1395
1873	1475	1244	1645
1874	1307	902	1624
1875	972	870	1230
1876	1097	895	1246
1877	1230	1049	1579
1878	996	828	1160
1879	1085	850	1452
1880	1244	1008	1426
1881	1273	1200	1352
1882	1122	895	1296
1883	1012	966	1081
1884	911	764	1043

Ez a huszonöt év a táblázat szerint a legváltozatosabb képet mutatja, de egyúttal kitünteti, ha visszaidézzük emlékezetünkbe a megfelelő termeléseket is, hogy a magyar mezőgazdaság újabb korában nem az 1884-diki volt a legrosszabb év. A mikor az amerikai búza csak alig és a kelet-európai csak kevésbé szerepelt a nyugat-európai piacokon, 1864—1865—1866-ban a magyar búza ára sokkal alacsonyabb volt, mint jelenleg, daczára annak, hogy ezek az évek a magyar mezőgazdaság egész újabb történetében legrosszabb évre, az 1863-kira következtek. Magában az 1863-diki évben, melyben csakugyan lehetett pillanatnyi válságról szó, az ár csak körülbelül húsz százalékkal volt magasabb, mint jelenleg. De nem is kell oly messze visszamennünk, idézhetjük az 1874—75. évet is, a mely három rendkívül rossz évet követett, az ár ez idő alatt, ennek daczára csak alig tíz százalékkal volt magasabb, mint a jelenlegi, holott az 1884. év jó

termése egy kitünő és egy igen jó termésű évre következett.

Határozottabb összképet fogunk azonban az áralakulásról és a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségéről nyerni, ha nem az egyes éveket, hanem az évtizedek átlag-árait vesszük tekintetbe, mert kockázttalított ítélet volna, ha a mezőgazdaság jövedelmezőségét egy-két év ára szerint ítélnők meg, a mely árak átmeneti jelenségek lehetnek. Ebből a célból összeállítottuk az átlag-árakat évtizedenkint 1819-től, az osztrák nemzeti bank megalapításából kezdve, a mióta a pénzegység értéke nem változott. Annak vizsgálata, hogy a pénz benső értéke változott-e ez idő alatt, nem tartozik e dolgozat keretébe. Az átlag-árak a budapesti piacon métermázsánként a következők voltak:

év	átlag-ár mmként o. é. krban	
1819—1828	394	
1829—1838	461	az előző évtizedhez képest + 66 kr.
1839—1848	559	“ “ “ “ + 98 “
1849—1858	869	“ “ “ “ + 310 “
1859—1868	946	“ “ “ “ + 77 “
1869—1878	1158	“ “ “ “ + 212 “
1879—18 4	1109	“ “ “ “ — 49 “

A búzaárak tehát az 1819. évtől kezdve folytonos emelkedést mutatnak; számításunk utolsó korszakában a búza átlagos ára 715 krajczárral magasabb, mint hatvan év előtt, másképen majdnem háromszor akkora. De ha az utolsó hat év átlagát az 1859—1868-ki évek átlagához viszonyítjuk is, a búzaár még akkor is 163 krajczár emelkedést mutat. Az emelkedés legnagyobb volt az 1849—1858. években, 310 krajczár, azaz 55 százalék és az 1869—1878. évtizedben 212 krajczár, azaz 22 százalék. Az 1879—1884-diki hat év összehasonlításában, a mely idő alatt a búza ára 4-2 százalékkal csökkent, nem egyenlő tényezők viszonyíthatnak, mert itt hat év átlagárát kell tíz év átlagához viszonyítani; olyan hat évet, a mely közül háromnak átlag-ára jelentékenyen alól maradt a hat évi átlagon.

Azt fogják ellenvetni, hogy éppen az mutatja a magyar mezőgazdaság helyzetének veszélyeztetett voltát, hogy az utolsó hat évben az áralakulás már egészen véve is eszökkenő

irányzatot tanúsít; hogy ez idő alatt már kézzel foghatólag nyilvánul azon tényezők romboló hatása, melyek a magyar mezőgazdaságot ily válságos helyzetbe juttatták. Nem tagadjuk, hogy ez az ellenvetés a legkomolyabb figyelmet érdemelné, ha nem sikerülne annak alaptalanságát bebizonyítanunk; ha azonban ez sikerül, akkor úgy véljük, hogy kimutattuk azt is, hogy a magyar búzatermelés jövőjét semmiféle verseny-rém nem fenyegeti. Ez a verseny valóságos rém, szerencsére azonban romboló hatása csak az izgatott képzeletben létezik.

A magyar búzatermelés megszűnik jövedelmező lenni, mert a gabonaneműekben túltermelés van s e túltermelés állandóan a jelenlegi alacsony vagy még ennél is alacsonyabb színvonalra szorítja az árakat. Így hangzik a közhelylyé vált panasz: Túltermelés a kenyerneműekben, a legfontosabb élelmi cikkekben. Eltűnt a malthusi rém, melylyel oly soká retteggették az emberiséget, hogy a népszaporodás természeti tendenciáinál fogva nagyobb arányban növekszik, mint a táplálékul szolgáló élelmi cikkek termelése. Nincsenek többé, a kiknek számára nincs terítve az élet asztalán, ellenkezőleg több az élelmi cikkek, mint a mennyit az emberiség elfogyaszthat. Ha ez igaz lenne, akkor beállott volna az aranykor, a melyről Ovidtól kezdve annyit regéltek a költők, mert eddig az emberiség minden nagyobb baját az élelmi cikkek hiánya szülte; a «küzdelem a létért» nem más, mint a harc az élelmi cikkekért. A philantropok és a moralisták örvendhetnek, mert ha túltermelés van az élelmi cikkekben, akkor csakhamar beáll az az idő, a midőn megszűnnek a büntettek, melyeknek legfőbb forrása az élelem hiánya. Bekövetkezik az a korszak, a melyről a socialisták ábrándoznak, a midőn mindenkinek lehető keveset kell dolgoznia, mert a természet maga kínálja gyümölcseit. De mindezek korán örvendeznek, az aranykor nem lehet messzebb, mint ma, midőn a túltermelés következtében állítólag egész Európában mezőgazdasági válság van.

Absolut értelmében véve a szót, a túltermelés lehetőségét senki sem vitatja komolyan, mert ilyen értelemben a mezőgazdasági túltermelésnek még állítása is képtelenség. A túltermelés nem jelenthet mást, mint hogy ma már több gabona termeltetik, mint a mennyi a művelés költségeivel arányban álló áron vevőre talál. Az első kérdés tehát az, hogy létezik-e

olyan határ, a melyen túl a gabona már nem talál többé megfelelő áron vevőre. Azt mondják, hogy e határt már elértük, mert a jelenlegi árak már olyanok, hogy a gabonatermelés jövedelmezősége megszűnt vagy legalább is csökkent és minden többlet, melylyel a termelés szaporodik, csökkenti az árt. Erre nem felelhetünk mást, mint hogy e határ elérése csak az emberek képzeletében történhetik meg, a valóságban ki van zárva. Nem vonjuk kétségbe, hogy az Európa keletén fekvő államok, Amerika, Ázsia, Ausztrália és Afrika termelő-képessége még hihetetlen mértékben növekedhetik, millió és millió hold olyan területeket vehetni még művelés alá, melyek eddig nem szolgáltak az emberiség céljainak és így a gabonatermelés még óriási mértékben fokozódhatik. De ebben nem látunk sem az emberiségre nézve általában, sem a mezőgazdasággal foglalkozó osztályra nézve különösen veszélyt; a kik ebben veszélyt látnak, azok megfelelkeznek számba venni azt, a mit pedig talán nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a mezőgazdasági termelés a fogyasztás céljából üzetik. De az állítólagos veszély épen abban rejlik, hogy az emberiség nem képes annyit fogyasztani, a mennyit termelnek, illetőleg egész szabatosan szólva, hogy a termelés nagyobb arányban növekszik, mint a fogyasztás. Lássunk tehát erre nézve néhány adatot.

Neumann-Spallart ismeretes adatai szerint Európa összes országainak, ezenkívül az északamerikai Egyesült-Államoknak, Canadának és Ausztráliának évi átlagos búzatermése 588·9 millió hectoliterre, rozstermése 456·1 millió hectoliterre rúg. Ebből leszámítandó, mert ebből földözendő, az évi vetőmagszükséglet, és talán nem számítunk sokat, ha erre a célra leütjük az évi termés ötöd részét. Az évi fogyasztásra tehát rendelkezésre áll 471·2 millió hectoliter búza és 364·9 millió hectoliter rozs. Búza és rozs, illetőleg gabonafogyasztó népességül tekintjük Európa, az északamerikai Egyesült-Államok, Canada és Ausztrália lakosságát, ugyanazon államokét, melyeknek termelését számba vettük. Ezeknek azonban még rendelkezésre áll India, Egyiptom és Algir, tehát mindazon államok gabona kivitele, melyeknek némileg jelentékenyebb gabona-kivitelök van. Ennek hozzáadásával az évi fogyasztásra rendelkezésre álló búzamennyiség 485·3 millió hectoliterre emelkedik, a rozsmennyiség változatlanul marad 364·9 millió

hectoliter ; súlymennyiségre átszámítva van 368 millió métermázsa búza és 255 millió métermázsa rozs. Megbízható francia adatok szerint 100 kilogramm búzából 109·2 kilogramm kenyér készíthető és ugyanennyi kenyéreredményt számítunk 100 kilo rozsra is. A rendelkezésre álló 624 millió métermázsa kenyérterményből készülhet tehát 681 millió métermázsa kenyér. Európa összes államainak, az Egyesült-Államoknak, Canadának és Ausztráliának lakossága jelenleg 380 millió lelek, egy személyre tehát átlag jut évenként 179 kilogramm kenyér, azaz naponként 490 gramm.

Nyolczvanhét francia városban gyűjtött adatok szerint az évi kenyérfogyasztás fejenként 201 kilogramm és 656 gramm. A francia lakosság, meg a városi sem, nem tartozik a legjobban tápláltak közé, de mind a mellett, hogy mint városi lakosság húst és más élelmi czikkeket nagyobb mértékben fogyaszt, mint a vidéki, a hol viszont a kenyérfogyasztás nagyobb, évenként 201 kilogramm kenyeret fogyaszt. A felsorolt civilisált államok lakosságára azonban átlag fejenként csak 179 kilo kenyér jut és e szám, azt hisszük, nem igényel magyarázatot. Ha számba vesszük a fejlődöttebb államok több fogyasztását, a melyekben a népesség jobban táplálkozik, akkor azon következésre kell jutnunk, hogy a civilisált emberiségnek nem áll elég búza és rozs rendelkezésére. S a számokból levont e következtetést megerősíti a tapasztalat. Vagy talán az a millió és millió ember, a ki árpa, zab és tengeri-kenyérrel vagy pusztá burgonyával táplálkozik, azért eszi ezt, mivel többre becsüli a búza- és rozs-kenyérenél? Azt fogják mondani, hogy ez a gabonaárra nézve közönyös, mert ezek nem fizetés-képes vásárlók, de a mennyiben ez igaz, azt bizonyítja, hogy a gabonanemükben messze vagyunk a túltermeléستől.

Azt találtuk, hogy a jelenleg termelt búza- és rozs-mennyiségből átlag 179 kilo kenyér jut évenként egy főre. Megengedjük, hogy e számítás többé-kevésbbé hibás lehet, de viszont utalnunk kell arra, hogy a vetőmagszükséglet levonásával az összes termelt búza- és rozs-mennyiséget úgy vetjük föl, mint a mely kenyér gyanánt fogyasztatik el, a mi nem egyez meg a tapasztalattal, mert köztudomás szerint millió és millió métermázsa búza és rozs vonatik el az emberi fogyasztástól, tényleg tehát kisebbnek kell lennie az egy

főre eső kenyérmennyiségnek. De még ha egy főre 179 kilo kenyér jut is, elértük volna-e már a nép élelmezése tekintetében az eszményi viszonyokat? Korántsem, hiszen a francia városi lakosság, mely nem tartozik a legjobban tápláltak közé, fejenként 23 kiloval többet fogyaszt, mint a mennyi a a civilisalt emberiségre jut. Hogy az évi kenyérfogyasztás egy kiloval emelkedhessék, 3·5 millió métermázsa kenyérműre van szükség; az évi kenyérfogyasztásnak tíz kiloval való emelkedése 35 millió métermázsa kenyérművel igényel többet, tehát közel annyit, mint az éjszak-amerikai Egyesült-Államok összes búza kivitele a legjobb években, más szóval az Európának saját termésén kívül rendelkezésre álló összes gabonamennyiség csak 10—12 kilo kenyér fedezésére elég. S mit jelent az, ha ebből a mennyiségből hiányzik valamennyi, azt láttuk 1881-ben, midőn az éjszak-amerikai Egyesült-Államok rossz termése következtében oly óriási magas árak jegyeztettek Európa búzapiacán.

A valódi népfelföldés a nép táplálkozásának javulása nélkül nem képzelhető; az emberiség táplálkozásának javítása pedig a mint láttuk csak rendkívüli nehézségek mellett javítható, mert elégséges gabonamennyiség nem áll rendelkezésre. Hogy a tekintetbe vett államok lakossága csak úgy legyen, legalább kenyérrel táplálva, mint a francia városi lakosság, még legalább 77 millió métermázsa gabonaműre volna szükség, tehát még félannyira, mint a mennyit az éjszak-amerikai Egyesült-Államok a legjobb évben termeltek. Ennyivel nem szaporodik a közel jövőben a gabonatermelés, mert az mindig mögötte marad a vásárló, illetőleg fogyasztó képességnek.

A rendelkezésre álló átlagos gabonamennyiség a jelenlegi népességnek megfelelő táplálását sem biztosítja, mert a jelenlegi táplálkozási viszonyokat senki sem nevezheti megfelelőeknek. Számításunkban azonban eddig figyelmen kívül hagytunk egy oly tényezőt, a melynek számba vétele nélkül pedig egész érvelésünk hiányossá válik. Ez a tényező a népszaporodás. Európa, az éjszak-amerikai Egyesült-Államok, Canada és Ausztráliának jelenlegi népessége rög 380 millió főre; ez a népesség azonban szaporodik, és ha szaporodik, akkor több táplálékot és így több gabonaműt is igényel. Ha Európa lakosságának évi szaporodási arányát, a mi bizonyára nincs magasan fölvéve,

0·85 százalékra teszszük, a vizsgált tengerentúli államokat pedig két százalékra, a mi szinten nem magas, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a tekintetbe vett államok lakossága évenként 3·8 millió lélekkel szaporodik. Hogy ez a népszaporodás lehető legyen, a nélkül, hogy általa a nép élelmezési viszonyai ne rontassanak, a gabonatermelésnek évenként, illetőleg évről évre 6·2 millió métermázsával kell növekednie. Ha a gabonatermelés nem növekedik minden évben ennyivel, akkor a nép sem szaporodhatik olyan arányban, mint az utolsó időben szaporodott vagy pedig a népszaporodás a nép táplálkozása rovására megy végbe.

Nem tulajdonítunk e számoknak jelentékenyebb becsét vagy tudományos értéket, de arra az egyre azt hisszük alkalmasak, hogy végleg eloszlassák azon téves fölfogást, mintha jelenleg a mezőgazdasági termelésben túltermelés lenne. Ellenkezőleg azt kell constataálnunk, hogy a nép élelmezésének javulása ma sem sokkal kisebb nehézségekbe ütközik, mint bármikor előbb. A nép táplálkozása nem nagyon ruganyos mérték; javulhat, de csak nagy nehézségekkel, rosszabbodhatik is, de csak nagy bajok árán. A gabonatermelésnek az összes világrészekre való kiterjedése talán elejét veszi annak, hogy az úgynevezett szükség-árak oly gyakran visszaterjenek, mint előbb, de hogy ez sincs kizárva, azt mutatják az 1871—1874-diki, az 1877-diki és az 1881-diki évek. Az a fölfogás, mintha a jelenlegi alacsony árak, melyeket csak ritkán előforduló jó termések összetalálkozása idézett elő, állandóak maradhatnának, egészen téves. Ezek az árak a fogyasztás növekedését fogják előidézni és az emelkedett fogyasztáshoz képest a jövő években mindig jobb és jobb, nagyobb és nagyobb termést kellene betakarítanunk; az árak még ekkor sem sülyedhetnének, legfőlebb jelenlegi színvonalukon maradhatnának. De ettől sem kell tartanunk, mert a jó termések olyan összetalálkozása, mint a múlt évi volt, csak rendkívüli jelenség, a mely ritkán fordul elő. Hiányozzék az emberiség rendelkezésére álló gabonamennyiségből fejenként csak néhány kilo, az árak ismét úgy felszökhetnek, mint legutóbb 1881-ben, Éjszak-Amerika gyöngé termése következtében.

Az európai mezőgazdasági termelésre a tengerentúli államok versenye meggyőződésünk szerint nem képez veszélyt, viszont az európai lakosságra nézve a gabonatermelés kiter-

jesztése határozottan szükséges volt, különben a legkomolyabb jellegű bajok kitörése elmaradhatatlanná vált volna. E magasabb szempont, az emberiség szükséglete azonban nem fogja vigasztalni a magyar gazdákat, ha a magyar búzatermelés jövedelmezősége megcsökken. Egy irányban már foglalkoztunk e váddal, most kötelességünk e fölfogás alaptalanságát más oldalról is kimutatni.

Az 1879-dik év rossz gazdasági viszonyainak nyomása alatt az országos magyar gazdasági egyesület gazdasági bajainak kipuhatólása és orvoslása érdekében szaktanácskozmányokat tartott. E szaktanácskozmányok eredménye gyanánt igen értékes munkálatok tetettek közé, melyek gazdasági viszonyaink megítélésére rendkívül gazdag anyagot tartalmaznak. A munkálatokhoz csatolt bizottsági jelentés megkísérti kiszámítani, hogy mennyibe kerül egy kataszteri hold búzavetés előállítására, a vetéstől egész a termés betakarításáig előforduló minden költség, az ugar és az adó beszámításával. A bizottsági jelentés a következő eredményre jut: egy kataszteri hold búza előállítására kerül

I. majorsági kezelés szerint	---	---	37	frt	78	krba
II. " " " " " " " "	---	---	41	"	81	"
III. " " " " " " " "	---	---	36	"	98	"
IV. a hét Sina-urodalom átlaga szerint	---	---	44	"	83	"
V. úgynevezett parasztagazdaságban	---	---	27	"	—	"
VI. " " " " " " " "	---	---	35	"	—	"
VII. " " " " " " " "	---	---	25	"	—	"

A példák az ország különböző vidékeiből vannak véve és így eléggé kitüntetik az ország különböző vidékeinek eltérő viszonyait. Mi ez előállítási költségekhez a négy első példában hozzászámítunk meg holdankint tíz forintot, mint a föld értékének és a forgó tőkének kamatát és fölügyeleti költségeket, a parasztagazdaságban pedig ugyanezen költségekre fölveszünk nyolcz forintot holdankint. Ekkor megkapjuk azon összeget, a melybe egy hold búzavetés előállítása valóban kerül, a melynek földözése mellett a gazdasági üzem még nem ad üzleti hasznot, hanem csak a kiadásokat és a befektetett tőke kamatát téríti vissza. Ha ennyi egy kataszteri hold búzavetésre a kiadás, akkor az a kérdés, hogy mekkorának kell lennie a termelt mennyiségnek, hogy a kiadásokat földözze. Ez természetesen a búza árától függ; ha magas

a búza ára, akkor kisebb termés mellett is megtérülnek a költségek, ha ellenben alacsony, akkor csak nagyobb termés fődözheti a költségeket. Mi számításunk alapjául métermázszánként hét forint árt veszünk föl; ezt az árt a múlt évben talán egy-két nap kivételével mindig el lehetett érni az országnak bármely, a forgalom körébe bevont vidékén; az átlagos országos ár a termés után is tényleg magasabb volt 20—50 krajczárral. Hét forintos búzaár mellett, hogy az előállítási költség és a kamat fődözve legyen:

	ha egy kataszteri hold búza kerül	kell teremnie kilónak
I. majorsági kezelés	47.78 krba	683
II. „ „	51.81 „	740
III. „ „	46.98 „	672
IV. Sina-uradalmakban	54.83 „	783
V. ú. n. parasztgazdaságban	35.— „	500
VI. „ „	43.— „	614
VII. „ „	33.— „	471

Ha ennyi terem, akkor a búzatermes megteríti az összes kiadásokat és a kamatokat, a nélkül, hogy számba vennők a magtermésen kívül a szalma és polyva értékét és azon értéket, a melylyel a föld időközi használata a gazdaságban bír. Hogy ennyi termett-e a múlt évben, azt számszerűleg nem állapíthatni meg, de nem valószínűtlen, mert majorsági kezelés mellett kataszteri holdankint hét métermázsa termés olyan évben, mint a múlt évi, nem tartozik a túlságok közé. Ha ilyen nagy volt a búzatermes, akkor a búzatermeles meg a múlt évben sem járt veszteséggel, mert az előállítási költségek és a befektetett tőkek kamata fődőztetett. Elég veszteség azonban az, ha a gazdasági üzemnek nincsen üzleti nyeresége és hogy a búzatermelés üzleti nyeresége a múlt évben nem lehetett nagy, az kétségtelen és sajnos jelenség. De a múlt évi ár, melyet számításunk alapjául fölveltünk, rendkívüli természetű, melyet nemcsak a tengeren túli államok versenye, hanem az európai és az összes tengeren túli államok együttes jó termése idézett elő.

Veszteséggel a búzatermelés még ilyen árak mellett sem járt, de gazdaságunkat úgy kell berendeznünk, hogy föltéve azon esetet, ha ez árak tartósak lennének is, a mitől azonban mi nem félünk, nyereséget adjon. Ennek szükségét hangoztatják mezőgazdasági szakferfiaink hosszú idő óta és hogy ez lehetséges is, az nem szenved kétséget. A ki ezt

tagadja az a mezőgazdasági fejlődés lehetőségét vonja kétségbe. Mi külterjes módon gazdálkodunk és ilyen gazdálkodás mellett nem vagyunk képesek megállni a még nálunknál is extenzív módon termelő országok mellett. A mezőgazdasági haladásra, mint minden haladásra, a szükség szorította az embereket és a külföldi mezőgazdaság sem a mezőgazdák pusztá kedvteléséből tért át az intenzívabb gazdálkodásra. Nem nagyon messze van az az idő, a midőn a magyar mezőgazdaság képezte a mezőgazdasági termelés legszélsőbb gyűrűjét; akkor a mi mezőgazdaságunkban látták a nyugat-európai mezőgazdaság veszedelmét. Azóta e kör tágult, és mi nem gazdálkodhatunk úgy, mint húsz év előtt, mert ha ma is úgy gazdálkodnánk, akkor nem versenyezhetnénk azokkal, kik a gazdálkodás ugyanazon módját kedvezőbb viszonyok között űzik. S hogy ez a haladás már beállt és föltartóztatlan, azt mi bizonyosnak véljük, mert olyan kényszerítő szükség parancsolja, mely elől nem lehet kitérni. E haladást a megfelelő intézkedésekkel gyorsítani szükséges, de abból, hogy haladnunk kell, mi nem azon következtetést vonjuk le, hogy elbukunk, hanem azt, hogy haladni is fogunk. A tengeren túli államok termelésének ezt a befolyását nem tagadjuk. Ez kényszeríti az európai mezőgazdaságot a fejlődésre, a haladásra, de a haladás szüksége csak akkor baj, ha nem lehet haladni. Kétségtelenül haladhat még a nyugat-európai mezőgazdaság is, és csak a mi mezőgazdaságunk nem haladhatna?

Egy előtünk fekvő kimutatás szerint, mely Európa különböző államainak átlagos búzatermését tünteti föl, hazánk búzatermése hektáronként átlag 11·5 hektoliter. Ha ez a szám, a mint a valószínűnek tartjuk, kisebb is a ténylegesnél, mégis jellemző, hogy a kimutatásban Magyarország foglalja el az utolsó helyet; Ausztria átlag 15 hektolitert, Franciaország 15·4 hektolitert, Poroszország 15·8 hektolitert, Norvégia 20·8 hektolitert, Szászország 24·4 hektolitert, Bajorország 26·5 hektolitert, Anglia 27·7 hektolitert termel ugyanazon a területen, melyen mi csak 11·5 hektolitert állítunk elő. Ezek a számok már magok is mutatják, hogy haladhatunk. És haladni is fogunk. A jelszó, melyet előretörő gazdáink hangoztatnak: többfélét és többet kell termelnünk. Mi éppen oly nagy súlyt fektetünk arra, hogy többet termeljünk, mint arra hogy többfélét; a kettő egymástól elválaszthatatlan. Ter-

meljünk több gabonát ugyanazon területen, nem törődve az állítólagos túltermelés rémével; még eddig mindig elkelt és nem is fog mindig oly rossz áron kelni, mint jelenleg. Mezőgazdaságunk jelenlegi különösen kedvezőtlen helyzete múltó jelenség ugyan, de a gabonaárak sülyedésének meg lesz az a hatása, hogy megérleli és általánosítja a gazdálkodás javítása szükségének meggyőződését.

III.

Ugyanazon tényezők, melyek hatása következtében hazai mezőgazdaságunk helyzete kedvezőtlen tüneteket mutat föl, befolyásolták a Nyugat, nevezetesen Francia- és Németország mezőgazdaságát. Sőt ez országokban a kedvezőtlen tényezők befolyása még fokozottabb mérvben nyilvánult, mert már is az intensív mezőgazdaságnak nehezebb haladnia, mint az extensív mezőgazdaságnak, viszont azonban ez országok mezőgazdaságának helyzetét megkönnyíti az, hogy ott a gabona nem képezi a mezőgazdaságnak majdnem kizárólagos terményét. A «mezőgazdasági válság» miatti panaszok ott is fölhangzottak, és különösen Németországban, melynek gazdasági fölfogása különben is hajló a pessimismusra, az egész sajtó a pusztulást hangoztatta.

Franciaországban Aisne-departement mezőgazdaságának pusztulása kelté föl legnagyobb mérvben a közfigyelmet. E megye a bérleti gazdaság hazája és az 1883 és 1884-dik évben számos gazdaság bérlő nélkül maradt, mert nem voltak vállalkozók a bérletekre. E rendkívüli jelenség a védvamos párt által szóba hozatott a kamarában és a földművelési miniszter egy szakértő bizottságot nevezett ki a departement mezőgazdasági helyzetének megvizsgálására. A bizottság nevében, mely a legkiválóbb francia mezőgazdasági szakferfiakból állott, M. E. Risler, az *Institut national agronomique* igazgatója terjesztett a miniszter elé egy summaris-jelentést. E classicus jelentés,*) melynek tanulmányozását nem ajánlhatjuk

*) L.: *La situation de l'agriculture du département de l'Aisne. Rapport par M. E. Risler, directeur de l'Institut national agronomique. Paris. Imprimerie nationale. 1884.*

elégge agráriusainknak, Aisne-departement mezőgazdasági helyzetében bemutatja az egész szenvedő franczia mezőgazdaság képét. Azon vidékeken, melyekben a bérleti gazdaság honos, az idézte elő a bajt, hogy a bérleti árak a magas gabonaárakhoz képest voltak megállapítva és így a gabonaárak csökkenésével — időközben az üzleti kiadások emelkedtek — a bérlők a nagy béreket csak üzleti nyereségek rovására fődözhettek. Igen tanulságos e részben az a két kimutatás, melyet egy hectar művelési költségéről 1865-ben és 1880—1882-ben állított össze a bizottság. Volt egy hectár költsége:

	1865 előtt	1880—1882-ben
	frankokban	
Épületek és felszerelés javítása --- ---	20	30
Adók, szolgáltatások és biztosítás ---	15	20
A vetés, a termés betakarításának stb. 100		100
Munkabérek --- --- --- --- --- ---	90	140
Haszonbér --- --- --- --- --- ---	50	75
Összes költségek és haszonbér	275	365

A nyers bevétel a két időszakban átlag 400 frank volt hectáronként, úgy hogy 1865-ben a bérlőnek 125 frank maradt üzleti nyereségül, holott 1881-ben hectáronként 500—600 frankra rúgó üzleti tőkéje kamatozására, munkájáért és a vállalati kárveszélyért csak 35 frankban részesült. 1882-ben a tiszta nyereség még csökkent; a bérlők nagyobb része 1883—1884-ben semmit sem nyert vagy pedig jelentékeny veszteségeket szenvedett és e mellett attól félnek, hogy a helyzet nem fog javulni. «Íme ezért nem akarják bérleteiket ugyanazon föltételek mellett meghosszabbítani, mint 1860—1870-ben.»

A bizottsági jelentés sorra veszi azon eszközöket is, melyek alkalmasak a mezőgazdaság helyzetének javítására. Első sorba helyezi a mezőgazdasági oktatást, mert ez a mezőgazdaság haladásának előfeltétele, ajánlja a haszonbérek leszállítását, — a hol a bérleti gazdaság honos, ott a mezőgazdaság érdeke nem azonos a földbirtok érdekével — és a földtulajdonosok kötelezését az állandó jellegű befektetések viselésére. Érdekesek e részben a jelentés azon részei, melyek arra utalnak, hogy mezőgazdasági válságról nem lehet szó, csakis bérleti válságról. «Válság a kis üzem (petite culture) vidékein, a hol a tulajdonos ugyanazon időben bérlő és mun-

kás, és a hol ennek következtében a mezőgazdasági termelés három tényezője elválaszthatatlanul egyesül ugyanazon személyben, épenséggel nincs. A kis üzem még Aisne-megyében is nagyon prosperál; a népesség növekszik és gazdagodik a völgyekben, a síkságok mellett, a hol a nagy üzem szegényedik és abba hagyatik. A válság főleg a bérleti vidékeken és különösen a nagy bérletek és a belterjes művelés vidékein létezik, mivel e vidékeken gazdag és tanult bérlők egészen nélkülözhetetlenek.»

Szól a bizottsági jelentés a vámok emeléséről is, melyeket, mint a mezőgazdaság helyzetének javítására szolgáló intézkedéseket, javasoltak. Aisne-departement mezőgazdasági egylete a búza vámjának öt frankra, a rozs és zab vámjának három frankra, a juh vámjának hét frankra, az ökör vámjának hatvan frankra való fölemelését indítványozta. «Nagy tévedés azonban azt hinni — mondja a jelentés — hogy a búza behozatali vámjának öt frankra és az ökör behozatali vámjának hatvan frankra való fölemelése e termények átlagos árát azon különbözöttel fogja fölemelni, mely a követelt vámok és a jelenlegi vámok között létezik. Nem idézhetnek elő nagyobb mértékű áremelkedést, mint a mely arányban a francia terményekhez képest idegen terményeket fogyasztunk (körülbelül 0.1 egész 0.2). Így a külföldi termények e behozatali vámjai nem fognak sem annyi jót tenni a mezőgazdaságnak, sem annyi rosszat a fogyasztóknak, mint a mennyit képzelnek és épen ezért, hatásuk e gyöngülése következtében, hogy egy kifejezést használjak, a melyhez Pasteur úr szoktatott, található egy kiengesztelési eszközt a termelők és fogyasztók között, mely megnyugtató a mind két oldalról izgatott kedélyeket és ez az, ha tisztán pénzügyi szempontból tekintjük e behozatali vámokat.»

Meggyőződésünk szerint Risler úr jelentése helyesen állapítja meg azt a szempontot, a melyből a francia és német mezőgazdasági vámemelést tekintenünk kell, úgy az illető nemzeteknek mint nekünk, kik az által állítólag károsodunk. A gabonavám nem más, mint fogyasztási adó, melynek tárgya a legszerencsétlenebbül van megválasztva; szerencsétlenül azért, mert nélkülözhetetlen fogyasztási cikket sújt és így gyűlöletes színben jelentkezik, a nélkül, hogy abból az illető államok mezőgazdaságának jelentékenyebb haszna

volna. Nincs haszna a mezőgazdaságnak, a fogyasztó sem sújtatik a jelenlegi viszonyok mellett tetemesebben, egyedül az államkincstár az, mely a vámok hasznát élvezi. Erre a momentumra már utaltunk fõntebb, most részletesebben fogjuk kifejteni.

A francia és német mezőgazdaságnak csak akkor lenne haszna a vámokból, ha azoknak életbeléptetése emelőleg hatna az árakra. Ezzel a hatással azonban a vámok nem bírnak, legalább nem állandóan, mert azon tényezők jelentősége mellett, melyek az árak alakulását befolyásolják, a vámok hatása oly gyõnge, hogy legtõbbnyire nem is vehetõ számba. Ezt világosan mutatja az árak története a német gabonavámok behozatala után. És ebben a részben a német vámtörvényjavaslat indokolására hivatkozhatunk. Németországban a búza átlagos ára volt 100 kilogramonként 1872—1877-ben 23·03 márka, ettõl kezdve az átalakulás, a következõ volt :

év	átlagár 100 kgként	év	átlagár 100 kgként
1878	20·2	1881	22·—
1879	19·6	1882	20·8
1880	21·9	1883	18·5

A búzavám 1879-ben hozatott be egy márkával, és azt látjuk, hogy az 1879-dik évben a búza átlagos ára, daczára annak, hogy Németországnak rossz termése volt, 0·6 márkával csökkent, 1880-ban, a midõn a német belföldi termés valamivel jobb volt, emelkedett 1·3 márkával, 1881-ben az emelkedés 0·1 márka, 1882-ben, a midõn a termés megfelelõ volt, a csökkenés 1·2 márka, 1883-ban a csökkenés 1·3 márka. Az 1878—1883 hat év átlaga 20·5 márka, 2·8 márkával kisebb, mint az 1872—1877. év átlaga, a midõn a búzabevitel vámmentes volt. Még szembetûnõbbé teszi a gabonaár függetlenségét a vámtól az a kis táblázat, melyet ugyancsak a német vámjavaslat indoklásából veszünk át; hogy ezek az adatok nem egyeznek meg egészen az ugyancsak onnét vett fõntebbi adatokkal, az nem a mi hibánk. «Németország 1878-dik évi gazdag búzatermését és az 1878 júliusban jegyzett berlini búzaárat 100-nak téve, a búzaaratási eredmény és a búza árhullámozása a következõleg alakul» :

aratási év	aratott mennyiség	búzaár
1878—79	100—	100—
1879—80	87.40	121—
1880—81	89.95	116.64
1881—82	78.97	123.62
1882—83	97.93	102.89
1883—84	90.16	98.08

Ezek szerint az áralakulás nemcsak a vámtól független, hanem még nem is kizárólag a belföldi termés eredménye által befolyásoltatik. Az árat a világpiacz, azaz az egész világ termelése és szükséglete állapítja meg, és e tényezőkhöz képest egy márkás búzavám sem a termelők, sem a fogyasztók szempontjából nem jön számba. Itt önkényt támad két kérdés, melyekkel foglalkoznunk kell, mert ezeken fordul meg a német és francia vámemelés jelentősége a mi szempontunkból, kik gabonát exportálunk. Hogy milyen lesz a fölemelt vámok hatása, azaz, hogy ki fizeti meg tulajdonképen a vámot; a fogyasztó-e, vagy pedig mint Bismarck herczeg és a francia bizottság javaslata megegyezően állítja, a külföldi termelő. Ebben a kérdésben tulajdonképen befoglaltatik a másik kérdés is, hogy szenved-e a gabonavámok fölemelése következtében a mi gabonakivitelünk, illetőleg általánosítva a tételt, hogy minő hatása lesz a gabonavámok fölemelésének az illető államok gabona-importjára. Előbb a második kérdéssel foglalkozunk.

Hogy tisztán lássuk a tekintetbe veendő viszonyokat, egy táblázatba állítottuk össze Franciaország és Németország búzabevitelét, Ausztria-Magyarország összes búzakivitelét és búzabevitelét Ausztria-Magyarországon át 1872 óta. *)

év	Franciaország búzabevitele	Németország búzákvitele	Ausztria-Magyarország búzakivitele	Ausztria-Magyarország búzakiv. Németorsz. át
		m é t e r	m á z s á b a n	
1872	4.045,184	3.060,000	573,034	547,654
1873	4.953,827	3.660,000	383,097	373,029
1874	7.900,883	4.750,000	688,427	662,220
1875	3.493,741	4.990,000	1.005,105	921,595
1876	5.281,459	6.850,000	1.198,895	1.154,704
1877	3.397,462	9.400,000	3.727,575	2.899,166
1878	13.873,473	10.550,000	3.625,774	3.074,308
1879	22.170,966	9.150,000	3.803,617	3.371,792
1880	19.999,437	2.275.530	2.017,474	1.937,635
1881	12.853,054	3.619,490	2.082,963	2.023,858
1882	12.946,981	6.191,560	4.335,952	4.226,167
1883	10.117,673	4.921,030	2.808,871	2.773,321
1884	?	5.025,370	1.104,618	?

*) Az adatokat a francia, illetőleg német javaslat indokolásából, a monarchiára nézve az áruforgalmi kimutatásokból vettük.

E kimutatáshoz, mielőtt tovább fűznénk érvelésünket, megjegyezzük, hogy Németország egész a hetvenes évek elejéig búzaexportáló állam volt; még az 1872-dik évben búzakivitele egymillió métermázsával fölülmúlta bevitelét, ettől kezdve azonban az egy 1875-dik év kivételével importja mindig nagyobb, mint búzakivitele; az 1880-ik év óta pedig búzakivitele egészen megszünőben van. Monarchiánk búzaszükségletének növekvését is mutatja az, általában nem tekintve az 1872—1874-ik éveket, a midőn importunk 0·6, illetőleg 1·7 és 1·8 millió métermázsával fölülmúlta a búzakivitelt, hogy ily jelentékeny exportot még jó években is csak azért vagyunk képesek eszközölni, mert búzabehozatalunk megfelelően növekedett és a fölvelt tizenhárom év alatt nyolczban monarchiánk búzabehozatala nagyobb volt, mint kivitele. Az 1872—1884-dik évek átlaga szerint évi 2.104,715 métermázsa búzakivitellel 1.849,558 métermázsa búzabehozatal áll szemközt; úgy látszik, hogy nem messze van az idő, a midőn a monarchia, még jó termések esetén is, külföldről lesz kénytelen fődözni a belföldi termelésben a növekedett fogyasztáshoz képest előálló hiányt.

Visszatérve a fönti táblázathoz, azt látjuk, Francia- és Németország búzaszükséglete 1871 óta jelentékenyen fokozódott; Franciaország 1881—1884-dik években átlag majdnem háromszor annyi búzát vitt be, mint 1872—1875-ben. Németország búzabevitele pedig — számba vévén azt, hogy búzakivitele egészen megszünőben van, a mi rendkívül fontos a helyes ítélet szempontjából — 1876 óta is megháromszorozódott. Arra tehát, hogy mily arányban vettünk mi régebben részt Németországnak búzával való ellátásában, nem fektethetünk a helyzet megítélésénél súlyt, mert ez az arány Németország szükségletének óriási emelkedése következtében egészen megváltozott, reánk nézve csak az lehet döntő, hogy Németországba való kivitelünk, viszonyítva összes kivitelünkhöz, rosszabbodott-e? Erre pedig a táblázatból határozottan tagadó következtetést kell levonnunk. Ma viszonylag nem kevesebbet exportálunk Németországba, mint régebben, a vámok 1879-ben való életbeleptetésének nevezetesen nem volt exportunkra kedvezőtlen hatása. Franciaországba a mi búzánk különben is ritkán jut el, már hosszú idő óta. Az osztrák-magyar monarchia árúforgalmi statisztikájában erre semmi fölvilágosítást nem találunk, mert az a kivitelt csak a

határszéli államok felé tünteti föl. Franciaország külkereskedelmi statisztikája szerint az újabb időben csak 1878—1879-ben volt búzakivitelünk Franciaországba, átlag 170,000 métermázsa; 1880—1882-ben nem volt semmi, 1883-ban 12,849 mmázsa; 1884-ben ismét semmi, de lisztkivitelünk, ugyancsak a francia hivatalos statisztika szerint, állandóan emelkedett, úgy hogy míg 1878-ban csak 28,041 métermázsa volt, 1884-ben már 208,459 métermázsa, a mi valószínűleg a közvetlen hajójáratok behozatalával áll kapcsolatban.

A vámfölemelések hatásáról a jövőben egész bizonyossággal senki sem szólhat, a német vámemelések tényleg bekövetkeztek, a nélkül, hogy hátrányosan befolyásolták volna a magyarországi búzaárakat, de a dolog megítélésénél, véleményünk szerint csak a kifejtendő következtetésre lehet jutni. Azon államok helyzetét, melyek a vámjokat fölemelni készülő államokba gabonát exportálnak, a vám emelése csak azon esetben módosítja, ha a vámok hatása következtében a belföldi termelés nagyobb arányban növekszik, mint a szükséglet. Három folyton növekedő tényezővel kell számolnunk: az első a szükséglet, a másik kettő a bel- és külföldi termelés. A szükségletnek a belföldi termelés csak egy részét fődözi, a másik rész fődözésére behozatalra van szükség. Itt, föltéve, hogy a szükséglet nagyobb arányban növekszik, mint a belföldi és külföldi termelés, a következő esetek képzelhetők:

A belföldi termelés nagyobb arányban növekszik, mint a külföldi termelés, melylyel együtt képesek csak a növekvő szükségletet fődözni. Az import ebben az esetben nem növekszik oly arányban, mint a szükséglet, melyből a belföldi termelés többlet fődöz és így az árak emelkednek, de a belföldi termelés helyzete két irányban javul; először az emelkedő árakkal, másodszor azzal, hogy a szükséglet nagyobb részét fődözi. Ebben az esetben a külföldi termelés helyzete nem rosszabbodik ugyan, de nem is javul; a szükséglet növekedéséről kizárólag a belföldi termelésnek lesz haszna. A második eset, hogy a szükséglet növekedésével a belföldi termelés nem képes lépést tartani és így az import növekszik, az árak emelkednek, de a belföldi termelés csak az árak emelkedéséből húz hasznot, míg a külföldi az árak emelkedéséből és az import növekvéséből. Mindkét esetben áremelkedés áll be és az áremelkedést kétségtelenül a fogyasztó fizeti meg. A mi

helyzetünk, mint gabonaexportáló államé, az elsőben nem rosszabbodik, a másodikban, fölteve, hogy többet is képesek vagyunk kivinni, javúl két irányban: az emelkedő árakkal és a nagyobb kivitellel. Ez az esetek egyik tömege.

Az esetek másik tömegét az képezi, hogy a szükséglet nem növekszik oly arányban, mint a termelés, ebből a föltevésből kiindulva is két eset képzelhető: vagy a belföldi termelés rovására áll be az árhanyatlás, a midőn a külföld helyzete nem javul, de nem is rosszabbodik, vagy pedig a külföldi rovására, a midőn a belföldié sem javul. Ez esetekben a fogyasztó föltétlenül nyer vagy a belföldi termelő vagy a külföldi rovására, a külföldi termelőre az árhanyatlás tehát csak azon egy esetben volna áthárítható, ha kapcsolatban a szükséglet csökkenésével a belföldi termelés nagyobb arányban emelkednék, mint a külföldi. Ez az eset azonban tökéletesen elképzelhetetlen és a másik is valószínűtlen. Így nem lehet mást elfogadnunk, mint azt, hogy ha árjavulás állna be, azt csak a belföldi fogyasztó fizetheti meg és ha az árjavulásnak a vám is egyik eleme, akkor a vámot is a belföldi fogyasztónak kell megfizetnie.

Ausztria-Magyarország, mint gabona-exportáló állam mezőgazdaságának helyzete tehát nem változik a német és francia gabona-vámok fölemelése következtében, a mint nem változott a jelenleg fölemelt gabonavámok behozatala után. A gabona-vám tisztán pénzügyi rendszabály Németországban, a melynek kormánya óhajtáná ugyan, hogy a belföldi mezőgazdaságnak is legyen haszna belőle, de azt hogy lesz, maga sem állítja. Franciaország kormányára e rendszabály ráerőszakoltatott az agrár-párt által, melynek követelése elől a közeli választásokra való tekintettel nem mert kitérni, de Franciaországban sem lehet ezt másnak tekinteni, mint oly eszköznek, mely a kormány akarata ellenére javítani fogja — természetesen az adózók rovására — a francia államháztartást.

Ha ebből a szempontból tekintjük az osztrák-magyar monarchia vám-novelláját, akkor bizonyítanunk sem kell, hogy azt nem követelte mezőgazdaságunk érdeke. Mezőgazdaságunk érdekét a német és francia vámok emelése nem károsítja, a mint nem károsította azon vámok eredeti behozatala. Így a javaslatban nyíltan hirdetett vámháborúra köz-

gazdasági okunk nincs, hogy ennek daczára támogatható-e a javaslat közgazdasági politikai okokkal, annak fejtegetése nem tartozik e dolgozat keretébe. Hogy a vámháború közgazdaságunknak nem fog hasznót hajtani, az az egy bizonyos, hogy ennek daczára szükséges-e az, azt tisztán csak politikai érvek dönthetik el. A háború költségeit azonban föltétlenül mi fogjuk viselni, mert a retorsiók csak a mi közgazdaságunk terhével foganatosíthatók.

A javaslat két részből áll, a mezőgazdasági vámok fölemeléséből és százhuszonhárom ipari vámtétel módosításából, legnagyobb részt fölemeléséből. A mezőgazdasági vámok fölemelését, mindaddig míg a román vámszerződés nem módosíttatik, még az agráriusok sem tekinthetik előnynek, mert a mezőgazdasági vámok úgy Románia, mint az összes legtöbb kedvezményű államok irányában nem alkalmazhatók, más államokból pedig sem gabonát, sem lisztet nem importálunk, a mi a következő kis összeállításból világosan kitűnik:

Volt a búzabehozatalunk :

	1881	1882	1883	1884
összes búzabehozatal ---	2.498,450	2.297,881	1.663,534	1.312,191
búza-behozatal Németországból	193,109	98,015	34,266	—
„ Romániából	909,980	1.261,823	1.380,186	1.077,768
„ Oroszországból	753,656	478,408	20,237	—
„ Szerbiából	151,566	131,184	12,857	?
„ Olaszországból	202,114	156,374	175,183	?

Volt a lisztbehozatal :

összes lisztbehozatal ---	557,631	344,532	21,613	13,669
lisztbehozatal Németországból	258,059	136,320	17,998	—
„ Olaszországból	14,453	8,560	932	?
„ Fiumén át	198,483	137,438	1,438	?

Ezek alapján bátran állíthatjuk, hogy az 1882-diki vámtarifa behozatala óta lisztet egyáltalában nem importálunk, mert az a tizenháromezer métermázsa számba sem vehető, búza-inportunk pedig csak oly államokból van, melyek szerződés alapján vámentesen hozhatják be gabonájukat. A gabonavámok fölemelése ezek szerint egészen hatástalan a monarchia gabonaimportjával szemben s épen ezért ez a rendszabály czéltalan és fölösleges mindaddig, míg a szerződések tartanak, ebből tehát sem a monarchia, sem hazánk mezőgazdasága nem nyer semmit.

Az ipari vámok fölemelését a javaslat két érveléssel igazolja, nem tekintve a megtorlás hangoztatását, melylyel nem kívánunk bővebben foglalkozni és e két érvelést a javaslat azért hozza föl egymásután, hogy paralysálja azon kellemetlen benyomást, melyet hazánkban az ipari vámok fölemelése mindig előidézett. Az egyik érvelés így hangzik: «a magasabb vámok következtében a német birodalomból és Franciaországból kiszorított gabonánk és lisztünk számára az osztrák-magyar vámterület piacát terményeink számára hasonlóképpen magasabb gabonavámok által akarjuk biztosítani». Fölösleges fejtegetnünk, hogy ez az érvelés tarthatatlan, a magasabb gabonavámok semmiféle irányban nem biztosítják jobban mezőgazdasági terményeinknek a belföldi piacot, mint a jelenlegiek, mert úgy a jelenlegi, mint a magasabb vámok hatástalanok a vámmentes import ellen; máshonnan pedig, mint a honnát az import vámmentes, nem hozunk be semmit. Ennek az érvelésnek csak úgy lenne értelme, ha így hangzanék: «A német birodalomból és Franciaországból kiszorított gabonánk és lisztünk számára az osztrák-magyar vámterület piacát terményeink számára magasabb ipari vámok által akarjuk biztosítani.» Az ilyen érvelést lehetne védelmezni a nemzeti munka védelme politikájának jelszavaival, de akkor is ki lehetne mutatnunk, hogy ez a védekezés sem állhat meg.

Az ipari vámok fölemelését lehetne védeni azzal, hogy azok következtében az ipar többet termelhet, több munkást foglalkoztathat és így az ipari népesség többet is fogyaszthat, úgy hogy a gabonakivitel mindinkább fölöslegessé válik, mert itthon, illetőleg a monarchiában elfogyaszthatnak gabonaterményeink. Ezzel az érveléssel azonban szemben áll az, hogy az ipar — nem tekintve a szükségletek természetes emelkedését — csak akkor termelhet többet, ha a magasabb vámok következtében a külföldi cikkek elvesztik versenyképességüket. Ha ez beáll, akkor az ipar többet termelhet ugyan, de egész termelését is magasabb áron adhatja el, e magasabb árakat pedig nem fizetheti meg más, mint a fogyasztó, még pedig úgy az osztrák, mint a magyar fogyasztó. Ebből tehát a magyar fogyasztónak, a ki egyúttal mezőgazdasági termelő is, a legjobb esetben sincs nyeresége; a legkedvezőbb eset az, hogy változatlan a helyzete. Valószínű azonban az, hogy a magasabb ipari vámokkal első sorban nem az ipar fogyasztó

képessége, hanem az iparban elhelyezett tőkék nyeresége fog növekedni, úgy hogy a magyar fogyasztónak az ipari vámok emeléséből, mivel az ipari czikkeket drágábban kell megfizetnie, a nélkül, hogy az iparnak több gabonát adhatna el, kára lesz.

Ezt az általános fölfogást a javaslat indokolása a következő érveléssel iparkodik meggyöngíteni: «Az iparvámok egy részének ez okból (tudniillik a megtorlás okából) történt fölemelesénél mindazáltal kellő figyelem volt arra, hogy a nagy fogyasztás érdeke ne veszélyeztessék s ez okból oly czikkek választattak meg, a melyekre nézve az ipar a vámterületen annyire kifejlődött, hogy a magasabb vám által kiszorított külföldi árúk kellő pótlása a belső verseny következtében nagyobb mennyiségben és így jutányosabb áron előállítandó czikkekkal pótoltassanak». Ez érv röviden szólva annyit jelent, hogy a védvámok következtében a belöldi védett ipar olcsóbban termel, mint előbb, a midőn a külföldi, a behozott vámok által kiszorított ipar versenyével kellett küzdenie, a midőn tehát a verseny még nyomta az árakat. Ebből az következik, hogy a védvám behozatala nem is az ipari termelőnek, hanem az ipari fogyasztónak áll érdekében és ez oly fölfedezés, mely ha igaz volna, egyszerre teljesen igazolná, nemcsak az ipari védelem, hanem az elzárkozás közgazdasági theoriáját.

Az osztrák-magyar monarchia vámtarifájának revisiója tehát nem volt szerencsés gondolat. Még ha abból a fölfogásból indulunk is ki, hogy a német és francia vámrendszabályokat meg kellett torolnunk, a mire azonban, mint kifejtettük, nincs okunk, nem lehetett még eleve sem kétes, hogy ha van kárunk, melyet meg kell torolnunk, e megtorlás is csak a mi terhünkre eszközölhető. Az eredeti kárhoz — ennek létezését azonban mi tagadjuk — egy másodlagos kár járúl és a legkedvezőbb eset is csak az lehet, hogy ez a kár nem lesz nagy.

A jelenlegi vámmoizgalom mindennél világosabban kitünteti, hogy a védvámos rendszer ellenkezik a népek haladása érdekével. A védvám, egyszer elfogadva, szükségkép a túlhajtásra és ez viszont a megtorlásra vezet. A közgazdasági háború — mert háborút viselünk már ma is — állandósúl, a háború pedig soha sem lehet a nép állandó érdeke. A közgazdasági háború jelen korszakát csak a harmincz éves háború-

hoz hasonlíthatjuk. Az európai szárazföld összes népei akkor is mind fegyverben állottak; mind azt hitte, hogy győznie és diadalmaskodnia kell. S vajon nem az lett-e az eredmény, hogy valamennyi elpusztúlt; mind a győzők és legyőzöttek egyaránt hihetetlen mérvben szenvedtek. A háború ma már nem tarthat oly hosszú ideig, mert a nemzetek sokkal belátóbbak, mintsem hogy föl ne ismernék, hogy az oly viszonyok, melyek károsítják valamennyit, egyikre nézve sem előnyösek. A védelmi rendszernek pedig tagadhatatlanul ez az eredménye. S ezért mi bízunk abban, hogy minél képtelembb és tarthatatlanabb viszonyokat szül a védelmi rendszer, annál gyorsabban bekövetkezik annak végleges bukása.

HELTAI FERENCZ.

A KAPU BE VAN ZÁRVA.

Elbeszélés.

— Szabad-e, Flóra? — kérdezte valaki az ajtó előtt.

Milyen ismerős hang! A szép leány ledobta öléből a virágtartó dobozt s fölugrott. A rózsák, gyöngyvirágok, szerte gurultak a padlón. «Lépjén be», akarta mondani.

— Én vagyok, Flóra, én Lajos. Egyedül van?

Igenlőleg bölintott s mind a két kezét oda nyújtotta.

— Hát nem ölel meg? Hát elfelejtett már? Egyedül lakik? Azt vártam, hogy megölel, mint tegnap.

— Ah tegnap?

— Két esztendeje annak a tegnapnak, de hát mit tesz az? Nekem csak «tegnap». Flórának nem az, úgy-e? Mert minden megváltozott itt. Ott volt benn az én szobám, rá sem ismerek, itt állott az asztal s előtte a nagy karosszék. Emlékszik-e arra a karosszékre, Flóra? Egyszer haragban voltunk egy félóráig . . . Flóra bele ült a nagy székbe, hogy ne is lás-son. Én lopva a háta mögé kerültem, befogtam a szemét és . . No mit tettem?

— Gonosz volt.

— Megcsókoltam. De az igen természetes volt. És milyen csinos itt minden, milyen gazdag. Egyedül a néni hiányzik. Szegény néni — Lajos lesütötte a fejét és sóhajtott — hol van ő már!

Előre lépett. Megnézett mindent. Megtapogatta a fényes fekete butorok fáját, selymét, a nagy porcellán vázákat.

— Hova üljek? Flóra? — kérdezte — ide a lábához?

— Hol szereti?

— Mindenütt ön mellett.

Leült s megfogta a leány kezét.

— Megváltozott itt minden. Ott a fülkében állott a néni festett fekete ágya s fölötte a csont-feszület. Búsítom, úgy-e Flóra, ha róla beszélek, de úgy szeretett, mintha fia lettem volna s szeretettel gondolok rá. Egészen egyedül lakik, Flóra?

— Hát kivel lakjam?

— Persze. De nem fél egyedül? Ugyan mitől féljen? Azt sem tudom, mit kérdezzek Flóra, annyi mindent szeretnék tudni. Hát a kanárija? Vége van úgy-e? Elepedett egyedül. Azt maga nem értette akkor, hogy el fog sorvadni szegény bubi egyedül. «Hát én senki sem vagyok neki?» kérdezte. Igen, de ő párra vágyott.

Flóra hamisan húzta össze szemhéjait s némi kaczerkodással fenyegette meg Lajost: «Milyeneket beszél!»

Mert ő nagy leány lett «tegnap» óta és érti immár, mit énekel a madár. Lajos is íme férfi. Elég csinos s jól öltözködik. Pedig a vidéki gavallérok! — no ismer egy párt, Flóra, amolyan babos, nyakravalós, teletalpú, borzas példányt. Nevetégesek! Mert bizony, csak gavallér Flórának most Lajos is. A meglepetés és zavar, mely elfogta a hangja hallatára, egy kis ügyetlenség. A régi együgyű idők maradványa. Ki is nevetnék érte, ha megtudnák. Jogász korában ott lakott Lajos Flóráéknál. Kedves, jó fiú volt. Volt. Ennyi az egész.

A Flóra szeme rátévedt a földre gurúlt csinált virágokra. Egy percz alatt sok minden jutott az eszébe. Ő akkor énekelni tanúlt. Egyszer Lajos öltöztette föl druida hölgyecskének. Meztelen vállára Lajos csatolta föl a köpenyt. «Milyen szép ön, Flóra» — mondta. Igen boldoggá tette Flórát akkor e hódolat. Megölelte érte Lajost. A néni nevetett, fejét rázta jószágosan. «Hogy mondhat olyanokat, Lajos?» kérdezte. Az énekmesterhez Lajos kísérté el mindig. Szürkületben jöttek haza. Flóra felt, míg kézen nem fogta Lajos. A lépcsőn összeölelkezve futottak föl. Igen boldogok voltak. Néha elcsavarogtak a Duna partjára. Ott lakott egy vén kertész. Ha beléptek hozzá, mindig tegezték egymást. «Melyik rózsát akarod, húgom?» — kérdezte Lajos. «Add azt a sárgát, meg a rózsaszínűt, bátyám» — felelte Flóra. Így csalták meg a vén kertészt s ez a játék is igen kedves volt.

Ah! minden elmúlt! A csinált virágok ott hevernek a

földön, Flóra utánok hajol s Lajos is. Egy rózsabimbó után ketten nyúlnak egyszerre s az arcuk összeér. Hirtelen visszakapja fejét mind a kettő.

— Bocsánat, Flóra — mondja Lajos zavartan. Flóra mosolyog, visszaül helyére, aztán egymásra neznek s fölkapzagnak. Lajos a szép leány keze után nyúl s székét közelebb helyezi hozzá.

— Sokszor gondoltam önre, Flóra. Szüntelenül gondoltam. Apró czivódásainkra, kibéküléseinkre, a nénire, kis szobámra, reménysegeimre, az ön álmaira. Akár mire gondoltam, a Flóra képe ott volt mindig. Neha attól feltem, hogy mikor ismét látom, összetörök ez a múltat, jövőt beragyogó tükröm. Ön le fogja nézni a mi kis örömeinket. Ön már sok tapsot hallott a színpadon s nevetségesnek tartja, ha én dicserem. Ön már nagy, nagy leány és itt minden igen nagy. A szobák megnöttek, az ablakok megnöttek s az ajtók... És itt vagyok ime s itt minden olyan kicsi, derült és kedves, mint tegnap. A néni fülkéje ott, az én szobám itt túl, a virágtartó állvány a szögletben. S ön csak Flóra és rám nevet. Mindezekert igen boldog vagyok. Szeretnék mindent tudni önről. Ez a fészek pompás lett, minden új, minden csecses, minden drága. Mennyit kellett küzdenünk a néni ellen, tudja. Ő régi módú asszony volt, tele előítélettel a színészek iránt. «Dolgozzek a kezevel — mondta — az nehezebben romlik, mint a torka.» Ha ő most élne és látna itt mindent! Milyen boldog lenne!

Flóra csendesen visszahúzta a kezét. Rég nem hallotta ezt a hangot s sajtóságos nyughatatlanságot ebresztett benne.

— Ha itt van valami új, hát azért van, mert az állásom megkívánja s nem élhetek úgy, mint eddig — aztán mi van itt különös?

Kissé zavart volt. Mintha mentegetődzött volna, olyanformán beszélt. Elpirult s restellte, hogy elpirul. «Miert kutat, miért vallat?» gondolta es bosszankodott.

— Igaz — folytatta — hogy a színháznál most nagyon kis szerepeket adnak, mert sok az irigység; ha azt ön tudná! De ön nem gondolt velem. Hallottam, hogy utazott. Bizonyosan jó dolga volt.

— Bizonyosan jó dolgom volt és én igen elromlottam. Mindent megírtunk egymásnak, úgy-e? — kérdeztem itt az

ajtóban akkor. Oh bizonyosan. Az első levele kedd napon érkezett. Abban minden volt; a virágainkról, a madárról, a szomszédokról s egy könnyesepp is a papír szélén. Az a könnyesepp értem. A második levelét szombaton kaptam. Látja, a napot is tudom. Az énekmester gonosz volt és a kanári bubi nem ette meg a kalácsot. Aztán a harmadik csak egy hétre jött és kurta volt. Valamelyikben a néniről írt . . . aztán, aztán egy gyászlap egyszer. De a gyászlap már nem talált ott-hon. «Senkim sincs», írta. «Elfelejtett már?» kérdeztem. Milyen későre válaszolt! Szerettem volna, ha azt írja: nélkülözöm, várom. Ott hagytam volna mindent. Egy pár sor volt az egész. Egy hónap múlva kaptam ismét néhány szót... Unsoltam, kérttem, írjon magáról. Nem is felelt. Két hónap múlt el s ismét kettő. Én nem fáradtam ki a kérdésben, ön nem a hallgatásban. Nem bírtam tovább, látnom kellett. Ezelőtt egy órával érkeztem meg . . . Egy óráig dolgom volt. Valakit meg kellett ölelnem, a ki reám várt — hiszen majd megtudja, hogy kit . . . Aztán futottam ide önhöz . . . Itt ülök a lábánál, kezét kezemben tartom és ha tudná, milyen boldog vagyok! Ön pedig vádol engem, hogy elfeledtem . . . Oh vádoljon csak!

A leány behunyta szemeit és hallgatott. Lajos ránézett hosszan, s halkán mondta:

— Aztán innen haza megyek, haza megyünk . . . Már gazda leszek. Megnézi a mi falunkat, úgy-e, Flóra?

Elmondta, hogy mi mindent csinál majd ő otthon, de egyebekre gondolt, a mig beszélt. Milyen szép lett Flóra! Mi-féle irízy, rossz emberek bánthatják a színháznál? Az arczából hiányzik az a gyerekes bátortalanság — de milyen csodálatos fényű szemei vannak. Ah! egy darab régi bútort sem hagytak itt. Minden új. Mégis az emlék okán meg kellett volna becsülni legalább a néni csont feszületjét. Az a finom könnyű ruha milyen kecsessé teszi . . . Karjai, nyaka, dereka . . . Behunyta Lajos a szemét. Már nem gyermek többé . . .

Valaki kopogott. Flóra látható zavarral futott az ajtóhoz. Idős, madárképű nő nézett be. Csodálkozva járatta végig a szemeit Lajoson. «Vendége van?» kérdezte Flórát, aztán a fülébe sugott. Flóra félhangon felelte: «Nem akarom látni most, nem, nem . . .»

A hölgy kutatva nézegette Lajost és folyvást suttogott. Aztán kimérten hajtotta meg magát és elment.

Lajos fölállott. «Zavarom, Flóra» — monda s kalapja után nyúlt. A leány homlokáig föl volt pirúlva. Izgatottan vette el a kalapot s kezét a Lajos karjába fűzte.

— Ne menjen még el, milyen rég láttam s már el akar hagyni. Ha tudná, hogy hiányzott nekem, hogy vágytam . . . Maradjon, mert én akarom. Ez az asszony a színháztól jött s jelentéktelen híreket hozott. Jöjjön a maga szobájába, Lajos, jöjjön, nézzzen szét.

A régi Flóra lett egyszerre. Milyen boldogság volna megölelni. Az ablak nyitva volt a Lajos szobájában. A koppadt beteges platán még élt az udvaron s alatta a gyöngye fű. Ah! a kis sánta gyerek is ott van még kerekesszekerében s néhány csöndes apróság játszik szörnyű illedelmesen. Egy verklis facsar valami csúf polkát s a kis nyomorék veri a taklust a kezével. Ha nehéz szekerek robognak el az utcán, túllármázva a polkát, a kis sánta mérgesen rázza a kezét. Minden mint régen.

Amott a szögletben, hol a Lajos ágya állott, selyemfüggönyök takarnak el valamit. Senki meg ne lássa. Kis asztal áll a könyvszekrény helyén s előtte nagy karosszék. Flóra beleveti magát s nevetve néz vissza Lajosra. «Nézze» — mondja — «ez az ön könyve volt, akkor én tudós leánynak készültem.»

Félhomály van a szobában s kábító illat. Lajos felkezel rátámaszkodik a szék támlájára s a csodaszép leány néha felé fordítja arcát. Így volt «akkor» is.

— Milyen szép vagy te, édes húgom! — súgja Lajos és csókot lehell hirtelen a homlokára.

— És te gonosz, bátyám — feleli a leány és nevetve szökik fel.

— Megengeded-e húgom, hogy holnap is lássalak?

— Megtennéd-e, hogy ne láss?

Aztán sietve megy el.

* * *

Milyen édes mindez.

Az a csók a homlokán hevíti a fejét. Két kezével betakarja, megszorítja azt a helyet s leborúl az asztalra.

— Megnézi a mi falunkat, úgy-e? — azt kérdezte. Megnézi-e? Hiszen látja. A nagy kettős födelű tornáczos nemesházat, a ven diófákat a lépcső előtt, a kerek kút az udvaron. A bőrös faragott karosszékben ki ül? Flóra-e az vajon? A kemenczéből rásüt-e a fenyő a ven kepek a falról rá néznek-e? Megnézi-e? Együtt járnak be az erdőt, a virágos völgyet; patakparton bokrétát kötnek; keze a kezében és nem fél semmitől. Megnézi-e? Mit akart mondani Lajos?

És milyen csodálatos? Rá nézve nem létezik az a két év, mely elmúlt. Mintha csak rövid sétából tért volna meg, úgy tesz. A tegnap . . . Nem álom-e ez? Ha álom, el ne múl-jék! «Lajos», súgja felhangon, hívólag a leány, «Lajos», is-metli boldogan. Lehetetlen, hogy elment volna. Az ajtó mögött lesz megbújva, mint tegnap. Összecsapja a kezét mindjárt. Topp. Flóra fölsikolt, a néni kaczag. Aztán ravasz sunnyi-ág-gal közeledik. Flóra nem is látja, csak érzi. Aztán befogja a szemét.

Harangoznak a toronyban. A hang végig bong a nagy házak fölött. Ilyenkor szoktak leülni a két kicsi székre s Lajos haszontalan kis történeteket beszélt. Minden história elmon-dásának díját kialkudta előre. Oh, a nagy uzsorás! De mind-ebben akkor semmi különös, izgatónak nem volt. A bátya enyel-gett a hűgával.

Mikor elutazott, sirt Flóra. «Visszajön» — mondta a neni. Természetes, hogy visszajön, s akkor ismét rendben lesz minden.

De igen sokáig késett.

— Oh milyen sokáig — mondja Flóra fönhangon s egy-szerre utálatosnak találja a cifra butorokat s mindazt a sok fényes csecsebecsét, mely szétszórva áll a szobákban. A szeme megtelik könnyel s kezével hevesen, visszautasítólag int, mintha szét akarná kergetni a gondolatait. «Tudnia kellett volna, hogy miért nem választottam a leveleire. Éreznie kellett volna. S miért nem sietett? miért?»

Fölkel, az ablakhoz megy s a fellegekre tekint. Aztán megrántja vállát s halkán beszél.

— Nevetséges. Milyen bolond is vagyok! Akkor gyerme-kek voltunk s úgy mulattunk, mint a gyermekek. Vége van. Ő sem több most nekem, mint akármelyik csinos fiatal em-ber s én is elég csinos vagyok . . . Mulatunk, mulatunk. Hiv-

tam-e, hogy visszajöjjön? Vártam-e? Szenvednem kellett volna, a míg rá várok, éhezmem, elveszmem? Miért jött vissza?

Kicsinylőleg húzta föl alsó ajakát s világot gyújtott. Babrált az asztalon s tünődött. Egyszer ingerülten dobott le a kezéből mindent s fölkacagott.

— Nevetséges . . . elrontja a kedvemet minden semmi-ség. Hát nem tetszem-e neki? A régi álmok: álmok. Élvezzük az időt . . .

Leptek hallatszottak az ejtő előtt. Elpirult az arcza.

— Ő jön vissza — gondolta s vágyva tekintett az ajtóra.

Nem. Csak a sovány, piros képű, madárorrú asszonyság jött vissza. Bedugta kis fejét az ajtón s kutatva nézett körül. Aztán belépett.

— Egyedül van, kedves? — kérdezte. — Hát azt az úrfit hol fogta? Igazán furesa passiói vannak, csak nehogy ártson vele magának. Ki az kedves?

Flóra kedvetlenül feleli: «Régi ismerősöm». Bárha Lajos is csak olyan fiatal ember, mint a többi, mégis bántja, ha ez asszony beszél róla.

— Gazdag, kedves?

A leány elfordul és nem válaszol.

— Ah! érzékeny viszonykák, kis regény — mondja s hamiskásan hunyorgat — jól teszi, kedvesem, arra való az élet, hogy használjuk, élvezzük. Hosszabb ismeretséget akar kezdeni vele, kedves, vagy csak olyan átfutót? Mindig azt mondom: le ne kösse, kedves, magát egynek, nyügöt ne vegyen a nyakába, mert nehezebb ilyen szép leánynak megszabadulni az udvarlóktól, mint szerezni. A kis báró már másodszor járt itt, azt mondtam neki, hogy szenved, hogy a feje fáj. Jól tettem úgy-e, kedves? Tudni akarja, hogy lesz-e ma szerencséjük az estélyen? Persze, hogy lesz, azt mondtam. A kis Nelli is megy a ballettől és a szeplős Giza. Nem tudom, mi van ingerlő azon a vereben. Több művésznőt is hívtak meg.

Flóra elfordul. «Csakugyan fáj a fejem», mondja kedvetlenül.

— Eszebe juttattam, kedves, — felelte a hölgy — de elmúlik. Nem szabad játszani az embernek a jövőjével. Aztán én megigértem, hogy ott lesz. Meg korán is van, majd később figyelmeztetem.

— Nem, nem, köszönöm, igen kedvetlenül vagyok ; egyedül akarok maradni.

— Egészen egyedül — kérdezte némi gúnynyal.

Flóra sietve s izgatottan vágott közbe :

— Mit beszél, megtiltom az ilyen hangot.

— Eh, hát bántja, kedvesem. Ez érzékenység csakugyan meglep. Ne heveskedjünk, kisasszony . . . Rossz kedve van, majd eljövök máskor.

És folyton mosolyogva, csínosan integetve hosszú kezeivel s úgy libegve, hogy csipkekendője minden lépésre lenggett, visszavonult s csöndesen betette az ajtót.

* * *

Már este volt. Gyöngé, barna palást takarta be a vézna platánt s a beteg füvet. A kis santa gyerek kerek székét is bevitték s az ablakon át a gyertyafénnyel látszott, milyen vígan, kaczagva magyaráz a csepp szörny valamit az édes anyjának. Hátra vetette nagy bumfordi fejét s úgy kaczagott. Az anyja ráhajolt s megcsókolta.

Flóra kedvetlenül, irigy arczczal nézte. «Milyen jó kedve van annak is.» Leeresztette a redőnyöket. Bántotta a zörgések. A szobát valami csöndes zúgás töltötte be. Kellemetlen ez a némaság. Leült s ismét fölkel. Ingerült volt. Bizonyosan csak a madárképű hölgy vakmerősége miatt. Sétált s tünődött. Kiállhatatlanul rendetlennek és utálatosnak talált mindent a szobában.

— De ha itt van — szólalt meg egyszer — hát miért nem jön hozzám.

Rossz kedvű volt. Köpenyt dobott magára, bezárta az ajtaját s leszaladt a lépcsőn. A séta majd helyrehozza. A kapu alatt megállott. Valami jutott az eszébe s mosolygott. Csöndesen lépett az utcára s kutatva nézett körül. A nagy karyatid mellett egy alakot pillantott meg. Felé ment, kezét előre nyújtotta s halkán, egyszerűen mondta :

— Tudtam, hogy itt van, Lajos.

— Vártam, hogy eljön, Flóra. Ez volt a mi kedves, kis sarkunk. Itt szoktunk találkozni — féltem, hogy elfeledte már. De ön épen olyan, a milyen volt és én boldog vagyok.

Megfogta a kezét s csöndesen indultak végig a zajos

útczán. Az emberek sietve jöttek-mentek. Hova futnak? Nagyon messze van tán a sírjok? Lihegve, rikácsolva egymást taszigálva rohantak. Senki sem ügyelt a másikra. Ez egy nagy sivatag, melyen a fergeteg hajtja a sziklából lemorzsolt por-szemeket, melyek nem is tudnak már arról, hogy egy anyától valók. Szekerek dübörögtek, a kocsisok nagy kedvteléssel túlköltek.

— Semmitől sem félek — súgta Flóra s megszorította a Lajos kezét.

Egymásra néztek és mosolyogtak. Keveset beszéltek. A szíve ritkán szól az embernek. Azért nem is tud sok szót, sőt kifejezéseiben együgyű és gyerekes. Egy bolt kirakatában megláttak valami haszontalan képet. A vaskos parasztfiú ravaszul közeledik egy búsuló leány felé. Nagyon bohó jelenet. Ah! mindjárt eléri! Sokat nevettek rajta.

Odább egy eltévelyedett kis szőszke leánykát találtak. Sírt keservesen. Megfogták a kezét, bátorították, megkérdezték a nevét. A leányka félig zokogva, félig nevetve nézett a Flóra szemébe.

— A mamám valahol van — gyügyögte.

— Hol van? — kérdezte Lajos.

— Olyan, mint a néni — rebegette a csepp és Flórára mutatott.

A leány elpirúlt s Lajos boldogan ölelte meg a gyermeket. De jött az igazi mama. Ráütött a kis jószágra: «Haszontalan béka» — kiáltotta — «úgy eltűnsz a lábom mellől, mint a bors. Nézz a szemed elé, béka».

Tovább mentek. Szűk, homályos kis utczát találtak. Önkenytelenül arra tartottak mind a ketten. A lépteik alatt kopogott a kő. Hát úgy léptek ütemre, mint a katonák.

— Milyen jó, ismét gyermeknek lenni, Flóra! — mondta Lajos.

Kiértek a Duna-partra. A nagy víz csöndes fodrokban omlott odább a vén fekete hegy lábainál. A lámpák ragyogó világa ott libbent, úszkált a tetején.

— Él-e még az öreg kertész?

— Rá gondoltam én is — felelte Flóra és előre futott.

— Nézd csak, bátyám, ott van egy pad. Milyen sokáig ültünk rajta egy este, emlékszel-e? Te a házatokról beszéltél, a lombos kertről, a tornáczról s a te kis szobádról. A hold

úgy fénylett, hogy jól látszott a kép, melyet róla pálczával rajzoltál a porondba.

— És az anyámról, az én édes jó anyámról, mert róla is beszéltem, úgy-e?

Flóra hallgatott. Gyöngye sóhaj röppent el az ajakáról. «Jön tovább, Lajos?»

— Nem akarsz tegezni, Flóra? Ott a vén kertész sötét korlátja. Ránk sem ismer, ha meg nem ölellek.

— Ne, ne! — mondta rebegve Flóra — ne bántson!

— Bántom?

Benéztek a korlát hasadékán. Valaki bandukolt az ösvényen. Lajos bekiáltott:

— Venczel bácsi nem ad egy rózsát?

A vén kertész megfordult és kinyitotta a kaput.

— A húgom — mondta Lajos magyarázólag. Venczel intett a kezével, mintha azt felelte volna: «Tudom, tudom, a kik párosával jönnek, mind a hűgokkal jönnek. Tudom...» Előre ment s vastag bajusza alá mosolygott.

A hold megvilágította az ágyásokat.

— Látod a betuniákat ott, Flóra? Omlik az illatok, érzed? Nászukat tartják s szerelmökben mámoros illattal töltik be a levegőt magok körül. S meghalnak mindjárt, mihelyt szerettek. A boszorkányvirág alszik itt a párkányon, meg ne lépd, Flóra.

A mogyoró-bokrok tövében szentjános-bogárka ragyogott.

— Keresi a párját — s hirtelen átölelte a leányt, mintha azt mondta volna: «én megtaláltam a magamét». Leültek a padra. Az ág arcukát érte. Flóra ráhajtotta fejét a Lajos vállára, odasímult egészen a mellére s átfogta a nyakát szenvedélyesen. Lassanként lehanyatlott a karja s lélekzete szakgatott lett.

— Mi bánt, Flóra? Te sírsz.

— Miért hagytál olyan sokáig magamra, miért jöttél ilyen későn?

Aztán fölugrott, megtörölte a szemeit, nevetett s hirtelen sokszor ismételte: «Semmi, semmi, semmi!»

A kertész után futott: «Azt a rózsaszínt, bácsi, azt vágja le. Nem szeretem a sárgát, mert az írigyek színe az.»

— Fehéret vágjon, Venczel — mondta halkán Lajos — az ártatlanok színe.

Flóra kutatva, futva nézett Lajosra s lesütötte a szemét.

— Megbántottalak valamivel, Flóra? — kérdezte Lajos, mikor kiérték a kapun.

— Semmi, semmi. Ne beszéljen róla, gyermekség csupán.

Sietve, keveset beszélve, mentek végig az utcákon. A nagy karyatid mellett megállottak.

— Boldog vagyok! — mondta Lajos.

— Elválunk? . . . Az jutott eszébe, hogy behívja. Ah! milyen ostoba gondolat! Elpirúlt s sietve nyújtotta a kezét. Az újjai remegtek.

— Ezt a kis gyűrűs újjadat kinek szabad megcsókolni?

— Lajos.

— Ez az újjam azé, a kit szeretek — arra tanítottál. Megcsókolhatom, Flóra?

Nem várt feleletre. Ajakához emelte s a leány szemébe nézett.

* * *

Az egész éjjele nyughatatlan volt. Kábultan, félálomban töltötte. «Édes», suttogta és előre nyújtotta a karjait. Újja rózsás hegyén érezte azt a csókot. Boldog mosollyal ismételte, a miket hallott. Az arcza lázban volt, az ajaka félig nyitva.

De egyszer eszébe ötlött, a mit Venczelnek mondott: «Fehér rózsát adjon, mert az ártatlanok virágok az». Arra elborult az arcza s szeme prémmén fényes könnycsepp szivárgott le. «Meghal a virág, mihelyt szeretett.» Csendes nyugalommal eresztette le karjait, mint a ki pihen fáradtságos út után.

Az első napsugárra, mely belibbent ablakán, fölebredt. Szétnézett a szobában, mintha keresne valakit. Esztelen gondolat. Ki lehetne ott?

Fölkelt. Szokatlanul szépnek talált mindent. A platánok harmatos levelei csodálatosak, a fű eleven, a lég vídám. A rózsák ott illatoznak az ablakpárkányon. Megcsókolta egyenként mindegyiket és pohárba tette.

Aztán kutatni kezdett egy sok fiókos, fényes, fekete szekrényben. Az tele volt csipkéekkel, szalagokkal. A legutolsónak a szögletében megkapta, a mit keresett. Vigyázva göngyölté ki s a néni régi fülkéjéhez vitte. A csont feszület volt, mely

az anyja ágya fölött függött. Megsimogatta gyöngéden s ajakához emelte.

— Tégy engem jóvá — mondta esdekelve.

Így kezdődött az az imádság, a melyet valamikor tanúlt. De olyan rég nem imádkozott, hogy elfelejtette a többit. «Tégy engem jóvá» — ismételte s mosolyogva fogta össze kezét, mint kis leány korában.

— Aztán le kellett térdelni s két miatyánkot mondani a meghaltak lelkeért . . . Akkor megcsókolt s azt mondta: «Szeressen az Isten, édes leányom.»

Arczát kezeibe rejtette s hosszasan föllelekezett. Igen megkönnyebbültnek érezte magát.

A reggel azzal telt el, hogy nagy gonddal válogatta a ruháit. Kirakta sorba s tűnődött.

— Ezt nem veszem föl, mert nem szerette a pirosat. Az kiabál a leányon, azt mondta. A rövid ujjút sem, mert kaczernek tartana. Azon a barnán sok a szalag, a fekete pedig igen szomorú.

Egy gazdag, csipkés, kivágott fehér ruhát összegyűrt és félredobott. «Utálatos» — mondta. Aztán megállapodott egy halványkek házi karton-ruhában. «De szép lesz-e?» — kérdezte aggodalmaskodva.

A haja is makaeskodott. Már nem áll olyan simán, a homlokra fésülve, mint a hogy ő szerette. «Olyan így az arczod, húgom — mondta — mint a nagymamám képe. Majd meglátod te azt. Gyermekkorában festették le valami útazó piktorral, egy kis bárány áll mellette s előtte az asztalon nagy kávé csesze.»

Sok kifogásolni valót talált a szemén, az ajakán, az arcza szimén. Nagyon sietett, nehogy készületlenül lepje meg Lajos. Mert bizonyosan jókor fog eljönni.

De nem jött. Rettentő hosszú volt a délelőtt. Az udvar zajos, a lépcsőkön untalanul járnak le s föl. Az egész világ e házban tolongott, csak ő nem jött. Az emeleten kegyetlenül kínoztak egy zongorát s a templomban fáradhatatlanul rángattak egy kiállhatatlan hangú harangot.

— Hátha elútazott — ötlött egyszer az eszébe — hátha hallott valami rosszat rólam s többet nem látom soha . . . Istenem!

S minden átmenet nélkül egyszerre elborúlt a szeme s

reszketni kezdett az ajaka. «Soha . . . soha!» ismételte s eltakarta az arcát.

Csengő, éles, ismerős hang riasztotta föl. Hirtelen fölugrott s bereteszte az ajtaját.

— Flóra! — kiáltott valaki — itthon vagy, úgy-e? En vagyok, Pepi, s utánad jöttem. No nyisd ki, ne légy nevetséges! Hát mi lelt? Itt a kocsim, sok mondani valóm van. No jösz?

Nesztelenül ereszkedett egy székre s lélekzetét is visszafojtotta.

— Hiszen nem kérlek, angyalom — hangzott az ajtó előtt — maradj csak magadnak.

Aztán gúnyos nevetés hangzott. Mennyi gonosz megjegyzést fognak tenni! Eh!

Dél is rég elmúlt és ő sehol sincs. «Milyen bolond is vagyok én» — gondolta keserűn — «hogy rá várok. Bizonyosan rám sem gondol. Miért is várom? Kikacszagna, ha tudná, mert ő is csak férfi, a ki játékszernek tartja a nőt. Ne is jöjjön már, ha eddig nem jött, ne, ne . . .» — rebegte — «gyűlölöm.»

Valaki kopogott. Az ajtóhoz szaladt s fölnyitotta. Lajos volt. Halk fölkiáltással, félig aléltan omlott rá. Fájdalmat érzett s lerogyott volna, ha föl nem tartja.

— Hogy vártalak! — mondta, minden tagjában remegve — hogy féltettelek! Azt hittem, elhagytál és én meghaltam volna. Mert most örült vagyok, Lajos s én nem is tudom, mit gondolsz te. Bizonyosan csak játszol velem, de azt rosszúl teszed, mert én beteg vagyok. Nézd meg, hogy lüktet a szívem! Véghetetlen boldog vagyok. Ha tudnád, hogy megnyit szenvedtem! Sokat sírtam, nélkülöztem . . . tudod, mikor senkim sem volt. Mindenem vagy most. Ma reggel imádkoztam is. Miért kestél, én sírtam, mert . . . bolondság, bolondság. Ne hidd te azt, hogy én gyermek vagyok most is, Lajos. Nem is tudom, hogy mit érzek, de szenvedek és te kacszagni fogsz rajtam, Lajos. •

Fáradtan sóhajtott föl s erőtlenül rogyott hátra a divánon. Aztán hirtelen fölugrott, összecsapta a kezét és nevetett.

— Lajos itt van . . . itt van — kiáltotta hangosan. Az arca ki volt gyúlva s a szemei fénylettek.

— Édes te! — súgta Lajos és átölelte — szeretlek, igazán, örökké . . .

Kissé idegenül nézte meg. «Mondtál valamit?» — kérdezte. Látszott, hogy küzd a kábultsággal, mely meglepte agyát. Tágra nyitotta a szemeit s végig símogatta a homlokát. Aztán csöndesen leült, rá nézett Lajosra és mosolygott. Gyönyörű volt.

— El nem hagylak, Flóra.

Kibontakozott az öleléséből s némi tartózkodással és zavarral ült le. Kezét ölébe fektette s lesütötte a fejét. «Én nem tudom» — dadogta — «én sajnálom, én nem akartam.»

— Gyermekek vagy Flóra — mondta Lajos — és megfogta a kezét. — Nem mertelek zavarni s azért jöttem csak most. Itt járok a kapud előtt már rég. Beszéltem is az udvaron a kis sántával, ő «szép néninek» hív téged és szeret. Ki nem szeret téged, Flóra?

— Bocsássa el a kezemet, Lajos.

— Az este megbántottam valamivel, neheztel most is úgy-e? Mi volt az, Flóra? Majd meglátja, hogy nem is akarthattam bántani, félreértett bizonyosan. Légy jó, édes húgom... aztán jutalmul valamit mondok. Te is örvendeni fogsz neki — no meglátod. Mit adsz Flóra, ha megmondom?

A leány vágyva nézett rá. Elvesztette az akaratát s az indulatok játsztak vele. Odanyújtotta mind a két kezét s közelebb simúlt Lajoshoz.

— Mit tud?

— Mit adsz?

Szembe néztek és nevettek.

Lajos odahajolt a leány arcához s sűgva mondta:

— El nem hagylak többet, Flóra. De én soha sem kérdeztem, hogy akarod-e te is? Azt kérdem most: akarod?

Átölelte a derekát s folytatta:

— Nem így akartam én. Csöndesen akartalak körülutáborolni, aztán kitudni: nem feledtél-e el? A hosszú úton kiterveltem, mint kutatlak ki, mint tanúllak ki. Mert gyermek voltál, mikor elhagytalak s leány azóta lettel. Kis játékaidat hátha eldobáltad? Nem lopta el valaki tőlem a szívedet? Nem nézed-e le már a mi csöndes örömeinket. Aztán, ha így összegyűjtöttem okosan mindent s meglátoltgattam mindent, hát ünnepélyesen akartam hozzád jönni, tudod... De hát te csak a régi Flóra vagy, olyan gyermek, olyan durczás, ártatlan semmi gyermek. És a kutatást egy napi munka után ezenel

Sebestyén Lajos úr berekeszti és kérdi Mara Flórát: mit leszen teendő?

A leány remegve simúlt közelebb s arcát elrejtette.

— És Sebestyén Lajos úr nem egyedül jött, hanem bizonyossága is van, és e bizonyosság hajlandó, személyes meggyőződést szerezni magának az ügy miben létezől. A bizonyosság, Flóra, az én édes, édes jó anyám.

— Az anyád? — hebegte ijedten Flóra.

— Édes anyám, az én komoly, okos, szerető édes anyám. Előmbé jött, tudta, hogy jövök haza s itt várt rám. Szóltam neki rólad; meg akar ismerni, Flóra. Leányának fog hívni s te anyádnak hívod, és szeretni fogjuk mind a ketten. Mennyi öröm ért engem tegnap. Itt találtam az anyámat és föltaláltalak téged. Azt az órát tegnap vele töltöttem, a mai napot is, de nem akartam, hogy te tudj róla addig, míg meg nem kérdelem: akarsz-e az enyém lenni? Most idehozom őt is és te egyszerre meg fogod szeretni. Mert ő a legjobb. Ő nem tud rosszat tenni, nem ismer csalfaságot. Ő egyenes, tiszta. Ő büszke és megközelíthetetlen a gonoszoknak, a hazugoknak, de gyöngéd, föláldozó azok iránt, a kiket szeret. És abból nézd meg Flóra, hogy érzek én irántad, hogy elhelyeztelek téged is az ő szívében. Te soha sem fogsz neki bánatot okozni és ő soha sem fog neked . . .

Flóra kerekre nyitotta a szemeit. Mintha csak sóhajtott volna, úgy hangzott, a mint ismételte: «Itt van . . . itt van az anyád?»

— Azert jöttem, Flóra, hogy bejelentsem neked. Most elmegyek és ide hozom. Jó lesz-e, édes?

— Ne még — ne — rebegte.

— Nem akarod őt?

— Maradj még te, Lajos, egy perczig. Ne nézz rám idegenül. Én nem vagyok jól — hiszen látod, tudod . . . Nem szabad, hogy lásson — nyilalott át hirtelen a fején — nem szabad, hogy érintsen, nem szabad, hogy leányának szólítson. Nem szabad megcsalnom, megszégyenítenem. Én nem csókolhatom meg az ő tiszta homlokát.

Megremúlt. Eszébe sem jutott az anyja. Tulajdonképen semmi egyébbre nem gondolt, csak arra, hogy szeret. Igen de anyja is van. Mit akar Flóra? Bizonyosan csak szeretni akart és boldognak lenni. Elfeledte kérdezni, szabad-e?

Nem szabad . . . hiszen anyja van; egy pillanat alatt há-
tározott.

— Maradj még, Lajos, pihenni akarok . . . Még fönn
van a nap . . . add nekem, a mi hátra van belőle. Azután, ha
bealkonyodik, majd akkor . . . akkor. De nem haragszol rám,
úgy-e? Addig hadd lássalak, nem akarok veszteni egy pilla-
natot sem. Mert sok van-e hátra? Ki tudja azt magáról?
Mindegyik egy étellel ér föl most, Lajos! Ez kárpótlás, tu-
dod . . . azokért, a miket szenvedtem. Ha te azt tudnád . . .
senkim sem volt és gyöngé voltam!

Oda símúlt egészen mellé:

— Aztán most mi lesz? — kérdezte sóvárogra.

— Az enyém leszsz.

— A tied, a feleséged, úgy-e? Nem mondanád azt La-
jos most, hogy «feleségem». Úgy szeretném, ha mondanád!

Lajos átölelte és a fülébe súgta. Álmadozva nézte meg.

— Ott fogok lakni a nagy házban én is, melyet a diófák
árnyékolnak, a hol a te véreid laknak kétszáz hosszú eszten-
dőtől fogva. Abban a nagy székben fogok ülni s a virágos
selyem brokát szoknyát föladják reám is, mikor fölavatnak a
ház asszonyává . . . Te a lábamnál ülsz esténként, a mint
szereted, tudod, én énekelek neked, és te feleségednek hívsz...
Így lesz-e vajon?

— Így Flóra, így.

— Aztán te szeretni fogsz engem és bizni fogsz bennem
örökké! Úgy-e, Lajos, te bizol bennem? Úgy-e, te nem hin-
ned el, ha rosszat mondanának rólam?

— Milyeneket beszélsz?

— Gyermekség, Lajos, de te úgy-e, nem fogsz rosszat
hinni rólam soha? Ígérd meg, most jónak kell lenned s enge-
delmeskedned, aztán mindig én engedelmeskedem majd ne-
ked. De ez csak gyerekes szeszély, hanem te megfogadod.
Semmi rosszat, Lajos. Ígéred?

— Ígérem.

— És szeretni fogsz mindig . . . ígéred?

— Édes örömem!

— Hátha én meghalnék addig, Lajos? Mert te nem is
tudod, hogy milyen beteg vagyok és ez a sok öröm úgy emészt,
mint a szenvedés . . . Mert sokat sírtam, tudod, és csak két

napja, hogy itt vagy. Én nem tudom, hogy is jutott az eszembe . . . de hátha ki sem bírom . . .

Aztán szenvedélyesen ölelte át. «Lajos», súgta és zokogásban tört ki.

— Anyám vár, Flóra, ő is látni akar téged . . .

— Maradj még — esdekelt — csak a míg megnézlek jól. A szemed, a homlokod. Miért sietsz, mikor én olyan boldog vagyok? Nem is tudtam eddig, hogy szeretlek, most tudom csak bizonyosan. Ha elbocsátlak most, hátha semmivé lesz mindjárt ez az édes álom. Álom ez, úgy-e, Lajos?

— Örökké való álom.

— A síron túl is, úgy-e? Lehet-e szeretni azon túl is? Milyen boldog volnék, ha tudnám . . . Ha tudnád, milyen hálas vagyok irántad, ha tudnád, mit érzek. Ne menj még el. Vagy az anyád . . . igaz . . .

— Mond úgy: anyánk.

— Ölelj meg, édes uram. Búcsúzásra csókold meg a homlokomat. Tudod, a hogy a keletiek mondják: «mindig úgy búcsúzz el, mintha örökre búcsúznál», mert ki tudja, mi történhetik? . . .

Aztán még egyszer visszahívta.

— Mikor jössz? Mindjárt alkonyodik. Még ma, úgy-e?

* * *

Elment.

Flóra megállott a szoba közepén s fejét összeszorította kezeivel. «Oh szétszakad!» Ráborúlt a dívánra és sírt.

— Miért kell szenvednem? Mit vétettem a sors ellen? Miért vagyok? Miért gúnyolódik velem. Miért jött vissza Lajos?

Sírva kiáltott föl:

— Hiszen itt van, szeret, feleségül kér. Örömet ígér, boldogságot. Úgy fogunk élni, mint az angyalok. Ő lesz mellettem az egész életen át s én soha sem leszek egyedül. A szükségnek, a szégyennek vége. Ezután nevetünk vígan, vígan. Ah! Hiszen bizik bennem s elmegyünk innen messze. Soha sem térünk vissza s ki tud arról, hogy milyen gyalázatos leány volt Mara Flóra?

— Az anyja megölelne, megcsókolna és ő is. Én hazud-

nék, csalnék. Azoknak a tisztáknak beülnek az örökébe és . . . gazság, gazság . . .

Fölugrott s az ajtó felé szaladt.

— Mindjárt itt lesznek — jutott az eszébe. — Ha itt kapnak! Bizonyosan csak a szemébe nézne az anyja, fölkiáltana: «te aljas vagy!» Bizonyosan kiolvasná onnan. Akkor Lajos azt kérdezné: «E ciffraságokert itt körülötted adtad el magadat? Többet értek ezek a becsületednél?» És meggyűlölné, megvetné. — Szédülten hullott az ajtófelé. «Istenem, ha megtudná!»

A félelem átjárta minden izét. Összeszedte az erejét: «Nem fogja megtudni, soha sem hall többé rólam!»

Csak azért tért vissza, hogy megcsókolja az anyja feszületjét. Gyöngéden betakargatta, arczához, ajakához illette: «Édes, jó anyám, ha te el nem hagytál volna!»

A rózsabimbók, melyeket tegnap hozott, ott hervadtak az asztalon. Magához vette. Kalapot tett a fejére s megfogta a kilincset. Szétnézett a szobában s aztán kilépett.

A kis sánta utána kiáltotta: «Nem csókolsz meg, szép neni?» Úgy tett, mintha nem is hallaná. Végig szaladt a kapu alatt.

Szürkült. Össze-vissza, mint egy fölabajgatott bolyban, futkostak nagy zsvajjal az emberek. A kocsik robogtak; sike-títő zaj volt. Nehol fölgujtottak egy-egy lámpát.

Átfutott Flóra az utcza túlsó oldalára s megállott. Látni akart még egyszer valakit. Csak egy pillanatig bár. Nehány lépést ment csak, s ismét visszatért. Szemeit a nagy karyatidokra szegezte.

Nehányan beleütődtek. Nem is érezte. Néha nagyobb csoport torlódott össze tul a kapu előtt. Nincs-e köztök vajon?

Remegett. Hátha észre veszik őt? Futni szeretett volna s a vágy maradni kényszeríté.

Valaki élesen a szeme közé nézett egyszer.

— Ah! ön az, Flóra? — mondta. A madárképű asszony-ság volt.

— Egyedül van, kedves? — kérdezte gúnyosan — már egyedül van? A tegnap este társaságban láttuk. Megengedi, hogy oldala mellett maradjak? Új barátja állhatatlan, ked-ves . . .

— Te gaz! — mondta felig sirva Flóra.

Aztán futva hagyta ott a helyét s végig ment a nagy templomtéren.

Egy szűk útczán haladt s valami suhancz utána kiáltotta: «Eső lesz, csecsés hölgy — hova fut ernyő nélkül?»

Mikor a házak közül kiért, alig lélekzett már. Zavartan nézett szét. Nehezen tudta tájékozni magát. A Dunáról egy gőzhajó éles füttye hallszott s az a nehéz dübörgés, a mit a vizet verő kerekek okoznak. A vízre nézett Flóra s megfázott.

Futni kezdett a parton fölfelé. Lihegve ért a vén kertész házikójáig.

— Venczel bácsi — rebegte — nem ad egy rózsát? Én vagyok egyedül. A bátyám otthon maradt.

A vén kertész tiszteletteljesen megemelte a kalapját.

— Messze lakik a nagysás kisasszony? Miért méltóztatik ide fáradni. Küldök én holnap a házhoz. Hova parancsolja? Holnap!

— Nem, nem bácsi, szeretek sétálni.

A kis mogyoróbokrot, hol tegnap az ő drága erős kezében pihent a keze — a szél himbálta. Ím, az újja-hegye, melyet megcsókolt.

— Fehéret vágjon, Venczel bácsi, mert az ártatlanok színe az.

Mikor kívül volt a kapun, megcsókolta a rózsát.

A part mellett egy kis pad állott. Leült.

Letette kalapját s megsimogatta szőke haját, mely úgy volt fesülve, a hogy ő szereti. Az ő nagymamája képehez hasonlított így . . . egy utazó piktor festette le . . . báránka a lábainál. A vén ház falán függ a megsárgult kép.

Ah! a tornáczos ház tágas szobáival, fáknak árnyékában. Ott mindenütt nyugalom, boldogság . . .

Kapuja, ajtaja be van zárva Flóra előtt.

Ki zárta be? Miért nem engeded oda be Flórát, edes Istenem!

Zokogva borúlt a pad karfájára. A lomha viz nagyokat loccsant s a fodrok lágyan omlottak aztán egymásra. A lámpavilág rezgett a titokteljes sötét melység fölött.

Megcsókolta ismét a fehér rózsát s bedobta előre a vízbe... Lágý hullám az ölébe vette s ringatta csöndesen . . .

PETELEI ISTVÁN.

HIÚ KÜZDELEM.

Megteszem, bármit kívánna
Bakhusz, Ámor és Diána :
Bübájos kört vontak ök körültem,
Benne forgok, hiában kerültem ;
Vergődesem hasztalan,
Visszaesem untalan.

Bűvös kehelyből itatnak,
Azt se' tudom, hogy mit adnak,
Félig nektár, félig méreg íze . . .
— A pokollal harczot állni birsz-e ? —
Mert kelyhökben némikor
A pokol tüzlángja forr.

A természet ifju mezt ölt,
Bús színét elveszti e föld
S fejem fölött a derengő égnek
Csillagai szebb sugárral égnek,
S míg a бүбájt élvezem
Megrontottak, úgy hiszem.

Néha, hogy magamba terek
S nyugtot, enyhet esdve kérek,
A mikor már partot érni hittem,
Az a három csak mosolyg felettem
És a tündértájakon
Új habon ring csónakom.

«Nem hagyunk el — így susognak —
Engedj a nyájas haboknak;
Az parancsol s őrzi lépteinket.
A ki titkon hozzád küldé minket,
Sirodig vezet kezünk,
Ott pedig megkönnyezünk.

Bakhusz ott áll majd pohárral,
Ámor egy kis rózsaaággal,
Koporsódat szép Diána karja
Bükkös erdők lombjával takarja
S lelked, a mit érdemel,
Könnyű szárnyon röppen el!»

LÉVAY JÓZSEF.

MORITURI SALUTAMUS.*)

Tempora labuntur tacitisque senescimus annis,
Et fugiunt freno non remorante dies.

Ovidius, *Fastorum* lib. VI.

Gyorsan sikklik időnk ; vénítnek a hallgatag évek —
Nem késlelteti fék : futnak odább a napok.

«Oh Cæsar, kiknek sirunk, ime, int :
Üdvözlünk!» szólt a viador, a mint
A küzdteren, ki véle szemben állt,
Ott látta Róma népét s a halált.

Oh drága tájkép — fenyves rejteken,
Egykor enyém mind, már nem az enyém;
Te ér, ki futsz a zöld mezőkön át
A tengerhez, mely les közel terád;
Ti termék, melyek csöndes enyh-helyén
A hirnek hány köd-képet láttam én,
Mely jött s tünt — kiknek sirunk, ime, int :
Üdvözlünk; föld, lég, tenger, ég, ti mind,

*) A Bowdoin-college 1825-diki osztályának 50-dik évfordulójára.

S te is, te fölséges királyi nap,
 Árasztva szét áldó sugáridat!
 Ti nem feleltek! Fületek siket!
 Feledtetek! Mogorva és hideg
 Közönyötöknek nincsen gondja rá:
 Jövünk-e, vagy megyünk s honnan, hová?
 Mi' tűnő öltők gyűlnek ide fel,
 Mi' tűnő hangok visszhangja felel:
 Mit bánjátok? Vagyunk halk fuvalat,
 Mely szólt s kihalt egyetlen perc alatt.
 De majd a tanítók, a kik elebb
 Az útvészton elménk vezetgetek,
 Majd ők felelnek? Ah! mit gondolok?
 Kit üdvözöl a szótalán halott?
 Hogyan köszönt es mint beszél veled?
 Élettelen kéz hogy' szorít kezet?
 Elköltözenek, valamennyi már,
 Egyen kívül, árnyak honába' jár.
 Szálljon rá dús áldás és tisztelet,
 Mely minden hív szolgálatot követ,
 Kit üdvözölnünk, mint előtt lehet.
 A nagy olasz költő, az árny honát,
 Midőn rettentő útján járta át,
 Meglátta ifjusága mesterét
 És búsan kelt ajkán szánó beszéd:
 «Szívem emlékeiből ki nem vetem
 Atyai drága keped' soba sem,
 Ki tanítál, míg nem valál halott:
 Halandók mint lesznek halhatlanok.
 Ezért szívem, hálával mily teli:
 Míg élek, ajkam mindig hirdeti.»

A költő szava legyen ma mienk,
 Mely ajkunk halk sohaján visszacseng
 Ahhoz, ki el s a többihez, a kik
 Élnek, bár nevők holtnak mondatik.
 Atyai drága képök, im', leszáll,
 Ruhájok nem köd, fényes napsugár;
 Éltök mind teljes, benne semmi folt,
 Nagy természet! törvényed része volt;

Az Úrnak nem tőnek ily számadást :
 «E kendőben, im', itt a gira, lásd — » *)
 De munka közt élvezték, emberül,
 Az élvet, mit munka ad egyedül.
 Béke velök, örök bék', pihenés,
 Betelve rajtok a törvény-tevés :
 «A kevesen, ki oly hivem valál,
 Tiz városon uralkodsz, mint király !»

S ti, kik most helyünket betöltitek,
 Mélyebbre járva kezdő nyomaink',
 Ti ifjak, fennen dobogó szívek,
 Mi vének, kiknek sirunk, ime, int :
 Üdvözlünk, áldva — kezet! jó fiúk !
 Köszöntésünk tesz rátok koszorút.
 Mi szép az ifjúság! nap fényeként
 Áraszt ábrándot, szent vágyat, reményt!
 Kezdetek könyve, vegetlen rege,
 Mind hősnőkkel s barátokkal tele!
 Aladin mécse; Fortunatus itt
 Tartja a világ minden kincseit!
 Kezebe' van minden, mi lehető,
 Vésztől, ellentől meg nem retten ő;
 «Utamból félre!» így szólítja meg
 Dicsőn merész hite a hegyeket
 S bátran, büszken törvén tovább, tovább:
 Felhőkhöz támasztott letrára hág!

Mikent a Bal-kapunál**) ült Priám,
 Királyi diszben, Trója ős falán,
 S vele a vivni gyöngye öregek,
 Mint vigan czirpelő tücsök-sereg,
 Nézven ott Trója és Hellas hadát,
 Bősz harcziá készen, itt és odaát:
 Akkép nézünk a téren titeket,
 Korunk csúcsáról, mely már hó fedett

*) Lukács, XIX. 20.

**) A balfelöli kapu Trójában, mint Homeros nevezi.

És kérdve-kérdjük : « Vajon ki ez itt,
 Ki tulszárnnyal a többin ? Vaj' melyik
 Atrid, Menelaus, Odysseus,
 Ajax, a nagy, hős Idomeneus ? »

Ha fegyvert öltsz : ne dicsekedj vele,
 S az se', ki harcz után vetette le ;
Magad' : tanuld ki és azt lesd ki hűn :
 A természet mire szült, hogy kitűnj' ?
 Gyümölcsöt nem hajt mindenik virág —
 Minerva sipját, mit első csinált,
 Eldobta, látván a tükrös vizen :
 Mig játszik, arcza milyen torz leszen ;
 S Marsyasnak, ki meglelé, szegény,
 A legbátrabb is reszket végzetén . . .
 Legjobb, kinek felszava im' e lész :
 «Csak légy merész !» De így : «Csak légy merész
 S nem vakmerész !» De inkább túlnagyot
 Merj, mint semmit, kevésnél jobb a sok ;
 Légy Hektor inkább harczon ki ledül,
 Mint kent-fent Paris, a ki menekül.

És most, ti társaim, ti kevesek,
 Félannyi sem, mint hányat keresek,
 Kiknek jól ismert nevetök elé
 Keresztjét a halál még nem tevé,
 Köszöntlek ! Az idő órája, fen,
 Fél századot ver ünnepélyesen
 S itt összegyűjt, még egyszer meghíván —
 Örömünk ah ! nincsen öröm hián !
 «A többi hol ?» — egy hang felel a mély
 Setétség örvényéből : «Már nem él !»
 Neveket mért neveznék ? Oh, jerünk,
 Mind egy-egy ismert sirra térdelünk,
 Kifejtjük a nevet a moh alol,
 Hogy kit sirat : minden szív tudja jól.
 Látom a szétszórt sirkövek sorát
 Fehérteni az esti ködön át ;
 Napszállta küld, hogy mindenikre jut,
 Arany liliom s rózsza koszorút ;

Mindenik kap tölünk egy halk sohajt
S a gyepes temetőt elhagyva, majd,
Ide térünk, hol akkor járdalánk,
Midőn még ifjuság mosolyga ránk.

Mit mondjak nektek ? Oh, mit mondhatok
Jobbat, mint, hogyha mélyen hallgatok ?
Ha nézem, mint néz rám ez arcz-tömeg,
Mind nyájas, szép, bár ismeretlenek :
Más tájkép tűnik föl e téreken —
Ugyanaz s még sem ugyanaz nekem,
Agyamra föl, oh hány emlék tolul,
A sikon át hány szellem-árny vonul !
Szeretnék ellopózni, hirtelen,
Mint a halottas házból, lábhegyen.
De nem bírok, lábam itt tétováz,
Késlelkedem, mert fogva tart e ház,
Mint, kit nehéz álmában valami
Gyötör — szólna — és nem bir szólani.
Szállj el te álom ! Üres félelem !
S te ötven év köde, ne játszsz' velem !
Bármily távol, bárhány év szállt tova :
Én idegen itt nem leszek soha !
S ellökve minden kételyt, tétovát :
Üdv nektek sok társ, osztályos, barát !

Ez ötven év, oh ! mintha volna tán
Ötven kötet az idő asztalán,
Melyekbe a nagy másoló keze
Éltünk történetét jegyezte be.
Hány szomorú- s vigjáték lapjain,
Mily hév s lemondás, mily gyönyör s mi' kín !
Mily győzelmek, mily vereségek és
Minő harc, kísérlet, menekülés !
Bennök kétely, bűnbánat, félelem
S könyeink nyoma, ah ! hány levelen !
E lapokon, hány szép tájkép ragyog
És édes, fényes arczú angyalok.
Hű szerelemben, hány szent arcz nevet,
Mikre homályt az örök-lét se' vet !

Örökre csukva már e kötetek,
 Elég merész fölnyitni ki lehet?
 Nem én. Meghajlok és megyek tovább
 És hallom egy intő hang szózatát:
 «Jaj! megmarad, mi már megiratott,
 Ki nem húzhat'd, ki nem javíthatod!
 Tied, immár, a tiszta lap csupán,
 Jól fontra vesd: mit irsz rá ezután!»

Mint kis gyerek, kit rémit zivatar,
 Megenyhül ismét, egy mesét, ha hall,
 Csodást, tündérest, vagy kalandosat,
 Melyet híven követ a gondolat:
 Én is regét mondok, hadd üzöm el
 Az árnyat, mit gyűjt ez idő s e hely
 S szívünknek titkos érzését, a mi
 Mélyebb, hogysen ki bírnök mondani.

Középkori Rómában, valahol,
 Emelt karokkal állott egy szobor;
 Mutató ujján, mint fénylő sugár
 Arany gyűrű s ráírva: «Itt megállj!»
 Bámult a nép, bár alig sejtheti
 E két szó, mit félig mond meg neki;
 Mig egy tudós barát, ki dél felé
 Lehorgasztott fővel ment ott elé,
 Megállt és megjegyezte a helyet,
 A hova az ujj árnyékot vetett;
 S éjfelen visszajön, ott mélyre ás
 S egy titkos lépcsőt tár föl a nyílás.
 Leszáll, egy tág terembe; drága kö
 Függ a falon, fénye a vezető;
 S ott szembe' véle — ijesztő, komor —
 Felajzott ijjal áll egy ércz-szobor.
 És koronként, homloka felett,
 Rejtélyesen e mondat fenyeget:
 «Vagyok, a ki vagyok, e nyíl, ha száll:
 Senki, e fény se', ment, bizton talál!»

Fénylő asztal a terem közepén,
Rajt' arany damaszt, gyöngy arany edény,
Tányér rubintos, szín-arany a kés,
Étel, kenyér, mind arany az egész.
Körülte — némák, merők, komorak —
Fegyverben ott a sok deli lovag
S szép hölgyek, rajtok toll, derek-kötő,
De kőből s mindeniknek szíve kő;
S minden, a mit beföd e boltos ív:
Csak némaság s mind kő az arcz, a szív . . .

A reszkető barát, bámulva rá,
Nézi a képet, szó nélkül, soká;
Az asztalról majd — étvágytól merész —
Egy arany kést s pohárt kezébe vész;
Erre a kör gyorsan talpon terem,
Zajtól, zsvajtól hangzik a terem,
Mire az ijjasz nyila száll s ehol:
Az égő kő a falon nincs sehol,
Borítva mindenekre éjtszakát
S holt-mereven rogy össze a barát.

És e legenda följegyzője még
Ilyképen meg is fejtí a regét:
A régi Ellen a szobor, a mint
Az arany-ország felé ujja int:
Élv s szenvedély a lépcsőzet, a mely
Az égtől lelkünk' földre vonja el;
Ama kő: éltünk; az ijjasz: halál;
Világi javak az a kés, pohár;
A vendégek: kikben a kapzsiság
A húst is kövé változtatta át,
És a barát: tudós, e rossz cseléd,
A ki eladja könyvét, jobb felét. —
Tudós és a világ! A harc örök
Az élet-összhang s zürzavar között;
Édes tanulás, szokott szögelet,
Könyvekben rejlő komoly gyönyörök —
S vásár-piacz, eh szomjas nyereség,
Hol hiúság a czél s jaj-kin a vég.

És e regét miért kell, kérditek,
 Ilyen sok ősz fejnek hallgatni meg?
 Már késő! Ah késő semmi se' lesz,
 Mig meg nem állt a fáradt szív-verés.
 Sophokles Oedipusát írja meg —;
 Görögül tanul Cato —; dalt zeneg
 Simonides s dalára pálma int;
 Midőn már nyolczvanon tul vala mind;
 Theophrastos elért kilenczvenig,
 Hogy megkezdette *Jellemképeit*;
 Chaucer, Woodstock*) vig fülmiléivel,
Regéit mint hatvanas zörgi el
 S Weimarban Göthe reszkető keze
Faustot nyolczvan évvel végzi be.
 Ezek kivételek, igaz; de, lám,
 Lehet az ifjuság golf-áramán
 Egész a jég-körig evezni fel,
 A hol az ajk már-már alig lehel.

Miként a legsúlymérő jelzi már
 A zivatart, az ég még tiszta bár:
 Ha száll korunk, bennünk is valami
 Kezdi a légkör súlyát jóslani.
 A könnyű higany, im', váratlanúl,
 A lég rugalmas létráján lehull
 S eves csatornáin a játszi vér
 Nem hág agyunkig, száll, száll, visszatér.
 Költő, szónok, bölcs bármit mondjanak:
 Bizony, csak mégis, mindig agy az agy.
 Az apadó hold és nem a telő,
 A szálló nap és nem a delelő;
 Nem erő — gyöngeség; nem vágy, hanem
 Lemondás csak; s a tűz izzása sem,
 Mely éget és emészt, a hol lecsap,
 Hanem a tűzhely hamvas üszke csak;
 Még csillan benne egy-két szikra, mi
 Még melegít, de nem bir gyújtani.

*) Chaucer lakó helye.

S aztán? — Leülnénk s igyen szólanánk:
 Elmult a nappal s est borula ránk?
 Még nincsen éj! munkánknak terhe még
 Vállunkon, bár nem fénylik már az ég;
 Maradt még, a mit tenni, merni kell:
 Vén fa is kínálhat gyümölcsivel;
 Nem görög ódát, Oedipus királyt
 S ama vándor könyvét, ki messzi járt,
 Hogy Tabard Inn-ből*) indult el lován —
 De más valamit kezdhetünk talán;
 Mert agg korunk is tűz előnkbe czelt,
 Mint ifjuságunk, bár ruhát cserélt —
 S az est, ha száll: kelnek a csillagok,
 Miket szemünk nappal nem láthatott . . .

LONGFELLOW után angolból

SZÁSZ BÉLA.

*) A *Katona-kabáthoz* címzett vendéglő, melyet Chaucer a *Canterburyi regékben* szerepeltet.

A PÁRBÉR MAGYARORSZÁGON.

Főntebbi czím alatt a múlt év végén könyv jelent meg tőlem, melyet báró Roszner Ervin, nagyváradí jogtanár úr, e folyóirat legközelebbi számában bírálatra méltatott.

Két egymással szoros kapcsolatban levő elvi álláspont az, melyet munkámban a hazai jogfejlődés alapján igazolni törekedtem. Az egyik: hogy a párbér személyes és nem dologi teher, nem *reallast*, mely az ingatlan minden birtokosára átmegy; a másik: hogy a párbér fölötti jogviták, mint közjogi természetűek a közigazgatási hatóságok elé tartoznak. Ez utóbbit a tisztelt bíráló úr hallgatással mellőzi, az előbbire nézve is csak úgy reflektál, hogy az ellenkező álláspontot nem fejt ki, inkább csak egyes tételeket kap ki munkámból, melyek az elvi állásponttal gyakran szoros kapcsolatban nem is állanak s egyes sporadikus adatokat hoz föl, melyek a párbér dologi jellegére vallanak. Ez a bírálatnak mindenesetre könnyebb módja, de e körülmény fölment engem attól, hogy a bírálatra tüzetesebben reflektáljak. Egyes megjegyzéseket azonban mégis szükségesnek láttam megtenni a bírálatban fölhozottakra.

A tisztelt bíráló úr csodálkozik azon, hogy én a zsidó vallást csak «türt» vallásnak tartom, holott a modern jogfejlődés a törvényesen bevett és a türt vallások «közé» a «törvényesen elismert» vallás fogalmát ékelte. Én megvallom, hogy e tekintetben a tisztelt bíráló úr ismereténél hátrább állok. Én az általa hangoztatott modern jogfejlődést nem ismerem. A hazai törvények csak törvényesen bevett vallásfelekezeteket ismernek s ennek negativuma a türt hitfelekezet. A zsidó hitfelekezetnek, mint ilyennek, állami létjogát s ebből

kifolyólag individualitásának szabad kifejtését,*) nyilvánjogi jellegét, a többi hitfelekezetekkel való viszonyosságát stb. semmiféle állami törvény nem biztosítja, mert ne feledjük, hogy az 1867. évi XVII-dik törvényczikk nem ad hitfelekezeti jogokat, hanem csak polgári és politikai egyenjogúságot.

Épen úgy csodálkozik a tisztelt bíráló úr azon is, hogy a közadók principiumát bizonyos személyes közjogi vonatkozás képezi, pedig azt hiszem köztudomású, hogy az adózás az alattvalói kötelekből folyó közkötelezettség s ez alapon vitetik az át fictio útján a personifikált vagyona.

Szememre veti a tisztelt bíráló úr azt is, hogy az oblatiók fejtegetésénél Pachmannra hivatkozom, midőn szent Istvánra hivatkozhatnám. Pachmannra igenis hivatkozom és pedig az egyház őskorának fejtegetésénél, tehát akkor, midőn még szent Istvánra nem hivatkozhatom. Hogy a Pachmannra való hivatkozásnak csak a «communis opinio» szempontjából lehet helye, az önmagától értődő dolog, mert Pachmann ép oly kevéssé volt az egyház őskorabeli állapotok közvetlen észlelője, mint csekélysegem. Különben Pachmannról csak tisztelettel lehet megemlékeznünk. A mi pedig a tisztelt bíráló úr által idézett kiváltság-levelet illeti, melyet állítólag szent István a nyitrai káptalannak 1006-ban adott, csak annyit vagyok bátor megjegyezni, hogy már a verebek is csiripelik, miszerint az illető okirat egyszerű hamisítvány.**)

Épen ily kevés szerencse kísérte a tisztelt bíráló urat azon két visitationalis emlék fölfedezésével, melyeket Fehérből és Batthyányból idéz. Ezek káptalani és nem parochiai visitatiók s mint ilyenek a párbér-intézménnyel semmi vonatkozásban nem állanak.

Az incidentalis megjegyzések után a tisztelt bíráló úr öviden összefoglalván a párbér jogi természetére vonatkozó «kedvencz» elméletemet, bizonyítékaim mérlegeléséhez fog. Párhuzamot von mindenek előtt a tized és a párber között s azon nevezetes eredményre jut, hogy a tizednél sokkal több a személyes momentum, mint a párbérnél, mert a tized

*) Miféle az állam által elismert hitfelekezet az olyan, melyre más hitfelekezetből áttérni nem lehet?

**) Lásd egyebeket nem tekintve Knauz-Lányi: *Egyháztörténet*, I. 338. l. és kv.

nem a telek után járt, hanem a betakarított termés után, a fructus percepti vagyis az ingó dolgok után, holott a párbér állandóan az ingatlan után volt kivetve. Erre röviden csak azt jegyzem meg, hogy ez állítás a történelmi fejlődés teljes ignorálásán alapszik. A tized az őszöveltségből átvett s isteni jogon gyökerező szolgáltatás, mely századokkal előbb volt kötelező, mint az oblatiók. A telek után járó tized továbbá a communis opinio szerint is egyik ős alakját képezi a reallastnak, holott a párbérről ezt sehol sem lehet állítani. És ha a tisztelt bíráló ur azon állítását komolyan lehetne venni, hogy a tized nem a telek után, hanem az azon nőtt ingó dolgok után járt, abból az következne, hogy a tized ingó dolgokon nyugvó dologi teher.

E párhuzam után a tisztelt bíráló úr bizonyítékaimat két részre osztja: 1. a helytartótanács némely elvi jelentőségű határozataira. 2. a visitatio canonicákra.

Az előbbieket szerinte elfogadható indokolás hiányában nem bizonyítanak semmit, mert Zsigmond király, a közmondás és Unger bizonyítja, hogy a bírói és közigazgatási döntvények a «jövőben» nem kötelezik az illető hatóságot. Ez kétségtől igaz, csak hogy az én munkámban nem a párbér «jövőjéről», hanem «múltjáról» van szó, azt pedig talán se Zsigmond király, se a közmondás, se Unger nem fogja kétségbe vonni, hogy a törvény korlátai között kibocsátott kormányrendeletek a közjog forrását képezik, hogy éppen hazánkban a legtöbb egyházi intézmény történelmi fejlődése a legfőbb kegyúri jog alapján kibocsátott kormányrendeleteken nyugszik. Éppen azért nem ismerjük a hazai egyházjogot, nem ismerjük a patronátust, a parochiális szervezetet, a tizedet stb. mert az erre vonatkozó oklevéltári nyomozások még meg nem történtek, mert az ide vágó szabályrendeleteket (normale) nem ismerjük. Látszik, hogy a tisztelt bíráló úr sohasem tett oklevéltári nyomozásokat s azért nem is ismerheti a szabályrendeletek jelentőségét a régibb magyar közjogban.

A tisztelt bíráló úr ezután azt mondja: «A bírói gyakorlat, valamint az ezzel párhuzamba helyezhető közigazgatási gyakorlat — szokásjog czímen is — csak annyiban sorolhatók a jogforrások közé, a mennyiben a gyakorlatot létesítő döntvények az általánosan uralkodó jogmeggyőződést juttatják érvényre.» Ez elméleti expectoratio semmit sem jelent. A sza-

bályrendeletek nem az általán uralkodó jogmeggyőződést juttatják érvényre, hanem az államhatalmi akaratot épen úgy, mint a törvények. Se a törvények, se a szabályrendeletek kötelező ereje nem tartalmuk helyességétől, nem a nép jogmeggyőződésétől függ, hanem külső formájoktól. A szabályrendeletek épen úgy, mint törvények mindaddig érvényben maradnak, míg ellenkező államhatalmi rendelkezés által meg nem másíttatnak.

Végül azt mondja a tisztelt bíráló úr, «hogy a közigazgatási hatóságoknak párbérügyi határozataiban hiába keresnők azon egyöntetűséget, melyből határozott elvi alapra és megállapodott gyakorlatra lehetne következtetni». Ez merőben téves állítás, mert az 1790—1. évi törvényhozástól kezdve egész 1848-ig, a midőn nálunk a régibb magyar jogfejlődés lezáródik, egyetlen rendeletet sem képes a tisztelt bíráló úr felmutatni, hogy a görög katolikusok, protestansok és görög nem egyesültek párbér-fizetésre szorítottak volna. Az 1814. évi 10763. sz. és 1824. évi 4372. sz. a. kelt szabályrendeletek általános elvi szempontból kimondják, hogy a párbér nem dologi teher, hogy azt csak a parochialis kötelékbe tartozók fizetik s ezen elvi jelentőségű határozatok (lásd a XXXII. XXXIII. XXXIV. XXXVIII. XLI. XLV. számú függelékeket) 1848-ig sértetlenül fennállottak. A mi pedig az általam felhozott 1803 február 15-én kelt helyt. tan. rendeletet illeti, mely egy specialis esetben a földesurat párbérfizetésre kötelezi; ez míg egyrészt, mint a fennálló normatívumokkal ellentétes, semmi jelentőséggel nem bírhat; addig másrészt azon tételemet nem alterálja, hogy csak a parochia kötelékébe tartozók fizetnek párbért, mert a kath. földesúr is a parochialis kötelékbe tartozik. Az iránt sem lehet kétsége könyvem bármely olvasójának, hogy az 1859. és 1866. évi szabályrendeletek határozottan a párbér személyes természete mellett tanúskodnak.

A tisztelt bíráló úr ezután áttér bizonyítékaim második csoportjára, a visitationalis adatokra. Ezek szerinte nem bizonyítanak egyebet mint, hogy az ingatlanokkal egybekapcsolt párbéren kívül személyes párbér is létezik. De igenis bizonyítanak azok sok más egyebet is, nevezetesen azt is, hogy az ingatlanságok szerint fizetett párbér mindenkor a házasság tényével van kapcsolatban, tehát principiumát bizonyos személyes állapot képezi.

E negatív elmelkedések után következik a positivum, a párbér dologi természetének igazolása.

Reallast alatt a *communis opinio* szerint is, olyan terhet értünk, mely a dolog minden birtokosára, mint ilyenre átmegy. A tisztelt bíráló úr ezt maga is elismeri, mert hiszen ő is ezt törekszik bizonyítani. Én ezzel szemben törekedtem könyvemben a történelmi jogfejlődés alapján kimutatni: először, hogy a párbér nem lehet reallast, mert az mindenkor a parochialis köteleket föltételezi, mindenkor a parochialis kötelekből folyó közteher, a parochialis kötelekbe nem tartozók azt soha sem fizették; másodsor, hogy a parochialis köteléken belül is személyes állapottól függő teher, mert csak a házasságban élők fizették azt.

Lássuk mit hoz föl a tisztelt bíráló úr ezen általam bőven igazolt állításokkal szemben a párbér dologi természetének megállapítására.

Azt mondja először is, hogy a *visitatio canonica* efféle kifejezései «a *singulis sessionibus*», «*quælibet sessio*» épen az *onera realia* azon ismervét tüntetik föl, melynél fogva a kötelezettség alanya nem egyénileg meghatározott személyiség, hanem mindenkor az, kinek birtokában a terhelt telek van. Ezt már jóval ő előtte Boncz is mondta, de én ez állítással szemben a *visitatio canonicákból* vett számos adatokkal igazoltam, hogy a «*sessio*», «*domnus*» kifejezések nem valamely realitást, nem a házat vagy telket jelzik, hanem bizonyos vagyonnossági állapotot, jobbágyi vagy zselléri háztartást. A *sessio* = *domus sessionata* = *colonus* = jobbágyi háztartással bíró nős állapotú egyén. A tisztelt bíráló úr, tehát csak egyszerűen állítja, hogy a *sessio*, *domus* stb. szavak realitást jeleznek, a nélkül, hogy azt bizonyítani képes volna, miért is egyszerűen utalok a könyvemben kifejtettekre. (83—96. lap.)

A tisztelt bíráló úr ezután megállapítja a reallast fogalmát Gerber után s annak megszilárdításául ugyancsak Gerber vagy Stobbe után oda iktatja az «*Inhaber*» papír-féle hasonlatot. Nem tudom megérteni, mi célja volt ezzel a tisztelt bíráló úrnak, mert abból még, hogy Gerber vagy egy másik német tudós, hogyan definálja a reallastot, semmikép nem következik, hogy a párbér reallast volt Magyarországon. Az «*Inhaber*» papír-féle hasonlatra pedig röviden csak annyit,

hogy az «Inhaber» papir a XIX. század szüleménye, a párbér pedig középkori intézmény.

Egy másik és pedig a tisztelt bíráló úr szerint igen fontos bizonyíték a párbér dologi természete mellett, hogy a jobbágy-telekkel bíró nemesek inscriptionalisták s más kivételes jogállásuak egyes esetekben szintén párbér-fizetésre szorítottak. Idézi erre nézve I. Lipótnak Borsodmegyéhez intézett leiratát 1697-ből. Ez idézetből semmivel sem tudunk többet mint I. Lipótnak Trencsénmegyéhez intézett hasonló leiratából, melyet könyvemben idézek. Én a nemesek párbér-kötelezettségére nézve eléggé kifejtettem okiratokkal támogatott nézetemet s azt teljes mértékben föntartom. Igenis «általános elvi szempontból», semmi kétség nem lehet és nem is volt soha az iránt, hogy a nemesek is a parochialis kötelékből folyó terheket viselni kötelesek. Nálunk azonban az országosan divó jogszokás szerint a párbér fizetése alul mentesek, de épen azért a rájuk nézve is kötelező párbér-szolgáltatások némi kárpót-lása gyanánt dupla stola-dijakat, sőt kezdetben szabad stólat fizettek. Ez országosan divó jogszokásnak — a mint azt könyvemben adatokkal igazoltam — a particularis jogszokás egyes parochiákban derogálhat s a nemesek itt ott saját nemesi birtokuk után is párbért fizettek (42. lap). Mindezeknél fogva a nemesek párbérkötelezettsége semmit sem bizonyít arra nézve, hogy a párbér nem a parochialis kötelékből folyó közteher volt, hanem az ingatlanságon nyugvó magánjogi természetű dologi teher. Épen úgy nem bizonyítja a párbér reallast természetét azon egy két adat, hogy a földesúr az általa használt jobbágy-telek után olykor párbért fizetett, mert maga a nyitrai püspök adata bizonyítja, hogy az önkéntesen történt, mert a mint már föntebb említettem a kath. földesúr is a parochia kötelékébe tartozott.

Ezek és csakis ezek azon positiv bizonyítékok, a melyekre támaszkodva a tisztelt bíráló úr az én «kedvencz elméletemmel szemben saját álláspontját megindokoltnak látja, mely röviden abban foglalható össze, hogy a házak vagy telkek után fizetett párbér egy magánjogi dologi teher (földteher[?] reallast), mely szabály szerint az illető háznak vagy teleknek minden tulajdonosára átmegy». — A többi a miket ezután mond, már ismét csak aprólékos feleselgetés.

A tisztelt bíráló úr azt állítja, hogy én magam is átérez-

tem a párbér kizárólagos személyes természetéről föllállított elméletem tarthatatlanságát, mert míg egyik helyen azt mondom, hogy «a személyes párbér mellett külön dologi párbér — a mi már fogalmilag ellenmondás — nem létezik», addig másrészt magam is megengedem, hogy az 1802. évi generalis conscriptio után van dologi párbér. Ha e két tételt így keret nélkül kikapjuk s úgy állítjuk az olvasó elé, akkor bizonyára ellenmondást talál benne, de a ki bevezetéseimet ösmeri, tudni fogja, mit értek én személyes és közjogi értelemben vett dologi párbér között. A párbér-kötelezettség alapját szerintem mindenkor a parochialis kötelék képezi és így az mindenkor közteher, akár páronként egyenlően, akár a vagyonosság arányában különböző mérték szerint történik a szolgáltatás — ez az egyik alaptétel. Továbbá a párbér, mint a név is mutatja, mindenkor csak a páros személyek után járt, ez a másik alaptétel, mely szintén személyes meghatározás, s mely prædominál akkor is, ha a szolgáltatás mértékét a vagyonossági állapot határozza meg. Ebből kifolyólag a párbért személyes természetű köztehernek tekintem mindaddig, míg ez utóbbi alaptétel lerontva nincs, míg az ingatlanok szerint fizetett párbér a nős vagy nőtlen állapottól függ; ellenben, ha a párbér az ingatlan minden katolikus birtokosa által egyformán viselendő, tekintet nélkül a nős vagy nőtlen állapotra, akkor már a párbér elnevezés fogalmi ellenmondás, mert nem a páros személyek után járó bér többé, hanem merőben az ingatlanok után járó egyházi közteher, vagy más szavakkal dologi teher közjogi értelemben.

A tisztelt bíráló úr úgy látszik egyáltalán nincs tisztában a közterhek fogalmával és épen azért érthetetlen előtte, hogy én a dologi párbért «az adóhoz hasonló közjogi tehernek» tekintem. Pedig mi sem világosabb, mint ez. Nem csak az állami, megyei vagy községi, hanem más ahhoz hasonló közjogi jellegű kötelék alapján is, mint pl. az iskolai, a parochiai stb. kötelék alapján, vethető ki a házak vagy telkek szerint pénz vagy terménybeli szolgáltatás, mely teher aztán kivetésére, beszedésére elévülésére nézve stb. ugyan azon szabványok alatt áll, mint az állami adó,*) tehát közjogi és nem

*) Sarwey: *Das öffentliche Recht*, 567. l.: «Ueber die Unzulässigkeit, bezw. die ausnahmsweise Zulässigkeit des Rechtswegs in Strei-

magánjogi alapon nyugvó dologi teher, nem reallast. Ilyen a többek között az egyház-építkezési adó, mely szintén az ingatlanok után vettetik ki, de csak a kath. egyének által bírt ingatlanok után és így közjogi természetű dologi teher, nem pedig reallast. Igaz, hogy Németországban, hol a közjogi és magánjogi fogalmak még napjainkban sem tudtak szétválni, az ilyen terheket «gemischte Last»-nak*) «uneigentliche Reallast»-nak**) stb. nevezik, csakhogy igaza van a tisztelt bíráló úrnak, midőn mondja «a jogi fogalmak párkányzata nagyon síkos s a változó áramlatok könnyen sodorják magokkal az ingadozót». A német tudósok ingadozó reallast-elmélete már odáig jutott, hogy Németországban még a «füstön» is «vom Rauch» reallastot látnak, a mi bizonyára nem csak ingó, de illó dolog.***) Intő példa, nehogy mi is utána menjünk!

A tisztelt bíráló úr ezután az 1790—1. évi törvényhozással és a bonificatióval foglalkozik. Szememre veti, hogy miért nem iparkodtam Boncznak a «hactenus» szóra fektetett «eléggé tetszetős törvényt magyarázatát» megczáfolni. Nem tettem azt két okból: először, mert már rég elvégezte azt helyettem, illetve most már helyettünk Sztéhlo Kornél a *Jogtudományi Közlöny* 1881. évi folyamában, másodsor mert a «hactenus» szóba való kapaszkodásnak az általam fölszínre hozott történelmi adatokkal szemben semmi jelentőséget nem tulajdoníthattam.

A tisztelt bíráló úr ezután több ízben is azzal vádol, hogy én «földtehermentesítés»-nek tekintem az 1790—1. évi törvényt,

tigkeiten, welche die an die öffentlichen Korporationen, Gemeinden, Kreise, Bezirke, Armen-Schulverbände, auch die öffentlichen Kirchen zu entrichtenden Abgaben betreffen, finden die für die Staatsabgaben geltenden Grundsätze Anwendung.»

*) Permaneder: «*Die kirchliche Baulast* 67. l.: «Die Kirchenbaulast eine „gemischte Last“: onus quod imponitur personis principaliter licet fiat taxatio rerum.

**) *Archiv f. kath. Kirchenrecht*, XVI. k. 205. l. . . . dass die Kirchenbaulast im Bergischen als «eine eigentliche Reallast» nicht anzusehen ist.

***) Marcinowski: *Die kleine Kalende* 49. l. «Die Kirchennachrichten sprechen in den meisten derartigen Fällen von einer von dem Wirth zu entrichtenden Abgabe, und nur in dem Bericht über die Parochie Prökuls (Memel) findet sich der Ausdruck «vom Rauch» d. i. von der Feurstette.

pedig «e törvényben nem a protestans kezen levő telkeken es házakon nyugvó dologi párbérnek eltörlése, hanem egyedül a protestansoknak személyes párbérmentessége van kimondva». Már bocsánatot kérek könyvemből sok mindenfélet lehet kiolvasni, csak eféle badarságot nem. Hogyan lehet olyasmit rám fogni, objectív gondolkodás mellett, hogy én az 1790—1. évi törvényhozást földtehermentesítésnek tekintem, midőn egész elméletem lényegét az képezi, hogy a párbér nem «földteher» nem reallast? Hogyan lehessen földteherről beszélni ott, a hol nincs földteher? Hiszen a tisztelt bíráló úr ön maga dicsekszik vele, hogy nem osztozik azon álláspontomban, miszerint én a párbért soha sem tekintem «földtehernek» és most íme mégis azon conclusióra jut, hogy ő az 1790—1. évi törvényhozást személyes mentesítésnek tekinti, holott én földtehermentesítésnek. Hol van már itt a logika?! Hát még ha hozzá vesszük azt, mit a tisztelt bíráló úr a bonificatióról mond!!!

A bonificatióra fektetett érvelésem, a tisztelt bíráló úr szerint, nem állja ki a bírálat próbakövét, mert a bonificatio egyszerűen csak segély volt és nem kárpótlás. Mindenestre meglepő, hogy épen a tisztelt bíráló nem kíván semmi súlyt helyezni a bonificatio intézményére, holott ő a párbért real-last-nak tekinti, melyet járadék-bankok vagy a földhitelintézet útján akar megváltatni. A mi pedig azon állítását illeti, hogy a bonificatio segély és nem kárpótlás, az egyszerűen nem áll. A bonificatio szó maga eléggé mutatja, hogy miről van szó, még inkább bizonyítják a bonificatióra vonatkozó rendeletek. A bonificatio igenis «resarcitio pro amissis redditibus», azaz az elvesztett jövedelmekért való kárpótlás és nem «segélyezés». Könyvemben eléggé világosan kimutattam, hogy a magyar egyházjogban a bonificatio, a congrua kiegészítés és a segélyezés három lényegesen különböző intézmény, melyeket össze-zavarni nem szabad.

Most már értem, hogy midőn a tisztelt bíráló úr még a bonificatio intézményénél sem bírta a szükségszerű következményeket a dologi teher álláspontjából levonni, még kevésbbé vállalkozhatott a közigazgatási és bírói út megvitatására, mert utóbb az sült volna ki, hogy a párbér dologi teher ugyan, de azért közigazgatási útra tartozik. Mind a három kérdés szoros kapcsolatban van: dologi teher, bonificatio, bírói út; s midőn a tisztelt bíráló úr nem tudott valamennyire kiterjeszkedni, ezzel

föladta azt, hogy bírálatát tudományos színvonalon állónak tekintsem, mi különben már abból is kitűnik, hogy a dologi teher fogalmát úgy, a mint neki erre szüksége volt, nem tudta konstruálni.

A tisztelt bíráló úr kritikájának végén tüzetesen és kiváló előszeretettel tárgyalja a zsidók párbér-kötelezettségének kérdését s e tekintetben is állást foglal a munkámban kifejtettekkel szemben. Lássuk bizonyítékait.

Szerintem «a zsidók mentessége a parochialis kötelék alul magában a közönséges egyházjogban gyökeredzik s épen azért az állami jog részéről külön biztosítást nem igényel». Ez olyan tétel, melyet még eddig senki kétségbe nem vont. Már pedig e tételnek természetsszerű folyománya, hogy a zsidók teherviselési kötelezettsége az általános elvi jogtételtől eltérő anomalia, mely csak a particularis jogszokás alapján állhat meg, és hogy meg is állott, azt könyvemben bizonyítom is.*) Hazánkban azonban ily particularis jogszokás sehol sem létezik és nem is létezhetik, mert a legfőbb kegyúri hatalom már a múlt században megszüntette azt.

Ezzel szemben a tisztelt bíráló úr először is azt állítja, hogy az általam idézett rendeletek egy szóval sem említik a párbért. Ez kétség kívül igaz, mert a zsidók «párbér» czímen soha sem «dóztak, de nem ebben fekszik a dolog lényege, hanem abban, hogy a kath. lelkész a zsidóktól, miután ők a parochialis köteléken, kívül esnek, semmiféle szolgáltatást nem követelhet. Ezt pedig az 1761. évi decz. 22-én kelt helyt. tanácsi rendelet világosan mondja, kimondva azt, hogy a zsidóktól épen azért nem lehet a parochialis kötelékből folyó szolgáltatásokat (párbér, stoladíj stb.) követelni, mert ők a parochialis kötelékbe nem tartoznak.**)

A tisztelt bíráló úr azonban sokkal messzebb menő állításokat is koczkáztat és pedig először azt, hogy az egyházjogban a zsidók teherviselési kötelezettsége a legvilágosabban és a leghatározottabban ki van mondva, másodszor azt, hogy az egyház már a XIII. században dologi tehernek tekintette az ingatlanok után fizetett párbért.

*) Lásd könyvem 10-dik lapját.

- **) Lásd könyvem 287. lap első jegyzetét: «Siquidem inconveniens et insolitum foret, ut a personis extra gremium Sanctae Matris Ecclesiae constitutis, titulo stolae quid desumatur.»

Nem csudálom, ha a tisztelt bíráló úr könyvemet több helyen félreértette, midőn a *corpus iuris canonici* azon tételét is félreértette, melyre föntebbi állításainak igazolására hivatkozott. Igaz, hogy csak megcsonkítva idézte, de épen ez a bökkenő. Ha az egész helyet figyelembe vesszük az tűnik ki, hogy a zsidókra az egyház a kötelezett oblatiók dolgában pressiót akart gyakorolni, s ezért csak annyit mond, hogy keresztyéneknek a zsidókkal való közlekedése eltiltva legyen, ha az oblatiók zsidó kézen levő telkek után be nem folynának. Az egész tehát csak egy közvetett intézkedés s korántsem úgy áll a dolog, mint a hogy azt a csonka idézet mutatja, mintha egyenesen magok a zsidók köteleztetnének, hogy párbért fizessenek. Az egész rendelkezés tulajdonkép a keresztyéneknek szól és e szólásmód maga eléggé igazolja, hogy a zsidók a parochialis köteléken kívül állottak. Ide nyomatom az egész szöveget:

Quanto amplius Christiana religio ab exactione compescitur usurarum, tanto gravius super his Judæorum perfidia insolescit, ita, quod brevi tempore Christianorum exhauriunt facultates. Volentes igitur in hac parte prospicere Christianis, ne a Judæis immaniter aggraventur, synodali decreto statuimus ut, si de cetero quocunque prætextu Judæi a Christianis graves immoderatasve usuras extorserint, Christianorum eis patro inium subtrahatur, donec de immoderato gravamine satisfecerint competenter. Unde Christiani, si opus fuerit, per censuram ecclesiasticam appellatione postposita compellantur ab eorum commerciis abstinere. Principibus autem iniungimus, ut propter hoc non sint Christianis infesti, sed potius a tanto gravamine studeant cohibere Judæos. Hac eadem pœna Judæos decernimus compellendos ad satisfaciendum ecclesiis, pro decimis et oblationibus debitis, quas a Christianis, de domibus et possessionibus aliis percipere consueverant, antequam ad Judæos quocunque titulo devenissent, ut sic ecclesiæ conserventur indemnes.

Ítéljen az olvasó közönség.

Kelt Győrött 1885. márczius 17-én.

TIMON ÁKOS.

A FELSŐHÁZ KEZDEMÉNYEZŐ JOGA.

A jelen országgyűlésnek legemlékezetesebb ténye lesz a most tárgyalás alatt levő organicus törvény, ha csakugyan szentesítést ér, a min egyébiránt aligha kételkedhetünk többé.

E folyóiratnak föladatán kívül, hogy ne mondjam, esik a napi politika. De ott a hol nagyobb szerves átalakításokról, hosszú időkre kihatandó alkotásokról van szó: egy minden pártnézetet egyaránt latra vető és semmi személyes rokon- vagy ellenszenvtől nem sugalt, tárgyilagos kritika a jó ügynek csak hasznára lehet.

E szempontból adunk kifejezést egy aggálynak, mely nem egy gondolkozó politikust méltán nyugtalanít.

A kezdeményezés joga, melyet a mostani képviselőház, tudtunkkal először, adott meg a felsőháznak, ezt nem illeti meg, s gyakorlatba véve sok bajnak lehet szülő oka.

Hiba volt, s minden hiba megboszúlja magát.

Hiba volt, melyet minden szükség nélkül követtünk el.

Napjainkban igen sok fontos kérdést sikerült már elodáznunk, vagy szépen in stato quo meghagynunk, s tovább haladva mellettök, mint tettek nagy hadvezérek bizonyos rettegett erődökkel, melyek, minden számítást megcsalva, nem akadályozták győzelmes hadjárataik gyors fejleményeit. Nem megvetendő ügyességet, hogy ne mondjam politikai ravaszsgot szerezünk a nehéz kérdéseknek megkerülésében. Csodálni lehet, hogy e módszer most nem alkalmaztatott.

Ha vitásnak tekintjük — e sorok írója bár nem tekinti vitásnak — vajon megillette-e eddig a mi felsőházunkat a kezdeményezés joga, s vajon igaza volt-e a mi alsőházunknak, a mi régi jó táblabíráinknak, a mi egykori rendi gyűlé-

seinknek, mikor a kezdeményezés jogát, nem csak pénzkérdésekben, hanem általában, kizárólag magoknak vindikálták, s azt a felső vagyis főrendiházzal máskepen, mint úgynevezett mixta deputatiók alakjában, soha nem is osztották meg: ha, mondom, most egyszerre kétesnek tekintjük, a mi eddig nem volt az, úgy nem volt szükség egyébre, mint az illető törvényjavaslat e sorának: «A felsőház jogköre ugyanaz, a mi eddig a főrendiházé volt», (a 13. §. bekezdése) minden további bővítés vagy magyaráztatás törlésével, meghagyására.

Úgy, miként ez az ellenzék részéről indítványoztatott is.

Indítványoztatott: de hogyan? Úgy, mint a ki csak félig akar valamit.

S a többség ezt a gyöngé támadást is alig méltatta czáfolatra.

Mintha mindenik fél kimerült volna az előbbi nagy csatában, s azt megnyerve, vagy elvesztve, nem tartotta méltónak a többivel sokat törődni.

Meg arra sem figyelt senki, hogy annak a szövegezésre nézve is monstruózus 13. §-nak utána nyomban következik, sánta lábbal, egy szerény 14. §, mely «a törvényhozás két házának egymással való érintkezése» módjait későbbre halasztja. Ez iránt tudniillik (a 26. § értelmében) egy vegyes bizottság fog majd valami «javaslatot» készíteni. Az egymással való érintkezés lehet ugyan pusztá formalitás is, melylyel alig méltó az időt tölteni; de lehet oly nagy fontosságú is, mely magát a jogkört is vagy érinti, vagy meghatározza. Ez esetben közjogunk egyik legnevezetesebb kérdése nem oly futtában, s fölületes megbeszélés után, hanem alapos és tüzetes megvitatás után nyert volna, akkor a mikor, kielégítőbb megoldást.

De hát megadtuk-e a felsőháznak a kezdeményezés jogát?

Elvben megadtuk, felelnek erre legtöbben, de alkalmazásban nem!

Ugyanis — mondják tovább — annyi kivételhez kötöttük, hogy merőben illusoriusszá válik az. Magyarán: Nesze semmi, fogd meg jól.

Hát törvényhozáshoz illő, komoly beszéd-e ez?

Az eredeti szöveg, melyet a kormány nyújtott be, bár alapjában elhibázva, legalább egyszerűbb, könnyebben meg-

ertbető volt, a mennyiben a kivételeket a szabály alól, három pontban: a) véderő, b) pénz, c) közösügyek, kimerítette. A bizottsági szöveg végig vezet bennünket a fél abc-én, s érezve a casuistica gyarlságát, záradékul még hozzá toldja, hogy: «Végre csak a képviselőházban kezdeményezhetők még azon ügyek is, melyekre nézve azt külön törvény elrendeli...»

Ez tehát beszél: de omnibus rebus, et quibusdam aliis!

Én azt hiszem, kezdeményezni mindenütt lehet. A törvényhozás bármely tagjának — foglalja el helyét bár az alsó- vagy a felsőházban — meg kell adni azt a jogot, s tőle senki azt el nem veheti, hogy a törvényhozás körébe tartozó bárminő indítványát megtehesse, azt indokolhassa, szóval valami actiót megkezdhessen. Élt a joggal, hogy példát idézzek, hajdan gróf Széchenyi István is.

De egészen más az a kezdeményezés, a mely egy felelős minisztertől ered. Ez merőben rossz helyen kopogtatna, ha oda menne a felsőház ajtajához, mielőtt javaslatával az alsóház küszöbét elhagyta volna. Neki, a felsőházban tett indítványokra nézve, a mennyiben ezek törvény alkotását czéloznák, még nyilatkoznia sem igen szabad, mert neki azt kell előbb tudnia, vajon nyilatkozata, az ő illetékes foruma, az alsóház többségének tetszésével találkozik-e. Neki nem szabad a felsőháznak előre kinyert tetszésével mintegy pressiót gyakorolni az alsóház szabad elhatározására.

Ez oly fontos tekintet, melyhez képest a kezdeményezés megosztásának azon indokolása egészen elenyészik, hogy tudniillik a felsőháznak tekintelyt kell emelnünk, és idejét kímelnünk.

A felsőház tekintélyének emelése az alsóház döntő súlyának rovására igen hibás lépés volna, s fő érvét képezte épen a javaslat védőinek azok ellenében, kik választott főrendeket óhajtottak bevinni szemben a nemzet választottjaival, kik az alsóházat képezik.

Az időnyerés pedig, magában véve, keveset nyom a latban. Sat cito si bene. Hogyan gyakorolja a felsőház az ő mérséklő, hogy úgy mondjam fölülvizsgáló jogát, mely mégis fő hivatását képezi, ha előbb akar vele élni, mintsem substratum volna, tudniillik egy alsóházi határozat!

Az időnyerés még azon felül kárba veszhet vajmi könnyen, ha, a mi nagyon is föltehető, a tömérdek kivételek

fölött támad majd valami illetékességi kérdés. Napokig eldisputálhatunk azon, hiszen disputáló nép vagyunk: vajon a szőnyegen levő kérdés valamely ágazata nem ütközik-e a kivételek abc-jének valamelyik pontjába. Például alig képzelhető oly ártatlan törvényjavaslat, a mely majd ha végrehajtására kerül a sor, valami kis pénzébe ne kerüljön az országnak. Igaz, hogy néha a fehér sorokban kell azt keresni. Aztán bizony majd reánk olvassák, hogy a ki á-t mondott, most már mondjon b-t is, stb. stb.

Már most tegyük föl — bár erre nincs kilátás — hogy a törvényjavaslat megbukik: a hiba, melyet elkövettünk, azért mégis megmarad. Mi oda adtuk a felsőháznak az initiativa jogát, melylyel eddig nem bírt. Hivatkozni fognak erre, mint elvi elismerésre, melynek mását eddigi közjogi előzményeinkben nem találták; s mellőzni fogják, vagy erdemlett feledésnek adni át, a § ama hosszú betűrendben következő s még egy mentő záradékkal is ellátott végetlen sorát.

A hibáért pedig — mi legalább annak tartjuk — az alsóháznak minden töredéke egyaránt felelős. Elvben a kormány, mely azt kezdeményezte, taktikában az ellenzék, mely annak fontosságát föl nem ismerte.

Ő volt az, az ellenzék, mely az egész vitát hibás térre állította.

Egész erejét oda összpontosította, a hová nem kellett volna, tudniillik hogy a választási, illetőleg képviseleti elemnek bevitele által a törvényhozás természetes súlypontját áthelyezze a felsőházba, s megcsökkentse az alsóház jelentőségét. Ezt a czélt ily úton ugyan nem érte el; de, indirecte, más úton segített megközelíteni azzal, hogy oda adta ő is a kezdeményezés jogát, s meglegedett a kivételek zavaros casuisticájával.

Akár minő elemekből fog állani az a felsőház, a jogköre mindig egy külön és kiváló fontosságú kérdést fog képezni. Ezt, amúgy mellesleg, eldönteni nem szabad. S ha itt hiba vagy mulasztás követtetik el, azt helyrehozni sokkal nehezebb lesz. Jogi præcedenst képez bárminő, utána következhető, más felső- és alsóház között.

Ha a felsőház idejét akarják hasznosítani, ám adják át neki a kérvények tárgyalását.

Ha felsőház tekintélyét akarják emelni, ám tegyék őt bíróvá a megtámadott képviselő-választások fölött.

Borzadtok e két eszmétől tudom, s följajdultok a népsouverainitás nevében. De én nagyobb kárát látom a népsouverainitás elvének abban, ha az alsóház legsarkalatosb jogát, a kezdeményezést, osztjuk meg vele, akárminő ártatlannak látszó kivételekkel is.

Ennel még csak egy hiba lett volna nagyobb. Az, a mely mellett az ellenzék oly erősen kardoskodott: választott, mandátumos főrendeket állítani szembe a választott, mandátumos népképviselőkkel! Szerencse, hogy amott a főrendek soraiban visszhangra nem talált . . .

Csalétek volt ez: megvetettek; míg a másik oly előny, mely ingyen jött: ezt meg fogják becsülni.

Természetes, hogy kapva ennyit, többet is követeljenek.

Egy fontos themát kellene még e kérdés kapcsolatában megvilágítanunk: a külföldi példákra való hivatkozást, mint érvet.

El kellene mondanunk, Deák Ferencz miért nem adott sokat erre. De tán úgyis sok szó ez már eső utáni köpönyegnek.*) Hagyjuk tehát máskorra.

Absque ira et studio.

ZICHY ANTAL.

*) Míg e sorok szedés alatt voltak, a kérdés oly stádiumba lépett, mely írójok aggályait részben eloszlathatja, a mennyiben, épen ellentétes okokból bár, a statusquo meghagyása kívántatik, mit ő is óhajtani látszik. Duo faciunt idem, tamen non est idem. Mi egyéb-iránt leginkább azon csodálkozunk, hogy a méltóságos főrendek, a kik a kezdeményezés jogát a múltra nézve vitatják, jövőre követelik, saját házok reformját, a mi bizonyára megillette volna őket, nem magok kezdeményezték, hanem a tekintetes alrendekre bízák. Szerk.

É R T E S I T Ő.

*Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. Írta Censor. Buda-Pest.
Zilahy Sámuel. 1884.*

A fátyol, melybe e munka szerzője burkolózott, hogy a közönség föl ne ismerje, oly átlátszó volt, hogy egy napig sem volt titok, ki rejtőzik a Censor álnév alatt. Mindenki tudta, hogy a munkát Beksics Gusztáv írta, egyike legszellemesebb, legtanultabb s legtermékenyebb publicistáinknak. Sok röpirat szerzője s azon kívül három napilap vezércikkírója. Iratain és cikkein meglátszik, hogy a magasabb szempontokat keresi. Valamennyiben bizonyos demokratikus és liberális felfogás nyilvánul, habár gyakran nagyon is meglátszik, hogy a napi politika s pártállás igényeinek engedményeket tesz a következetesség rovására. Gondolatait rövid, velős mondatokba szokta önteni, miért előadása mindig világos; a szerves fejtegetést azonban nem szereti, mert gyorsan dolgozik s gyorsan kell dolgoznia, hogy bizonyos actualis kérdések tárgyalására el ne szalaszsa a kedvező pillanatot s azért írói modora dogmatikus. Nagy olvasottsága, a külföldi irodalmak ismerete bizonyos felsőbbiséget biztosítanak neki azok fölött, a kik a nálunk megszokott conventionális eszmekörben mozognak; de gyakran megesik rajta, hogy a doctrinarismus hibájába esik abban az értelemben, hogy kiinduló pontjai nem e nemzet életéből valók s következtetései sem alkalmazhatók a mi viszonyainkra. Egészben véve azonban kiváló írói tehetség.

Beksics írói egyéniségének minden fény- és árnyoldala föltálalható legújabb röpiratában is. Nem akarunk e helyen a munka részleteivel foglalkozni, mert a ki erre vállalkoznék, egy másik jóval nagyobb munkát kellene írnia. Csak a munka alapeszméjével s végső következtetéseivel foglalkozhatunk. Meg kell tudnunk mily hivatást tűz ki a magyar társadalomnak? Mily eszközöket ajánl neki, hogy

hivatását betölthesse? Megvalósíthatót kíván-e tőle? S vajon a munkából világossá árad-e szét, melynek fényénél tisztábban látjuk életünk homályba borított vidékeit? S elmékedéseinek eredménye olyan-e, hogy ez által politikai irodalmunk gazdagabb lett egy tiszta, pozitív és megvalósítható eszmével?

Szerzőnek teljesen igaza van, midőn azt állítja, hogy a cultura a leghatalmasabb nemzetfentartó tényező. «Ha Magyarországon egységes műveltség, a nyugatira támaszkodó magyar cultura lesz; ha a most támadó keleti cultura nem fog nemzetiségeink közepett a magyartól idegen művelődési központokat teremteni; ha Magyarországon csak nyugati értelemben vett intelligentia lesz, s a nemzet értelmi-egységét nem töri keresztül a nemzetiségek közegén át, a keleti szláv cultura: akkor a magyar jövőndő örökre biztosítva van.»

«A keleti szlávásra többé aligha hathatunk, nekünk egyelőre csak az lehet föladatunk, hogy a magyar állam területén a magyar kulturai missió körébe eső szlávokat és románokat tartsuk vissza a szláv cultura közösségébe való olvadástól. Nemzetiségeinket saját kulturánkkal kell megkötnünk. Csak így szíhatjuk föl, csak így assimilálhatjuk azokat. Csak így tehetünk eleget azon kettős missiónak, hogy megtartsuk azokat először a magunk, másodsorban a nyugati civilisatio számára!»

«Vak-e a magyar társadalom» így kiált föl ezután. «hogy e lángbetűkkel eléje írt missiót nem látja s az összes kulturai föladat teljesítését az államra bizza?» «Társadalmunk kezében tehát szinte Magyarország létkérdése van.»

Ime tehát ki van tűzve a cél s elég szabatosan. De e cél megvalósítása a társadalom hivatása-e? A társadalom alatt egy népnek a munka- s a birtok alapján alakult tagolását értjük s a szerző is ezt érti alatta, érti azokat az elemeket, melyek az állam hivatalos szervezetén kívül állnak s hivatva lehetnek részt venni az állami föladatok megvalósításában. Megoldhatják-e ezek a nemzeti föladatokat s a cultura nagy kérdéseit? Kétségtelen hogy nem most; ha erre képesek volnának, fölösleges volna az állam; pedig az állam ép azért oly universális formája az emberi közösségnek, mert a nemzeti élet legnagyobb problémáit kizárólag ő képes megoldani; ő a nemzeti közösség legfőbb érdekeinek organismusa. A társadalom arra való rétegei támogathatják az államot céljai elérésében s minél inkább át vannak hatva állami és nemzeti szellemtől, annál nagyobb mértékben fogják ezt tenni a közélet minden ágában. Ismeretes, hogy a társadalom körében az osztályérdek küzdelmei folynak egymás ellen s az állam

ellen is és ennek kényszerítő hatalmára van szükség, hogy az osztály-érdeket a közérdek uralma alá hajtsa. A legnagyobb a mit a társadalom, természeténél fogva, elérhet nem az, hogy egymaga nemzeti és kulturai hivatást teljesít, hanem az, hogy mint kiegészítő támogató szerepel az államnak a nemzeti és kulturai föladatak megvalósítására irányzott tevékenységében. A társadalom tere, melyen e szerepet játszhatja nagyon korlátolt s eszközei is igen szerények. A nagy eszköz mind az állam kezében van. A mi nemzeti és kulturai érdekek megvalósítására szolgáló nagy eszköz van: a külügyi actio, a hadsereg, az igazságszolgáltatás, a közoktatás, a gazdasági politika, a közigazgatás, mind az állam hatáskörébe tartozik s csak ezekkel lehet a nemzeti s kulturai föladatakat megoldani. Ha az állam maga, a nemzet egységes szervezete, képtelennek bizonyítana e cél elérésére, akkor a nemzet el volna veszve, mert a társadalom csak segítheti az államot, de nem pótolhatja a nemzeti és kulturai missió teljesítésében.

Különben szerző sincs abban a meggyőződésben, hogy a társadalom egymaga megoldhat minden nemzeti és kulturai feladatot s csak azt veszi a magyar társadalomtól rossz néven, hogy «az összes kulturai föladat teljesítését bízta az államra». De ha azt mondja, hogy «társadalmunk kezében szinte Magyarország létkérdése van» nem lehet kétségünk, hogy föladatak túlnyomó többségének s a legfontosab-
baknak megoldását a társadalomtól várja, mert hisz akkor nem mondhatná, hogy az ország sorsa a társadalom magatartásától függ s ennek körében dől el. De mennél döntőbb szerepet tulajdonít e téren a társadalomnak, annál inkább volt kötelessége határozottan kijelölni a kört, melyre a társadalom hatása kiterjed; kimutatni az egyes föladatakat, melyeket a társadalomnak meg lehet s azért meg kell oldania az állam nélkül is; rámutatni az eszközökre, melyekkel a kitűzött célokat elérheti. Mennél rosszabb véleményt nyilvánít a magyar társadalomról, melynek a vaktságot, a folytonos haladásra való képtelenséget, az eszméktől való idegenkedést, a passivitást veti szemére, annál szükségesebb volt fölírni tétlenségéből, megnyitni szemeit s tájékozni célok és eszközök iránt. Ennek azonban nyomát sem találjuk a röpiratban; a szegény vagy rossz magyar társadalom ép oly sötétségben bolyong, mint a szerző röpiratának megjelenése előtt, legfőlebb a saját tehetetlenségének lesújtó tudatával lett gazdagabb, ha ugyan elfogadja szerző nézeteit, de egy lépéssel sem jutottunk tovább, egy gyakorlati eszközzel sem ismertet meg s egy positiv eredménynek sem jutunk birtokába.

A magyar társadalom különben aligha fogja elfogadni saját

maga felől szerző kedvezőtlen véleményét, mert ő maga gondoskodik róla, hogy pirulás helyett önérzettel tekintsen küzdelmeire s küzdelmeinek eredményeire. A *Félszázad eredményei* című fejezetben, mely a legfényesebb az egész munkában, mesteri kézzel állítja elénk a magyar társadalom által végzett óriási munkát, mely egyike a legnevezetesebb s legimpozánsabb jelenségeknek. De engedjük át a szót szerzőnek, hadd gyönyörködjenek e sikerült részben azok is, kik az egész munkát nem olvasták.

«S a magyar nemzet, mikor fölébredt, e fénynél csak saját sötétségét láthatta. A nyugati népek haladásában csak saját elmara-dottságának ellentétét szemlélhette. — Nem volt nyelvünk sem: előbb meg kellett teremteni. — Nem volt irodalmunk, művészetünk: mind-ezt létesíteni kellett. Nem volt tudományunk: előbb tanulnunk kellett. — Magyarország szellemileg és erkölcsileg még Ázsiában volt: be kellett hozni Európába. — A magyar alföldön nem volt egyéb, mint pusztaság, ki nem száraitott mocsár, hajózhatatlan folyó, feneketlen sár: a pusztának el kellett tűnni, a mocsárnak ki kellett száradnia, a folyóknak hajózhatóvá kellett lenni, a feneketlen sár helyét kő- és vasútnak kellett elfoglalnia. — Buda-Pesten nem volt egyéb mint a Széchenyi gúnyja által megörökített por és sár: Magyarországnak fényes metropolist kellett kapnia. — Magyarországnak nem volt társadalma: csak a hazáját kerülő arisztokrácia, a németül beszélő polgárság, a hazaflas, de szegény tunya és nyers megyei gentry, s a misera plebs contribuens, a teljesen műveletlen és koldús parasztság. — Ezt az arisztokráciát hazafiassá kellett tenni, meg kellett vele kedveltetni nyelvünket és a magyar fővárost. — A városi polgárságot, mely mint idegen megszálló hadsereg ép a műveltség és vagyonosság központjait, a városokat foglalta el s vonta ki a fejlődésnek induló magyar művelődés vonzó köréből, meg kellett magyarosítani. Azt az ellentétet, mely a polgárság és nemesség közt volt, meg kellett szüntetni. A polgári elemet mesterségesen kellett ápolni. A városokat a magyar ügy számára meg kellett nyerni. — A gentryt, a nemzet magvát, a nemzeti erő letéteményesét ki kellett csiszolni, mint a csiszolatlan gyémántot. — A parasztságot a szolgaság állapotából ki kellett ragadni. Szabad birtokossá, a magyar állam és társadalom alapjává kellett tenni. — A kasztokra osztott feudális elmaradt társadalomból demokratikus társadalmat kellett alkotni — demokrácia nélkül. — Középosztályt kellett teremteni — a középosztály alkalmas elemei nélkül. — Társadalmi forradalmat kellett végrehajtani — e forradalomnak általánosan érzett szüksége nélkül. Modernné,

európaivá kellett tenni a magyar nemzetet — erősen érzett vágy nélkül. — Egy csomó idealista által kellett vezettetni a magyart — ennek az idealismushoz való vonzalma nélkül. — Az európai népek solidaritásába kellett vonni — e solidarításra való hajlama nélkül. Civilisatiót kellett teremteni, a civilisatio létföltételei nélkül. — Nagy átalakulási processust kellett befejezni — annak megkezdése nélkül. — Formákat kellett létesíteni — tartalom nélkül. — Nép-képviseletet teremtett — nép nélkül. — És mindezt megcselekedte azon óriási akadályok daczára, melyek előtte föltornyosodtak. Az állam, s az ezt képviselő kormány ellenségeskedése és nyílt erőszakának daczára. A politikusok, szónokok, írók, művészek, költők e nagy nemzedéke művészi anyagnak tekintette a nemzetet, melyet saját céljai szerint gyúrhat, hogy nagy és kultúrnépet teremtsen belőle.

Ime a magyar társadalom, és emeljük ki mindjárt egy rendi társadalom küzdelmeinek lélekemelő képe, melyeket az emberiség legfőbb javainak megszerzéseért folytatott! Mert ez küzdelem volt önmaga ellen is, saját kiváltságos helyzete uralma s anyagi érdeke ellen s mindezek fölé emelkedett, hogy lehetségessé tegye egy egészséges, erős nemzet alakulását. S folytatta e nagy küzdelmet azzal a tudattal, hogy mint társadalom, az állam hatalma nélkül, nem oldhatja a nemzet földadatait s az akkori társadalom célja, melynek elérésére törekedett, egyenesen az volt, hogy Magyarországból államot csináljon, mert tudta, hogy a nemzeti erőknél e formában való szervezése biztosíthatja nemzeti céljainak megvalósítását. E nagy küzdelem eredménye tehát in ultima analysi az állam volt, a nemzeti hivatás teljesítésének leghatalmasabb s egyedül megfelelő eszköze. Ezt örökölte a későbbi nemzedék a 48 előtt küzdött szellemi hősoktól.

S valóban megfoghatatlan, hogy szerző ezt nem látja s ezek után is szemére veti a mai társadalomnak, hogy nem folytatja a 48 előtti társadalom küzdelmeit. Mert erre nincs ok többé. A társadalom mely saját elégtelensége tudatában kiküzdötte a nemzetnek az államot, nem folytathatja többé ugyanazt a küzdelmet azokért a célokkért, melyeknek eszközével az államot alkotta meg. A társadalom helyzete megváltozott. Ma ő van jogosítva számon kérni az államtól, mikép valósítja meg nemzeti és kulturai érdekeinket, melyeknek ő a leghatalmasabb organuma? Oly küzdelmek, mint a 48 előttié, nem tarthatnak több emberöltőn át, nincs társadalom, melynek idegei ezt sokáig el tudnák bírni. Midőn az állam meg lett, ennek hivatása volt a nemzet céljainak megvalósítása s a társadalom pihenhetett e küzdelem után s nézhetett egyéb dolog után. Az állam hatalmi eszközei

fölöslegessé tették a társadalom oly mérvű küzdelmeit, mint a melyeket a modern állam megalkotása előtt folytatott.

Avagy azért nem szól szerző az államról, mert a hivatását teljesíti s azért foglalkozik a társadalommal s gyakorol fölötte szigorú kritikát, mert ez nem áll hivatása magaslatán s csupán ezt kell buzdítani a cselekvésre? Valóban úgy látszik, mert az államról elismeréssel nyilatkozik, a társadalomnak pedig folytonosan szemrehányásokat tesz azért, hogy nem támogatja eléggé az államot a nemzeti és culturai czélok megvalósításában; szemére veti, hogy nem szereti az eszméket, hogy fárasztja a gondolat, hogy lankad, csak czípelgeti magát; hogy a társadalom vagy elbizakodott vagy vak, talán mind a kettő. Azt mondja tovább, hogy a régi Magyarország és az új összehasonlíthatatlan. A szabadelvűség és eszmei lendület dolgában a társadalom visszaesett; a vagyonosodás és cultura terén azonban a nemzet óriásit haladt. De nincs még egyetlen irány sem, melyben már czélhoz jutottunk, nincs egyetlenegy nemzeti eszme, melyet teljesen megvalósítottunk volna. Hol van még a nemzetiségi, felekezeti és osztálykülönbségek által meg nem szaggatott magyar nemzet? Hol van az egységesen, egy központ körül fejlődött művelt magyar társadalom? Hol van a polgárság? Hol a valamennyi réteg elite-jéből alakult középosztály? Mit végeztünk a magyarosítás, a demokratikus átalakulás, sőt akár a cultura terén, hogy a magyar társadalom elbizakodhatnék?

Nem tudjuk, hogy szerző minő mértékkel mér. Úgy látszik, hogy a nyugati nemzetek több százados politikai, gazdasági, szellemi fejlődésének eredményei lebegnek szeme előtt, s ezekkel hasonlítja össze a mi állapotainkat, ő a ki maga írja le, mennyire el voltunk maradva még 50 évvel ezelőtt, s mily óriásit haladt a nemzet azóta a vagyonosodás és cultura terén. Nem nagy megnyugtató-e ez reánk nézve, nem tölthet-e el bizalommal a jövő iránt annak tudata, hogy óriási haladásra vagyunk képesek? S vajon lehetséges-e, hogy szabadelvűség dolgában hanyatlottunk? Nincs-e szabadelvű pártunk s kormányunk s ennek nagy többsége a képviselőházban? Mit gondoljunk a szabadelvű párt szabadelvűségéről, ha egyik tagja s kiváló publicistája e párt uralma alatt a szabadelvűség dolgában hanyatlásról beszél?

De ha társadalmunkat a szabadelvűség és demokratia szempontjából igazságosan akarjuk megítélni, nem szabad szem elől tévesztünk a történelmi fejlődést és saját szerű gazdasági viszonyainkat. A magyar rendi társadalom 1848-ban valóban emberileg legnagyobbat cselekedte meg, leryőzte önmagát, föláldozta érdekeit s a magyar állam alkotmányát az akkori elvek szerint szabadelvű és demokrati-

kus alapokra fektette; tette ezt önként, a demokratikus elemek presz-sziója nélkül, mert oly elemek, melyek a demokratikus eszmék meg-valósításaért küzdöttek volna, itt nem léteztek. Hisz szerző maga is kiemeli, hogy demokratikus átalakulást kellett keresztülvinni demo-kratia nélkül, népképviseletet alkotni, nép nélkül. S ki volt annak oka, hogy nem volt demokratiánk? Senki. Gazdasági fejlődésünk elmaradottsága okozta ezt, melyből hiányzottak a gazdasági élet azon ágai, hiányzottak a munka azon formái, melyek a demokratia alap-ját képezik. Kifejlődött iparkereskedés nélkül nem képzelhető de-mokratia. A demokratikus átalakulást szükségkép gazdasági átala-kulásnak kell megelőznie. Demokratiát, polgárságot nem lehet teremteni, mert az magától terem a hol a hozzá való gazdasági föltételek meg vannak, de mesterségesen lehetetlen megalkotni a föltételek nélkül. De a magyar társadalom, mely még 37 év előtt rendi volt, melyben még néhány évtized előtt, nem volt számba ve-hető polgári elem, ily rövid idő alatt nem lehet oly demokratikus és szabadelvű szellemről áthattott, mint a nyugateurópai nemzetek tár-sadalmi, melyekben a középkor óta, egy hatalmas polgári osztály küzdött az aristokrátiával, míg végre le is győzte. De ne feledkez-zünk meg arról sem, hogy földművelő osztály vagyunk. A gazdasági foglalkozás egész osztályokra nézve meghatározza ez osztályok szel-lemét. A földműveléssel foglalkozó osztályok szelleme mindig konser-vatívabb, a többi egyéb gazdasági munkával foglalkozó, mozgéko-nyabb néposztályokénál. S valóban csodálatos, hogy egy természe-ténél fogva konzervativismusra hajlandó, agricol, nemesi társadalom, képes volt oly tisztán megalkotni a demokratikus állam formáit s ez által biztosítani a szabadelvű fejlődés föltételeit. De a ki azt követeli ettől a társadalomtól, hogy ép oly szabadelvű és demokratikus legyen, a demokratia és polgárság elemei nélkül, mint Nyugateurópa demo-kratikus és polgári társadalmi, az lehetetlent követel tőle. A magyar aristokratikus társadalom többet tett a demokratikus és szabadelvű fejlődés érdekében, mint Európa bármelyik aristokrátiája. Azt pedig, hogy még társadalmilag is lemondjon összeköttetéseiről, tra-dícióiról, ne követeljük tőle, mert ezt Európa egyetlen aristokra-tiája sem tette meg, egyszerűen azért, mert lélektani képtelenség. A nemesség lerombolta azokat a falakat, melyek a többi néposztá-lyokat az ország ügyeinek intézéséből kizárták. Most már megjelenhe-tik a politikai küzdelmek színhelyén a nemzet minden osztálya. Igen szép, ha az aristokratia egynek érzi magát a nemzet minden osz-tályával s a nemesség ennek köszönheti politikai súlyát és befolyását.

De mint egész a demokratia munkájára nem lehet hivatva s a ki a nemességtől várja a demokratia föladatainak megoldását, az könnyen csalódhatik. A demokratikus átalakulást csak a demokratikus elemektől lehet várni. Küzdjön a demokratia és polgárság s vívja ki magának a befolyást az államban. Demokratia még sohasem élt meg abból a támogatásból, melyben az aristokratia részesítte. Demokratia, mely nem áll a saját lábán, mely nem a maga erejének köszöni sikereit, nem bírja az állandó hatalom biztosítékait. A demokratia dolgát nem végezheti csak a demokratia. A formák meg vannak hozzá, töltsé be most már saját tartalmával ha bírja. Ámbár hazánkban eddig a nemesség volt a liberalismus és demokratikus eszmék úttörője és megvalósítója, mégis szívünkben óhajtjuk, hogy azok az elemek, melyek természetzerű képviselői a demokratikus elveknek, nálunk is mielőbb kifejlődjenek s csak tekintélyes polgári középosztály vállán nyugodjék a demokratikus állam épülete. Ha ez bekövetkezik, egy nagy lézag lesz kitöltve nemzetünk organismusában. Ez azt fogja jelenteni, hogy Magyarország gazdasági egyvoldalúsága megszűnt, hogy kizárólag földművelő nemzethől iparos és kereskedő nemzetté lett, hogy a gazdasági élet minden ágában tevékeny. A gazdasági átalakulás alapján végbement társadalmi átalakulás nagy lendületet fog adni a nemzet intellectuális és politikai fejlődésének. Az eddig elhanyagolt gazdasági ágakkal való foglalkozás új szellemi kincsek birtokába juttatja a nemzetet, kifejti képességeit, sokoldalúbbá teszi, mozgékonyabb lesz s az iparral és kereskedelemmel való foglalkozás által internationálisabb is. Az iparos és kereskedő osztály megszűnik idegen lenni, alkotó részévé válik a nemzet organismusának s ez által a nemzet képebbé válik idegen elemek beolvasztására. A nemzet gazdasági fejlettsége normális társadalmi viszonyokat fog létrehozni s a polgári elem gazdaságával s értelmi súlyával ugyanazt a szerepet fogja játszhatni, mint Nyugateurópa országaiban s befolyásával biztosíthatja a liberális és demokratikus szellem uralmát s az egészséges haladás feltételeit. S szerző kétségbe nem vonható igazságot mondott ki, midőn azt állítja, hogy a polgári elem kifejlődése nélkül nemzeti organismusunk csonka s hivatásának megfelelni képes nem volna. A mi aristokratiánk, mely fentartaná a múlt dicső hagyományait s tovább is küzdene szabadelvű szellemben a politika terén s egy erős, öntudatos nemzeti polgári osztály, ezek együtt lehetnek csak a nemzeti magyar állam szilárd alapjai. De talán szerző is elismeri, hogy ez igazság fölismerésével még nem jutottunk semmi gyakorlati eredményre. Szerző a mai társadalomnak, mely maga is történelmi fejlőd-

désünk s gazdasági viszonyaink eredménye s nem az ő hibája, mint az egyes emberé sem, hogy olyannak született a miben azt mondja, hogy alakuljon át, hogy nemzeti hivatását teljesítse. A mai társadalomnak e tanács keveset használ, mert annak megvalósítása, mit tanácsol, nem függ a mai társadalomtól, mert ez csak a megfelelő gazdasági átalakulás alapján következhetik be. De még az az átalakult társadalom sem lesz képes mindezt teljesíteni, a mit a szerző a mai fejletlen társadalomtól követel. Mert nincs ország, melyben oly ideális állapotokat találunk, mint azok, melyeknek létesítését szerző a magyar társadalomtól kívánja. Melyik nemzet mondhatja magáról, hogy valamely téren teljesen célhoz jutott volna, mely nemzeti eszméit teljesen megvalósította volna, hol van nemzet, melynek nem volnának meg nemzetiségi, felekezeti és osztályharczai? A német, olasz, belga, angol, francia, orosz nemzet életében teljes-e a harmonia mind e tényezők között? Nem látjuk-e ott is az elkeseredett küzdelmet, szakadást minden formában, a lappangó forrongástól a legvadabb erőszak kitöréséig? Miért rója föl bűnül mind e jelenségeket a magyar társadalomnak, mikor ezek ép úgy előfordulnak Európa minden nemzetének életében?

A szerző tehát igazságtalan a magyar társadalom iránt, midőn ezt a túlnyomólag földművelő társadalmat elítéli azért, hogy nem eléggé demokratikus szellemű, tudva azt, hogy e társadalomban hiányoznak a demokratia elemei s tudva azt, hogy egy agricol társadalom már természeténél fogva nem lehet demokratikus szellemű. De nézzük most már alapos-e szerzőnek az a vádja, hogy a magyar társadalom nem támogatja az államot a nemzeti hivatás teljesítésében? A ki a magyar társadalom szellemi mozgalmait ismeri, ép az ellenkező meggyőződésre jut. Először is kétségtelen, hogy a társadalom körében forrongó eszmék a nemzeti hivatás megvalósításáról, már évek előtt túlszárnyalták azt a praxist, melyet az állam hivatalos képviselői követnek. A társadalom érzi, hogy az állam szervezetlen, gyöngye és tehetetlen. S azért a társadalom nem tudva bevárni azt, hogy az állam nemzeti céljainak megfelelő szervezeteket alkosson, maga tesz kísérleteket e célok megvalósítására. Egyesületeket alakít a magyar faj s a magyar állam érdekeinek védelmére, a nem-magyar lakosság assimilálására; fáradozik, pénzt áldoz, hogy sikert arathasson. S e működésében mit tapasztal a társadalom? Azt hogy működése közben lépten-nyomon beleütközik azokba az akadályokba, melyeket az állam gördít eléje. A magyar társadalom befolyásos és tekintélyes elemei meg akarnák nyerni a magyar államnak a nem

magyar állampolgárokat s ezután beolvasztani a magyar nemzetbe. De ez a küzdő társadalom megdöbbenve azt tapasztalja, hogy az elidegenedés a magyar államtól oly nagy, sok helyütt a gyűlölet oly intenzív, hogy ezzel szemben a társadalom csekély eszközei nemcsak hatástalanok, de le kell mondani a reményről, hogy e hangulatokat más, mint állami eszközökkel megszüntetni lehessen. Az államnak nincs elég tekintélye; az állampolgárok nem látják benne azt a tényezőt, mely érdekeiket gondosan ápolja. Igazságszolgáltatásunk, közigazgatásunk s közoktatásunk állapota sok részben nem felel meg az ország érdekeinek. Azok a nagy eszközök melyekkel az állam másutt tisztelget és ragaszkodást ébreszt maga iránt, nálunk az ellenszenv és elidegenedés kútforrása; nálunk megingatják az állam alapjait, az állam uralmát s ellenséges indulatot keltenek a nemzet ellen, mely ennek az államnak fentartója s így megnehezítik az assimiláció munkáját, melyre a társadalom törekszik. Egy szóval az állam nem áll s nem is állhat földadatainak magaslatán, mert nincs kiépítve, nem rendelkezik a szükséges hatalmi eszközökkel nemzeti céljaink megvalósítására s meg van bénítva a particularismus szelleme által, melyet nem képes legyőzni s azért ha tesz is valamit, ez csak szórványosan, terv és következetesség nélkül, kisszerűen történik, hogy nagy hatást nem is várhatni tőle. A baj főkútforrása az állam hiányos szervezetében rejlik, mely megbénítja a legjobb akaratú kormányférfiú szándékait is. S a legnagyobb államférfiú tett a mi viszonyaink között az államnak oly szervezése, hogy lehetségessé tegye az igazi államférfiú nagyságot, s ne törpítse el s ne tegye képtelenné a nemzet kiváló férfait a nagyszabású, tervszerű cselekvésie. Az állam köréből kivesztek a magasabb szempontok s csakis a társadalom körében élnek még. Minden egyesület, mely nemzeti célok megvalósítását tűzte ki célul, elítélése az államnak, melytől e célok megvalósítását már nem várja s bizonyítéka annak, hogy a társadalom eszmék és nemzeti aspirációk dolgában ma magasabban áll az államnál. A társadalom a nemzeti hivatást tisztábban látja az államnál. De eszközei csekélyek. S hogy is volna lehetséges, hogy a társadalom védje sikerrel azt az államot, mely önmagát nem védi? Az állam védelmének eszközei egyedül az állam kezében vannak s ezek között a leghatalmasabb: saját hivatásának komoly teljesítése.

Azért a ki ma igazni akar nemzeti hivatásunk tudatának terjesztése érdekében, az ne forduljon a társadalomhoz. A társadalom át van hatva e tudattól s tényleg küzd nemzeti érdekeink megvalósításaért, de fájdalom nem rendelkezik a cél elérésére szükséges

eszközökkel. De a ki komolyan veszi nemzeti missiónkát, az fordúljon az államhoz. Győzze meg az államhatalom kezelőit s a particularismus képviselőit arról, hogy ebben az országban vannak magasabb érdekek, melyeknek megvalósítására senki más nincs hivatva mint az állam, mert csak ez rendelkezik a megfelelő nagy eszközökkel. A ki komolyan veszi nemzeti missiónkát, az tegyen szemrehányást azoknak, a kiknek kezében van a hatalom megszerezni a nemzeti céljaink megvalósítására szükséges eszközöket s kiépíteni az államot nemzeti céljainknak megfelelőleg, de ne ítélje el azokat a kik ezekkel az eszközökkel nem rendelkeznek s mégis erejükhöz képest lelkesedéssel, áldozatkészséggel igyekeznek pótolni az állam mulasztásait. A ki úgy jár el, mint szerző tette, hogy elítéli a tevékeny társadalmat, s magasztalja a tehetetlen államot, az álomba ringatja a hatalom kezelőit s megerősíti őket abban a hitben, hogy az állam már teljesítette kötelességét s elkedvetleníti a társadalmi lényezőket, a kik nemes célokért küzdenek. A ki ma e téren komolyan akar izgatni, azt csak abban az irányban teheti, hogy igyekezzék megérlelni azt az eszmét, hogy a magyar államot és nemzetet csak a magyar állam eszközeivel lehet föntartani s hogy a magyar állam e hivatásának csak úgy képes megfelelni, ha megszerezvük neki az eszközöket, melyek e célra nélkülözhetetlenek.

Ha szerző ebből a fölfogásból indul ki, ha kimutatta volna, mily szerep jut a nemzeti hivatás megvalósításában az államnak és társadalomnak, ha világosan kijelöli az eszközöket, melyek e két tényező rendelkezésére állnak, nehogy akár az egyik, akár a másik oly föladatok megoldásába fogjon, melyekhez megfelelő ereje nincsen s fölvilágosította volna az államot is s a társadalmat is, hogy minő viszonyban állnak egymáshoz s hogy az állam dönti el legfőbb nemzeti érdekeink sorsát s a társadalom csak segíti az érdekek megvalósításában: hasznos munkát végzett volna.

De szerző ezt nem tette. A társadalomtól oly föladatok megoldását követelte, melyekre ez képtelen; fölmentette az államot a nemzeti érdekek megvalósításától, mely erre egyedül képes, a helyett, hogy a nemzet figyelmét a bajok kútforrására irányozta volna, elterelte onnan s oly tényezőt illet vádjával e bajokért, mely őket elő nem idézte s nem is orvosolhatja és így munkájának nem lehet positiv szellemi eredménye. Politikai irodalmunkat nem gazdagította egy világos megvalósítható eszmével. Nemcsak nem világosította föl a nemzetet, hanem növelte közéletünk tényezőire nézve a fogalomzavart, melynek már úgy is bővében vagyunk.

GRÜNWALD BÉLA.

Biharország. Útirajzok. Írta K. Nagy Sándor. Második javított és bővített kiadás. Nagyvárad, 1884.

Minden esetre nagyon öröndetes s a szerzőre nézve nagyon biztató jelenség az, hogy a könyv első kiadása a megjelenés után azonnal elkelt, s hogy csakhamar második kiadása vált szükségessé. Ez azt bizonyítja, hogy Biarmegyének lakosai érdeklődnek szűkebb hazájok ismertetése iránt és szívesen vették az útirajzokat, melyek a megye nevezetességeit és természeti szépségeit feltűntetik. Bihar-megye nemcsak az országnak egyik legnagyobb megyéje, hanem egy-szersmind annak egyik legáldottabb része, melyre a természet pazar kézzel árasztotta kincseit. K. Nagy Sándor azért helyesen cselekedett, hogy az érdekes megyének egyes vidékeit leírta s hogy azt útirajzok alakjában tette. Az útirajzok általán véve könnyebb, kellemetesebb olvasmányúl szolgálnak, mint a rendszeres munkák; közvetlenebbül is szólnak az olvasóhoz.

Mint az előszóból értesülünk, az útirajzok nem terjednek ki az egész megyére; Nagyváradot egészen mellőzi s annak valamint a megye többi részének ismertetését másik külön kötetben ígéri a szerző. Az előttünk fekvő kötetben, 25 kirándulásban vagyis szakasz-ban a megyének keleti nagyobb felét írja le, Nagyváradról kirándúl éjszaknyugati irányban Berettyó-Ujfaluig, azután keletre és éjszak-keletre fordul Mező-Teleldre, az Érmellékre s a Rézhegységbe; Élesdről keletre folytatja útját a Sebes Körös völgyén fölfelé s bepil-lant a Jád völgyébe. A hegyes vidékről átngrik Szalonta vidékére s Tenke és Béel vidékeinek leírása után a Biharhegység völgyeit és barlangjait ismerteti, egészen Rézbánya vidékéig terjesztvén ki út-azásait. Különösen a történelmi tekintetben nevezetes helyeket írja le részletesebben s a régi emlékek, várak, templomok stb. leírásába a történelmi események említését is beleszővi. A természeti szépsége-ket és kincseket szintén főlemlíti az illető helyeken, s helyenkint igen sikerült tájleírásokat is közöl. Úti kalauzt akart írni az utazók számára, csak «rá akart mutatni Bihar megye vidékeinek szépségeire, barlang-jaira, természeti nagyszerűségeire, gyógyvizeire és történelmi emlé-keire». Kimerítő munkára nem vállalkozott. Azonban mégis a népet, a nép életét, szokásait, erkölceit, foglalatosságát, viseletét több figyelemben részesíthette volna. A kastélyok birtokosainak és a pa-poknak vendégszeretetét mindenütt tapasztalta s minden alkalommal emlegeti, itt-ott megemlékezik az oláh pá-ztorokról is, de a néprajzot,

úgyszólván, egészen mellőzi. Ohajtjuk, hogy nemsokára a könyv harmadik kiadása is szükségessé váljék, s hogy a szerzőnek alkalma legyen azt még inkább javítani és a nép életének megismertetésével is kibővíteni.

Egyszersmind azt a tanácsot adjuk a szerzőnek, hogy óvakodjék a túlzásoktól, mikor a vidékek szépségeit és nagyszerűségeit akarja feltüntetni. Se a Fekete erdő, se a Bihar hegység és Királyhágó hegyeit meg völgyeit nem lehet Svájcz havasi világával összehasonlítani, Biharországban nincsenek »égbe nyúló« hegyóriások, nincsenek »szédítő« mélységű völgyszakadékok, de igenis vannak kellemes, festői, sőt regényes vidékei, milyenek a középmagasságú mészkő- és trachit-hegységekben szokásosak s milyenek a felföldi hegyes megyékben és Erdélyben éppen nem ritkaságok. A nagyítás néha többet árt, mintsem használ. Minden vidéknek meg van saját szépsége, Bihar hegyes vidékei a magok nemében szintén szépek és érdekesek, de a magas hegyi vidékek külön nagyszerűségével nem mérkőzhetnek. Különösen érdekesek a Biharhegység barlangjai is, ámde ezek nem olyan nagyon ismeretlenek, mint a szerző gyaníttatja. Hunfalvy Jánosnak *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása* című munkában (II. kötet 280 s köv. l.) nagyon részletesen vannak leírva; valamint általában Biarmegyének természeti sajátosságai a szakemberek előtt korántsem egészen ismeretlenek. Az sem áll, a mit szerző az előszóban mond, hogy a földrajzok nagyon keveset és főlétesen foglalkoznak Biarmegyével; de igenis áll az, hogy hazánkban kevesen ismerik a földrajzi munkákat. Volnának mind német mind magyar munkák is, a melyekből megismerhetnék Bihar kincseit; de ki olvas nálunk geographai vagy geologiai szakmunkát? S ki utazik nálunk azért, hogy ismereteit gyarapítsa, hogy az ország vidékeit magismerje? A magyar ember nem azért teremtett, hogy hegyekre mászkáljon, ásványokat, állatokat, növényeket gyűjtögessen vagy népszokásokat tanulmányozzon. Ha már helyéből kimozdúl, mulatni, szórakozni akar, nem pedig fáradni és izzadni. Mit törődik ő a természet szépségeivel?

Ha volna egy kis utazási hajlam és kedv, ha volna érzék a természet szépségei és gyönyörei iránt, akkor éppen Biarmegyében már keletkezhett volna a Kárpátgyelet egyik fiók-osztálya. S ha K. Nagy Sándor úr komolyan akarja, talán sikerül neki Nagyváradon ily egyület alkotnia. Van ott és Debreczenben elég szellemi erő, hogy utazási és honismertető egyesület létesülhessen és sikerrel működhessék. Az ily egyesület előmozdíthatná a külföldiek utazásait

is. A mint most áll a dolog, külföldi utazó társaságnak nem igen lehetne ajánlani azt, hogy Váradon túl menjen s a vasútról letérve a hegység félreeső völgyeit keresse föl. Valameddig az utazók, az idegenek kénytelenek a papok és földesurak vendégszeretetéhez folyamodni, különben pedig semmi kényelmet sehol nem találnak, mindaddig nem remélhetjük, hogy az utazók száma növekedjék. Ezeket csak közbevetőleg emlitem meg.

A szerző nagyon hajlandó a nagyításokra; nemcsak táj-leírásaiban szereti a túlzott jelzőket, hanem más tekintetben is néha messze elhajítja a súlykot. A hagymádfalvai urodalomhoz tartozó Czigányvölgyben aszfalttelepre és kőolajra akadtak, őt budapesti ember bérelte ki 30 évre, s most — ezt írja a szerző mind az első mind a második kiadásban — « a tudományszomj és szenvedély megfeszített szorgalmával igyekeznek, hogy mielőbb egy virágzó gyárat állítsanak oda, mely az amerikai kőolajat rövid időn ki fogja szorítani Európából és virágzásra fogja emelni Hagymádfalvának szép, de szegény vidékét s Bihar-t nevezetesebbé teszi, mint volt Mén-Maróth korában.» — Igen nagyon sajnálom, hogy ezeket meghagyta szerző a második kiadásban is, mert ez a néhány szó nagyon dicséri ugyan az ő hazafias indulatát, de éppen nem tesz fényes tanúságot az ő kritikai szelleméről és alapos tudományáról is. Nagyon fog örülhetni Apáthy vegyész úr s az őt budapesti vállalkozó, ha a Czigányvölgyben fölállított kőolajgyár csak Bihar- és Hajdúmegyéknek is fedezni fogja szükségleteit; arról hogy az amerikai vagy a Baku mellett találkozó orosz kőolajt Magyarországból, vagy éppen Európából ki fogja szorítani, csak igen naiv ember álmodozhatik. — Azután ha K. Nagy Sándor úr Bihar-megyét csak oly nevezetessé és híressé akarja tenni, mint volt Mén-Maróth korában, akkor mostani nevezetessége és híre is nagyon el fog homályosodni; mert Mén-Maróth sohasem élt! A chazarok vagyis kozárok sohasem fordultak meg Magyarországon, itt soha semmiféle fejedelemségek nem volt. De még oláh ember sem élt Arpád idejében Biharország hegyein és völgyeiben. Kár azért keresgélni Bihar várát, mely a Mén-Maróth székhelye volt; mert ez csak a légben tündökölt, az csak a jó Anonymus ábrándja és káprázata. Ha régi várak helyeit és történeteit keressük s föl akarjuk deríteni, mindenekeelőtt a kritika szövétnekét kell meggyujtanunk, különben úgy eltévedünk, mint az eltéved, ki a bihari barlangba merészkedik bemenni kalauz és fáklya nélkül. Hunfalvy Pál legújabbán ismét mutogatja a *Nemzetben*, miképen csinálódik a história s újlag is bebizonyítja, hogy Anonymus meséi minden históriai alap nélkül

szűkölködnek. Azért rhabon-bánt se keressen Biharban K. Nagy Sándor, a rhabon-bánok csak a *Csiki krónika* agyrémei; ezeket hagyja meg Orbán Balázs számára. Különben folytassa munkálkodását és fejezze be Biharmegyének ismertetését. —s.

Das preussische Beamtenthum unter Friedrich Wilhelm I. und während der Anfänge Friedrich des Grossen, von S. Isaacsohn, Dr. phil. Berlin, 1884. XII, 412 lap.

A porosz hivatalnok-osztály története méltó tárgy egy porosz történetíró tollára: mindig érdemes azzal foglalkozni, a miben valamilyen nemzet nagyra vitte. Magyar historicus nem foglalkozhatik eléggé a hadügy történelmével; mert nemzetünk az emberi tevékenységnek épen ez ágában vitte legtöbbre, saját földje szülöttével, a könnyű lovassággal oly remek mintát adván az emberiségnek, melyet utolsó porczikájáig másolni törekedtek világszerte. Viszont a porosz a hadügy több részében s nem kevésbbé hivatalnok-seregével állított követésre méltó példát a világ elé.

Ily minták alkotása egy-egy nemzet eredetiségének s benső erejének fokmérője. A ki tehát e példányszerű institutiókat ismereti, az egyúttal azon legjellemzőbb oldaláról mutatja be nemzetét, mely helyet szerzett annak az egyetemes történelem nagy tényezői között.

Isaacsohn e szerint jól választotta volna tárgyát, annyiival is inkább, mert e szép témáról tudtunkkal eddigelé csak egy értekezés jelent meg. *) A tárgyválasztás azonban nemcsak a tárgy természetén, de még inkább azon fordul meg, hogy minő arányban áll az író egyénisége tárgya méreteihez. Van a ki apró események szűk körében tud uralkodni az adatok fölött; ellenben nagy dolgok előadását nem bírja meg tehetsége. Gyöngé ember kezében csak teher a buzogány, az erőseben hatalmas fegyver. Isaacsohnról szólva: ő nagyobb buzogányt kapott kezébe, mint a mekkorát föl tud emelni. Főadata az lett volna, hogy a porosz hivatalnokság nagy történetéből megragadó képet állítson szem elé, s tegye azt tanulság forrásává a jelen és jövő nemzedék számára.

Ámde Isaacsohn csak szorgalmas ember, s nem kiváló író.

*) Schmoller: *Der preussische Beamtenstand unter Friedrich Wilhelm I.* Megjelent a *Preussische Jahrbücher* XXVI. kötetében.

Kezében ez a gyönyörű tárgy, mely nagyszerűségénél fogva nagy compositiót igényelt volna: regesták gyűjteményévé törpül. Szerzőnkben az írói tehetségből csak annyi van meg, hogy világosan tud írni, s e részben ki is válik a többi éjszak-német író ködös birodalmából. De egyáltalában nem adatott neki művészi érzék, s ez, valamint szűk látköre okozza főként, hogy ő mindig csak hűségesen ballag adatai nyomában, de nem tudja azokat kellőleg érvényre emelni s megvilágítani a csoportosítás, összehasonlítás és színezés művészetével.

Így esik, hogy jelen munka voltaképen földolgozatlan munka, melyet az író földolgozott munka gyanánt tett közzé. A szerzőnek e művére fordított írói tevékenysége abból állott, hogy fölkeresett mindent, a mi tárgyára vonatkozik, s komoly kritikával megrostált adatait szorgosan kipécézett rendszerbe szedte. Így állott elő ez a munka, mely két szóval jellemezve: rendszerezett adat-gyűjtemény.

Szerzőnk külön fejezetben szól I. Frigyes Vilmos udvaráról, a titkos államtanácsról, a hadseregről a mennyiben az a polgári hivatalnok-osztályra befolyást gyakorolt; továbbá az igazságszolgáltatásról, a kamarákról, a biztosságokról, a főszámszékről, s mielőtt átmenne a Nagy Frigyes alatti állapotok ismertetésére, egy nagy fejezetben adja elő a General-Directorium szervezését. E hat szakaszra osztott fejezetben egy igen nevezetes, eddig ismeretlen tényt állapít meg a szerző. Azt nevezetesen, hogy Frigyes Vilmos a General-Directoriumot nem oly gyorsan alkotta meg, mint a hogy eddig gondoltuk. Isaacsohn kimutatja (118., 119. l.), hogy egy egész évig, 1721 őszétől 1722 végéig tartott, míg a király elhatározásra tudott ez ügyben vergődni. Addig pedig tanácskozott bizalmas embereivel, kísérleteket tett s terveket kovácsolt szakadatlanúl. Beletelt egy esztendő, míg elháríthatta a lépten-nyomon felötlő akadályokat, s tisztába jöhetett az intézmény körvonalaival. S csak mikor már idáig jutott, akkor hajtá végre az intézmény megtestesítését azon rohanó gyorsasággal, mely természetében gyökerezett.

Az említett keretekben szerzőnk kizárólag a porosz hivatalnokságot ismerteti, s illetén szakszerű fölfogása mellett, nem is érinti az egykorú hivatalnok-világ viszonyait a szomszéd államokban. Pedig a párhuzamokra, legalább nézetünk szerint, általában minden történeti munkánál, de kivált institutiók történeténél okvetetlen nagy szükség van. Párhuzamok nélkül nem tudjuk mihez mérni, s ennél fogva megmérni, az illető intézmény emelkedettségi fokát. Haladás, fejlettség relativ fogalmak, s nem elegendő a haladást dicsőíteni, ha-

nem be is kell bizonyítani, hogy a tárgyalt intézmény csakugyan különb és mennyiben különb az egyidejűleg más, főkép szomszéd országokban működésben levő hasonló intézményeknél.

Nem mondhatnók, hogy szerzőnk Frigyes Vilmos föltétlen bámulói közé tartoznék. A porosz hivatalnok-osztály nagy alkotójában, a kormányzati fényes tulajdonok mellett meglátja az árnyékot is. Nem leplezi a hivatalnok-sereg hibáit sem. Nem hallgatja el, hogy az ármánykodás a nagy király alatt is otthon volt a bureaukban. Ezzel ugyan nem mondott valami nagy újságot, mert ezt méltán föltehattuk volna a priori, miután az intriguát általában mindenütt többé-kevésbé maga a hivatalnok-élet természete hozza magával. De mindenesetre elismerésre méltó, hogy szerzőnkben. porosz létére, midőn Poroszország legnagyobb dicsőségeinek egyikéről értekezik: sehol nem nyilvánul a szinte közmondásossá vált porosz dicsekvés.

Megesik azért rajta, hogy hősét itt-ott olyasmieért magasztalja, miben annak egyéb érdeme nem volt, mint hogy conserválta a régi állapotokat. Nála azonban ily dícséretnek sem erednek hányavetiségből, hanem inkább megint csak látköre korlátoltságának rovandók föl. Így midőn külön fejezetben szólva Frigyes Vilmos fáradozásairól az önálló polgári elem megteremtése körül, első sorban azt emeli ki (154. l.), hogy «a posztógyártásban az anyag jósága, mértéke, alakja s színére nézve kiadott határozatok lelkiismeretes megtartása végett, magok a posztógyártók közül úgynevezett nézőmestereket (Schaumeister) alkalmazott, kik a posztót, mielőtt további földolgozás végett a kallóba kerülne, megjegyezték s bélyeggel látták el». Ebből s a következőkből még inkább, az tűnik ki, hogy a nézőmesterek is Frigyes Vilmos creaturái, holott a nézőmesteri állás körülbelül egy idős a czéhrendszerrel. A czéhek mindenkor nagy ügyelettel voltak társaságuk becsületére, s készítményeik solidságára. A hardwigki gyapjútakácsok 1360-ban kelt szabályaiban a portékák szemlő alá vétele a nézőmesterek által, már mint régóta divatozó szokás említettik. Szintén e korból a soesti, s 1412-ben a bécsi posztósoknál fordul elő a posztó-szemle.*)

Hajdan ez intézmény nálunk is fönnállott. XVI—XVII. századi magyar czéhszabályokban a Schaumeisternek látómester a neve (csak a csetneki takácsok 1697-iki articulusaiban: nézőmester), kinek kötelessége volt próbaszedés végett meglátogatni (zu beschauen) a

*) Dr. Mascher: *Das deutsche Gewerwesen*. Potsdam, 1866. S. 257.

mívesek készítményeit. Ha a portéka szabályszerűen készült, a látómester próbával látta el, melyhez aztán a városi hatóság is bélyegével járult. Ha pedig a portéka nem felelt meg a czéhbeli rendtartás követelményeinek: próbamaradság azaz pénzbírságban való elmarasztalás volt az első- és másodfokú büntetés, harmad ízben pedig kicsapátás, műszóval élve, hogy a mester a czéhtől üres legyen.*)

Mi ez intézményt a czéh-rendszerrel együtt kétségkívül a németektől vettük, a németek pedig Németalföldről. «A szemléző-intézetek (Schauanstalten) — így olvassuk az idézett német ipar-történeti munkában — Németalföldön támadtak, hol a nép jólétét a posztógyártás szembeszökően emelte, s a hol a műhelyek jó hírnevét a posztószemlék (Tuchschauen) által iparkodtak megtartani. E végből a posztógyártók rendszabályaikban meghatározták az egyes darabok hosszát, szélességét, minőségét. A szemléző-intézet bélyegével ellátott minden darab posztót minden nehézség nélkül el lehetett adni, mert annak jó minőségéről kezekedett a nyilvános hatóság bélyege.»

Azon lábrakapott, s nemcsak Isaacsohn, hanem Förster sőt Roscher által is hangoztatott állítás tehát, hogy Frigyes Vilmos találta volna föl a nézőmesteri intézményt: határozottan téves, s onnan ered, hogy az ipartörténetet, főkép a czéhek minntüait, még nemzetgazdák sem ismerik eléggé. Nem Frigyes Vilmos teremtetete ezt az intézményt; ő csak a meglevőt tartotta fönn, s hozta szoros kapcsolatba a közhatóságokkal. Nem kell nála e részben is különös érdemeket keresnünk, a mint szerzőnk teszi; mikor egyéb téren úgyis elég kiemelni való eredeti alkotásával találkozunk. S mindennek fölött nem kell ezt az intézményt a poroszországi önálló polgárság alakulásának egyik legkiválóbb tényezője gyanánt szerepeltetni. A porosz polgárság előállításának más, sokkal egyetemesebb oka, Frigyes Vilmos öszszes ipar- s kereskedelem-ügyi politikájában lelhető föl, melynek nemcsak célja, de elért eredménye is a közjólét volt, s az általános jólét mindenhol szükségszerűleg megteremti a független polgárelemet.

Még csak annyit említünk, hogy szerzőnknek szándéka volt a porosz hivatalnok-osztály történetét a XIV. századtól 1810-ig megírni. De e kötettel, mely az egész munkának harmadik darabja, bezárul a mű, mert Isaacsohn Siegfried, alig harmincznyolcz éves korában, örök nyugalomra tért. Csekély tehetségű író, de komoly, lelkiismeretes történetbúvárt vesztett benne Poroszország. B. A.

- *) Ballagi Aladár: *Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve*. Buda-Pest, 1884. 11., 31—34., 141., 157. l.

Kossuth és a megye. Válasz Kossuth Lajosnak. Írta Grünwald Béla. Buda-Pest. Kiadja Ráth Mór. 1885.

E kis füzetben a szerző több hírlapban és különböző alkalmakkor közzé tett cikkei adta ki újra, melyek mind a megyei intézményről szólnak, különös tekintettel Kossuthnak ez intézményt dicsőítő fölszólalásaira. Kossuth még mindig oly rajongással szól a megyéről, mint 1848 előtt. Neki a megye még most is oly intézmény, melyet a gondviselés védelmül adott a nemzetnek az államhatalom ellen. És noha a magyar génus megtöretését látja benne, mégis egyidejűleg magasztalja az angol önkormányzattal, mintha a kettő között semmi lényeges különbség nem volna és mintha hasonló idegen intézmények magasztalása által még lehetne a megye dicsőségét emelni, a megyéét, mely unicum az összes emberi intézmények között s a melyről egyszer azt mondta Kossuth, hogy a hozzá való «intuitivus igazskodás, valamint az istenség iránti hit, gyámokokra nem szorúl.»

E nézetek ellen Grünwald épen oly hévvel küzd, mint egykor Szalay és Csengery *Pesti Hírlapja*. Kifejti, hogy a normalis erős államhatalom nem egyértelmű a szabadságnak és önkormányzatnak megsemmisítésével, míg másrészt azon önkormányzat, mely a mi megyénken alapúl, minden inkább, mint a szabadság biztosítója. Nem volt az 1848 előtt sem, a megye legnagyobb virágzása korában, legalább nem oly szabadságé, mely tűrhető volna a modern állam szervezetében. És vajon miféle szabadságot biztosít ma a megye? Őszintén szólva szabadságot ad a rossz közigazgatásra és néhol némi súlyt kölcsönöz az államellenes izgalmaknak. Kossuth azt mondja, hogy a tisztviselők kinevezése a «világtörténelem kiáltó tanúsága szerint a corruptió forrása és jellemmérgező». Ha ez igaz, úgymond Grünwald, «akkor Magyarország választott megyei tisztviselőinek, a törvénytisztelet, részrehajlatlanság s az erkölcsi tisztaság példányképeinek kellene lennie, ellenben Európa összes civilizált polgári szabadságot élvező államainak kinevezett bírái s közigazgatási hatóságai a jellemtelenség és corruptió posványában volnának elmerülve. Pedig a tények mást bizonyítanak. A mi választott tisztviselőink legnagyobb részét a függés a kortesektől, a helyi és személyes érdekek és pártok szolgálivá aljasítja, mi által képtelenné válnak a közérdek ápolására, a törvények részrehajlatlan végrehajtására azokkal szemben a kiktől existenciájuk függ.» Már pedig — így concludál Grünwald — a hol nincs

független jurisdictió a közjog terén, ott a törvény és jog nem uralkodik, a hol pedig a törvény és jog uralma nincs biztosítva, ott nincs egyéni szabadság.

Ezek főbb pontjai a Grünwald polémiájának. Örömmel olvastuk azt, nemcsak, mivel magában véve is ügyesen van írva, hanem mivel napjainkban némileg szokatlan jelenségnek hiszszük. Igen is kiábrándult doktrinairek lettünk. Ülünk a jobb, vagy a baloldalon, abban szépen megegyezünk, hogy eszméink vagy eljárásunk gyakran meghazudtolják a jelszavakat, melyeket zászlónkra írtunk, hogy jól tudjunk rejtegetni elveinket, vagy átideologizálni a már kimondottakat a szerint, a hogy állásunk vagy népszerűségünk pillanatnyi érdekei kívánják. Ily körülmények között szívesen olvasunk oly cikkeket, melyekben a szerző egy tapasztalataiból és tanulmányaiból merített nézetet oly népszerű férfiúnak, minő Kossuth, népszerű elvei ellen védelmezni bátorodik.

Mert a Kossuth elvei népszerűek. Boldog Magyarország még jó ideig fogja épségben látni a mai megyét választott tisztviselőivel és nehézkes szervezetével. Grünwald nem akarja megsemmisíteni a megyét, csak azt akarja, hogy csupán helyi feladatok megoldására szoríttassék a gazdasági kulturális és philanthropicus önkormányzat körében. Az állami közigazgatás teendőit és a közjog hatósági kezelését kinevezett tisztviselőkre kívánja bízni. Vajon így jobbra fordul-e minden, kérhetné-e egy scepticus? Végre is a rendszer nem minden és minden attól függ, hogy minő emberek állanak szolgálatában? Az igazságszolgáltatás is kinevezett tisztviselőkre van bízva s mégis néha — de nem írjuk le tovább scepticusunk elnevezését.

Grünwaldnak mégis igaza van. A kinevezési rendszer mindent megfontolva több garantiát nyújt, mint a választási, arra nézve, hogy a közigazgatás legfontosabb teendőit értelmes és lelkiismeretes férfiak fogják végezni. Hogy mikor fog-e a rendszer életbe lépni, nem tudjuk, de hogy addig is, míg életbe lép, a mai megye nem fog újra fontos politikai szerepet játszani, mint Kossuth óhajtja, az már körülbelül bizonyos. Grünwald igen erősen veri vissza Kossuthnak ily értelmű fejtegetéseit. Grünwald szerint a megye hasztalanul próbálna politikailag szerepelni. Nem hallgat rá senki. A parlament bármely tagjának több befolyása s tekintélye van a közvélemény előtt, mint egy megyének. A megye egy hitelt veszített tényező.

Eddig Grünwald. Őszintén megvallva, szeretnők, ha minden idézett szava kétségtelen és általános igazságot hirdetne. De különös, hogy a «hitelt veszített tényezőnek» nem csekély politikai befolyást

akartak szerezni oly férfiak, a kiket Grünwald barátjainak és elvtársainak nevez.

a.

Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos Repertoriuma. Történelem és segédtudományai. Készítette Szinnyei József, a budapesti egyetemi könyvtár első őre. Második kötet. Hírlapok 1731—1880. I. rész. Buda-Pest. Az Athenaeum társulat könyvnyomdája, 1885.

Hogy mily munkába került e könyv elkészítése, arról tiszta fogalmat nyújt néhány sor idézet a szerző előszavaiból: «nemcsak a régi hírlapok» — úgy mond Szinnyei — «hanem az újak is csak hiányosan vannak meg könyvtárainkban. sőt a meglevő évfolyamok is egytől egyig csönkák; így először constatálnom kellett a hiányokat, csak azután egészíthettem ki egy ugyanazon évfolyam czéduláit két-három könyvtár példányaiból, de így sem tudtam mind teljesen összeírni, mert még a vidéki városok könyvtáraiban sem találtam az illető provinciaális lap teljes példányát, néhol még töredékét sem.»

Azért a hírlapok repertoriumát csak 1880-ig terjesztette ki a szerző. A könyv tartalmát legjobban számokból ismerhetjük meg. 172 hírlapnak 999 évfolyama van földolgozva e műben; ezekből 28,283 cím került ki, melyek tudománysszakok szerint osztályozva, az egyetemes történelem, továbbá a hazai történelem és segédtudományaik osztályába 2810 cím jutott, az életrajzok 6051, életrajzi adatok 4048, helyrajzok 1310, földrajz és utazások 4556, archaeologia 760, oklevelek 1645, művelődéstörténet 2732, irodalomtörténet 3829 és egyháztörténet osztálya 542 címet foglal magában.

Az ily nemű repertorium egyedül áll a világirodalomban, mert a nagyobb nemzetek hírlapirodalma oly óriási, hogy azok visszariadtak a költségtől és munkától, a mibe ily repertorium elkészítése kerül. Nálunk ez inkább volt lehetséges, noha szintén nagy munkát kívánt. De e munka nem fog kárba veszni. Szinnyeinek eléggé nem méltányolható szorgalma és ügyessége sok terméketlen fáradozástól kiméli meg a tudomány művelőit és így nagy mértékben gyorsítja és élénkíti a szellemi munkásságot.

—d.

NE HALLJA HÍRÉT AZ ANYJÁNAK.

Regény.

Első közlemény.

I.

Egy fiatal ember fölkerül a fővárosba.

Néhány évvel ezelőtt valami Bodrogh Adorján nevű fiatal ember költözött be egy újonnan épült négyemeletes házba, épen szemközt a nemzeti múzeummal.

Honnan került ide? Senki sem kérte. A második emelet szögletén bérelt ki két szobát; csinosan, kényelmesen bebútorozva s a szállásbért pontosan fizette. Csöndesen, visszavonultan élt; ebédre, vacsorára vendéglőbe járt, a ruhatisztítást és szobatakarítást a házmesterné végezte. Vendégek, jó pajtások nem mutatkoztak nála s ha otthon volt, olvasott, vagy zongorázott páratlan kellemmel, kitünő művészettel és rendkívüli tökéletességgel. A háznál rendszeren csak a szép zongoramesternek neveztek.

Ámde csalódtak. Az ifju nem adott leckeórákat: egyedül maga gyönyörködött játékában. Külseje is azt mutatta: talán úrnak született hajdanában. Most meghúzódva él: de ki tudja, mi lehet még egykor belőle e mai csodálatosan forgandós nagy világban.

Beszéljünk tehát ez ifjúnak származásáról.

Jó minapában, ezelőtt mintegy húsz esztendővel, mindenki ismerte Bácsmegyében Bodrogh Dániel urat és az ő szép fehér kastélyát a hársfák és sudar jegenyék lombozata között.

Ha Dániel úr kiült házának nyílt tornáczára nagyokat pipálni, büszkén beszélt a szellel s azt mondta neki: tessék

széthordani a füstöt, merre kedve tartja, míg a tizenhatezer holdnak határát megtalálja !

A család krónikája szerint a Bodrogh urak az egykori Bodrogmegyének majdnem felét bírták. A nagy uraságnak ugyan a török világ véget vetett, de a szultán hadainak kivezetése után az akkor élő Bodrogh Ferdinánd tanácsosúr (híres labancz) nagyon is sokat bízott minden időben tanúsított «tántorithatatlan hűségében» és épen nem tartotta szükségesnek a «neoquistica commissio» hírheft elnökét, tekintetes és nagyságos Grasalkovich uramat kellő módon megkenni s így történt, hogy a veszett fejszének csak a nyele került meg ! az óriási latifundium helyett, tizenhatezer holdas aprólékos kis királyság.

Valami jobb kézben ez aránylag kisebb birtok is többet érhetett volna, mint hajdan II. Ulászló idejében a felmegye : Dániel úr azonban teljes életében haszontalan léha fráter volt. Egyedül arra törekedett, hogy versenyre keljen a leggazdagabb mágnásokkal s minden ismerőseit legyőzze a fényűzésben és pazarlásban. Körötte minden pusztulásnak indúlt : de ha hiú vágyait kielégithette, egyébbel nem gondolt.

1860-ban, a midőn bölcse conservatív uraink a királyi udvari kancellária helyreállításával akarták a magyar ember szemét kiszűrni, Bodrog Dániel urat megtették királyi tanácsosnak. Ezzel csak hivatalosan kapta meg a «nagyságos» czímet, melyhez, a társadalmi körökben, születése óta, szokva volt.

Fél év múlva sok utánjárás és költekezés mellett «a haza és közjó szolgálatában szerzett érdemei következtében» földíszítették őt a vaskoronarend nem tudom hányadik osztályú keresztjével. Ekkor már csak egy ötven krajczárral ellátott folyamodásába került, hogy megérje életének legdicsőbb napját, melyben a koronázott király, kifogástalan jogszerűséggel fölemelje őt a magyar bárók sorába s megadja neki a született törvényhozók magasztos jogát.

1867 nyarán épen útra készült, hogy elfoglalja helyét a főrendek házában, a midőn a régtől minden számítás nélkül folytatott életmód következményei, mint föltornyosodott habok, szürkülő feje fölött összecsaptak.

Előbb csak a régi s még tisztességes adósságoknak fizetetlen kamatai gyűltek rakásra. Következtek a bepörlések s

a tökefölmondások. Majd belemerült a lejárt váltók kelepczéjébe, míg végre hajmeresztőleg uzsorás kölcsönök fölszedegésével igyekezett ronsolt háztartásában pillanatnyi enyhülést szerezni.

Szerencséjére, megszorult emberünk talált a fővárosban egy Spitz Mór nevű bankárt, a ki a legesábitóbb ígéretek mellett arra ajánlkozott, hogy a méltóságos báró úr penzügyeit rövid időn tisztába hozza.

És a merész vállalat fényesen sikerült. Bebizonyult, hogy Spitz Mór ő nagysága csakugyan elsőrendű pénzügy-lángész a hazában.

A báró úr gondtalanul élt két évig és kereskedelmi pontossággal megkapta egykori jövedelmének negyed részét. Ha pénz kellett, Spitz Mór úr rögtön előleget adott. Ezalatt pedig a birtok gyönyörűen tisztult az adósságból.

Igaz, hogy e szellemes operatio alatt minden lépten egy pár ezer hold az ősi jószágból idegen kézre került: de végre is, a mi megmaradt, arra egy krajezárnyi adósság sem volt betáblázva.

Megmaradt pediglen összesen, 600, mondd hatszáz hold első osztályú szántóföld és egy kis ház, melyben ezelőtt a hatalmas uraságnak egyik ispánja lakott.

Mikor a báró úr feleségével és Adorján nevű tíz éves fiacskájával e házba beköltözött, egyidejűleg Spitz Mór ő nagysága is megtartá fényes bevonulását az ősi kastélyba: mert hát mindenféle nevek alatt mindig ő volt a titkos vásárló, ha a birtokrészek eladásra kerültek.

Meg nagyobb veszedelmek is következtek; mert meg van írva, hogy a szerencsétlenség soha sem jár egyedül. E régi szabály igazsága most is bebizonyult: a mélységbe zuhant családfő egyszerre kezdett gyöngülni, elsoványodni és betegeskedni.

Ilyen inségében épen arról gondolkodott, vajon hány ezer forintnyi kölcsönt lehetne a bajai takarékpénztártól a hatszáz holdacsákra fölvenni, a midőn az eddig mutatkozó betegség fenyegetőbb fordulatot vett s a báró úr egy zivataros éjjel azt álmodta, hogy ilyen bajban még meg is halhat az ember!

Természetes, hogy reggelre fordulván az idő, midőn feljött a vigasztaló nap, azonnal kiverte fejéből az ilyen hiábavaló képzelgéseket. Sőt a kávé szörpölése között, nevetközve mondá:

— Bolondot álmodtam : pedig ma jobban vagyok, mint tegnap. De ugyan mit is csinálnátok ti ketten e világon, ha én időm előtt meg találnék halni ?

A nő egész testében megreszketett és fiát karjai közé zárta.

— Lásd édesem — folytatá a báró — mégis jó gondolatom volt örökösöm számára a bárói rangot megszerezni. Olyan országban élünk, a hol a legszegényebb mágnásnak is biztosabb jövője van, mint a leggazdagabb közönséges nemesnek. Mikor én házasodni jártam, apák, anyák csak azt kértek, hány holdra viszem leányukat ? A báró pedig csak azt feleli : báró vagyok s még a pokolban is báró maradok.

A nő hallgatott. Elvette hangját tegnap este az orvos, a midőn távozott s az előszoba ajtajánál valami nagyon gyanús szót talált kiszalasztani. A tizenhatezer hold előtt talán kimeletesebben beszél vala, de hatszáz holddal szemközt nem tartá érdemesnek rejtélyekben beszélni.

— Lásd édesem — folytatá a beteg s letevő égő pipáját, mely kivételkép éppen ma sehogy sem akart neki ízleni — Adorján a legszebb fiú az egész alföldön. Ez egyszerre sok is Isten áldásából. Melyik lány nézi szemét, száját, orrát annak, a kit úgy mutattak be neki, hogy báró !

— A czímhez, még más is kell — felelt a nő — ész, szív, lélek, ízlés és nemes jellem. — Ezt mondvá, megcsókoltá gyermeke homlokát. — Menj a másik szobába, fiacskám s tanuld a zongorán azt a nehéz újj-gyakorlatot, melyet tegnap mutattam.

A midőn ketten együtt maradtak, ismét a férj vette föl a beszéd folyamát.

— A mi a jó nevelést illeti, ebben nem lesz hiány. Mihelyt jobban bírom csontjaimat, viszem a fiút Bécsbe, valamelyik katonai nevelőházba.

— Katonának neveljük ezt a szelid természetű fiút ?

— Katonatisztnek. A szép egyenruha s a bárói rang valóságos generalis kulcs, mely minden leányszívet, minden vas pénzszekeányt megnyit. Ha a szép fiú báró, csak egy csillag legyen a kabátja hajtókáján, tetszése szerint válogathat a leggazdagabb örökösök között. Valami sűgja fülembe, hogy Adorján menyasszonyának hozományával még visszaszerezhetjük a Bodrogh urak ősi birtokait.

— Én csak azért sajnálnám a katonai nevelést, mert ezzel gyermekünknek legszebb természeti hajlamát hagynók parlagban elenyészni

— Miről beszélsz?

— Mindig csodáltuk Adorjánunk kiváló tehetségét a zenere. Korához képest valóságos kis művész.

— Nem értelek. Csak nem akarsz talán az én kis bárócskából Lisztet vagy Rubinsteinet nevelni?

— Csak azt hiszem, hogy a szép zene a legalkalmasabb nyelv arra, hogy a mit szóval még nem bátorkodunk kifejezni, azt két érző lelek teljesen megérthesse. Ha már fiunk nem gazdag, ki tudja, talán épen zenei tehetségének köszönheti egykor, ha megnyerhet egy nemes érzelmekre fogékony szívet.

— Regényekbe való képzelődés. Pesten láttunk ilyen színművet. A gazdag lányt el akarja venni az alispán, a menyasszony pedig a vőlegény jelenlétében omlik a klavir-meiszter karjai közé.

— Emlékezzél vissza első boldogságunkra. Hiszen nem is oly régen történt. Mily elmélyedve hallgattad lánykoromban, ha eljátszottam előtted Beethoven egyik szonátáját. Azt hittem akkor, hogy a mit a dallamok kifejeztek, azoknak titkos bűvös értelmét mindketten éreztük.

— Ebben igazad van: de ne feledd, hogy ha szép is volt a te hosszú szonátád, még szebb volt a két kéz, mely azt lejátszotta. A leggyönyörűbb pedig a kis lány maga, a ki mellett, ha ülhettem, le nem írható boldogságot élveztem.

— És en nem voltam gazdag lány. Oh, hadd meg azon édes hitemet, hogy gyarló művészetemnek is köszönhetek valamit, ha engem magad mellé fölemeltél.

— Tökéletes igazad van. Te pedig oly kedves voltál, hogy ha végig hallgattam klasszikus muzsikáidat, kárpótlásul számomra is lecsereggettél egy pár lelkesítő csárdást.

— Beszéljünk fiunkról. Ha szép a fiatal ember; e mellé báró s a mi értékesebb, ősi nemes család ivadéka, mily előnyére válhatik, ha ezeken felül még egyéni tulajdonoknál fogva kiválhatik, kitűnhetik. Szép férfi, báró, mindenütt terem az országban, de a ki hozzá még első rangú zongoraművész, ez oly hathatos fegyver, melylyel legveszélyesebb vetélytársait is legyőzheti. És ha nem győzheti le, akkor a lány érdemes

sem volt a küzdelemre. Amolyan hiú báb, a kiből nincs lélek, szenvedély s fogékonyság a nemesebb érzelmekre.

— Kincsem megint a regények ködvilágába tévedeztél. Tudtomra a bárók és hegyke hadnagykák nem holmi siránkozó adagiókkal szokták ellenfelüket megkergetni. Az én időmben a bátor katona kirántotta kardját s levágta tola-
kodó vetélytársának a jobb fülét. Ezt nevezem én gavalléros tem-
pónak, te pedig azt akarod, hogy egyetlen fiúnk cifra hang-
lajtorjával és sivító trillerekkel hódítsa meg menyasszonyát.
De ha az ember báró, éljen úgy mint báró és soha se feledje,
hogy noblesse oblige. Kérlek édesem, tölts egy kanálnyit ab-
ból a keserű gyógyszerből, mert megint rám jő az az alkal-
matlan fuldoklás.

— — —

A dolgok rendje úgy hozta magával, hogy ez az «alkal-
matlan fulladozás» mindegyre sűrűbben jelentkezett. A báró
úr csontjai sem akartak a régi módra megerősödni. Az úta-
zás Bécsbe, a katonai nevelőintézetbe hétről hétre tovább
halasztódott, míg végre, egy nyári csillagos éjen, ő méltósága
mást gondolt; gyökeresen megváltoztatta politikáját a gyer-
meknevelési téren s mindent felesége legjobb belátására
bízva, egyszerűen kiköltözött a házból. Nem saját lábán, ha-
nem hátán fekve a koporsóban s beszállott a kastély kertjében
álló kápolnának sírboltjába.

Természetesen, csak Spitz Mór úr ő nagysága szíves
engedelmével.

Mert mióta ez ember, telt pénztára s pénzügyi lán-
gesze következtében a tizenhatezer holddal körüvezett kas-
télyban örökkévaló fészket vert, egyszerre született gentleman
lett belőle. A nagy földes urasággal bemászott keblebe a
gentry-faj szelleme, méltósága, előzékenysége és lovagiassága.

Bizonyítja ezt sajátkezű levele, melyben a gyászos öz-
vegy kérelmére haladék nélkül válaszolt:

«Miután csekély magam, a kertemben épült pópista ká-
polnát személyesen nem használhatom, a legnagyobb örömmel
bocsátom meghalt legkedvesebb barátomnak föltétlen rendel-
kezése alá.»

Még többet tett. Utóirat alakjában kijelentette, hogy a
kápolna kriptája jövőben is, (ha például előbb-utóbb az
özvegy báróné vagy reményteljes fia, Adorján báró, szemé-

lyes szükségökre igénybe óhajtanák venni) mindig nyitva lesz számukra ; csak tessék parancsolni !

Lehet-e több udvariasságot követelni egy jó szomszéd-tól, a ki a korábbi birtokosnak sem inge sem galléra ?

— — — — —
Ezután sok év telt el.

Az özvegy más életet, más gazdálkodási rendszert vett foganatba. A kis jószágba visszahelyezte az előbbi ispánt : maga pedig átköltözött egy vidéki nagyobb városba, a hol fensőbb iskola és elég alkalom volt fiának nevelését folytatni ?

A bárósági diplomát, úgy a mint bádog szelenczébe zárva, férje iratai között találta, gondosan elrejtette. Ő maga a czímet soha sem viselte, fia is egyszerűen Bodrogh Adorján név alatt járt iskolába.

De azért maga a cím létezése, mint nyilvános tény feledésbe nem mehetett. Tudva volt az országban, hogy a főúri családok között Bodrogh báró is van s az első impetratornak örököse is maradt.

1880 kezdetén az özvegy már Pesten lakott ; a kis fiúból fiatal ember lett ; az egyetemen elvégezte a jogot, a zene-akadémiában a szigorú tanárok is bámulták az ifjú Bodrogh szorgalmát és rendkívüli tehetségét.

Liszt Ferencz, az öreg mæstro, többször fölszólította, hogy lépjen föl nyilvános hangversenyen. Egy szemfüles impressario erővel is el akarta vinni Amerika minden nagy városába és zsák számra ígérte neki a dollarokat : de az ifju, szerénységből, minden ajánlatot és fölhívást visszautasított.

A következő évben, a midőn az ifju szemközt a múzeummal az újonnan épült ház második emeletébe költözött, imádott édes anyját már elvesztette. Most már egyedül állott a nagy világban, de nem szegényen és a szükséges segédforrások nélkül. Még mindig meg volt Bácsban a hatszáz holdas birtok s mellé édes anyja részéről valami csekélyebb compossessoratus Somogyban. A kettő együtt, jó és rossz évet számítva, átlag jövedelmezhetett vagy négyezer forintot.

Semmiség az egy gondatlan pazarlónak kezében ; de kellemes és biztos létezési alap, annak, a ki megbecsüli és takarekos életmód mellett élvezni tudja.

II.

Ismerkedés a ház lakóival.

Nem mondunk rendkívüli vagy hihetetlen dolgot, ha ertesítjük olvasóinkat, hogy a házmesterné, a ki a fiatal embernek reggelijét fölhozta, ruháját tisztogatta és szobáját kitakarította, igen beszédes és közlékeny természetű, majdnem csinos menyecske volt.

Így történt, hogy Bodrogh úr, akarta nem akarta mindig au courant volt a háznál előforduló eseményekben.

Egy nap hallotta, hogy a házbirtokos (nem tudni minő, de könnyen eltalálható) okokból roppant fachée-ba esett a feleségével.

Másnap megtudta, hogy a harmadik emeleten, épen az ő feje fölött egy politikai lap vezércikk-írója lakik, a ki panaszt tett a háziúr előtt, hogy valaki épen a lába alatt este tíz óráig csörög a zongorán és úgy confundálja, hogy néha még Tisza Kálmán miniszterelnök legújabb hazaárulását sem tudja bebizonyítani, a mi nagy kár az országra.

Ismét máskor értesült, hogy az első emeleten lakó nagyságos asszony sértve érzi magát a miatt, hogy Bodrogh úr találkozott egyszer vele a lépcsőn s ha félre is állott, azért még sem köszönt, sem neki sem a vele együtt érkező három kisasszonynak. Azt mondta ilyen házban, a hol udvariatlan fiókák szállást kaphatnak, az évnegyed után egy óráig sem akar maradni.

— Akkor inkább én pusztulok.

— Azt ne tegye Herr von Bodrogh: mert van ám a házban olyan is, a ki mihelyt megszólal este a zongora, mindjárt kijő a folyosóra, öntözgeti virágait s ott marad, míg csak tart a gyönyörű zene.

— Ha így van — felelt nevetve az ifju — csak az ég találhatja el lakótársaim gusztusát. Épen mint a jó Isten sem tudja néha, kinek hallgassa meg imádságát. Az egyik esőt kér a káposztáskertjére, a másik verőfényes napért könyörög, hogy künn fekvő búzakéveit asztagba rakhasssa. És ki az a kegyes lélek, a ki az én kontár muzsikámat oly áhitattal végig hallgatja?

— Müller Luiza kisasszony.

— Müller Luiza? Tán éppen az a német lány, a ki az *Ármány és szerelemben* ábrándozik és olyan bágyadt a lelke, mint a limonadéja.

— Hah, ne beszéljen így, Bodrogh úr, mert az a kisasszony a legszebb lány egész Buda-Pesten.

— Patvart.

— De szépsége még semmi. Többet ér annál az, hogy borzasztó gazdag.

— Szép és gazdag? de már így nem bántom többé a limonadéját.

— Egy maga lakik öt pompás szobában, éppen ifjú uram tözsomszedságában és ezernégyszáz forintot fizet szállásbér fejében.

— Érdekes teremtés lehet. És csakugyan egyedül lakik?

— Azaz, van mellette egy idősebb nő is: nem tudom néneje vagy komornája; aztán szakácsné és szobalyány. Nekem, újévre huszonöt forintot adott; pedig még soha sem jött haza kapuzárás után.

— Példás bőkezűség.

— Teheti, mert van miből. A hálósobájában hatszáz forintos Wertheim-szekrény áll s abban egy krajczárral sem kevesebb, mint 200,000 forint!

— Ilyen pontosan tudja?

— Nem csak pontosan, de csálhatatlanúl és hivatalosan.

— Hogyan? hivatalosan?

— Nagyon természetes. Mikor a lakóktól bekérték az adóvallomást, a kisasszony saját kezével írta be: kétszázezer forint tőke.

— Ha azt írta, nem lehet kevesebb.

— Még azt is hozzá tette a jegyzékben, hogy holmi egyéb adóját, nem tudom már melyik vármegyében fizeti.

— Nagyon örülök az ily érdekes szomszedságnak. Ha az embert szép és gazdag hölgyecskék hallgatják, valóban érdemes lehet kedvökért az utolsó leheletig kalapácsolni a zongorán.

— Oh csak tréfáljon, drága zongoramester úr; de ha nem hisz nekem, toppanjon ki egy este szobájából a folyosóra s majd akkor látja meg, milyenek e földön az Istennek mennyből leszállott angyalai.

— Átkozottúl szép lehet. No de ha szomszédok vagyunk

és itt kell elmennem ajtaja előtt, egyszer csak megpillanthatom a folyosón vagy a lépcsőn.

— Színről színre csak akkor láthatja, ha este virágait öntözi. Ha sétálni megy, sűrű fekete fátyolt visel; beburkolózik, mint a dominók az álarczos bálban.

— Akkor mire való neki a szépség? Ragyogó drágakő, melyet papirba takarva, a mellényem zsebében hordok.

— Kénytelen így rejtőzni. Igen boszantja, hogy ha végig megy az útczán, az asszonyok megpukkannak az irigységtől, a férfiak pedig, megállnak, utána néznek és szájokat is eltátják a csodálkozásban. Nem ismeri, ifjú uram Perghő Tibor grófot, a negyedik emeleten?

— Nem ismerem: de lehet, hogy hallottam már nevét valahol.

— Az ugyancsak leselkedik a kisasszony után.

— Szerelmes?

— Azt nem hinném; de a mi grófunk borzasztó csodabogár. Egyeb dolga sincs, mint mások ügyével foglalkozni. Ismerni az egész világot; mindenkiről tudja, miből él? mennyi jövedelme, mennyi adóssága van? Előre megjövendöli, melyik úr vagy kereskedő kerül csőd alá ebben az esztendőben.

— Gyönyörű publikum került össze, itt e házban: legelőször is saját gyarlóságaimat említve.

— A gróf csak azért lakik itt, mert a ház új. Mihelyt meghallja, hogy valamelyik szállásban a legelső poloska megjelent, rögtön fölmondja a lakást s más új épületet keres.

— Remélem, ha egykor a bájos Luiza kisasszonyt feleségül veheti, majd állandóan megtelepszik valahol.

— Ilyesmire nem gondol.

— Miért ne? Egy negyedik emeletre mászkáló grófnak elég szép parti a kétszázezer forintos hozomány.

— A gróf azért lakik oly magasan, mert csak ott van Pesten jó levegő. Szörnyűkép gondol drága egészségére. Este tíz órától tizenkettőig fürdik, lubiczkol és gargarizál. Aztán az inasa fel óráig keféli a bőrt szappanos vízzel. Lefekvés-kor nyirkos lepedőbe takarózik. Éjjel, még télen is, nyitva hagyja hálószobája ablakának egyik szárnyát s ha végre elalszik, úgy hortyog, hogy lehallatszik az útczára.

— E miatt még megházasodhatik.

— Hah, utálat: vizes lepedőbe csomagolt férj az ágyban? Aztán hamis fogsort visel, minden reggel feketére kenifeni szakálát bajuszát. Már hasat is eresztett, de vasabronchos fűzővel szorítja a derekát, szóval szenvedhetetlen agglegénys legalább kétszer olyan idős, mint én vagyok.

— Mint maga, galambom? Avval bizony nem sok van mondva. Akkor a gróf legfőlebb negyvenhat éves lehet.

— A fiatal úr gúnyol engem. Isten jóvoltából megtartottam születésem harminczötödik évfordulóját: akkor pedig a gróf úr, ő méltóságának hetvenedik esztendejéből egy óra sem hiányzik. A legnagyobb csodám pedig az, hogy a gróf még nem mutatta be magát ifjú uramnak.

— Ily szerencsére nem is számíthatok. A grófok nem szoktak látogatóba járni közönséges zongora-játszókhöz.

— Gondol is az avval, kinek micsoda rangja, hivatala van? Elég neki ha hallja, hogy egy új lakó felől érdekes mesék és pletykák járnak szájról-szájra.

— Micsoda? én is a csodabogarak sorozatába kerültem? Mit beszélhetnek rólam?

— Sokat, nagyon sokat. Alig győzők felelni a kérdzősködőknek. Mert még azt is tudakolják, hol mosat, hol ebédel, mit csinál ha nem zongorázik? Miből él az olyan klaviermeiszter, a ki órákat nem ad, a ki a hangversenyekben nem akar föllépni? A földszinten, a bádogosné csak azt csodálja, hogy ifjú uramhoz még ballettánczosnők sem járogatnak föl! A kaputól balra, a gyertyamártóné biztos forrásból hallotta, hogy az előkelő világban húsz leány esett sárgaságba a miatt, hogy ifjú uram rájuk sem hederített. Azt mondják, ha az öreg Liszt meghal, ifjú uram lép helyébe a hirben és dicsőségben. Általában nem érti senki, hogy a dicső művész Bodrogh Adorján, mióta él, egy krajczár jövedelmet sem akart szerezni zenei legfényesebb tehetségeiből.

Lehetetlen volt nem nevetni.

Még egyszer végig nézett az ifju a házmesternének nem mindennapi alakján a ki fölfegyverkezve kefeseprőjével a szobát elhagyni készült.

Föltűnt előtte, hogy ez a nő oly világosan, értelmesen majdnem szabatosan tudja gondolatait kifejezni. Eddig az életben és regényekben a házmesternék úgy fordulnak elő, mint sivár, prózai lelkek, kik csak fecsegnek és rágalmakat

hordanak szét. Ez mulatságosan és tanulságosan csevegett, és mindig többet mondott, mint beszélt.

A hallott dicséretre szerényen válaszoló :

— Oh, kérem ez nem érdem, hanem kötelesség. Ránk szegény sorsúakra is ragad valami, ha folyvást díszes uraságokkal érintkezünk. Különben, a mi engem illet, elvégeztem hat osztályt a polgári leány-iskolából s nem is mentem nejlül közönséges kézműveshez, mert az én férjem, a házmester, a maga szakmájában elismert művész és lángész.

— Ah, ah . . .

— Férjem ugyan az adókönyvben mint egyszerű szűcssegéd szerepel: de a valóságban ő ez iparágnak magasabb föladataival foglalkozik. Ha a főrangú hölgyek hazafiságból néha Pesten varratják téli felöltőjüket, Monasztierly és Kuzmik urak a legdrágább prém-árúkat, a párisi rajzokkal együtt, mindig hozzánk küldik s mondhatom, ha férjem a bársony kelmére fölvarrja a szibériai róka bundáját, a kész munka, izlés és elegancia tekintetében, mindig fölülmúlja az elébe tett mintákat.

— Bravo, ez nagyon derék. Egyéb sem kell Magyarországnak, minthogy iparosaink szorgalma és értelmisége által valahára megszünjünk a külföldi gyárak örökös adófizetői lenni.

E nemzetgazdasági bölcs észrevétel után vége szakadt a bizalmas beszélgetésnek, melyből a fiatal ember sok mindenféle tudnivalót megtanulhatott.

III.

Látogatás a negyedik emeletről.

Elmúlt az ősz, lehulltak a Városligetben a fák levelei, már csillogó dör is mutatkozott a házak tetején s Bodrogh Adorján változatlan hűséggel folytatja visszavonult életmódját.

Még nem szerzett jó barátokat, még mindig elháríthatta magától a hozzá furakodni igyekvő víg pajtásokat s maradt, a mi volt, a különben elég élénk háznak konok remetéje.

Ha kijárt és elment Müller Luiza kisasszony ajtaja előtt, eszébe jutott, hogy azon deszkadarabon belől bámulni való szépség rejtőzködik. Talán nem is hitt a házmesterné raj-

zának hűségében. Talán már tapasztalta életében, hogy a lány, a kit az asszonyok tartanak tökéletes szépségnek, a férfi-szemnek nem mindig tetszik.

Csak azt vette észre, hogy a kisasszony lakásának ajtaján egy kis üveg ablak van. Annyi, hogy azon be nem lehet nézni, hanem onnan mindent láthatnak, a mi kívül történik.

Ellenben a kisasszony virágai napról-napra szaporodtak. Köztök ritka fajok, teljesen kifejlett példányok, melyeket érdemes volt megtekinteni. A vasoszlopokon nyugvó folyosónak e részét, a házbirtokos engedelmével üvegtáblákkal zárták el; egy csinos Meidinger-fele vaskemencze árasztott kellemes meleget a növényekre, habár a háznál mindezt csak ürügynek tartották, hogy a kisasszony télen is kényelmesen hallgathassa a szomszéd lakónak zongoráját.

E rögtönzött üvegházon kellett az ifjunak átjárni, ha lakásába tért. Magával, a kisasszonynyal azonban még mindig nem találkozott. Igaznak kellett lenni a beszédnek, hogy csak akkor öntözgeti virágait, ha szól a zongora. Addig biztosítva volt a meglepetéstől, mert ha elhallgatott a zene, elég volt néhányat lépnie s visszamenekült sérthetetlen otthonába. Majdnem kalandos szembekötödsdi játéknak vagy épen szerelmi enyelgésnek tűnt föl az egész: csak a kinek szóltott, a fiatal ember, nem gondolt vele.

Egy este a szokott órában a művész különös szeszélylyel és kedvteléssel futtatta végig újjait a billentyűkön, a midőn valaki, kívülről, alkalmasint sétatotjának gombjával, az ajtót hatalmasan megkopogtatta.

Ki lehet ez? Honnan ily elbizakodás, ily kiméletlen modor és merénylet a lakás szentsége ellenében?

Ment, kinyitá ajtaját s látott ott a küszöbön valami inkább nevetséges, mint visszariasztó alakot. Egy öreg úr, kifestve, kicziczomázva s mesterkéltén megifjítva nevetett a házi gazda szeme közé. Épen mintha az opera vén tenoristája neki öltözve sóhajtozó Romeónak, kilépne az utcára, hogy megíjessze és szétkergesse a járdák taposóit.

— Nos? — szólta a belépő — kell-e szertartásos bemutatás? Ismersz? eltalálok ki vagyok? Magam, személyesen Perghő Tibor gróf, a ki minden valamire való ficzkónak igazi barátja. Azért jöttem, mert hiába vártalak, hogy megtisztelj látogatásoddal. A hegy nem akart Mahomethez köze-

ledni, tehát a próféta lépegetett feléje. Most pedig zárd be zongorádat, mutasd meg, melyik a legkényelmesebb karszék a szobádban és adj gyufát, mert elaludt a szivarom.

— Parancsoljon, uram.

Tibor gróf, úri módon terpeszkedett szét a kimutatott támlás szek párnáin s más bevezetés nélkül előadta idejöveteleének czélját.

— Azért jöttem, hogy érdemed szerint összeszidjalak és szemedre hányjam, mily haszontalanúl töltöd ifjúságod leg szebb napjait. Mi az ördög jut eszedbe, hogy itt Pesten az incognitót játszod? A báróság, olyan, mint a keresztség: mind a kettő eltörölhetetlen bélyeget nyom a lélekre, ha ugyan még nem feledted el, a mit a katekizmusból rád disputáltak. Bedugod fejedet a homokba, mint a strucz s azt hiszed, senki sem lát téged. Száz van, a ki hamisan bárót játszik: egyedül te vagy, a ki megtagadja születését. Schiller Ferdinandja belebolondult a muzsikusz lányába: te pedig azt akarod, hogy a pénzes ara szeresse meg a szegény zongorázót, a nélkül, hogy a füledet is megmozgatnád.

— Nem értem, uram.

— Lehet: de az egész ház beszél; a nép szava, Isten szava hirdeti, hogy közted és szomszédnéd között, valami soha nem hallott idyll foly. Csak egy némét regényben olvastam, hogy két szerelmes tizenhat évig némáskodott s mind két fél a másiktól várta az iniciatívát.

— Tréfaság.

— Semmi mentség. Én ily kérdésekben bölcstanácsadó, elismert tekintély és csallhatatlan oraculum vagyok. Arra felelj, a mit kérdezek: mit akasz te ezzel a rejtélyes Müller Luiza kisasszonnyal?

— Én? semmit.

— Mit akarsz a kisasszonnyal és az ő rongyos kétszáz-ezer forintjával?

— Mi gondom rá?

— Kétszáz-ezer forint! mi ez? Pénznek elég szép pénz, de nem bárónak való vagyon. Az én időmben nem adtuk el olcsón magunkat. Kétszáz-ezer forint arra való, hogy az ember egy érdekes szépséggel beútaazza Európát. A telet Párisban töltsd, a nyarat Svájcban, vagy valami elegans fürdőben, a hol azonban nagyban nem játszanak.

— Szavamra mondom, uram . . .

— Elég; nem szeretem a gyermekes kifogásokat: mert tény, hogy ez a kisasszony csak akkor vette föl a szállást, a midőn meghallotta, hogy Bodrogh Adorján zongoraművész is ide fog költözni.

— Soha hírét sem hallottam.

— A tény mindig tény marad, ha némely ember nem is tudja. Talán még azt is elfeledted, hogy boldogult édes anyád e fiatal leánykát jól ismerte?

— Mesék világába való.

— Jegyezd meg, hogy a mit mondok, azt teljes bizonyossággal tudom. Ha kétkedem: hallgatok vagy jobb források föl kutatására utasítom emberemet. Megtörtént dolog, hogy édes anyád, ezelőtt három évvel, a lipótútczai apáczák tánczestélyére menvén, ott egész este egy szőke kékszemű lánykával beszélgetett, százszor megölelte, ezerszer megcsókolta.

— Valamelyik rokona lehetett Somogyból.

— Épen ez a lány volt.

— Ez esetben megtudhatjuk a valót; csak tudakozódunk kell: volt-e három évvel ezelőtt Müller Luiza nevű növendék az intézetben?

— Nem volt: ennek már én végére jártam; de épen is e körülmény bír döntő fontossággal. Lehet, hogy a lányka csak meg volt híva és édes anyád vezette oda.

— Épen ezt?

— Épen ezt: annak idejében magam is láttam, hogy édes anyáddal a szerviták templomába járt.

— Csak azt nem értem, miért nem beszélt anyám előtttem ez ismeretségről? Nem volt szokása előttem valamit eltitkolni? Mi okból tette volna?

— Az okot nem tudom s mivel csak sejtem és eltalálom, tehát nem beszélek többet róla. Hallottad rólam, hogy én az úri fajból származó fiatalásznak kikiáltott patronusa vagyok? és nem egy vad ficzónak fejeztem be már magasabb neveltetését?

— Sokan dicsekszenek e szerencsével.

— Akkor azt is tudhatod, hogy én azon vén farizeusok közé tartozom, a kikről az idéző mondá: «valamit mondanak nektek, megcselekedjétek, de a mit cselekszenek, ne kö-

vessétek.» Nem vagyok theologus, hogy szószerint idézzem az írást. Halld meg tehát tanácsaimat, de ne kerdd: miért nem követtem hajdanában saját bölcseségemet.

— Régen megfelelt erre Pál apostol: látom a jobbat és helyeslem, mégis a rosszabbat követem.

— Úgy van: deteriora sequor. Legelőször is azonban adj számot, mint töltöd Istennek hosszú napját?

— Itthon reggelizek, ebédre vendéglőbe járok, délután sétálok, vacsora után a zongora mellé ülök.

— Megvetendő filiszter életmód: izléstelen munkafelosztás, káros és haszontalan időpazarlás. Miért született tehát bárónak.

— Nem viselem e czímet.

— Nem viseled! tán azt hiszed, ez dicséretes szerénység? inkább inpertinens dölly és fölfuvalkodás. A báróságot megbecsülni mindennapi erény, elháríthatatlan kötelesség, de elvetni magától, rút önteltség, mintha azt mondanád: nekem nem kell ily csekélység, többre születtem, többet érdemeltem a sorstól.

— Én csak azért nem viselem czímemet, mert szegény vagyok hozzá.

— Szegény! mintha volna e világon szegénység, ha az ember ahhoz alkalmazza életrendjét. Az egyedüli szegénység a rossz gyomor, és egy más javíthatatlan nyomorúság, tudniillik, az öregség. Te pedig dúsgazdag vagy; fiatal óriás, ki előtt nyitva a világ, csak tudj bele markolni. Mi kell több: Bácsból kapsz évenként 3600 forintot, Somogyból 1540-et...

— Ilyen pontosan ismeri a világ az én bevételi budgetemet?

— A világ: én vagyok. Ez több, mint a híres l'état c'est moi. Bebizonyítom, neked, hogy több pénzed van, mint kell: föltéve, hogy gyalog jársz. Mire van elkerülhetetlen szükséged? Évenként két fekete öltözék frakkal és kabáttal. Novemberben téli felöltő, áprilisban tavaszi, májusban séta-, júliusban utazó-öltöny és sok fehérmű. Minden három hónapban új kalap és háromszázhatvanöt pár keztyű: voilà tout. A többi: lakás, inas, szivar, krajczáros kiadás. Természetes, hogy az ebéd s a színházi páholy azok rovására esik, kiket megjelenésünkkel megtisztelni kegyeskedünk. Így

él, és másként nem is élhet a szegény báró vagy a kurta gróf, mint én vagyok.

— A polgári életben az ily életmódot másként nevezik.

— A közönséges emberek sületlen beszédmódja, ránk, született urakra nem tartozik. Másutt ebédelni, más páholyába járni, ez nálunk csak tisztességes kölcsön vagy előleg. Egykor ha saját háztartásunk lesz, majd mindent visszafizetünk a jövődöbéli nemzedéknek.

— De ha soha sem jutunk oly állapotba, hogy saját háztartással bírjunk?

— Akkor áll a szabály, hogy lehetetlenségekre senki sem köteleztetik. Szerencsétlenségedre, epen te, e kellemes mentseghoz nem folyamodhatol, mert sorsod kényszerít rá, hogy fiatal korodban megházasodjál. Fogadd őszinte szívemből származó sajnálkozásomat.

— Hogyan? sajnálkozását? Eddig azt hittem megházasodni, kéj, öröm és leírhatatlan boldogság.

— Úgy írják a versekben és novellákban, de az én tapasztalati filosóphiám szerint e világ tökéletességének kérdését azon egy elhibázott tény, hogy szép leányokon és csinos asszonyokon kívül, e földön még feleségek is teremnek: végkép halomra dönti. Elismerem, hogy a nevezett portéka szűkeges rossz: ám de meneküljön tőle, a ki teheti.

— És az emberek mégis házasodnak, igen sokszor még tiszta szerelemből is.

— Úgy van. Történnek e földön elháríthatatlan balesetek, de a szerelmi mámor, mint jött, magától elenyészik s nem marad más belőle, mint késő bánat, orvosolhatatlan nyomorúság. Különösen pedig, ha szegény gróf vagy báró házasodik tisztán csak szerelemből, a legbotrányosabb ostobaságot követi el a józan ész ellen.

— Ez sok; ez igen erős szó.

— Így beszélsz, mert gyermek vagy; még élnek benned a dajkamesék emlékei. Részemről áldom sorsomat, hogy e rettenetes kelepcezből kimenekedhettem, pedig sokszor ott szédelegtem már az örvény tátongó mélysége körül. Neked még legcsekélyebb fogalmad sem lehet, mi az asszony? értem mi a házadnál örökre megtelepedett feleség.

— Hallom az érdekes definitiot Perghő Tibor gróf családhatatlan kathedrájáról.

— Szolgálók vele. Inkább ezerszeres öngyilkosság, mint feleség a háznál.

— Quod sic demonstro . . .

— Oh, velem bátran tréfálhatsz, de az élcz, a kifigurázás nem czáfolat. Tanuld meg tehát: a feleség, ha leány korában angyal is volt, mihelyt mint asszony átlépte küszöböt, rögtön egy eddig nem ismert, soha nem hallott vadállattá változik.

— Rögtön? Mihelyt levetette menyasszonyi öltözetét?

— Mihelyt levetette a fehér maskarát, melyet az esküvőn viselt, egyetembem a myrthus-koszorúval. És ha nem is a legelső perczben: másnap reggel okvetetlenül. Nem mondom, hogy égi mosolya helyett rád vicsorítja fogát, nem mondom, hogy bájos kezeinek simogatása helyett harap, kitépi szakáldat, kikaparja szemeidet: mert ennél sokkal gonoszabbat cselekszik.

— Sokkal gonoszabbat?

— Azt, hogy úgy mutatja, mint ha még mindig a tegnapi volna, pedig már testestől-lelkestől csak a mai.

— Iszonyatos metamorphosis!

— A legjobb feleség is mindjárt azon kezd: hogy veled mindenben egyenlő hatalmasság legyen a háznál. Leggyakrabban már csak a második személy vagy, a másodikból pedig logikai vaskövetkeztetéssel az utolsó lesz. Akkor tanulod meg saját károdon, hogy asszonyt hozni a házhoz annyi, mint kiveretni magadat saját otthonodból. Vendég lettél megszokott, barátságos hajlekodban. Köszönd meg, ha kedvencz karszéked támlájára ki nem terítenek valami kikeményített alsó szoknyát szárítani. Még nevedet is megosztottad. Nődet úgy híják, mint téged. Már nem vagy egyedül báró Bodrogh Adorján, hanem saját magadnak csak fele; az is a csekélyebb és selejtebb. A feleség határozza meg, mit egyél, hány órákor ebédelj, melyik cseléd szolgáljon, melyik kocsi kizárólag az övé! Ő engedi meg, ki járjon a házhoz s rendesen legrégibb s legőszintebb barátod orra előtt záratja be az ajtót. Minden, a mi kedves előtted, az neki természetes ellensege s folyton háborúban van vele. Nem tiltja meg világosan ebéd után a szivart, de oly fuldokolva köhécsel, hogy meg kell szánnod az ártatlan szenvedőt. Ha későn jössz haza, duzzogó arczczal, vörösre kisírt szemekkel találkozol: számot kell adnod minden

másutt eltöltött percedről. És mit kapsz kárpótlásul ennyi gyötörtetésért? Azt, a mit más nő is adhat s a minek speciális érteke két hétnél tovább nem tarthat. Panaszkodol, szemedbe nevet és azt mondja: Tu l'as voulu George Dandin. Ez vár rád s csak a jövő halál szabadíthat meg tőle.

— Szomorú kép s nem volna még ellene gyógyszer kitalálva?

— Volna, de a mai esztelen műveltség tiltakozik ellene. Mert mióta az asszonyok írják a megjelenő regények nagyobb felét, egészen új társadalmi erkölcsan jött divatba. A régi hű szerelem nem elég többé, ma csak az az igazi férfi, a ki évek során át szenved egy nő miatt. Ma már a házi béke első föltétele, hogy a nő minden agyafűrt szeszélyét rabszolgák módjára teljesítsük. A baj alapja abban fekszik, hogy a házasság felek örökös harcában nem egyenlő fegyverrel küzdünk. A római hős legiók edzett vitézeit gyűtös puskával lövik le, mint az eperfáról a verebet. A nő csatába viheti megtámadó eszközeinek teljes arsenálját: a férfi nem merészkedik a magáéhoz nyúlni. Pedig a férjnek a természet adott erőt és hatalmat, az asszonyokat csak a kék harisnyás firkálók tanították az alattomos összeesküvésre. A nő sír, könnyez, sóhajtozik, színli, mintha ő volna a legboldogtalanabb teremtese az emberi fajnak, s jajgat, mert legszebb eszményképeben csalakoznia kellett. A férfi hallgat, vállát vonogatja s nincs annyi bátorsága, hogy legalább egyszer *quos egót* rikkantson közbe s nagyot ütve az asztal tetejére — azt mondaná: csitt!

— És mi ebből a tanulság?

— Az, hogy verd ki fejedből a regényes szerelmet. Rugd felre útdából Müller Luiza kisasszony virág-cserepeit s ha zongorázol, ne arra gondold minden ütem alatt, hogy e szép dallamot most «ő» is hallja, «ő» is velem együtt érzi . . .

— És ha ezt megvettem . . . és megerőltetésembe sem került megtennem: szabad lesz kérem mesteremet, pártfogómat: miként érdemelhetném meg tovább is magas meglegedését?

— Holnap este pontban kilencz órára úgy ki légy csipve, a mint csak gyarló garderoheodtól kitelik.

— Készen leszek.

— Akkor aztán viszlek egyenesen a nagy világba. Nem

épen a város legfensőbb köreibe, mert nem dobhatlak a habok közé, míg úszni meg nem tanúltál.

— Bölcs elővigyázat. Jó lesz nekem eleinte a vegyes társaság is.

— Ne kritizálj látatlanban, mert igen diszes helyre megyünk, legalább hang és modor tekintetében olyannak fog látszani. A kinek kifogása lesz, húnyja be fél szemét, dugja be bal fülét. Most pedig verd a zongorádat: tán kicsalhatjuk rejtekéből bájos stranierádat.

A fiatal ember engedelmeskedett. Rákezdett egy rohamos allegróra; újjai úgy czikáztak a billentyűkön, mint kovács műhelyébe esapott villám.

A vén cynikus pedig ott maradt néhány perczig; talán hallgatta is a darabot, míg lassan megmozdult helyéből s nagyot csattanva az ajtó kilincsére, elhagyta a szobát.

De a folyosó üres volt. A boltozatról lefüggő gázlámpa golyója, mint teli hold, bágyadt világot vetett a virágcserepekre. A félenk kis madárka vagy ott sem volt, vagy még korábban visszaröppent fészkebe.

PÁLFFY ALBERT.

TÁRSADALMI ELMÉLETEK AZ ÓKORBAN.

Második és utolsó közlemény. *)

II.

ARISTOTELES.

A társadalmi és állami alapintézmények behatóbb elméleti vizsgálatára s némileg rendszeres tárgyalására (jóllehet még eléggé kezdetleges tudományos alapon) már Platon nagy tanítványa vállalkozik, a ki nem csak mint fényes speculativ tehetségű philosoph, hanem mint széles ismeretű, bámulatosan sokoldalú tudós és önálló kutató is, mint az ismeret legkülönbözőbb köreiből szellem dicsőítették a tudományok történetében.

Aristotelest a politikai tudomány tulajdonképeni alapítójának nevezik.***) Olyan államtudományi írók is, kik éppen nem hajlandók a philosoph politikai elveinek horderejét túlbecsülni, neki tulajdonítják a kezdeményezés érdemét és elismerik némely tanainak alapvető jelentőségét.***)

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 100-ik számában.

**) «Aussi doit-on rendre cette justice à Aristote, qu'il a fondé la science politique, si celui là doit être regardé comme le fondateur d'une science, qui lui donne sa méthode, ses divisions, sa langue, et qui a recueilli un nombre considérable de faits.» P. Janet: *Histoire de la science politique* t. I.

***) «Seine Bemerkungen über die vergleichungsweise Güte der verschiedenen Staatsformen und über die Mittel sie zu erhalten, sind für alle Zeiten vom höchsten Werthe und der Anfang aller bewussten Staatswissenschaft.» R. v. Mohl: *Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften*. I. B.

A társadalomtudományok kiváló képviselői, jelentős újabb társadalmi elméletek alapítói nem ritkán reflectálnak Aristoteles társadalom-politikai nézeteire és alkalmilag mint a politikai elmélet terén mai nap is számba vehető tekintélyt idézik őt.

Aristoteles politikájában a társadalmi problémákat is aránylag behatóan tárgyalja. Nem ad ugyan egy rendszeresen kapcsolatos, minden irányban kidolgozott és befejezett társadalmi elméletet. De politikájának meglevő részeiben oly anyagot találunk, melyből egy társadalmi elmélet körrajzát konstruálhatjuk.

Elméletének alapgondolatai nagy részben megegyeznek korszakának uralkodó eszméivel. Az ő tanaiban nem uralkodik az a merész reformátori szellem, mely Platon társadalompolitikai terveit áthatja. Aristoteles számba veszi a tapasztalás tanulságait, a természeti és történelmi tényezőket; tanulmányozza és javaslatainál gondosan figyelembe veszi a reális viszonyokat.*) E tendentia kiváltkép némely társadalompolitikai tanait is előnyösen megkülönbözteti a Platon utopikus javaslataitól.

A politikát Aristoteles is szoros kapcsolatba hozza az etikával.***) A társadalmi és állami rend etikai céljaira szintügy súlyt fektet, mint Platon.

Aristoteles politikai vizsgálódásait azon észrevétellel nyitja meg, hogy az állam azon emberi egyesület, melynek célja a legfőbb jó megvalósítása. (Pol. I. 1.) Ő az államot, szintügy természeti productumnak tekinti,***) mint az élő lények más egyesületeit vagy közösségeit, nem pedig a reflexio vagy formaszerű megállapodás (szerződés) művének. Kimondja, hogy az ember társas életre termett, azaz természettől társas (társadalom- és államalkotó) lény (ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον.) A ki nem eleményei következtében, hanem természettől távol tartja magát minden társadalmi közösségtől, az vagy az ember alatt áll, vagy jobb az embernél (állat vagy Isten).

Könnyen érthető, miért tekinti Aristoteles az embert

*) V. ö. Bluntschli: *Allgemeine Staatslehre*. p. 38 k.

**) L. Aristoteles: *Ethica nicom.* I. I. c. 2.

***) Pol. I. 1. τὸν φύσει ἢ πόλις ἐστίν.

magasabb értelemben politikai vagy társadalmi lénynek, mint a méheket s egyéb nyájanként élő lenyeket.*) A többi lenyeknek is van ugyan hangjok, mely gyönyört és fájdalmat fejez ki. De szólástehetsége (beszélő képessége) csupán csak az embernek van. Az eszes beszéd (λόγος) és az a mi azzal kapcsolatban van, úgy mint a jó és a gonosz, a jog és a jogtalanság, az igazság és igazságtalanság iránti érzék, az ember prærogativuma. Ez érzetek közössége pedig az, a mi családot és államot alapít. (Pol. I. I. c. 1.**)

Az állam, mint erkölcsi egész — Aristoteles szerint — idealiter (fogalmilag) előbb van, mint a család és mint minden egyes egyén; mert az egész (tudniillik az egész fogalma) idealiter előbb van (ámbar nem idő szerint) mint a rész.***)

Az izolált egyén érzi — mondja Aristoteles — hogy önmagával nem érheti be, hogy másokkal ugyanazon egészhez tartozik. Csak állat vagy Isten nem érzi ezt a szükségét. Természettől mindnyájunkban működik az az ösztön, mely arra kesztet, hogy olyan egyesületbe lépjünk, melyből a legfőbb javak erednek. Valamint a tökéletesen kifejlett ember a legnemesebb teremtes, úgy a jogi renden kívül álló a legrosszabb. Jogi rend és igazság pedig az államhoz tartoznak (ή δέ δικαιοσύνη πολιτικόν.†) Az ember minden közösségen kívül, társadalom, jog, cultura nélkül a legvadabb, leggonoszabb és még gyönyöreiben is a legaljasabb lény.

Minden egyesület valamely jó elérésére törekszik. A legfőbb jót a legjelentékenyebb egyesület veszi célba, mely a többit magába foglalja. Ez az állam vagy államegyesület (ή κοινωνία ή πολιτική). Az állam a több községből alakult legfőbb egyesület, a kisebb és primitívebb egyesületek végcélja, tehát a legtökéletesebb emberi közösség.

*) V. ö. A. Espinas *Les sociétés animales. Étude de psychologie comparée.* p. 25—29.

**) Wundt nem rég kimutatta, hogy az állati államokra (társadalmakra, coloniákra stb.) vonatkozó állítások helytelenek és hogy az illető állatok állami s társadalmi szervezetére, intézményeire vonatkozó adatok jobbadán rossz analógiákon alapulnak. L. *Vierteljahrsschrift für wissenschaftl. Philosophie* 1878. Ueber d. gegenw. Zustand der *Thierpsychologie*.

**)*) Pol. I. I. 1. πρότερον δὴ τῇ φύσει πολις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἑμῶν.

†) Az analog modern fölfogást fejtegeti R. v. Ihering. *Der Zweck im Recht.* I. Bd. p. 318. k.

Aristoteles az állam egész földadatát nem csak az élet és a tulajdon oltalmazásában látja; hanem földadatává teszi az élet tökéletes rendjének és harmoniájának megvalósítását, egy erkölcsi életrend létesítését. Mert amaz első földadatot szerte egyszerű védszövetség (συμμαχία) is megoldhatná. (Pol. I. III. c. 5.)

Az állam elemét vagy alaptényezőjét Aristoteles a családban látja, melyet közvetlen természeti szükség létesít. (Pol. I. 2.*) Természeti ösztön egyesíti a férfit a nővel; természeti szükség vezeti össze az uralkodásra és parancsolásra termett embert, az engedelmességre s kormányoztatásra termett emberrel. Ez elemek egyesülése alapítja a családot. A több család egyesüléséből eredő társulat a faluközség (χώμη), a család coloniája, mely nem csupán az ideiglenes szükségletnek kielégítését veszi célba. Valamint a családban a legidősebb családtag, úgy a községben is eleinte valamelyik kiváló tag királyi hatalommal kormányoz. A községek állandó egyesülete az állam. (Pol. I. 1.)

Az állami közösség legfőbb célja az állampolgárok boldogsága, melyhez az erény vezet. De boldogság, erény, elméleti észtevékenység csak a békében virágozik. Azért minden alkotmány rossz, melynek főcélja a folytonos hadakozás, a hatalom gyarapítása háború által és mely az egyéneket erőszakoskodásra, hatalomvágyra tanítja. Igazi jogosultsága — Aristoteles szerint — csak a védháborúnak és olyan hódító háborúnak van, mely a «rabszolgaságra termett» népek meghódítását veszi célba. Különben helyes alkotmány szükségképpen a béke vállalatát és javait tartja szemmel.

A békeállapot az egyetlen jó és egészséges állapot. A háború legjobb esetben csak eszköz a béke biztosítására. (Pol. VII. 13.) Az állam főfeladata a béke javait biztosítani és így lehetővé tenni a legfőbb emberi jó megvalósítását, azon boldogság elérését, mely az ember szellemi és külsőnösen erkölcsi tehetségeinek és szükségégeinek megfelel.

E végre mindennek előtt nevelés szükséges (még pedig nem csupán az ifjak részére). A megrögzött rossz haj-

*) A családot mint a társadalom alapelemét tárgyalja Schäffle is *Bau und Leben des sozialen Körpers* I. p. 213. *Die Familie als einfachste vitale Einheit des sozialen Körpers* (als sociale Gewebezele).

lamokat pusztá rábeszélés által nem lehet kiirtani. Ezekre nyomatekosan csak a büntetéstől való rettegés hat. Kényszerítő törvények és jó nevelés pedig csak az államban jönnek létre.

A jó politikának földadata e szerint az állampolgárokat nevelni, tehetségeiket fejleszteni és őket üdvös tevékenységre buzdítani. A politika elméletének földadata pedig azon eszközöket vagy intézményeket meghatározni, melyek az állami cél megvalósítására vezetnek.

Aristoteles a politikában mindenek előtt a legfőbb emberi közösségnek, az államnak alkatrészeit ismerteti. Azután közelebbről szemügyre veszi e közösség legegyszerűbb elemét, a primitív természeti közösséget, a családot, mely teljességében három viszonyt foglal magában: 1. a férj és feleség, 2. a szülők és gyermekek, 3. az úr és szolga (rabszolga) közti viszonyt.

Első sorban, legrészletesebben és behatóbban Aristoteles épen ez utóbbi függetlenségi viszonyt tárgyalja. Köztudomású dolog, hogy ő ez intézmény formaszerű igazolását megkísérti, a mennyiben az antik társadalom és cultura egyik főbáját épenséggel mint természeti törvényt igyekszik feltüntetni, azon bajt, mely akkorában (legalább kisebb körök vagy néhány gondolkozó ember számára) már komoly problémává lett. Az Aristoteles megkísértette, becsületmentés is tanúsítja, hogy ez intézmény jogosultsága már akkorában ketely tárgyát képezte.*)

„Vannak olyanok is — úgymond Aristoteles — kik úgy vélekednek, hogy a rabszolgaság természetellenes, hogy a törvény határozta meg, miszerint az egyik rabszolga, a másik szabad ember, míg a természet nem tesz különbséget; hogy tehát a rabszolgaság — mint erőszakból eredő viszony — nem igazságos viszony.” (Pol. I. I. c. 2.)

Ez okoskodásnak a sophisták egyengettek az útját, azon tan által, hogy a jog és jogtalanság, a jó és gonosz közti különbség nem a természeti renden, hanem mulekony emberi intézkedéseken vagy határozatokon alapszik, hogy positiv határozatok vagy törvények az erkölcsi követelmények forrásai.**)

*) Pol. I. 2. πότερον βέλτιον καὶ δίκαιον τινὶ δουλεύειν, ἢ οὐ, ἀλλὰ πᾶσα δουλεῖα παρὰ φύσιν ἐστὶ, μετὰ ταῦτα σκοπεῖον.

**) Zeller valószínűnek tartja, miszerint Aristoteles ide tartozó

Az intézmény jogosultságát kétségbe vonó tanokkal, a létező társadalmi rend bírálóival szemben Aristoteles a háztartás igényeit érvényesíti, mint a mely mindenféle szerszámokat követel. Élő és élettelen szerszámokat különböztet meg. A rabszolga szerinte élő tulajdon, élő szerszám, mely sok élettelen szerszámot pótol és melyet a háztartás nem nélkülözhet (!*) A tökéletes háztartáshoz olyan emberek is sügéeltetnek, kik a házi úr tulajdonát képezik. Szoros értelemben szerszámoknak a productió eszközei neveztetnek; tágabb értelemben azonban oly birtoktárgyak is, melyek közvetlen használatra szolgálnak, szerszámoknak nevezhetők.

A ki természettől másnak birtokát, tulajdonát képezi, az rabszolgaságra termett (φύσει δοῦλος), szintúgy mint mások uralkodásra születtek.***) Vannak lények, melyek egymástól annyira különböznek — úgymond Aristoteles — mint a lélek a testtől, mint az ember az állattól. E különbséget maga a természet teszi. Ezen a természeti különbségen alapul a rabszolgaság jogosultsága. Oly emberek, kik csak gépies munkára (τοῦ σώματος χρεῖς, ἀναγκαία χρεῖς) termettek, természettől rabszolgák.

Nyilvánvaló, hogy Aristoteles a rabszolgaság jogosultságát nem a meglevő jogi és társadalmi rendre, nem polgári törvényekre, hanem egyenesen a természeti rendre, eredeti természeti különbségekre vezeti vissza. Bebizonyított igazságnak tekinti azon tételt, hogy egyfelől vannak emberek, a kik természettől szabadok, másfelől meg olyanok, kik «természettől» rabszolgák, kiknél a természet maga szentesíti a rabszolgaságot. Sőt még azt az állítást is kockáztatja, hogy

megjegyzése a cynikusokra vonatkozik, mint a kik a sophisták után legtöbb súlyt fektetnek a νόμος és φύσις közti ellentétre. L. *Die Philosophie der Griechen*. 3. Aufl. II. Th. p. 276.

*) Ez csak azon esetre volna nélkülözhető — úgymond — ha a vetélők maguktól szónének, (más szókkal: ha a szerszámok automataknak).

**) Ezt az okoskodást néhány szóval jellemzi J. J. Rousseau (*Contrat social* I. I. ch. II.): «Aristote avait raison, mais il prenait l'effet pour la cause. Tout homme né dans l'esclavage, naît pour l'esclavage, rien n'est plus certain. Les esclaves perdent tout dans leurs fers jusqu'au désir d'en sortir... S'il y a donc des esclaves par nature, c'est parce qu'il y a eu des esclaves contre nature»

a természet eredeti szándéka ama különböző típusokat különleg is megkülönböztetni;*) ámbár elismeri, hogy előfordúl az is, hogy némelyek csak testileg, mások meg csak lelkekre nézve szabadok vagy rabszolgák, hogy tehát rabszolgának való testben is létezhet szabad ember szelleme s viszont. (Pol. I. 2.)

A kiinduló pont azon axioma gyanánt elfogadott nézet, miszerint vannak lények, fajok és népek, melyek csak is közönséges testi vagy gépies munkára termettek. Ha ez így van — mondja Aristoteles — a méltányosság követeli, hogy ezeken azok uralkodjanak, kik tökéletesebb életre, szellemi tevékenységre születtek. Ő így fogja föl a hellének viszonyát más népekhez, a barbárokhoz. Ezeket, úgyszólván, született rabszolgáknak tekinti. Még a háborút is helyesli, ha ilyen népek leigázását veszi czélba. De egyszersmind azt is követeli, hogy azok, kik nem születtek közönséges gépies munkára, háborús időben se kárhoztassanak rabszolgaságra. A hadi fogságot mint olyant még nem ismeri el a rabszolgaság jogczimének; mert nemes származású emberek is hadi fogságba jutnak, ámbár nem termettek szolgaságra.

A rabszolgának voltaképen nincsen saját akarata. Akarata az úr akaratában foglaltatik. Erényei engedelmesség és használhatóság. A hol az úr és szolga közti viszony a természeti különbségen alapszik, ott kölcsönös jóakarat és támogatás sem marad el.

Aristoteles emberséges bánásmódnak a szószólója, de sehol sem közeledik azon (Kant által élesen formulázott) elvhez, hogy az ember mint olyan önczelnek tekintendő;**) sehol sem ismeri el az emberi személyiség eredeti jogát és méltóságát, illetőleg egy eltűnő kisebbség számára reserválja azt.***) Sehol sem villan föl elméjében a modern culturnépek erkölcsi tudatának alapkövetelménye. Egyáltalán nem vete-

*) Zeller találóan mondja: «Wie würde sich auf diesem Standpunkte vollends die Sklaverei der schwarzen und farbigen Race empfohlen haben!» *Philosophie der Griechen* II. Th. 2. A. p. 537.

**) J. Kant *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. 2. Abschn.

***) «L'essence de l'esclavage est en effet . . . la destruction de la personnalité humaine, c'est à dire de la liberté . . . qui fait de lui un être moral, responsable de ses actes, capable de vertu.» Lamennais: *De l'esclavage moderne*.

medik arra a követelményre, hogy ember ne legyen más embernek a tulajdona. Elvi fölfogása szelső ellentetben van azon meggyőződéshez, mely ezredeves küzdelmek után csak a legújabb korban gyökerezett meg a civilizált népek erkölcsi tudatában.

A rabszolgaságra vonatkozó fejtegetésekben épen az a jellemző, hogy Aristoteles nem éri be a történelmi tények elismerésével, sem pedig a rabszolgaság conventionalis eredetere vagy positiv törvényekre való hivatkozással. Nem akarja a létező állapotot kritika nélkül helyeselni. Nem keresi annak jogcímét azon tényben, melyet az ironia az erősebb jogának (jus fortioris) nevezett el; hanem a szó értelmében természetjogi deductiót kísért meg. *)

A hellen társadalom szervezete, a barbárok megvetésében, **) a többi népek ócsárlásában gyönyörködő hellén önértzet, melylyel a közönséges mechanicus munka megvetése párosult, eo ipso kedvezett azon magyarázatnak, mely az actualis állapot jogcímét a természet szándékában találta és egész népeket rabszolgaságra kárhoztatott.

E magyarázat, egyfelől azt mutatja, hogy a görög chauvinismus, öncsodálás és öndicsőítés hatalma alól az ókor legkiválóbb gondolkozói sem tudták magokat kivonni. ***) Másfelől pedig azt mutatja, hogy ama chauvinistikus előítelet szoros kapcsolatban áll bizonyos műveltségi göggel, azon tendenciával, mely a közönséges munka és az ily murkával foglalkozó emberek megvetésében nyilvánul és teljességgel kizárja a munka becsületének elismerését. Ama chauvinismus psychologicz könnyen magyarázható, ha meggondoljuk, hogy a culturális törekvések és általános műveltség tekintetében milyen távol választotta el a helléneket a többi népektől. És ez érthetővé teszi a hellének páratlan önértzetét, de nem igazolja azon túlesapongásait, melyeket a rabszolgaság apologiájában látunk.

*) «Il a cherché un principe raisonnable à un fait déraisonnable.» Janet id. h.

**) Pol. I. 2. αὐτοὺς οὗ βούλονται λέγειν δουλοὺς, ἀλλὰ τοὺς βαρβάρους.

**) Jellemző, hogy a sok tekintetben elfogulatlan, higgadt stagerita vállalkozik annak elméleti igazolására és így a «valódi görög államphilosoph» szerepére. V. ö. Prantl *Uebersicht d. griech. röm. Philosophie.*

Jellemző még az is, hogy ez apologiában nélkülözzük a bér munkás és a rabszolga pontosabb megkülönböztetését. A ki főleg vagy teljesen csak testi munkára képes, az — ez elmélet értelmében — rabszolgaságra termett. E szerint azon foglalkozások, melyek a társadalom physikai vagy anyagi szükségleteinek közvetlen kielégítését veszik célba, legnagyobb részben a rabszolgákat illetik. Azok, kik a társadalom föntartásának nélkülözhetetlen föltéteiről gondoskodnak, már e hivatásuknál fogva (legalább túlnyomó részben) a rabszolgák osztályához számíthatók; míg a szabad emberek osztályrésztét politika, hadügy és philosophia vagy elméleti tevékenység képeznek. A contemplatív élet, mely legtávolabb esik a gépies munkától, a legtökéletesebb emberekhez méltó élet.*)

Aristoteles politikájában a rabszolgaságról szóló fejezetre következik a tulajdonjog, a vagyon fajai, a birtokviszonyok és keresetmódoknak tárgyalása. Sajnos, hogy Aristoteles éppen e fontos kérdésekkel meglehetősen röviden végez, hogy ezeket és a velök kapcsolatos problémákat aránylag nem tárgyalja oly behatóan, mint a rabszolgaság kérdését.**)

Mindenekelőtt a háztartást, a házi gazdaságot megkülönbözteti a vagyonszerzéstől, mely különböző életmódok mellett különböző alakokat ölt, úgy mint különböző életmódok is különböző táplálkozási módokkal állnak kapcsolatban. Megkülönböztet továbbá természetes és mesterséges keresetmódokat is; az előbbieknél a természet productumaiban találtatnak a föntartás eszközei, az utóbbiaknál még csere és kereskedelem is hozzájárulnak. Az előbbiekhöz számítja Aristoteles a nomád életet, a földművelést, a tengeri rablást (!), a halászatot és vadászatot és ezeknek némely combinatióit. Fölötte jellemző, hogy bizonyos értelemben még a hadművészetet is ide sorolja, a

*) Méltán jegyeztetett meg, hogy Aristoteles a rabszolgaságot, mint a létező s általa helyeselt állami és társadalmi rend egyik lét-föltételét védelmezi. De másrésről azért is pártolnia kell azt, mert a szabad polgároknak ez intézmény által biztosíttatik a közönséges testi munka terhéől teljesen ment contemplatív élet, az élvezetes szellemi foglalkozás, politikai szereplés, esetleg otium cum dignitate. V. ö. Th. Ziegler *Geschichte der Ethik.* I. C. 6.

**) A tulajdon fogalmának átalakulására nézve (különös tekintettel az Aristoteles fölfogására is) v. ö. Baerenbach: *Die Socialwissenschaften.* 210. s k. l. *Das Eigentumsproblem.*

mennyiben a vadászat mesterségét ezzel állítja össze. E mesterség szerint nem csak vadállatokra, hanem azon emberekre is irányulhat, kik daczára annak, hogy természettől rabszolgaságra rendeltetvők, szolgálni nem akarnak. Az ebből eredő háborút — úgy mond -- a természet maga nyilvánítja igazságosnak. (Pol. I. 3.)

Ez is egy sajátságos pótlek a rabszolgaság apologiájához. Az élő szerszám, melynek joga, erenye, akarata nincsen, majd a házi állat, majd a nemes vad szerepet játszsza.

A természeti keresetmódok felsorolásából kitűnik, hogy a tulajdon eredetének kimutatása, a tulajdon fogalmának pontosabb meghatározása, a tulajdonjog deductiója Aristotelesnek nem sok fáradságába kerül. E kérdések megoldását hiába keressük nála.*) Egyáltalán nem kérdezi, ha vajon a vagyonszerzés összeállított módjai egyenlő vagy nagyon különböző értékű jogcímekre támaszkodnak-e? Összeveti az erőszakos és nem erőszakos occupatio különböző fajait. Alig érintette az alapproblemát, már is áttér más nemzetgazdasági kérdésekre. A jelzett úton nyert gazdagságot megkülönbözteti azon vagyontól, melynek forrása nem a természet, hanem bizonyos routine és ügyesség; a természeti keresetmódot megkülönbözteti a tulajdonképi tőkeszerzéstől.**)

Továbbá nagyjában megkülönbözteti a használatértéket a csereértéktől. A tárgyak direct (szerinte: természetöknek megfelelő) használatát (οἰκεία χρῆσις) megkülönbözteti azoknak indirect használatától, melynél azok csak mint csereeszközök szerepelnek. A ki például a cipőt, melyet személyesen használhatna, pénzért vagy más javakért valakinek eladja, illetőleg más dolgok ellen cseréli ki, az a cipőt mint olyant használja föl; de ez nem a cipő sajátzerű természetének megfelelő használat, mert a cipő eredeti rendeltetése nem a csere. (Pol. I. 3.) A csere ott keletkezik, a hol az emberek egyik része ugyanazon javaknak bőségében van, melyeknek a másik rész szűkét látja. Az első természeti közösségben vagy egyletben, a családban a cserét nélkülözhetővé teszi a birtok-közösség; de már a kisebb csoportok nem nélkülözhetik azt.

*) V. ö. Oncken. *Staatslehre des Aristoteles*. I. p. 91 k.

**) Pol. I. 3. γένος ἄλλο κτητικῆς, ἢν μάλιστα καλοῦσι . . . χρηματιστικῆν . . .

Csak hogy ezek beérik a kiskereskedéssel, melynek eredetileg még semmi köze a tőkeszerzéshez; mert itt még az igazi, közvetetlen szükség szab a cserének határokat.

Már itt is érvényre jut Aristotelesnek a tőkeszerzés iránti ellenszenvé. *) Szükségesnek tartja megjegyezni, hogy a közvetlen cserekereskedés jelzett módja nem természetellenes és nem tartozik a tőkeszerzés (pénzcsinálás, χρηματιστική) eszközeihez; ámbár az utóbbi is abból eredt, sőt a pénz eredetét is ugyanazon forrásra vezethetni vissza. Mihelyt ugyanis a szükségletek szaporodásával az eredeti, közvetlen csereforgalom nagyobb méreteket nyert, szükségessé vált egy általános csereeszköznek, a pénznek használata, kivált azért, mert nemely javak nem könnyen szállíthatók. Az emberek tehát abban állapodtak meg, hogy a használható tárgyak köréből olyan tárgy adassék és fogadtassék el, mely könnyen kezelhető, mint például ezüst vagy éffelék. Eleinte ennek mennyiségét vagy súlyát határozták meg, később azonban egyszerűbb eljárás kedvéért valamely bélyegjeggyel jelölték. A pénz használata azután a vagyonszerzés egyik nemét, a kiskereskedést fejlesztette, mely eleinte még a primitívebb csere szükségleteihez alkalmazkodott, később azonban mesterségesebben és folytonos tekintettel a lehető legnagyobb nyereség elérésére műveltetett.

Aristoteles arra utal, hogy ez a nyerekedés szülte a tervszerű speculatiót, melynek egyetlen tendenciája kipuhatólni, miből lehet a legtöbb pénznyereséget húzni, és mely rendszerint egyenesen a készpénz lehető legnagyobb mennyiségét igyekszik betakarítani. Innen van azután, hogy sokan a gazdagságot a készpénz nagy mennyiségében látják; jóllehet mások arra figyelmeztetnek, hogy a pénznek csakis conventionalis értéke van, melynek nincsen természeti alapja, és hogy a készpénzben bővelkedő is szűkét láthatja a legszükségesebb dolgoknak, sőt esetleg éhen is halhat, a mint azt a monda Midasról beszéli. Aristoteles igazat ad azoknak, kik a reális (természetes) gazdagságot és a valóban productív

*) L. Oncken *Staatslehre des Aristoteles*. I. p. 104. «Wie ihm der Begriff der wirtschaftlichen Arbeit fehlt, so fehlt auch der des wirtschaftlichen Geschäfts ... Die Wirtschaftslehre des Aristoteles ist durch und durch aristokratisch ...»

tevékenységet másképp fogják föl. Mint némely későbbi közgazdasági írók és iskolák egyoldalúan a természeti tényezőkre (mint reális javak forrásaira) fektet súlyt, a többi keresetforrások jelentőségét nem méltatja elfogulatlanul.**) A természetes gazdagság (ὁ πλοῦτος ὁ κατὰ φύσιν) szerzése szerinte a házi gazdálkodáshoz tartozik, míg a speculatio nem közvetlenül az életszükségletek kielégítésére szolgáló javakat, hanem a pénzforgalom útján pénzt csinál és egyenesen készpénzre törekszik.

E törekvésnek kezdete és vége, legfőbb vezéreszméje a készpénz. Aristoteles úgy tartja, hogy az ilyen pénzcsinálásból eredő gazdagságnak természetes határai nincsenek.***) Valamint minden művészet egy végtelen célra, egy eszményre törekszik, melyet tökéletesen soha nem ér el, úgy a pénzüzlet, a speculatio mestersége is ilyen célra törekszik. Az eszmény: pénzbirtok és újra pénzcsinálás. A természeti keresetmódoknak (úgy mint a házi gazdaságnak) vannak természetes határai; ellenben a pénzüzlet természete megengedi a készpénznek a végtelenségig való (εἰς ἄπειρον) szaporítását. Ilyen eredménye van — úgy mond Aristoteles — azon nyugtalan vágynak, mely inkább az életre, mint az élet igazi élvezetére fordít gondot, a végtelenségig fokozódik és számtalan eszközzel akarja célját biztosítani. A hol ez uralkodik, ott még olyanok is, kik az élet igazi élvezetét kívánják, az érzeki élvezetekhez vezető eszközökre és mindenekelőtt a leghathatósb eszközre, a penzbirtokra törekednek. (Pol. I. I. c. 3.) A tulajdonképi pénzcsinálók minden tehetséget a pénzszerzés szolgálatába vonnak, mert mindent ez egyetlen végcélra vonatkoztatnak.

A kifejlett kereskedelemmel kapcsolatos penzüzletet Aristoteles föltétlenül rosszalja és kárhoztatja, mint egy természetellenes, kölcsönös rászedésen alapuló keresetmódot. Igazság szerint gyűlöletes — úgy mond — az uzsorás mesterség is, mert ez a pénzt tulajdonképi rendeltetésétől elidegeníti, a mennyiben nem mint a csere eszközt s közvetítőjét, hanem mint a kereset tulajdonképi alapját használja azt. A pénz föltalálásának vagy behozásának célja az áruforga-

*) Kautz: *Theorie und Geschichte der National-Oekonomik*. II. *Die geschichtliche Entwicklung der National-Oekonomik*. p. 138.

**) Pol. I. 3. ἄπειρος ὅτι οὐτός ὁ πλοῦτος.

lom megkönnyítése volt, nem pedig a pénznek közvetlen használat általi szaporítása. A kamat (τόκος) nem egyéb, mint pénztől származó pénz. (τόκος = született. *) E keresetmód tehát legnagyobb mérvben természetellenes.

Nem éreketlenek Aristotelesnek a speculatio egyes formáira és különösen a monopoliumokra vonatkozó megjegyzései. Említésre méltó, hogy az állami monopoliumokról is szól, melyekhez a pénzzavarban levő államok folyamodnak és melyekben az állambölcsesség néha menedéket keres. (Pol. I. c. 4.)

Némelyek a pénzszerzésre vonatkozó fejtegetésekben azon kritikának anticipatióját látják, mely a későbbi socialistikus rendszerek alaphangját képezi, tehát épenséggel a tőke, illetőleg a capitalismus kritikájának kezdőpontjait találják Aristoteles rendszerében. Ámde, ha e kritika tartalmát és fontosságát elfogulatlanul akarjuk megítélni, számba kell vennünk, hogy a tőke szerepének és a kamat jelentőségének vagy jogosultságának alaposabb méltatását csak a tőke tökéletesebb kifejlődése tette lehetővé. **)

Ha Aristoteles álláspontját elfogulatlanul akarjuk megítélni, nem szabad megfélekezünk arról, hogy a tőkeszerzés rosszabb fajai (az uzsoráskodás és a pénzüzlet némely fajai) nem csupán egy eszmékben gazdag, fenkölt gondolkodású philosophnak ethikai érzetét és bizonyos tekintetben æsthetikai érzékét is sértették, hanem a társadalom tradícióival is ellenkeztek és tényleg némely tekintetben az úgynevezett «természetes» keresetmódok érdekeit veszélyeztették. Nem csodálatos dolog, hogy az érdekelt osztályok a fenyegető concurrentia hatása alatt a gyűlöletes pénzhatalmat egy sorba tették legrosszabb elfajulásaival, és hogy ilyen társadalmi athmosphærában a legelfogulatlanabb gondolkodó is hajlandó volt föltétlenül kárhóztató ítélet kimondására.

*) Pol. I. c. 3. ὁ δὲ τόκος γίνεταί νόμισμα νομίσματος.

**) Különben megjegyzendő, hogy még Bastiat is szükségesnek tartja a «légitimité de l'intérêt» beható bizonyítását. — Figyelemre méltó H. v. Scheel rövid észrevétele Aristotelesnek a tőkére és a kamatra vonatkozó nézete tárgyában. L. *Handbuch der politischen Oekonomie*. ed. Schönberg. 2. Aufl. I. B. *Die politische Oekonomie als Wissenschaft*. 75. l. Ide tartozik E. de Laveleye megjegyzése is: *Éléments d'économie politique*. p. 187.

A tudományos kritika nagyon különböző mértékkel mérte Aristoteles közgazdasági tanait. Míg egyfelől csodálói a legújabb időkig (peldául P. Janet*) s mások) némely okoskodásait lelkesedéssel méltatták, melyek még meglehetősen távol vannak a behatóbb kutatások alapján fölépült tudományos elmélettől; mások (különösen Dühring**) ébenséggel semmibe sem veszik azon fejtegetéseit, melyekben legalább a tudományos elmélet első csiráit látjuk. Az objectív kritika tartózkodni fog mind a két túlzástól; nem fogja Aristotelesnél keresni a nemzetgazdasági problémák tudományos megoldását, de a kezdeményezés és előkészítés érdemét sem fogja tőle megtagadni.***)

Aristoteles szerint a családban, mint a társadalom elemi alkatrészében kettős tekintély szabályozza a családtagok viszonyait, az atya és férj tekintélye, melynek nő és gyermekek alárendelvek, de nem úgy, mint a rabszolgák, hanem mint szabad lények. A férj tekintélyét a polgári (republikánus) kormányzattal hasonlítja össze, az atyai tekintélyt a királyi hatalommal (*γυναικὸς μὲν πολιτικῶς, τῶντων δὲ βασιλικῶς*). Ezt a természet így rendezte, mely a férfi természetét úgy mint az érettebb kort az uralkodásra jobban képesítette, mint a női természetet és az ifjúságot. (*Pol.* I. I. c. 5.)

Aristoteles a férj és nő közti viszonyt lényegében erkölcsi viszonynak tekinti. Jóllehet eleinte természeti ösztön vezeti őket össze, követelhető, hogy e szövetséget bizalom, kölcsönös jóakarat, igazi barátság nemesbítsék és szilárdítsák. A férfi és a nő erkölcsi tehetségei nem minden tekintetben azonosak; épen ennél fogva kiegészítik egymást. Azért csak szabad viszony felel meg szövetségek céljának. A nőt megilletik a szabad személyiség jogai. A nőnek is van saját aka-

*) L. P. Janet *Histoire de la science politique*. 2. éd. T. I.

**) Dühring *Kritische Geschichte der National-Oekonomie und des Socialismus*. 2. Aufl. Aristoteles politikai nézeteit s különösen alkotmánytanát hasonló mértékkel méri Schvarcz Gyula: *Staatsformenlehre des Aristoteles*.

***) Nem szabad ignorálni, hogy a közgazdaságtan, mint önálló tudományszak teljesen modern jelenség és az újkor tudományos vívmánya. L. Knies: *Die politische Oekonomie*. p. 14. „Die Isolirung der nationaloekonomischen Theorie gehört zu den grossen Ergebnissen der neueren Zeit. . . .”

rata és erénye. *) A nők rabszolgasága — Aristoteles szerint — csak ott fordulhat elő, a hol a férfiak is rabszolgaságra termettek. **) Aristoteles egyáltalán egészen máskép fogja föl a két nem viszonyát, mint Platon. Korántsem hajlandó az utóbbit a nő emancipációjára való törekvéseiben követni, mert általán irtózik minden a communistikus törekvésekkel kapcsolatos nivellement-től, melynek ára az egyéniség (vagy minden lény sajátzerű természetének és céljának) megsemmisítése. A sorok közt olvasható a tiltakozás minden társadalmi nivellement ellen. Aristoteles nem engedi meg, hogy férfi és nő hajlamai, tehetségei, rendeltetései azonosak. Fajkülönbséget constatal, még pedig nem egy tekintetben. A nő akaratát gyöngének, erényét kevésbbé önállónak tartja. Hivatását nem az önálló működésben vagy keresetben, hanem a csöndes háziasságban látja. ***) A kormány, szerinte, a férfit illeti, a kitől megkövetelhető, hogy a nőt a háztartás szabad tagjának, társának tartsa és hatáskörébe ne avatkozzék. †)

Kevésbbé szabad viszony a szülék és gyermekek közti viszony. Aristoteles csaknem kizárólagosan az atya és fiú közti viszonyra reflectál. Úgy tartja, hogy a gyermeknek atyjával szemben szoros értelemben vett jogai nincsenek, míg az atyának nem csupán jogai, hanem főleg kötelességei vannak a gyermek irányában. Az atya köteles a gyermek javáról gondoskodni. A gyermek erénye és akaratja még tökéletlen. A testvéri viszonyt Aristoteles a politikában nem fejtegeti, csak az ethikában tárgyalja a testvéri szeretetet. ††)

A politikának legérdekesebb részeihez tartoznak azon fejtegetések, melyek Platon javaslatainak s terveinek bírálattal foglalkoznak. (Pol. II. k.) Aristoteles leghatározottabban elveti Platonnak azon nézetét, hogy az állam belső egységét család és birtokközösség behozása által kellene és lehetne létesíteni. Máskép fogja föl a családi viszonyok erkölcsi jelle-

*) V. ö. *Ethica Nicom.* I. VIII. c. 7, 10, 11, 12.

**) *L. Politica* I. I. c. 1. 'Εν δὲ τοῖς βαρβάροις τὸ ἀγλὺ καὶ δοῦλον τὴν αὐτῆν ἔχει τάξιν . . . γίνεται ἐν κοινωνίᾳ αὐτῶν δουλῆς καὶ δούλου.

***) *Pol.* I. 5. és a *Nicom. Ethica* több helyén.

†) Platon és Aristoteles ellenkező álláspontjait e kérdésben jól jellemzi C. F. Gabba: *Della condizione giuridica delle donne. Studio storico.* 1880. p. 36—42.

††) *Ethica Nicom.* I. VIII.

mét, mely Platon államában az általános nivellementben teljesen elvész. *)

Aristoteles elismeri, hogy olyan állapot, melyben az állampolgároknak, a társadalom tagjainak semmiféle közös tulajdonuk, ügyök és érdekek nincsen, egyáltalán nem képzelhető. Az állami közösség lényegéhez tartozik a hely közössége, a territorium egysége. Más kérdés: ha vajon egy jó alkotmányra törekvő állam érdeke követelheti-e, hogy a közösség mindenre kiterjedjen? Hogy ilyen általános életközösség gondolható, azt Platon államtervezete bizonyítja, mely általános családközösséget céloz. Csak az a kérdés: mi jobb, a meglevő társadalmi szervezet, vagy a Platon tervezte communistikus társadalmi rend? — Erre Aristoteles tetova nélkül Platon javaslatainak elvetésével és elveinek megczafolásával felel.

Platon a család és tulajdonközösségről fölteszi, hogy tökéletesen biztosítaná az állam egységes jellegét, hogy az állam az által valódi egységgé válnék. Erre Aristoteles azt jegyzi meg, hogy az állam, mely e tökéletes szerves egységhez közelednék, nem maradna állam, hogy az állam természete változatosságot involvál és ennélfogva az egységre való törekvés által az államból család, a családból egyén lenne — mert az egységet a család tökéletesebben repräsentálja az államnál, az egyén pedig tökéletesebben a családnál. Egy szóval az ajánlott törekvés az állam megszüntetését eredményezhetné, ha egyáltalán sikeres volna. Mert az állam nem állhat egyenlő emberekből, hanem csak különböző egyénekből. Azon nivellement, melyben Platon a legfőbb állami jót látja, egyenesen az állam negatiójára vezetne.

De ha valóban a tökéletes egység volna a legfőbb jó, a Platon javasolta intézkedések nem volnának czélszerű eszközök. Platon ott látja a legtökéleteseb egységet, hol mindnyájan ugyanazt nevezik enyémnek és tiednek. Ámde ez kétértelmű mondat, mert e szót «mindnyájan» collectiv és distributiv értelemben vehetjük. Hagyján, ha mindnyájan

*) Oncken találóan mondja (*Die Staatslehre des Aristoteles*. I. p. 179 k.): «Durch und durch modern, fasst er (Aristoteles) die Verknüpfung zwischen Eltern und Kindern als ein sittliches und seelisches Verhältniss auf.»

ugyanazt tekinthetnék magántulajdonuknak. Csakhogy ez valóságos *contradictio in adiecto*. A hol pedig nők, gyermekek, javak közös tulajdont képeznek (nem mindegyiknek magántulajdonát, a mi lehetetlen) a kívánt sikert hiába várnák.*)

Aristoteles jól látja, hogy a rokonsági kötelékek igazi jelentősége és beceje éppen kizárólagosságukban, egyéni jellegükben áll. Mint a reális élet gondolkozó megfigyelője észreveszi és a tapasztalás eredményeként constatálja, hogy az emberek arra, a mi igen sok embernek közös tulajdonát képezi, legkevesebb gondot fordítanak. Arra utal, hogy az ember nagyon sok gondot fordít arra, a mi valóban az övé, tehát saját birtokára és ügyeire, míg a közös tulajdonnal keveset vagy éppen csak annyit törődik, a mennyit egyéni önérdeke követel. Az ember ezt nem mindig tiszta önzésből, hanem gyakran azért is teszi, mert azt gondolja, hogy majd gondoskodnak a közösről mások is. (Így például kevés szolga rendszert többet dolgozik, mint egy egész sereg.**)

A Platon tervezte államban minden korosabb ember minden ifjút fiának nevez.***) Itt mindenki mindenkit rokoná-

*) Ez esetben mindenki mindenről csak azt mondhatja: «ez a mienk» (nem pedig azt: «ez az enyém»).

**) *Pol.* I. II. c. 1.

***) Minden adat arra vall, hogy Platonnak a családközösségre vonatkozó terve nem afféle minden tapasztalati minta nélkül szűkölködő phantastikus ötlet volt. Morgan azt hiszi (*Ancient society*), hogy Platont az ismert eszmékre a hellen és pelasg őskor hagyományai vezették. Beöthy Leó (*A társadalmi fejlődés kezdetei*) valószínűbbnek tartja, hogy Platont az egykorú «vad népek állapotainak ismerete inspirálta». Az újkori ethnographiai kutatások, mint tudva van, kimutatták, miszerint az úgy nevezett természeti népek vagy a most élő vad népek igen nagy részénél a nemi és családi (illetőleg rokonsági) viszonyok a Platon tervezte rendnek többé-kevésbé megfelelő módon szabályozvák. Ókori írók pedig oly népekről tesznek jelentést, melyeknél a nők a férfiak közös tulajdonát képezték, illetőleg állandó (a promiscuitást elvileg kizáró) házassági viszonyok és a culturnépek-nél főnállók rokonsági kötelékek nem léteztek. Így némely írók oly állapotot írnak le, melyben tényleg «az egykorúak mind testvérei, és midőn felnőttek, mind férjei és feleségei egymásnak; az idősb nemzedék tagjai mind szülők, az ifjabbéi mind gyermekeik». Hasonló viszonyok léteztek — az ide tartozó jelentések szerint — a skytháknál. Tagadhatatlan, miszerint «ez állapot, mely a polgárosult társadalmi emberének annyira visszatetszik, ugyanaz, melyet Plato eszményképül

nak tekint; de a családi és rokonsági viszonyok éppen ez által elvesztik azon bensőséget és gyöngédséget, melyben tulajdonképi becsők rejlik és mely nélkül a kölcsönös szolgálat és áldozatkészségből sem fog sok maradni. Azért Aristoteles sokkal jobbnak tartja a meglevő tökéletlen állapotot, melyben általán legalább mindenkinek van valakije, a mi igazán az övé. Találó humorral mondja, hogy jobb az adott viszonyok között rokonnak, mint az álmodott tökéletes állapotban gyermeknek lenni.*) Különben azt hiszi, hogy a természet gondoskodott arról, hogy ez állapotban is némelyek kitalálnák (a hasonlóság következtében megismernék) szüleiket és gyermekeiket és a természeti ösztön hatása alatt a törvényt kijátszani igyekeznének. Továbbá arra figyelmeztet, hogy a jelzett állapotban a rokonsági kötelékek a bűntényeknek nem szabnának határokat. Csakhogy itt azután gyalázás, civódás, emberölés, gyilkolás nem csupán az állami törvényt, hanem (az ismeretlen vérrokonsági viszonyoknál fogva) a természet legszentebb törvényét is sértének.

Aristoteles még azon megjegyzést is kockáztatja, hogy a családközösség behozása még czélszerűbb intézkedés volna az alsó osztályoknál, melyekre Platon javaslata nem reflectál; mert ez jobban megfelelne a kormányzók érdekének, mely engedelmes és — ha ez lehetséges — oly alattvalókat követel, kik családi kötelékek által, kölcsönös ragaszkodás által compact hatalommá nem válhatnak. A ragaszkodás és tetterszós kölcsönös jóakarat jótéteményeitől éppen a platonikus állam felső osztályai megfosztvák. Két dolog — mondja Aristoteles — kelt leginkább érdeket és jóindulatot az ember keblében, a tulajdon és a szeretet. A platonikus alkotmányban pedig sem az egyiknek számára sem a másiknak számára nincsen hely.

állított föl eszményi államában». V. ö. Beöthy L.: *A társadalmi fejlődés kezdetei*, p. 16, 138 és k. — Valójában nem az a baj, hogy Platon sehol sem létező, tökéletlen emberek által nem realisálható, költött állapotok ábrázolásában és ajánlásában leli örömet, hanem az, hogy egy csak a társadalmi fejlődés és cultura alsó s legalsó fokain álló emberfajok kedélyszükségletének s ethikai érzékének megfelelő ősalápotot eszményképül állít föl és a tökéletes államban elérhető eszményi célkúl tűz ki; s így a kulturális fejlődést visszafelé csavarni igyekszik.

*) *Pol.* I. II. c. 1. *κρείττον γὰρ ἰδιον ἀνεχθῆναι εἶναι, ἢ τὸν τρεῖσιον τοῦτον υἱόν.*

A rokonsági viszonyokat végre teljesen összezavarja Platon azon concessiója, mely szerint az átmenet egy osztályból a másikba bizonyos esetekben megengedhető. Mert itt azután még a látszatos kapcsolat is megszakadna. (*Pol.* II. 1.)

Aristoteles a Platon magasztalta birtokközösséget szintűgy nem tartja egészséges és üdvös intézménynek, mint a nő- és gyermekközösséget. Azon meggyőződést fejezi ki, hogy a birtokközösség korántsem eredményezné a tökéletes egységet és egyetértést, melyről Platon álmódózott, hanem ellenkezőleg folytonos perlekedések és surlódások forrását képezné. Kijelenti, hogy a tökéletes birtokközösség nem csupan a magántulajdonban való gyönyörködést, hanem még a jótékony-ságot is lehetetlenné tenné és szintűgy véget vetne a helyes gazdálkodásnak, mint a nőközösség az önmérsékletnek. Azért Aristoteles határozottan elveti a tulajdonközösséget, a collectiv tulajdon rendszerét. Az egyén szabad haszonélvezetet, a tulajdon helyes fölosztását tartja jog- és észszerűnek. (*Pol.* I. II. c. 2.)

Aristoteles nem éri be a Platon communistikus rendszere alapelveinek elvetésével, hanem a részletekben is sok hézagot, ellenmondást és tévedést mutat ki. Gyakorlati érzékével gyorsan kitalálja, hogy a birtokközösség kérdése többféle formulatiót és megoldást enged meg, sőt több kérdést involvál, tehát nem olyan egyszerű, mint a milyennek Platon abstract formulatiójában látszik.

Mindenekelőtt a birtokközösség kérdését elkülöníti a föltétlenül elítelt nő- és gyermekközösségtől. Azután több detail-kérdésre bontja föl, melyek három speciális esetnek felelnek meg. 1. a telkek magántulajdont képezhetnek, a terményeket pedig mint közös tulajdont lehet összegyűjteni és elosztani. 2. képzelhető, hogy az egész földbirtok közös tulajdon és közösen műveltetik, de a termés az egyéni szükséglethez képest osztatik el, vagy 3. telkek és termények, birtokok és jövedelmek köztulajdont képézhetnek. Aristoteles megjegyzi, hogy a két első eset némely népeknél tényleg előfordúl. *)

A stagirita lehetetlennek tartja a munka és a birtok, a

*) V. ö. E. de Laveleye: *Das Ureigenthum* (herausgegeben und vervollständigt von K. Bücher), p. 324 s k.

munka és az élvezet tökéletesen egyenlő fölosztását. Semmi képen sem hisz a birtokközösség üdvös hatásában. Arra utal, hogy a specialis czélokra kisebb mértékben realizált, ideiglenes birtokközösség is mindenütt sokféle bajokat szült. Véleménye szerint a létező rendszert kell erkölcsileg nemesíteni és jó törvények által szabályozni; mert az így tökéletesített rendszer a köztulajdon és az egyéni magántulajdon előnyeit egyesítené. (*Pol.* I. II. c. 2.*) Már ő is a productio (a munka productivitása) szempontjából ítéli el a communismust. Úgy tartja, hogy a munka termékenyebb, ha mindenki a maga érdekében dolgozik. A közös élvezetet pedig — azt hiszi — létrehozhatja a polgárok nemes érzülete is, azon elv szerint, hogy barátok között minden közös. (κατὰ τὰ φίλων). Így például Lacedæmonban az egyik polgár esetleg a másik rabszolgáit vagy lovait is használja. Csakhogy ez eset általánosítása kissé sanguinikus ötlet, mely talán jobban illenék a Platon politikai ideológiájához, mint egy Aristoteles óvatos gondolkozásmódjához és gyakorlati politikai érzékéhez.

Aristoteles azt javasolja, hogy mindnyájan tartsák meg elkülönített magántulajdonukat és a haszonélvezet által tegyék azt közössé. Kétségtől a dolog megfontolása után az utóbbi tekintetben túlságos természeti hajlandóságot maga sem tett föl. Hozzá is teszi, hogy a törvényhozó igazi föladata a polgárokat erre nevelni.***) Remélni látszik, hogy a közös haszonélvezet előbb-utóbb majd csak meglesz valahogy — il mondo farà da sé — ha csak a polgárok megfelelő erkölcsi nevelésben részesülnek.

A magántulajdon előnyeinek föláldozását tehát Aristoteles föltétlenül visszautasítja. Azon kimondhatatlan, (az önszeretettel kapcsolatos) meglegedésre utal, melynek forrása a magántulajdon. A jogosult önszeretetet, mint eredeti érzetet megkülönbözteti az egoismustól, mint mertéktelen, túlzott önszeretettől, melyet határozottan kárhozzat. Arra figyelmeztet,

*) Az állam föhatalma itt is az uralkodó szempont. Az egyént (az állampolgárt) voltaképpen csak a közösség czéljainak megfelelő vagy azokkal összeférő haszonélvezet illeti meg. Az eredeti tulajdonos az állam. V. ö. Knies: *Die politische Oeconomie vom Standpunkte der geschichtlichen Methode*, p. 132.

**) *Pol.* I. II. c. 2. τὸν νομοθέτου τὸν ἐξ ἑαυτοῦ ἴδιον ἐστίν.

tet, hogy oly hajlamok, mint a bőkezűség és a vendégszeretet nem fejlődhetnek magántulajdon és szabad rendelkezés nélkül. Erélyesen vitatja azon nézetet is, mely szerint a meglevő állapotban előforduló bajok és bűntények oka az, hogy nem létezik tulajdonközösség. Ő az erkölcsi romlottságban találja e bajok igazi okát. Ezt pedig — úgy tartja — nem lehet a birtokközösség decretálása által megszüntetni.

Platon nem vette észre, hogy a közös tulajdon sokkal több perlekedésre nyújt alkalmat, mint a magántulajdon. Igaz, hogy ez nem szembetűnő, mert a tulajdonközösség csak kivételkép fordul elő. Platonnak e tapasztalati ténynyel ellenkező reményeit Aristoteles puszta illúzióknak tartja. Platon mindig csak az állam egységes jellemét tartja szemmel; ennélfogva azután a nivellementben nem tart se határt, se módot és megelégedzik arról, hogy így az állam lényegét is megsemmisíti . . .

Az állam természetével és földadatával összeférő egységet és közösséget nevelés által kell létesíteni. Ez irányban nem Platon communistikus rendszerétől, hanem a philosophiától a törvényektől s az erkölcsöktől várhatni sikert.

Aristoteles azt is kifogásolja, és méltán, hogy a Platon államtervezetében épen a nagy tömeg szervezetéről nincsen szó, hogy nem határoztatik el, ha vajon a földműveseknek saját családok és birtokuk legyen-e, avagy ezeknél is család- és birtokközösség uralkodjék? Ha ez utóbbit akarja, hol az alsó és felső, dolgozó és kormányzó osztályok közti különbség? És mi bírná az alsó osztályokat tartós engedelmességre, subordinációra, lemondásra? Ha az első esetet tesszük föl, szükségképen két állam lesz az államban, melyek között bekés, harmonikus viszony nehezen képződhetik, mert az egyiknek földadata nagyon hasonlít egy őrseregéhez. Bajok, panaszok, perek ez esetben sem maradhatnak el.

Platon a nevelésben biztos óvszert talál ugyan; de fölötte jellemző, hogy ebben csak a hadakozók és kormányzók részesülnek. Egyáltalán nem határozza meg, milyen alkotmánygyal bírjanak, milyen nevelést nyerjenek, milyen törvények szerint éljenek az alsó osztályok. A keresztülvitel akadályai, gyakorlati nehézségeivel legkevésbé sem gondol. Lelkesedésében elkerüli a legközelebb eső kérdéseket s kételyeket is. Midőn kimutatni igyekszik, hogy a férfi és a nő.

teendői azonosak, az állati életben keres illusztráló példákat; de nem veszi számba, hogy az állatoknál házi gazdaság nem létezik. A törvényhozónak föladatul tűzi ki, az egész állam boldogságáról gondoskodni; de a felső osztályokat, a kormányzókat előre megfosztja a boldogság, az élet élvezetének alapföltételeitől. Már pedig miben állhat az állam boldogsága, ha tagjainak nagy része, sőt egész osztályok nem ismerik a boldogságot? És ha a kormányzók, a felső osztályok, nem részesülnek a boldogságban, hol lesznek a boldog emberek? Talán a minden magasb jogtól s hivatástól megfosztott tömegben? (*Pol. II. c. 2.*)

Mindezen kételyeket Platon valóban nemcsak nem osztja el, de jobbára föl sem veti. Az ellenérvek, kételyek, negatív instantiák érvényesítése — nem tekintve az interpretatio és a kritika némely (néha túlságosan gáncsolt) hiányait — Aristoteles elvitázhatatlan érdeme.*)

A *Respublica* bírálata után Aristoteles a *Törvények* című munkát is bonczkés alá veszi. E munkát helyenkint még élesebben, még erélyesebben bírálja, annyira, hogy némelyek a kritikus objectivitását is hiányolják és igazságtalansággal vádolják őt.**). Jóllehet a *Törvények* bírálatának egyes részletei alaposság tekintetében kissé egyenlőtlenek, túlzás vagy kisebb hiányoknak mikroszkopikus vizsgálata nélkül alig lehet a philosophust itt (úgy mint a *Respublica* kritikájában is) szándékos igazságtalansággal vagy tendentiosus elferdítéssel vádolni.

Könnyen érthető, hogy némely, a *Törvényekben* előadott javaslat élesebb iróniát is provokált. Aristoteles nem egyszer elismeréssel adózik a dictió nagyszerűségének, a gondolatok eredetiségének és gerjesztő erejének (*Pol. II. c. 3.*); de magától értetődik, hogy e jelességek előtte a gyöngeségeket nem rejtették el, hogy minden lépten-nyomon szükségesnek tartotta a keresztülvitel rengeteg nehézségeire figyelmeztetni,

*) V. ö. W. Oncken: *Die Staatslehre des Aristoteles*. I. p. 21.

**) L. P. Janet: *Histoire de la science politique*. I. v. «La critique des Lois... est généralement inexacte et injuste et je dirais presque volontairement injuste.» Mások hasonló tendenciát tulajdonítanak a *Respublica* kritikájának is, sőt egyáltalán erősen gyanúsítják Aristoteles jóhiszeműségét; így például Schvarcz Gyula: *Sallustios államformái és a görögök politikai irodalma*. 1885.

melyeket Platon a metaphysikus rendületlen bizalmával egyszerűen ignorál. Így a politikai jogokat élvező polgárok számára és szerepére vonatkozó határozatokhoz Aristoteles azon oldaljegyzetet teszi, hogy rengeteg terület szükségeltetnének 5000 henyélőnek és a megfelelő asszony- és szolgaseregnek eltartására. Ő elvileg nem ellenzi ugyan a föltevések választását. De a lehetetlenre — úgymond — még sem szabad vetemedni. (*Pol.* I. II. c. 3.)

A birtok-minimumra vonatkozó platonicus törvényben Aristoteles azon határozatot hiányolja, hogy a birtoknak lehetővé kell tennie a mértékletes életet. Arra utal, hogy nem csak a mértékletességet, mely nem zárja ki a szegénységet, hanem az adakozást is lehetővé kell tenni. Kifogásolja azt is, hogy a polgárok létszámának változatlanúsága nem biztosítatik czélszerű cautelák által, hogy a *Törvények* a gyermeknemzésnek nem szabnak korlátokat, hanem azon föltevésből indulnak ki, hogy a gyermektelenség esetei úgy is ellensúlyozzák a sok gyermekű családokat és így elejét veszik a túlnépesedésnek. Ámde a népesedési mozgalom szabályozatlansága a *Törvények* államában rosszúl fér össze a birtokrészek eloszthatatlanságával. (*Pol.* u. o.)

A gyermeknemzésre vonatkozó korlátozó határozatot Aristoteles fontosabbnak tartja, mint a birtok-minimum és maximum megállapítását. Egyenesen a születések számának (egy szülés-maximum) meghatározását hozza javaslatba. *) És hozzá teszi, hogy a megállapításnál számba kellene venni a holtszületeket és a gyermektelen házasságokat. Mert ha az állam itt nem szab korlátokat — a letező államok pedig csaknem kivétel nélkül nem teszik ezt — elszegényedés, lázadások és büntények nem sokáig váratják magokat. Már a legrégibb törvényhozók egyike, korinthusi Pheidon, is átlátta, hogy a javak egyenlőtlen fölosztása mellett is kívánatos, hogy a polgárok és családok száma ne változzék.

Itt vesszük észre Aristoteles szellemében egy a legújabb kor társadalmi elméleteiben kiváló szerepet játszó probléma fölvilágítását, egy gondolat megpendítését, mely némely újabb

*) *Pol.* I. II. c. 3. μάλλον δὲ δεῖν ὑπολάβοι τις ἂν ὀρίσσειν τῆς οὐσίας τὴν τεκνοποιήαν, ὥστε ἀριθμοῦ τινος μὴ πλείονα γεννᾶν . . . V. ö. I. II. c. 4, c. 6, c. 7.

társadalmi elméletben szorosabb kapcsolatba hozatott a legfontosabb közgazdasági kérdésekkel, kivált Malthus (sok dicséretben és még több rágalomban részesített) elméletében.

Nyilvánvaló dolog, hogy Aristoteles gondolata és az újabb népesedési elméletek közt, különösen Aristoteles és Malthus között még igen hosszú út van. Nem kevésbé kétségtelen, hogy Aristoteles e társadalmi kérdésnél egészen más megoldási módozatokat tart szemmel, mint a későbbiek; hogy ő olyan eszközöket is hajlandó ajánlani, melyeket a keresztyén civilisatió alapján álló törvényrendszerek föltétlenül elítélnek és a modern büntetőjogi codexek bűntényeknek minősítenek.*) Aristoteles másképen véli a népesedési mozgalom korlátozását elérhetni, másképen fogja föl az egyén jogait és az állam beavatkozási jogát s kötelességét, mint a későbbiek; de az a tendentia, mely a későbbiek törekvéseit jellemzi, már az ő socialpolitikai tanaiban is érvényesül. A problémát már ő veti föl.***) Sőt ő azonfelől azt az állítást is kockáztatja, hogy a népesedési mozgalom szabályozását — tekintettel magasabb társadalmi érdekekre — nem kell és nem szabad a túlnépesedés szülte bajokkal nem sokat törődő természetre vagy a tudatlan, könnyelmű és lelkiismeretlen egyének tetszésére bízni. Kimondja, hogy nem szabad a tömeg közönyössége kedvéért a jövő nemzedék jólétét, a társadalmi rendet és békét veszélyeztetni.

Aristoteles több kifogást tesz Platon alkotmányjogi intézkedései, politikai intézményei ellen is. A *Törvényekben* tervezett alkotmányról megjegyzi, hogy már azért sem lehet

*) Pol. I. VII. c. 14. ὁρίσθαι γὰρ δεῖ τῆς τεχνονοτίας τὸ πλεθρον. Ἐάν δὲ τισι γίνηται παρὰ ταῦτα συνδυασθέντων, πρὶν αἰσθησιν ἐγγενέσθαι καὶ ζῶντων, ἐμποιέσθαι δεῖ τὴν ἀμβλωσιν stb. — A modern fölfogást jól jellemzi Ihering: *Der Zweck im Recht*. I. Bd. 8. C.

**) Ezt Malthus maga is határozottan elismeri. *L. Essai sur le principe de population* (francia kiadás, 1809). T. I. ch. 13, p. 321—325. «Aristote a donc vu nettement que la forte tendance de la race humaine à s'accroître doit, si l'on n'y met obstacle, renverser tout système fondé sur l'égalité de propriété»... «Cet auteur semble avoir bien vu l'erreur où, depuis Lycurgue, plusieurs autres législateurs sont tombés. Il paraît avoir senti, qu'encourager la naissance des enfants sans pourvoir à leur entretien, c'est obtenir un très petit accroissement de population au prix d'un très grand accroissement de misère et de souffrance.»

jó, mert a demokratia és a tyrannis combinatiója, mint a melyek épen a legrosszabb alkotmányformák. Hiányolja a törvényhozó testületek, a kormányhatóságok szervezetét s a választási módozatokat is. E részletekkel azonban, melyek a tulajdonképeni társadalmi kérdésekkel szorosabban nem állnak kapcsolatban, itt nem kell foglalkoznunk. — Aristoteles más politikai rendszereket is bírál. Megemlékezik Chalcedoni Phaleasról is, az ókori communismus atyjáról. Ez tudniillik — mint Aristoteles mondja — az első, ki a birtokok egyenlő fölosztását javaslatba hozta. Megjegyzendő, miszerint Phaleas is észrevette, hogy ez intézményt csak egy új állam alapításánál lehetne nagyobb nehézségek nélkül megvalósítani. De a létező államokban is elérhetőnek tartja a czélt, és pedig esetleg a gazdagok és szegények összeházasítása által.

Aristoteles a communistikus rendszerekben és tervekben kiváltképp azt kifogásolja, hogy inkább az összes birtokok egyenlőségét, mint az egyes birtokok közép mértékét veszik tekintetbe. Már pedig az egyenlőség nem sokat érne ilyen közép mérték nélkül. Jóllehet ez sem tenne mindent. Mert nem a vagyonkülönbségek megszüntetése, hanem a vágyak egyenlőségének létrehozása volna a fő dolog. Ezt pedig nem lehet elérni, mielőtt a nép erkölcsi műveltsége a törvények által elegendő magaslatra nem emeltetett.*)

Megfontolandó továbbá az is, hogy nem csupán a birtokok egyenlőtlensége, hanem a kitüntetések egyenlőtlen elosztása is lázadásokat és forradalmat idéz elő. Aristoteles észreveszi, hogy nem csak a legszükségesebb életföltételek hiánya bírja az embereket zavargásokra s bűntényekre, hanem túlcsapongó vágyak és szenvedélyek is. Ezeknek a helyes mértéke többet érne a vagyonok egyenlőségénél, melynek eltűrésére épen a tehetségesebb egyének nem nagyon hajlandók és mely a nagy tömeg vágyainak se tenne mindenkorra eleget; mert «a vágy természete határt nem ismer».

*) Aristoteles jól látja, hogy azon gyökeres társadalmi reformok és új intézmények, melyeket a létező viszonyokkal és a fejlődés folytonosságával keveset törődő reformátorok terveznek, más embereket követelnek, és hogy a kevésbbé utopikus gazdasági és társadalmi reformok létesítése is legelső sorban a társadalom erkölcsi átalakulásától, a nézetek és szokások tisztulásától függ.

Épen Phaleas elméletében nagy hézag mutatkozik. Mert ő csak a földbirtokot akarja egyenlő részekre osztani, de a vagyon egyéb fajaival nem törődik. (*Pol.* I. II. c. 4.)

Aristoteles nem csupán egyes írók és törvényhozók társadalom-philosophiai elveit, hanem néhány akkoriban virágzó állam szervezetét, társadalmi intézményeit s törvényeit is éles elmével bírálja. A spártai alkotmány tárgyalásánál megemlékezik a spártai nők fektelen életmódjáról. Rosszsalja, hogy az alkotmány szelleméből eredő szigorú fegyelem a nőkre nem terjed ki; és a tapasztalásból azt a tanulságot vonja le, hogy ott, ahol a nők viszonyai rosszul rendezvék, a társadalmi és jogi rend alapja is romlásnak indult. (*Pol.* I. II. c. 6.) Constatálja, hogy a nőkormányzatot rendszerint anyagi és erkölcsi hanyatlás kíséri.

Aristoteles végzetes anomaliát lát abban, hogy a földbirtok egy eltűnő kisebbség kezében van. A népesség szaporítására bátorító spártai törvényeket is ártalmasoknak, célelleneseknek tartja.**) Elítéli a spártai ephorok szerepét és hatalmát is. A spártai intézmények bámulóival szemben utat tör az elfogulatlan kritikának. A spártai alkotmány kritikája által, melyben kimutatja, hogy a spártai törvényhozó sok tekintetben eltévesztette a célját, elősegítette némely előítéleteknek az elnyomását.**)

Anticommunisticus iránya daczára Aristoteles a krétai ét-társulatok szervezetét többre tartja, mint a spártaiakét. Mert a krétaiaknál mindnyájan a társadalom költségén tartatnak el,***) míg a spártaiaknál az egyesek kénytelenek a költséget viselni és elvesztik a polgárjogot, ha erre képtelenek. Különben a stagirita korántsem helyesli a krétai politikai intézményeket. (L. II. c. 7.) A karthágói alkotmány tárgyalásánál határozottan kárhoztatja az állami hivatalok s méltóságok megvásárolhatóságát és több hivatalnak egy kézben való egyesítését vagy az állások cumulatióját. Az összeférhetetlenség elvét a lehető legnagyobb terjedelemben tartja alkalmaz-

*) V. ö. *Pol.* II. 6.

**) L. Oncken: *Staatslehre des Aristoteles.* I. p. 255.

***) E. de Laveleye: *Das Ureigenthum.* «Aristoteles billigt die öffentlichen Mahlzeiten als ein Mittel, die Vermögensungleichheit zu mindern.» L. p. 324, 328.

zandónak, mert «kivánatos, hogy mindenki egész erejét egy hivatásnak szentelje». (L. II. c. 8.)

Állampolgárnak szoros értelemben Aristoteles azt nevezi, ki a törvényhozási, igazságszolgáltatási és közigazgatási functiókban részt vehet. (*Pol.* I. III. c. 1.) Az állampolgári jogok tökéletes alkotmányú államban, szerinte csak azokat illetik meg, kik a primitív szükségletek kielégítésére szolgáló, gépies munkától fölmentve. Azért nem csak a rabszolgákat, kik egyes embereknek tesznek efféle szolgálatokat, hanem a bér-munkásokat is, kik a község vagy az állam részére dolgoznak, elválasztja az igazi állampolgároktól. (L. III. c. 3.)

A politikai jogok tökéletes egyenlősége — Aristoteles szerint — csak ott méltányos, a hol az emberek egyenlők. A gazdagok nagyobb jogokat követelnek, arra hivatkozva, hogy megbízhatóbbak a birtoktalanoknál. Másfelől az előkelő családok tagjai származásukra hivatkoznak. Aristoteles ez igényektől nem tagad meg minden létjogot. De határozottan elveti a gazdagok párturalmát a plutokratikus oligarchiát, melynek létjogát csak azon esetre ismerné el, ha az állam nem volna egyéb, mint egy kereseti célokra alapított társaság. (L. III. c. 5., c. 7.)

Jóllehet Aristoteles nem ignorálja a vagyonskülönbségek társadalmi jelentőségét; nem keresi azokban a politikai jogok egyenlőtlen fölosztásának ultima ratióját. A gazdagság szülte hibákat szintúgy hangsúlyozza, mint a szegénységből eredő bajokat. Úgy tartja, hogy a szegények nem tudnak kormányozni és hogy a gazdagok nem értenek az engedelmességhez és szabad emberek kormányzásához. (L. IV. c. 9.) Innen van, úgymond, hogy vége az egészséges közszellemnek, az egyenlőségnek, valahányszor a társadalom csak e két kategóriára, gazdagokra és szegényekre oszlik. Valamint az életben egyáltalán a középút, a helyes középérték a legjobb,*) úgy a társadalmi és állami életben legjobb a jómódú középosztály. (μεσον, οί μεσσοί.) A holt az a túlnyomó elem, a társadalmi szervezet egészséges. A legtartósabb társadalmi rendet ott találhatni, a hol a társadalom súlypontja a jómódú középosztályban van, mely túlkapásokra legkevésbé hajlandó és a rend és béke föntartásáról leginkább gondoskodik. (L. IV.

*) *Ethica nicom.* I. II. c. 2, c. 6.

c. 9. és l. V. c. 1.) Azért az alkotmány, mely iránt Aristoteles különös rokonszenvvel viseltetik, a politia (πολιτια). Itt a jómódú középosztály túlsúlya következtében az oligarchia és demokratia szélsőségeinek elkerülése sikerül.

Aristoteles behatóan tárgyalja a különböző alkotmányformák jellemét, eredetét, létföltéteit. Kettős szempontból ítéli meg azokat, az állami cél fölfogása szerint és a politikai hatalom fölosztása szerint. Az utóbbi tekintetben a kormányzók vagy uralkodók száma képezi a fölosztási elvet, a mennyiben a hatalom majd egy embernek, majd egy kisebbségnek, majd az összes polgárságnak kezében van. Az első szempontból a normál alkotmányokat, melyek a közjót tartják szemmel, megkülönbözteti az elfajultaktól, melyeknél a kormányzók saját előnye a legfőbb cél. (L. III. c. 5.) Szerinte minden alkotmány hibás, melyben nem a közjó a suprema lex; akár egy ember, akár a tömeg kezében legyen a hatalom. A jelzett két szempontból Aristoteles hat főalakot különböztet meg, három normál és három hibás alkotmányformát. Amazok: monarchia, aristokratia, politia. Emezek: tyrannis, oligarchia, demokratia. Osztályozását legalább nagyjában a legújabb időben is adoptálták a politikai tudományok kiváló művelői.*)

Aristoteles nem mond ugyan le minden politikai eszményről; de a reális viszonyok alapján megvalósítható célt akar kitűzni. Ő az államformákat is úgyszólván a természetbúvár szemével vizsgálja.**)

Egy tökéletes állami rend mintaképének ábrázolását nem tekinti a politika első vagy egyetlen föladatának. Szerinte a politika teendőihez tartozik a létező alkotmányok létokát, eredetét, föntartó principiumát nyomonkövetni, és ezen az úton kipuhatolni: milyen állami rend a

*) Bluntschli *Allgemeine Staatslehre*. VI. Buch. — Tagadhatatlan, hogy Aristoteles alkotmánytanában, tehát épen politikai elmélete azon részében, melynek sokan a legnagyobb becsét tulajdonítják, igen sok ingadozás, bizonytalanság és megoldatlan nehézség észlelhető, melyekre a legújabb időben — úgy látszik, Aristoteles bűnlajstromát némileg nagyítva, de sok találó érvet fölhozva — Schvarcz Gyula is utalt. L. *Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderne Staatswissenschaft*, különlenyomat az *Elemente der Politik* című műből. Leipzig, 1884.

**) V. ö. Zeller: *Philosophie der Griechen*. II. 2. p. 553 s k.

legjobb adott viszonyok között? (L. IV. c. 1.) Ez értelemben Aristoteles nem gyönyörködik egy legfőbb abstract elv vagy egy csalhatatlan dogma fölállításában, hanem a tapasztalt politikus gyakorlati érzékével számba veszi a történelmi fejlődést, a társadalmi és állami intézmények, az alkotmányok kapcsolatát a nemzeti élet speciális föltételeivel, az idő és térben változó kulturális tényezőkkel.*)

Alkotmánytanának részleteit — tekintettel föladatunk határaitra — itt nem tárgyalhatjuk. Elég, ha államtanából még kiemeljük az állami cél meghatározását. Aristoteles szerint az állam nem csupán helyközösség, sem pedig biztosító intézet, melynek föladata az élet és a magántulajdon biztonságáról gondoskodni, hanem a nemzetségek és községek oly egyesülete, melynek föladata nem csupán az együttélést, hanem a tökéletes és önelégült társas életet is lehetővé tenni. Az állami cél tehát az emberiséghez méltó boldog élet. (III. c. 5.) E cél elérése bizonyára jobban van biztosítva, a hol a törvények uralkodnak, mint ott, a hol gyarló emberek uralkodnak. Azért mindenekelőtt arra kell törekedni, hogy a törvények, még pedig bölcs törvények uralkodjanak. (III. c. 6.)

Csakhogy a törvény általános határozatai nem gondoskodhatnak minden lehető speciális esetről. Azért nem csak a törvények javítása, hanem esetről esetre a törvény kiegészítése, hézagainak pótlása a bíró által is szükségessé válik. — Aristoteles arra is figyelmeztet, hogy a törvények jelleme az alkotmány jellemével benső kapcsolatban van. E szerint normál alkotmányban igazságos törvények jönnek létre. A törvények az alkotmányokhoz alkalmazkodnak, nem megfordítva. (L. IV. c. 1.)

Aristoteles a társadalmi pædagogia szempontjából föltette fontosnak tartja, hogy az ifjuság az alkotmány szellemében neveltessék.**)

Figyelemre méltó azon észrevétel, hogy a társadalmi osztályok aránya különböző alkotmányokat létesít. A mint a

*) L. Oncken: *Die Staatslehre des Aristoteles*. I. p. 16: „Sein Standpunkt ist der der Aufklärung, der geschichtlichen Beurtheilung, der methodischen Kritik, der erfahrungsmässigen Forschung.“

**) *Pol.* I. V. c. 7. μέγιστον δὲ πάντων . . . τὸ παιδεύεσθαι πρὸς τὰς πολιτείας.

népesség főleg földművelőkből, kisbirtokosokból vagy kereskedőkből vagy kézművesekből vagy birtoktalan napszámosokból áll, az alkotmánynak más-más jelleme lesz. Így a demokrátiának rendszerint szilárd és tartós alapja van, a hol a társadalmi test súlypontja a földművelők osztályában van, mely az állami ügyek vezetését szívesen bízza erre képesített szakemberekre, és megelégszik a közreműködés szerény mértékével. Egészen máskép áll a dolog, a hol a kereskedők vagy a bér munkások vannak többségben, mert ezeknek életmódja és foglalkozása más törekvéseket gerjeszt. (IV. c. 5, c. 10.) Ha egy főleg ilyen mozgékony, változtatásokra hajlandó elemekből álló társadalomban a régi szokások és hagyományok tekintélye veszendőbe megy, rendszerint korlátlan népuralom keletkezik, mely a jogi rend állandóságát a nagy tömeg szeszélyeinek áldozza föl.

Aristoteles azt tartja, hogy a politikusnak számba kell vennie azt a befolyást, melyet különböző hivatások s foglalkozások az egyes osztályok szellemére és közvetve a közszellemre gyakorolnak. E szerint nem szabad megfélemlenie arról, hogy az egyik életmód vagy hivatás a conservatív hajlamokat, a hagyományokhoz való ragaszkodást erősíti, míg a másik folytonos nyugtalanságot, elégedetlenséget szül, újításokra és a meglevő rend fölforgatására gerjeszt. És valóban minden céltudatos társadalmi politikának értékesítenie kell e tanulságot.

Aristoteles legtöbbször becsüli a földművelő népek társadalmi szervezetét. *) Dícséri a régi törvényes intézkedéseket, melyek a földművelő osztály erősítését vették célba vagy gyarapodásának akadályait háritották el, és pedig majd a földbirtok maximumának megállapítása által, majd azon határozat által, hogy a családi birtoknak egy meghatározott része adóssággal nem terhelhető. (Pol. I. VI. c. 2.) Aristoteles e társadalmi elem fejlesztését már azért is igen fontos föladatnak tartja, mert annak életmódja s foglalkozása legnagyobb mértékben fejleszti a conservatív hajlamokat és az erkölcsi erőt. Ez teszi ez osztályt a destructiv törekvések legerélyesebb ellen-ségevé. A stagirita úgy tartja, hogy az állami *raison* követeli a földművelők érdekeinek hathatós támogatását.

*) V. ö. Oncken: *Staatslehre des Aristoteles*. II. p. 252 s k.

Még a földművelő osztálynak bizonyos kiváltságokban való részesítését sem tartja méltatlannak. Aristoteles tana szerint a teljes társadalmi nivellement, ugyanazon elvek chablonszerű alkalmazása, a gazdasági életben is summum jus summa injuria volna. Minthogy a tulajdon különböző nemeire, különböző társadalmi jelentőségöknél fogva, különböző elveket alkalmaz,*¹) nem hajlandó azon gondolattal megbarátkozni, hogy a földbirtok is csak épen olyan árúczikk, mint az ingó vagyon valamely része. Szükségesnek tartja a földművelő osztály biztosítását a gazdasági verseny veszélyei ellen. A földművelő osztály szerinte nem csupán a gazdasági élet alaptényezője, hanem megbízhatóságánál, szokáshoz és tradícióhoz való ragaszkodásánál fogva az állam- és társadalom-föntartó elem par excellence, melyet prophylaktikus törvények által oltalmazni kell más gazdasági hatalmak ellen. Fontos politikai föladatnak tartja tehát megakadályozni amaz osztálynak a fölülkerekedő pénz hatalmak általi kisajátítását. Erősen hiszi, hogy e végre a társadalom jól megfontolt érdeke követeli a földbirtokos rendelkezési jogának korlátozását,**²) esetleg a hitel megszorítását, egy birtokminimum biztosítását s egyéb óveszközöket — nehogy a pénzüzet emberei, a gyöngébb elemek gondatlanságát fölhasználva, a földművelő osztályt birtokából kiszoríthassák.

Könnyen érthető, hogy Aristoteles az eredeti földbirtokos osztály kisajátítását a pénzüzet emberei által perhorrescálja. Egyfelől egy új proletár-osztály teremtesétől irtózik, másfelől azt hiszi, hogy azon conservatív szellemet, mely a társadalmi fejlődés folytonosságának legjobb biztosítékát ké-

*¹) Ennek analogonát is találjuk a modern tudományos közgazdaságtanban. — Ugyanazon postulatumot különösen Wagner emeli érvényre. Lásd Ad. Wagner: *Volkswirtschaftslehre. I. Grundlegung*, p. 456 s. köv. V. ö. Samter: *Das Eigentum in seiner socialen Bedeutung*, és ugyanazon sz. művét: *Gesellschaftliches und Privateigentum als Grundlage der Socialpolitik*.

**²) Ilyen javaslatok akkorában nem ütköztek össze az uralkodó fölfogással. V. ö. A. Böckh: *Die Staatshaushaltung der Athener*. 2. Ausg. I. Bd. p. 74: »Ueberall in Hellas, selbst im überfreien Athen war der ärmste wie der reichste Bürger überzeugt, dass der Staat das Eigentum aller Einzelnen in Anspruch nehmen könne; jede Beschränkung im Umsatze desselben, nach den Umständen verfügt, erschien als gerecht».

pezi, nem lehet kisajátítani vagy követelések fejében e szellem képviselőitől átvenni. Meggyőződése szerint egy egészen más szellemben nevelt, más tradíciókat öröklő osztály tagjai nem pótolhatják ama szellem képviselőit, kiknek kezében a földtulajdon nem pusztá árúczikket, hanem egy társadalmi elvet képez. Ez értelemben Aristoteles az agrár-törvények híve, az agrárius törekvések szószólója az ókorban.

A birtokviszonyok rendezését és az egészségügy szabályozását Aristoteles a socialpolitika fontos föladatainak tartja.

Az elsőre nézve azt javasolja, hogy az egész földtulajdon két részre osztassék, még pedig olyformán, hogy az egyik rész a tulajdonképi állampolgárok magántulajdona legyen, a másik rész pedig közös tulajdont képezzen; az utóbbi jövedelméből a társadalmi szükségletek fedeztetnének. (VII. c. 9.)

A házassági és családi viszonyok rendezésével Aristoteles szintén az államot bízta meg. Szerinte a törvényhozó föladata a házasságkötés helyes időpontját (a helyes kort) meghatározni, sőt az egymáshoz illő egyéneket is megjelölni. A nagyon korai és a nagyon késői házasságot egyaránt megakadályozandóknak tartja. Szerinte a normál kor leányoknál a tizenhétéves, férfiaknál a harminczhetedik év (illetőleg valamivel több vagy kevesebb). A nyomorék gyermekek fölnevelését megtilthatónak, a születések számát törvény által megállapítandónak tartja. A szabott határokon túl — mint említett — megengedhetőnek véli a születéseknek megakadályozását oly eszközök által, melyeket az újabb büntetőtörvények föltétlenül kárhóztatnak. Végre még azt a határozatot hozza javaslatba, hogy a szülők csak a törvényben megállapított kor-maximumig adhassanak a társadalomnak törvényes gyermekeket. (VII. c. 14.)

Az állam legfontosabb föladatának Aristoteles is a nevelés ügyét tekinti. Szerinte is minden polgárra kiterjed az állam nevelői föladata. Ő is a nyilvános nevelést helyesli, mely a társadalom szükségletét tartja szemmel. (L. VIII. c. 1.) Aristoteles nevelési terve nem egy helyen közeledik Platon paedagogiai elveihez.*) A test, az érzékek, a természeti hajlamok

*) Ez nem szünteti meg a nagy elvi ellentéteket, melyek a paedagogiában szintűgy érvényre jutnak, mint az ethikai és politikai elméletekben; csakhogy némelyek az ellentéteket egyoldalúlag hang-

nevelését a legelső föladatnak tartja. A második föladat az erkölcsi és az értelmi (tudományos) nevelés. (L. VII. c. 12.) Az ész kiképzése a főcél.

Fölötte sajnos, hogy a társadalmi pædagogia rendszerének csak kis részét bírjuk Aristoteles politikájának meglevő fejezeteiben. Sajnos, hogy épen pædagogiai elveinek tökéletes rendszeret nélkülözzük, mert nála, mint Platonnál, a politikában is sok tekintetben épen pædagogiai szempontok mérvadók. A két gondolkozó a pædagogia terén nem egy tekintetben egyetért. Így például a testi nevelés túlzásait, a zene nevelő hatását, valamint az első benyomások pædagogiai fontosságát és a játékok nevelő befolyását is hasonlóképen ítélik meg. Közös meggyőződésök, hogy mindent, a mi illetlen és aljas, el kell távolítani a gyermek légköréből, hogy a gyermeknek mentől kevesebb időt szabad a rabszolgák társaságában töltenie, és hogy a gyermeket már korán a szép és a jó szemléletéhez kell szoktatni. (VII. c. 15.)

Aristoteles nevelési terve szerint (I. VIII.) a gyermek a hetedik évig a szülőházban nevelendő. Csak a hetedik év után kezdendő a nyilvános nevelés. A nevelést nem szabad teljesen az egyéni iniciatívára bízni. Valamint az államnak csak egy cselja van, úgy a polgároknak is ugyanazon nevelésben kell részesülniök. Ennek szervezése nem magánügy, hanem társadalmi s állami ügy, mely szükségkép a törvényhozás föladataihoz tartozik. Mindenekelőtt megkívántatik, hogy az állampolgárok gyermekei csak hivatásukhoz méltó dolgokat tanuljanak; de ne neveltessenek gépies (banausikus) foglalkozásra vagy bér munkára, mely nyugtalan és aljas gondolkozásmódot szül. Aristoteles hozzáteszi, hogy a tudományokkal és művészetekkel sem szabad mesterségszerűen foglalkozni, mert szabad emberhez nem ilyen életmód, hanem csak otium illik, melyet szellemi tevékenységre kell fölhasználni. Ilyen otium élvezetére csak magasb műveltségű ember érdemes és képes, a ki nem csak a hasznossal és szükségessel törődik;

súlyozzák. L. Karl Schmidt: *Geschichte der Pädagogik*. I. B. p. 328. «Wie in der Philosophie überhaupt, so tritt Aristoteles auch in den Ansichten über Erziehung mit Platon entschieden in Gegensatz».

mert az elsőség nem ezt, hanem a szépet, a magasztost illeti.*) Másfelől azonban a gyermekoktatásnak soha sem szabad játékká fajulnia, mert az igazi tanulás sok bajjal és meg-erőltetéssel kapcsolatos. (VIII. c. 4. μετὰ λύπης γὰρ ἢ μάθης.) Éretlen gyermekeket még nem illet meg az otium cum dignitate. A játékkal úgy kell élni, mint a gyógyszerrel (I. VIII. c. 2); nem szabad életcélzá tenni, hanem csak üdülési eszközzé.

A zenét Aristoteles nem pusztá játéknak vagy üdülési eszköznek, hanem az erkölcsi nevelés hathatós eszközének tartja, mert rhythmusok és melodiák emberi érzéseket s indulatokat tükröznek vissza és rokon érzeteket keltenek. Csakhogy a zenét soha sem szabad a fontosabb életfeladatok rovására a maga kedvéért művelni. Aristoteles határozottan ellenzi és rosszalja a virtuozok nevelésére czélozó oktatást. A virtuozok foglalkozását mesterségszerűnek, szabad polgárhoz méltatlan-
nak tartja. (L. VIII. c. 7.) A zenét főleg erkölcsileg nevelő hatása végett véli művelendőnek. Azért, szintúgy mint Platon, nem egyáltalán a zenének, hanem meghatározott rhythmusok és melodiáknak szószólója, melyeket egyenesen ethikai melo-
diáknak és harmoniáknak nevez. — Itt még a modern pädagogia azon elvét is anticipálja, hogy a tananyag a tanuló fejlett-
ségi fokához alkalmazandó.

Aristoteles alkalmilag kilátásba helyezi a családi élet, a nőnevelés, a tudományos oktatás, a büntetések tüzetesebb tárgyalását. De — fájdalom — e kérdések behatóbb fejtegetése elmaradt. Ez már azért is nagyon sajnós, mert Aristoteles maga igen nagy fontosságot tulajdonít a megpendített kérdéseknek, különösen a tudományos oktatás ügyének. Habár a nevelést, Platonnal egyetértőleg, mint az egész életen át foly-
tatandó erkölcsi vezetést fogja föl; a felnőttek életrendjére vonatkozó vizsgálat is hiányzik.

* * *

*) Aristoteles határozottan tiltakozik a hasznossági elvnek föl-
tétlen vagy kizárólagos alkalmazása ellen. Pol. VIII. c. 3. Το δὲ
ζητεῖν πανταχοῦ τὸ χρησιμον, ἥμιστι ἀρμόττει τοῖς μεγαλοφύλοις καὶ τοῖς
ἐλευθέροις.

Aristoteles a politikában is erőt vesz tanítójának, Platonnak, idealismusán. Nem gyönyörködik egy megvalósíthatatlan eszmény fölállításában, hanem szemmel tartja a társadalmi élet reális tényezőit. Nem idealizálja az emberi természetet. Mindazáltal némely tekintetben nem szabadul meg a platoi idealismus befolyásától. Ő nem csupán korszakának fia, hanem e kor szellemének legkiválóbb képviselője, mint a ki azt rendszerbe foglalta. Kortársainak számos előítéleteiben, erkölcsi tévedéseiben osztozott, sőt épenséggel ezeknek igazolására, becsületmentésére vállalkozott; de másfelől sok tekintetben túllépte korszakának szellemi láthatárát *) és oly eszméket pendített meg, melyeket későbbi korszakok emeltek érvényre.

A későbbiek nem egy irányban Aristoteles művét folytatták és fejezték be. Ő politikájában olyan problémákat vet föl, melyeknek beható tárgyalását s megoldását a társadalmi tudományok a legújabb korban fogyanatosították. Épen ő hozza az ethikát legszorosab kapcsolatba a politikával és a társadalom elméletével. Ezzel a tudományos philosophia legfontosabb föladatainak egyikét érinti, a társadalmi ethika problémáját. Ez némileg ellensúlyozza az erkölcsi élet individualistikus fölfogását, mely az ókori philosophok gondolkozásmódját jellemzi és melytől Aristoteles nem szabadult meg, **) — még kevésbé, mint Platon, a ki az egyént teljesen alárendeli az összeségnek és az egyéniség igényeit megsemmisíti, habár az erkölcsi motivatio lényegét ő sem fogja föl másképp. ***)

Jóllehet mind a két philosoph elismeri az állami élet ethikai czélját és az államot bízza meg a nevelés vezetésével; az egyéni érdekek túlbecsülése mind a kettőnek tanaiban kifejezést nyer.

*) Különösen a paedagogiában is. V. ö. K. Schmidt: *Geschichte der Pädagogik*. I. p. 348. Ugyanazt mondhatni a házasságra és a családi viszonyokra vonatkozó nézeteiről is. V. ö. Oncken: *Staatslehre des Aristoteles*. I. p. 191 s. k. és Prantl: *Uebersicht der griech.-röm. Philosophie*, p. 144.

**) E fölfogás belső kapcsolatban van a philosoph metaphysikai alapelveivel s világnézetével. L. Zeller: *Philosophie der Griechen*. II. 2. Th. pag. 543.

***) V. ö. E. Laas: *Idealismus und Positivismus*, II. p. 109. f.

Valamint egyes emberek és egész néptörzsek arra termettek, hogy mások rabszolgái legyenek és e minőségben a közönséges, gépies, aljas munkát végezzék; úgy a közönséges emberek hivatása a természet kitüntette egyéniségek szellemi fejlődését és jólétét előmozdítani.

E postulatum is egyszerű következménye az emberek eredeti egyenlőtlenségéről szóló tannak, a két philosoph ethikai és politikai alapgógmájának, mely némely termékeny gondolat értékesítését megakadályozta. Ehhez járul a közönséges, mechanikus munkának megvetése, mely a középosztály jelentőségéről szóló tannak értékét tetemesen csorbitja, tehát épen azon tanét, melyet a modern culturnepek társadalmi fejlődése fényesen igazolt.

Aristoteles valóban jól fogta föl a középosztály társadalmi jelentőségét. De a közönséges, banausikus munka megvetése nem engedte meg ez osztály eredetének megismerését, mely érthetővé tette volna ez osztálynak a fejletlenségét az antik államban. Aristoteles nem vette észre, hogy épen a megvetett banausikus munka szüli a középosztályokat.

Bármely jó ötletek és okoskodások legyenek Aristoteles nevelési rendszerében, a közönséges munka megvetése, a munka társadalmi becsének és becsületének felreismerése oly túlzásokra bírja, melyek a középosztályról szóló tanban foglalt igazság gyakorlati értékesítését kizárják. Az elméleti tevékenység egyoldalú becslése és azon aristokratikus tendentia, mely Aristoteles és Platon gondolkozásmódjának közös jellemvonása, nem engedik meg a mesterségszerű foglalkozásoknak, a közönséges munkának elfogulatlan becslését. A gépies munka iránti ellenszenv is magyarázza a rabszolgaság védelmezését. E gyökérből fejlődik amaz ad hoc kigondolt anthropologiai elmélet, mely a rabszolgaság jogezímét a természeti rendben találja, s ezzel az antik társadalom egyik fő baját, az otium cum dignitate és a rabszolgaság közti ellentétet a természet nevében szentesíti.

Fölötte jellemző, hogy a szelsőségeket perhorrescáló és a helyes középértéket magasztaló philosoph a szelsőségek kiegyenlítését itt nem kísérti meg.

De mindezen és egyéb, az érettebb erkölcsi tudatot sértő nézetek, előítéletek és tévedések nem engedik meg az aristotelesi politika érdemének kicsinyléset. Mert e bámulatra

meltó torsónak, mint első nagyszabású rendszeres kísérletnek, egyes részei (és különösen a társadalmi kérdésekre vonatkozó vizsgálatok is) valóban kezdeményező és úttörő jelentőséggel bírtak a társadalomtudományok történetében; sőt mai nap is sok tekintetben nagyon tanulságosak és fölötte alkalmasak a fogalmak tisztázására.

MEDVECZKY FRIGYES.

A BALKÁN FÉLSZIGET NEMELY ORSZÁGAINAK ÉS TARTOMÁNYAINAK KÖZGAZDASÁGI VISZONYAI.*)

Ma már senki sem tagadja a fontosságot, melylyel a délkeleti határunkon elterjedő aldunai államok: Szerbia és Rumánia, az ezektől délre elterülő új bolgár állam, valamint Törökország megmaradt többi tartományai iparunk és kereskedelmünk szempontjából reánk nézve bírnak.

Ha a keleti pavillonnak az 1885-iki országos tárlatban az a célja, hogy bemutassa a magyar közönségnek az említett országok és tartományok ipartermelvényeit és fogyasztási czikkeit, ha az e gyűjteményből majdan alakítandó és tervszerűen s rendszeresen gyarapítandó keleti kereskedelmi múzeum hivatása lesz a kelettel üzleti összeköttetésben álló vagy abba lépendő iparosainkat s kereskedőinket folyton értesíteni az ott szükséges vagy az onnan szerezhető árúkra nézve: úgy jelen igénytelen munkának föladata bemutatni magát a területet s népét, melyen a magyar iparnak és magyar kereskedésnek mindinkább tért kell foglalni s a melylyel minél élénkebb érintkezésbe lépni, saját jól fölfogott érdekünk kívánja.

Mindhárom vállalat egy cél felé törekszik. Mind a három azon szükségérzetből folyt, hogy a délkeleti tartományoknál fejlettebb iparunkkal hódítsuk meg a tért, melyet nálunknál élelmesebb népek máris fölkerestek eleve és ver-

*) Mutatvány a szerzőnek hason című műve bevezető részéből, a melyet az 1885-ik évi budapesti általános országos tárlat bizottságának megbízásából szerkesztett.

Szerk.

senyt okozva az általunk kifejtendő kereskedelmi tevékenységnek.

A tér, melyről itt szólunk, az 1878 július 13-dikán kelt berlini békekötés alapján nagyban változott s a Balkán félsziget bennünket érdeklő országrészei következőleg alakultak:

Rumánia	---	---	129,947	négyszög-km.	5.376,000	lakossal
Bulgária	---	---	63.865	"	"	2.007,000
Szerbia	---	---	48,657	"	"	1.574,000
Montenegro	---	---	9,475	"	"	286,000
Keleti Rumélia	---	---	35,901	"	"	816,000
Közvetlen török birt.	---	---	165,439	"	"	4.490,000

Igaz, hogy Rumánia alig számítható csak kisebb részével, nevezetesen az újonnan nyert Dobrudzsával a Balkán félszigethez; Moldva semmikép sem tartozik ide, de kereskedelmi tekintetben csakúgy érdekel, mint a többi országrészek.

Tudjuk, hogy Szerbia és Rumánia meg Montenegro az említett békeszerződés alapján teljesen önálló és független államokká lettek, mindegyik tetemes területnagysággyarapodást is nyervén. Bulgária nagyrészt önálló, de mégis adófizető fejedelemséggé lett; Ruméliának egy része, Keleti Rumélia nevezete alatt kihasíttatván, félig autonóm, félig török hódoltság alatti tartománynyá tétetett keresztyén főkormányzó alatt.

Végül pedig a régi török tartományok közül Epirus és Thessalia nagyrésze Görögország nagybővítésére fordítottatott úgy, hogy a török birodalomnak Európában megmaradt részei immár csak Rumélia, azaz Trakia déli fele és Macedonia, Albániának nagyobb, Epirusnak nyugati és Thessaliának kis része, valamint Kréta és több más sziget. Ez összes birtok, mint láttuk 165,439 négyszög kilométerre terjed, lakosainak száma nem üti meg egészen az ötödfél milliót. E lakosságból is a mohamedánokra csak 42·3 százalék, a zsidókra egy százalék a keresztyenekre pedig 56·7 százalék esik s így a közvetlen török birtokban is a keresztyének nagy abszolút többségben vannak.

Közigazgatási tekintetben a török birodalom tartományokra (ejalet), megyékre (szandzsák), járásokra (kaza) és községekre (nahie) van beosztva. A tartományok közigazgatási feje a kormányzó (váli) a megyéké a kajmakam, a járásoké a mudir, a községi előljáró a muktár.

Mind e beosztást s az illető közegek hatáskörét közelebb megismerjük az Albániát tárgyaló részben.

A török uralom tagadhatatlan önkényuralom, a legmagasabb politikai hatalom a szultán személyében, mint egyúttal khálifáiban pedig az egyházi főhatalom is egyesülven, ő az összes világi és vallási hatalomnak nemcsak személyesítője, de tényleges birtoklója és végrehajtója is. Bárha a pasák, mint e főhatalom képviselői, gyakran és legtöbbször bőven éltek e hatalommal, gyakran erőszakosak, sőt kegyetlenek is voltak, hatalmuk és kormányzásuk az ember belső lényegét nem igen bántotta. A nemzetiségek autonómiája sok tekintetben teljesebb, mint sok más nyugati államban. Ezért ama sok népfaj és nemzetiség, mely a Balkán félszigeten a népvándorlás óta századokon át zajlott, s részint már római főnhatóság alatt is sokféle volt, a későbbi török uralom alatt sem igen változott át. Megtartották szokásaikat, nyelvöket, vallásukat és — csak a közös elnyomás kepezvén közöttük az egyedüli kapcsolatot — könnyű megérteni, hogy az egyes erősebb néptörzsek megismervén ruganyosságukat, a török hatalom hanyatlásával könnyen voltak képesek és aránylag rövid idő alatt a jármot lerázni és egységes kisebb államokká tömörülni.

Könnyítette még e kisebb nemzetiségek és nepek önállósítását, hogy bizonyos fokban, legalább népeik egyesei, főleg pedig a keresztyén vallás által, mégis nemi európai civilisációnak bírtak fogalmával s ez alapon európai támogatásban is részesültek. A török ugyanis, csakis a koránt ismeri s ezt nemcsak a vallásnak, hanem a polgári élet törvényének, sőt tudománynak is tekinti, azokat tartja tudósoknak, kik ebben jártasok (ulemák). Ezek látják el a szultán vagy inkább khalifa nevében a bírói és a papi teendőket.

Bár ezek közt különféle fokozatok léteznek, mint felső és alsó bírák (mollah és kadi) vallástudók (mufti) és tanárok (muderrri); születési vagy birtok-aristokrácia a szó európai értelmében Törökországban nem létezik. Bármely társadalmi rend gyermeke, sőt még a rabszolga is, ha fölszabadult, a legmagasabb polgári vagy katonai méltóságig viheti.

Különben is csekély az általános műveltség s e tekintetben a keresztyének, főleg bolgárok és görögök, túlszárnyalták a mohamedánokat. Sokkal több az iskolájuk és többekben

európai rendszer szerint tanítanak. Iskoláik ugyan a törököknek is vannak majd minden mecset mellett, de a tanítás alig terjed túl a korán néhány szakaszán, még az olvasni-írni mesterségét is alig sajátítják el, a leányok meg épen semmi oktatásban és nevelésben nem részesülnek.

Vannak ugyan a gazdagabb mohamedán körökben is egyesek, kik fiaikat európai tanintézetben neveltetvén, magasabb műveltségre tesznek szert; de ezeknek nemcsak számuk csekély, de gyakran a megszerzett műveltség is csak külsőleges. Semmiképen pedig nem elég erős ez elem arra, hogy a sokban korhadt török viszonyok regenerációjára s a megmaradt birodalmi rész európai értelemben való polgárosítására képes volna.

Ez idő szerint kevésbé virágzóak a török birodalom közgazdasági viszonyai is. Mezőgazdasága nem eléggé fejlett s a termelés aránylag csekély. Kereskedelme elég élénk, de az ország szomorú pénzügyi helyzete reá is kihat. Pedig csak a közgazdasági állapot javulása javíthat az ország állapotán is.

A mennyiben ez saját erejéből nem telik, annyira van érdekelve általa s lehet segítségére a külföld, melyhez, az ország tengeri fekvésénél fogva, az összes európai államok tartoznak. Leginkább van pedig érdekelve saját monarchiánk, mint részben szomszéd, részben — a megszállott tartományok következtében — hatalomtárs a félszigeten. A mely arányban fordul az európai tőke ez országok és tartományok természeti kincseinek értékesítésére, annyira gyarapszik értéktermelése és csereképessége, de ugyanannyiban emelkedik forgalmi értéke is s teszi reánk nézve becsesebbé a kereskedelmi összeköttetést. Nem az egész terület, melyet *Balkán félsziget* nevezete alatt ismerünk, képezi tanulmányunk tárgyát.

A félsziget — mint Hunfalvy János *Egyetemes Földrajzában* helyesen ismerteti — nagy szélességben van Európa testéhez csatolva. Legnagyobb szélessége közel 1000 kilométer s azon vonalnál található, mely az Adriai tenger legéjszakibb nyúlványából, a flumei öböltől keletre a Fekete tengerig a Duna torkolatáig húzódik s melyet a Száva és Al-Duna is megjelöl.

Már külső földrajzi szabásánál fogva is sok külön területre szakad a Balkán félsziget. Éjszak-nyugati része karsztlefele mészköves fősík, mely közvetlenül az Alpok délkeleti

ágazatához s a horvátországi karszthoz csatlakozik. E rész, úgy mint Dalmátia egészen monarchiánkhoz tartozik, másik része, Bosznia és Hercegovina mint megszállt terület, fönhatósága alatt áll. A mennyiben pedig a monarchiával egy vámterületet kepez, közgazdasági tanulmányozása csak annyi értékkel bírna, mintha saját országunkat akarnók termelési és kereskedelmi szempontból átkutatni.

Ázsiáig nem akarunk hatolni, Görögország tengertől övezve, számos öböl és csatorna által a nyugat hajóinak tág tért nyitva, inkább is a tengeri államok kereskedelmi körébe esik. Minket a Duna víz legközelebb a Balkán félsziget né mely államaihoz, azontúl szárazon kell éjszak-nyugatról délnek és délkeletnek ez országokba hatolnunk s így csak a föl sorolt államterületek érdekelhetnek közelebbről.

A «Levante», mely a hozzánk közelebb fekvő «Oriens»-nek vagy «Kelet»-nek általános elnevezése, többet foglal magában, mint a mennyi munkálatunk tárgyát képezi. Általában ugyanis a Dunafejedelemségeken s az előbb föl sorolt országokon kívül ahhoz számítják még európai Törökországot, Görögországot és Kis-Ázsiát.

Mi csak a föntebb elő sorolt 453,289 négyszög kilométernyi területre és 4.849,000-nyi lakosságára terjeszkedünk tanulmányainkban; sőt abból a 9475 négyszög kilométernyi Montenegro 286,000 főnyi lakosságával is el fog esni.

De a mi a Levanteről általában áll, ugyanazt fölhozhatni emez országrészekről, mint azt a Lucifer-expeditió szerzője, Lechniss, e kirándulásáról szóló jelentésében helyesen vázolja. A Levante szegény, de csak készpénzben. Ellenkezőleg ez országok a természet által legáldottabb vidékek köze tartoznak és kiválóságuk nem csekély része abban áll, hogy aránylag számos, fejlődésképes nepek lakják. Politikai viszonyok e népeket a legújabb időkig kivonták a nyugat-európai kultúra befolyása alól s így nagy igénytelenséget tartott fön nálók nyugati ipargyártmányok iránt. Ez igénytelenség azonban múlik azon mértékben, a mint saját országaik terményei számára piacot találnak, mi viszont fokozottabb munkásságra fogja ösztönözni.

A tizenöt milliót megközelítő népesség munkaképes, engedékeny és tanulekony és bármennyire igénytelen eddigelé az

életszükségletek iránt, annál termőképesebb, mely képességében rejlik fogyasztókéességének is öregbedése.

Ez országok népei úgyszólván közvetlen határunkon élnek, prædestinálva mintegy, hogy ipari termelésünknek ők legyenek legközvetlenebb fogyasztói, míg nagyrészt nyers-termelésöknök Magyarország kereskedelme legyen hivatott közvetítője.

Fájdalom, hogy eleddig oly kevésbé ismerjük, közelségünk előnyeit irányukban oly kevésbé érvényesítettük. Ha pedig a jelen tanulmány, mely az 1885-diki tárlaton bemutatott keleti pavillonnak, mintegy irodalmi reliefje kívánna lenni, valamennyire talán járulni is talál az általános ismeretek fejlesztéséhez, ne higyük, hogy ott mások előtt is ismeretlen területre lépünk, vagy más európai versenynyel ott ne találkozzunk.

Eddig Franciaország és még inkább Anglia látta el a Levante távolabb vidékeit az európai kultúra iparczikkeivel s hatolt be részint a Fekete tenger felől saját Dunánk torokolatain át, részint a török tengerpartról befelé épült vasutakon, mind közelebb a saját határainkra dülő országok belsejébe, míg vasútainknak csatlakozási pontjaik dél és délkeletfelé nem voltak, Dunánkon pedig a Vaskapu sziklazátonyai képeztek mindenha erős akadályt természetes vízi útunk bővebb kihasználásában.

Újabban mind ez javúlni készül; de ugyanakkor csatlakozik az emltett franko-angol verseny mellé, fejünkön keresztül és saját útainkon az erősebb osztrák ipar, és kér magának mind nagyobb tért az újabb időben tetemesen megerősült nagynemetszági ipartermelés.

Berlinben csak néhány éve keletkezett a «német kereskedelmi egyesület» (Deutscher Handels-Verein in Berlin) s az már is rávetette szemét a Levanterá, előbb semhogy Németország gyarmati politikája Afrikát és legújabb hajózási politikája Kelet-Ázsiát szemelte ki működési területül.

Az említett kereskedelmi egyesület külön expeditiót szerelt föl 1881-ben a levantei kikötők tanulmányozására s az e kirándulásról szóló jelentésben ekkép nyilatkozik ez országról:

«A berlini szerződés óta a német iparnak megnyitandó és a «német kereskedelmi egyesület» által tevékenységének kiin-

duló pontjául kiszemelt elkelési vidék (a Levante) kimagasló fontosságot nyert a német vállalkozási szellem számára. Németországban is utat tör magának azon belátás, hogy a természetes forgalmi utak a Fekete és Aegei tengerbe Ausztrián és nem Anglián keresztül vezetnek. Az osztrák-magyar vasútnak a török vasúttal való csatlakozásának minden késleltetése gátolja ennél fogva a német ipar fejlődését és kárcsítja némileg Németország gazdasági és nemzeti érdekeit . . . »

Íme így készül versenyre a még általunk kereskedelemben el sem foglalt, de közgazdasági érdekeink sphaerájába eső országokban a német ipar és kultúra; egy okkal több, hogy e tért minél jobban megismerni magunk is teljes erővel siessünk.

A kelet egyik legjobb ismerője, hazánkfia Kállay Béni, *Magyarország a kelet és nyugat határán* című jeles értekezésében ezeket mondja:

«Az utazó, ki saját tapasztalatai alapján óhajtja megismerni a keleti életet, csakhamar azon nézetre jut, hogy mindaz a mi abban különösnek s a nyugati viszonyoktól eltérőnek tűnik föl, legkielégítőbben talán a mohamedán világ fejlődésének sajátos irányzatából fejthető meg. A külső jelenségek megfigyelése önként azon föltevésre vezet, hogy a mohamedán török faj, a századok óta kizárólagosan gyakorolt uralom hatása alatt, saját egyéniségének bélyegét nyomta rá a soknyelvű és különböző hitű birodalom összes népeire. Igaz, hogy a meghódított keresztyének sohasem olvadtak egybe az uralkodó fajjal egy politikai nemzetté. Megőrizték vallásukat és nyelvöket, megőrizték emlékeiket a foglalást megelőző korból, s a reményt, mely annak elenyésztere irányul. Fönmaradtak ennél fogva a mai napig a kiegyenlíthetetlen ellentétek hódítók és meghódítottak között. És mégis az élet s a társadalmi lét általános fogalmai, a gondolkozásmód s a szokások nagyobb egyöntetűséget mutatnak a mohamedán törökök s a keleti keresztyének, mint ezek s a nyugati népek között, még azon esetben is, midőn ez utóbbiak amazoknak fajrokonai. Valóban, úgy látszik, hogy a mohamedán-török szellem mélyen bevéssé a szultán birodalom más fajú népeinek lelkébe is. Azon kisebb államok, melyek a jelen század folyamában a birodalomtól elválva, önállóságra tettek szert,

daczára a török s általában a mohamedán elem kiküszöbölésének, daczára az előbbtől eltérő irányba terelt fejlődésnek, daczára a nyugateurópai minták szerint alkotott intézményeknek, több mint ötven év után, még ma sem léptek be teljesen a nyugati világ eszme körébe, s a keleti jelleg még ma is túlnyomólag jelentkezik nálok a köz- és magánélet összes viszonyaiban.

És mégis tévedés volna azt állítani, hogy az a nagyművű különbség, mely a kelet és nyugat között észlelhető, egyedül a mohamedán világ sajátásaiban vagy épen az izlamot valló török népek különleges fajtulajdonságaiban gyökerезik. Kétség kívül jelentékeny befolyást gyakoroltak ezek is az európai kelet alakulására. De a kelet és nyugat szellemének szétágazása Európában nem II. Mohamed hódításaival kezdődik, és még az ázsiai részekben sem a Hedzsira képezi annak kiindulási pontját. Távolságban korábban, jóval az izlam keletkezése előtt föltalálhatjuk már a leglényegesebb eltéréseket, melyek e két nagy fejlődési áramlatot még ma is jellemzik.

Ama nagy nép-egyvelegből, mely utóbb a török birodalmat képezé, több mint ezer éven át, Byzancz magaslik ki hatalma és műveltségének fénye, de még inkább annak sajátosságai által. Byzancz nemcsak politikai uralmát terjeszté ki a Dunáig és Szávaig s a mai Dalmátia határáig. Szelleme is behatott mindazon népek életébe, melyek e tartományokat ős idők óta lakták vagy azokba később bevándoroltak. Nem enyésztek el ugyan a keleti birodalom határai között a nemzeti különbségek, nem tűntek el a különböző népek egyéni tulajdonai; de az általános fejlődési mozzanatokot illetőleg, az egész Balkán félsziget bevonatott azon irányba, melynek képviselője gyanánt Byzancz szerepel. És midőn Konstantinápoly bevételével megdőlt a keleti birodalom s rövid száz év alatt a szultánok hatalma mindazon országokra és népekre kiterjedt, melyek egykor a császárok fenségét ismerék vala el, azt tapasztaljuk, hogy daczára a vallás s a nyelv ellentétének, a korlátlanul uralkodó ozmanlik a jellem s a fölfogás nyilvánulásaiban ugyanazon nyomon haladnak, melyet a teljesen elnyomott keresztyének követtek volt. Hol itt az ok, mi a magyarázat? Vajon csak a meghódítottak befolyása a hódítókra érvényesült-e, mint ezt oly gyakran látjuk a történelem-

ben, avagy pedig a kelet egyetemes szelleme nyilvánult, ama szellem, mely Byzancznak is megszabta a fejlődés irányát, s talán egy még régebbi kor hagyománya gyanánt, daczára a legnagyobbyszerű átalakulásoknak, elpusztult országok s örökre letűnt nemzetek romjain újra és újra fölébred s fajkülönbség nélkül minden nepet, mely ama tartományokban, mint úr vagy szolga megjelen, ellenállhatatlanul saját körébe von? A tények ez utóbbi fölfogást látszanak igazolni . . . »

Bármelyik föltézés álljon, annyi tény, hogy idegenszerű földterülettel, sajátos népvizonyokkal, új államalakulásokkal állunk szemben, melyek közgazdasági viszonyaikban is nyilvánulnak.

Nem hatolhatván e viszonyok létesülésének történelmi kutatásába, a létező tényekkel szemben kell állást foglalnunk, iparkodván, hogy e különböző államokat s országrészeket legalább annyiban tanuljuk megismerni, a mennyiben kereskedelmünk létező s a jövőben még inkább fejlesztendő összeköttetései ez ismereteket hazánkfiaira nézve érdekesekek, szükségessé teszik.

A nép- és földrajzi viszonyok ecsetelése itt legfőbb illusztráció jellegével bírhat, mely a közgazdasági viszonyokat mindegy kimagyarázni segít.

Közvetlen fontossággal reánk az bír: milyen ez országok és államrészek termelési, milyen fogyasztó képességek? Mennyiben fedezhető emez saját termelvényeinkből; mennyire fordítható amaz akár saját termelésünk kiegészítő részéül, akár kereskedelmi forgalmunk öregbítésére nyugat felé.

Öszinten és nyíltan szólva: tért akarunk, tért kell foglalnunk a szomszédunkká vált európai vagy közel ázsiai kelettel és nyugati civilisatióinkat tekintve talapzatúl, versenyre kelni a nyugat ama részével, mely keletre már is behatolt vagy ott minrovásunkra további foglalásokat tenni készül.

A legközelebbi évtizedek alatt alig remelhető, hogy ez államokban a helyi ipar nagyobb mérvben meggyökerezze. Ez országok kedvező talaja és éghajlata mellett ugyanis valószínű, hogy az eddig még ritka népesség első sorban a föld- és erdőművelésnek, valamint a gazdasági ipar némely ágának fogja munkája legjava részét szentelni s hogy fő törekvésöket szűkebb hazájok természeti előnyeinek behatóbb kihasználására fogják fordítani.

A mint azonban a földmívelés jövedelmei a jelenleg főnnálló szükségletek mérvét meghaladják, a teremendő fölőslég jölletet szúl, újabb szükségleteket tereml s kielegítölöket az ipartól várja, mely az országokban eléggé meg ki nem léven fejlődve, a külföldhöz fordul. E tekintetben pedig első sorban hazánkat leli legközelebb szomszédjaként haladottabb iparával s az említett szükségletek kielegítését biztosító termőképessegevel.

Csakhogyl még a mezőgazdasági fejlődés és haladás is a távolabb jövő földadata, mert jelenben gátolják még a megglehetősen szövevényes földbirtok-viszonyok, melyek szabadabb mozgást egyelőre alig engednek meg.

A mai földbirtok-viszonyok megértése végett vissza kelene nyúlui a történelembe. Az ozman foglalás alkalmával valamennyi földbirtok, az államfő tulajdonának tekintetven, ez által némi hűbéri viszony fejlődött s a föld általa hadvezérei s katonái között megosztatott. Az ily adományt nyert katonák azonban, elfoglalva a háború által, nem mivelhetvén földjeiket, mívelölök többnyire a régi birtokosok kezén maradt bizonyos természetben való szolgáltatás mellett.

E természetben szolgáltatás később is főnmaradt, a mikor a tulajdonosok vagy bérölők változtak vagy a földek ismét visszaestek az állam közvetlen birtokába. Ez esetben azonban a természetben szolgáltatás kötelessége főntartatott s ezentúl magára a földbirtokra ragadt s e teher megváltása további birtokváltozás mellett többé nem volt eszközölhető.

Ily különféle magánmegegyezés s állami intézkedés vegylőlékéből nőtt ki az ozmán jog az ingatlanról.

Van e szerint öt osztálya az ingatlan birtoknak, melyek közül csak az első (Mülk) felel meg saját fogalmainknak a szabad birtokról. A másik négy osztály már többé-kevésbé kötött az átöröklés tekintetében.

Az ingatlan birtok másik neme a tulajdonkepeni állam-birtok (Mirie); a harmadik az, a mit a mi fölfogásunk szerint az egyház vagy a holt kéz birtokának nevezhetnénk. De e fölfogás hamis; mert a «Vacuf» többnyire magánbirtok, mely csak csekély védpénzt fizet valamely mosénak vagy alapítványnak s ekként ellenőrzése és fölügyelete alá került, ez által azonban megmenekült az államhivatalnokok és adóbérölök zaklatásai alól, kik a hatalmas török egyháznak bir-

tokához, még ha ez csak névleges is, nyúlni nem mernek. E birtokosztálynak tehát csak igen csekély része valóban török egyházi vagy alapítványi vagyon.

A közvetlen és míveletlen állambirtok (Mirié) bárki által használásba vehető, ha a nyers jövedelem egy tizedét adóban megfizeti. De csak ha egy és ugyanazon birtokló húsz éven át háborítlanul használta, szerzi meg a jogot, hogy a földnek saját tulajdonába való átvételét igényelhesse.

Baj az, hogy ugyan e török törvény értelmében jogi személyek, úgymint társulatok, testületek stb. fekvő birtokot nem szerezhetnek. Ez megakadályoz minden nagyobb vállalatot, vízmentesítést stb. hacsak maga az állam nem nyúl hozzá, mire azonban sem kedve sem pénze nincs.

Az állam által bírt tömérdek míveletlen föld értékesítése végett iparkodott ugyan a török kormány egy telepítési törvény meghozása által intézkedni. De minthogy a törvény nem engedi meg, hogy a telepes birtoka fölött húsz év lejárta előtt eladás által intézkedjék; és hogy a ki húsz év lejárta előtt el akarná hagyni az országot, nemcsak az általa bírt földet, de valamennyi általa netalán tett beruházásokat is ingyen kénytelen visszaadni, senki sem mer az ily vállalatba fogni.

A különböző irányok, melyek a Balkán félsziget gazdasági fölhasználása, hogy ne mondjuk kiaknázása iránt választatnak, a teendők különbözőségét is vonják magok után.

Az újabban oly vállalkozókká lett németek például, magában a török birodalom tartományaiban és szomszéd országaikban akarják meghonosítani az ország gazdasági fejlődését föltételező nagyobb iparokat s fölhasználva mintegy e területek természeti kincseit, ebből húzni hasznot.

Tagadhatatlan, hogy hasznot hajtó kereskedes csak fogyasztóképes országokkal üzhetők; de Magyarország szempontjából, melynek még saját országában is annyi teendője van iparának emelésére: nem lehet föladata azt más távolabb országrészekben fejleszteni. Nekünk egyelőre elég, ha saját termelvényeinknek — és pedig főleg ipartermelvényeinknek — bírunk, részben fejlesztett kereskedelmünk, részben a létező és létesítendő közlekedési eszközök előnyösebb kihasználása által, nagyobb elkelési piacot biztosítani.

Azert érdekelhet bennünket tudni, hogy Törökországban léteznek-e az előfeltételek az iparra nézve általában és a számos

egyéb iparág alapját kepező bányászati és vegyészeti ipar számára különösen. Megvan elég tetemes fogyasztása ez árúknak; léteznek többféle nyers termények, sőt kőszén-telepek is, melyek az iparra nézve fontosak, bár nincsenek eléggé kihasználva; van vállalkozói szellem is, bár ez nincs eléggé fejlesztve és leginkább csak idegenek, gyakran csak iparlovagok által van képviselve; de hiányzik a tőke, mely Törökországban nemcsak gyér, de drága is. Sőt bármely nagyobb iparágban egyik legfontosabb előfeltétele, a kellő munkaerő is megvan, mert előítéletnek bizonyult, hogy a török elem nem volna gyármunkásnak való. Alig van ugynis józanabb, készségesebb és szerényebb munkás a töröknél, ki e mellett tekintélyes testi erőt is képes kifejteni.

De bár ehhez még az is járúl, hogy a bányászati ipar már a régi görögöknél s később a byzantiaiaknál is virágzott, ez ma el van hanyagolva és tagadhatatlan tényül áll, hogy a Levanteban fölhasznált fémek és érczek tulnyomó része épügy külföldről hozatik, mint a kőszén s a koks, mely akár metallurgiai célokra akár a gőz előállításához szükséges.

Az ily tapasztalatok ismét csak azon meggyőződés kifejezésére vezetnek bennünket vissza, hogy magunk is tökeszegény ország levén, nem szabad befektetéseket idegen helyen tenni, hanem saját országunk minden irányban való fejlesztése által a szomszédok hiányainak fedezésében csere útján kell közreműködnünk.

Egyik leglényegesebb alapföltétele annak, hogy nagyobb csereviszony egyáltalában kifejlődhessék köztünk meg délkeleti szomszédaink között, a könnyű s biztos közlekedés; vagy a mi mai napság a tengeren kívül legfontosabb eszköze: a vasút.

A török csatlakozási vasútnak annyit hányatott ügye pedig csak a legújabb időben jutott el a végrehajtás stadiumába.

Bárha már a berlini szerződés határozott oly vasúti összeköttetésre nézve, mely a nyugatot Konstatinápolylyal Magyarországon keresztül egyenes irányban összekösse; bár Magyarország a budapest-zimonyi vasút kiépítése által idejekorán megfelelt köteletségének s a berlini szerződést követett „conférence à quatre” közel másfél évig tanakodott a csatlakozási pontok megállapítása s a kiépítési határidő megszabása

fölött: a magas porta csak az 1885-diki év második hónapjában volt rábírható, hogy oly iradet bocsásson ki, mely a vasút kiépítését elrendelje és forgalomba bocsátását 1886 október 16-dikára, mint eredetileg megállapított határidőre, biztos kilátásba helyezze.

Ez időre tehát — most már alapos a remény — közvetlenül fognak a vonatok egyrészt Belgrádba és Nisen át Konstantinápolyba, másrészt Mitroviczon át Salonikig közlekedni. Magyarország — mint láttuk — régen kész, Szerbia is elkészült vonalával Nisig s a munkálatok erélyesen folynak mindkét irányban, hogy a csatlakozás mielőbb létesüljön; a bolgár vonalra nézve sincs többé nehézség.

Iparunkra és kereskedelmünkre nézve szomorú, hogy ez ügy oly soká húzódott s hogy a török vasútak egyáltalán nem tőlünk kifelé, hanem a török tengerektől befele kezdtek épülni. Tudnivaló ugyanis, hogy a török vasúti hálózat Konstantinápoly, Várna, Dedeagats irányából a török tartományok belseje felé indul. Mind e vonalokon a nyugati export uralkodik. Francia és német, svájci és főleg angol gyártmányok szinte elárasztják azon vidékeket, melyeken e vasútak áthaladnak, vagy a melyek felé tartanak. Anglia és a continens többi államai az olcsó tengeri úton kerülnek Törökország déli és keleti határaihoz s ott a vasútak végpontjait képező kikötőkben rakván le áruikat, így viszik mind beljebb az országba s viszik ki onnan, az ugyan nem jelentékeny és egyre jobban elnyomott belföldi termelést megüresedett hajóikra.

Szomorú ránk nézve, ezt fájdalommal kell ismételnünk, hogy a csatlakozás éjszak és nyugat felé oly soká mesterségesen megakadályoztatott és nincs ebben semmi vigasztaló még a török birodalomra nézve sem. Az idegen verseny az ország belseje felé amúgy is már tönkretette a kezdetben is gyöngye belső ipari termelést és az éjszaknyugati csatlakozás által, legfőljebb a versenyző államok állapota súlyosbodik, nem pedig a török tartományoké, melyeknek fogyasztói csakis nyerhetnek a bizonyára csak olcsóbbá lett fogyasztási cikkek árában.

De a vasútépítési szerződések megkötése által legalább valósul a sokat és sokáig hangoztatott nagy szó: a nyugat és kelet összeköttetéséről.

Bár súlyos viszonyok között lépünk e ténnyel szembe, Buda-Pest kereskedelmére nézve mindamelllett várhatunk

bizonyos lendületet, erősülő iparunknak legalább meg van adva a lehetőség, hogy olcsóbb szállítás segédkezése mellett versenyre keljen az idegen ipar által nagyrészt már elfoglalt vidékeken.

Némileg megvolt ugyan már az összeköttetés a Dunán, de az akadályok, melyeket részben a természet, részben egy domináló szállító-társulat indokolatlan magas dijszabásai saját exportunknak útjába gördítettek — mint azt a Galacz kereskedelmi viszonyairól szóló fejezetben bővebben kifejtjük — eddig nagy sikerrel nem bizattak.

Mindamellettt föl kell használnunk az új utakat. Kereskedőinknek immár könnyebbé van téve a behatolás Törökország délkeleti tartományaiba. A meddig vasútaink eddig haladnak, ott nem engedhetjük, hogy idegen befolyás győzzön le határainkon s minden előbbre tolt mérföld vasúttal egy-egy lépést kell tenni saját kereskedelmünknek, ipari termelvényeinket exportáló hazai üzletembereinknek küzdeni és legyőzni a nagy kerülő úton e vidékekre és felénk toluló idegen áramlatot.

KELETI KÁROLY.

FRANCZIAORSZÁG ÉS TUNISZ.

Az 1870—71-diki háború csapásai után Franciaország-nak természetesen más vágya, és közvetlenül más célja nem lehetett, mint sebeiből fölgyógyulni. Tartózkodás és erögyűjtés voltak jelszavai, és ezek szerint visszahúzódott szerény életet élt. A köztársasági államformát fogadta el, hogy demokratikus intézmények által egész teste regenerálódjék, nem kis részben azért is, hogy udvara ne legyen, és ez által külügyi bonyoldalmaktól mentebb maradhasson.

A francia nép a császárság kalandjait rendkívül megutálva, a sedáni napokat követő egész évtizedben szerelmes volt a békébe. Népszerűtlen volt előtte minden eszme, mely külügyi tevékenységet követelt. Köztársaságban pedig a közvélemény igen nagy hatalom, nélküle, vagy épen ellenére, a kormány keveset tehet. A «paix à outrance» szerény szerepe azonban csak akkoráig lehetett jogosult, míg az ország erői helyre állottak. Abból pedig, hogy mily gyorsan és aránylag mily meglepő könnyűséggel fizette meg az öt milliárdnyi hadisarczot, melyet a német nemzetgazdák elég súlyosnak becsültek, hogy Franciaország gazdaságilag tönkre tétessék, némileg következtethetni, hogy mily hamar lábadt föl e nemzet életereje. Ilyen nemzetnek pedig, hogy még végzetesebben el ne gyöngüljön, nem szabad soha megelégednie a rend és a szabadság föntartásának kétségtelenül nagy, de korántsem kizárólagos érdekeivel.

Mert nyilván való, hogy Franciaország, melyet földrajzi helyzete és anyagi érdeke szükségkép mind azon ügyekbe bonyolít, melyek Európát mozgatni szokták, hogy Franciaország, mely nem csak szárazföldi, hanem a Földközi tenger-

nek idáig legelső, még az angoloknál is nagyobb hatalma, nem zárkozhatik el rendszeresen a külügyi kérdésektől, melyek a kereskedelemre, innen a gazdaságra és jólétre mindig visszahatnak.

Ha a közvélemény soká nem engedte még Franciaországban a kormánynak, hogy az európai államok nemzetközi viszonyaiba avatkozzék, ha nem tűrte el, hogy a görög vagy a keleti kérdéshez komolyan hozzászóljon, szerencséjére a nemzetnek a közvélemény kevésbé volt tartózkodó a gyarmati politika terén, mely napjainkban különben is főfontosságúvá vált.

Tény, hogy Európa régi államait mindenütt versenyben látjuk elfoglalni a távoli kereskedelmi piacokat, «a barbár világ kinyíló ajtait,» melyeket egy biztos ösztön a civilizáció állomásainak, meg a «jövő hídfőinek» tekint. A folyton növekedni kénytelen ipar; a még ki nem zsákmányolt piacok utáni hajsz; a gazdasági és politikai előny, mely abból származik, hogy a régi és gazdag államok ifjabb országokba vihetik munkásaikat és főleg tőkéiket; a modern nivelláló élet által szükségessé vált helyváltoztatása az egyéneknek és népeknek; a tudomány, mely nagy városainkat a fölfedezések csodái által a világ végeivel köti össze; mind ez és sok egyéb a polgárosult nemzeteket az újkorban arra utalja, hogy távoli vállalatok termékenyebb és tágabb vidékén vívják ki folytatását ősrégi versenyöknek.

Franciaország már fél század óta Afrikának első nagyhatalma. Természetes, hogy Afrika felé fordult a politikai munka és terjeszkedés fölébredt szükséglete. Algir jelentőségét kellett a francziáknak mindezek előtt fokozni, ottani hatalmukat biztosítani és a gyarmat termőképességét fokozni. A legutóbb lefolyt öt év óta a francia radikális párt vak opposíciója daczára a kormány, a sajtó, meg a közvélemény nagy többsége egyaránt terveket kohol, hogy Franciaország mily áldozatokat tehetne meg Algir előnyére. Ez magyarázza meg, hogy mily népszerűek voltak Roudaire kapitány tervei, melyeket részben Lesseps Ferdinand is fölkarolt, és melyek szerint az algiri tell-től délre eső vidék belföldi tengerre volna változtatandó, a Sahara sivatag végtelensége pedig a Timbuktuba vezető vasút által a civilizációnak volna alávetendő.

A Szudánon kívül a Niger és, tudjuk, a Kongo folyamo-

kat is bevonták keretökbe a gazdasági kizsákmányolást célba vevő tervek. Flattersnek meg Savoragna di Brazzának e célból megkísérlett expedíciói világhírékké váltak.

Mind ez eszmék, melyek egy eredetűek a Madagaskarra és Tongkingra vonatkozó újabb aspirációkkal, talán koczkatottak, és lehet hogy idő előttiek, mindazon által nagy és népszerű tervek, melyek érthetően árulják el a francia nép mostani politikai irányát.

Az Afrikára vonatkozó tervek kivitelére mindenek előtt egy operatív alap volt szükséges, és erre helyzeténél fogva természet szerint Algír ajánlkozott. Nagy akadályt képezett itt is azon körülmény, mely gyarmati tartományoknál igen gyakori, hogy Algírnak határai nem voltak pontosan megszabva. Csak éjszak és dél felől van Algírnak természetes határa: a tenger és a sivatag. Még nyugaton is inkább definiálható, mint keleten, hol határt senki sem ismert, mert nem létezett. E bizonytalan helyzettel, mely természetesen gyakorta zavarokat okozott, végezni kellett, és a határvonalokat a politika követelményeihez képest lehetőleg pontosan kijelölni. Megkísérlették ezt 1842-ben. És bár ekkor francia hadsapatok nagy számban voltak Algírban, és ezek a topographiai fölvételek eszközölését megkönnyítették, három év alatt e munkálatok még sem vezettek pozitív eredményre. És jól lehet, hogy Achmed, a tuniszi bey, midőn 1847-ben a «polgárkirályt» Párisban meglátogatta, elfogadta a francia kormány által eléje terjesztett térképet, e preliminaret semmi hivatalos szerződés nem követte. Algír keleti határa ezentúl is csak oly bizonytalan maradt, mint volt a középkorban, vagy a constanti beyek idejében. «Ez oly hiány», mondá 1881 kora tavaszán a francia külügyminiszter, «melyet minél hamarább pótolni kell. Az úgy a tuniszi regensségnak, mint nekünk is hasznunkra fog válni.»*)

Többnyire azt állítják a francia publicisták, hogy Tunisz és a nagy Algír közt (Tunisz alig akkora, mint Algír három tartománya közül a legkisebbik, Constantine) természetes határ nincs. És ilyenkor szeretik azon állítólagos «tényt» is constataálni, hogy kelet felől Tunisz szerencsesebb, mert ott

*) L. a francia sárga könyvben (1882) Barthélémy Saint-Hilaire Franciaország dipl. ügynökeihez intézett 1881 május 9-diki körlevelét.

a Ved Fiszi és a Dujrat hegyhát Tuniszt Tripolisztól szabatosan elválasztja, ez által implicite Algir- és Tunisznak már természet szerinti kapcsolatát akarván megjelölni. Új bizonyíték arra, hogy nemzetközi viszonyokban kevés elméletet lehet úgy kizsákmányolni, mint a természetes határokat.

Azon terület, melyre a francziák már régóta szemöket vetettek, csak a zagyva népesség tekintetéből hasonlít Algirhoz. Éghajlata szerencsésebb, mert a keleti és délkeleti szelek, melyek Algirt nem érik, dús harmatokat ejtenek a tuniszi tell-re. Ennek tulajdonítandó, hogy Tuniszban oly növények termelhetők, melyeknek kulturája Algirban sikertelen. A középkori arab írók bámulattal beszélnek a hajdani Byzacen termékenységről, nevezetesen a gabesi oázis czukornádjáról. Bár a czukornád tudtomra mai nap ott meg nem terem, de meg minden délszaki gyümölcs bámulatos gazdagságban. Úgy hírlík, hogy tökéletesített termelési módszerek kiszámíthatatlan arányokban növelhetnék a föld termékenységet, mert a talaj igen gazdag és csak a bibliai Kánaánhoz hasonlít.*) A római birodalom idejében Tunisz húsz millió lakost volt képes táplálni, és ez óta termékenysége nem igen csökkent, csoda dolgokat írnak felőle a legmegbízhatóbb német és franczia utazók.**) De a föld rosszúl vagy alig van mivelve, a mint hogy mind megannyi kulturviszony a legszomorúbb állapotú.

A mint lakosai, úgy a társadalmi belállapot is keleti színezetű. A mi az utolsó évtizedekben történt, csak elvben, vagy még abban sem jó. Az újításoknak a legtöbb esetben azért nem volt sikerök, mert európai intézmények példájára voltak szabva, ezek pedig mert összehasonlíthatatlanúl magasabb műveltségnek felelnek meg, ott gyökeret oly kevéssé verhettek, mint például a keresztyénség fenkölt elvei a pápuáknál vagy negereknél. Teszem az alkotmánylevél (bujurulik) melylyel Mohamed-esz-Sadok huszonöt év előtt lakosait hol-

*) Tunisz leírását l.: Duveyrier *La Tunisie* (1881), Flaux *La Régence de Tunis* au XIX. siècle (1859. legjobb munka, bár némely részlete avúlt) Des Godins de Souhesmes *En Tunisie* (1882) továbbá Rousseau *Annales Tunisiennes* (csak egy kötet) és Crozals, Nouvion, Desfossés stb. terjedelmes alkalmi iratait.

**) Búzajáról az *Économiste français* (1882. évf.) azt állítja, hogy olyan természetű, mint a magyar gabona, és hogy ennek komoly versenyt kelthet.

dogítani akarta, jöllehet az 1789-diki francia forradalom legtöbb elvét magában foglalja, jöllehet a miniszteri felelősséget, a lelkiismereti szabadságot megállapítja, az igazságszolgáltatást a közigazgatástól elválasztja és attól függetleníti, a személyek szabadságjogait biztosítja, csak betű meg üres szó maradt. Mert tényleg alkotmánybiztosítókat csak egyet találhatni Tuniszban, tudniillik azon kenyeret, melyet a bakó a vesszőzés-eszközlése alatt hóna aljában tartani kénytelen, bizonyosságául annak, hogy nagyon erősen nem üt. Mert ha a cipő földre hull, a bakó fekszik a deresre.*)

A bey hatalma korlátlan. Az ilyen keleti despoták, az ily abszolutországok fejedelmei a gyermekes szeszélynek, a hártatlan indolentiának, olykor a dölýf hirtelen örvöngéseinek szoktak rabjai lenni. Az 1882-ben elhunyt bey, Mohamed-esz-Szadok természete azonban fölötte gyöngé és mások szavára hajló volt. Látni fogjuk, mily örömet és könnyen hallgatott azon szép szavakra, melyeket olasz nyelven súgtak neki.

A mi Tunisz nemzetközi viszonyait illeti, ez országot az újkor elején a török fártotta hódoltságban, de már a XVII. században a beyek függetleníteni tudták magokat a Portától. Ámbár a török szultánok többször megkísérlettek, sohasem sikerült nekik régi souverainitásukat visszaszerezni. Tunisz független maradt, és az európai államok is mindig annak tartották. Bizonyítja ezt azon körülmény, hogy valamennyi szerződés, melyet európai állam az utolsó három században (főleg kalózváltás vagy a kereskedelem biztosítása czéljából) Tunisszal kötött, annak királyáról szól. Így azon tizenöt szerződést, mely 1862 és 1875 között Angolország és Tunisz közt jött létre, mind a tuniszi király-kötötte, és a szultánról a szövegben szó sincsen. Hasonlót mondhatunk azon harmincz szerződésről, melyet 1604—1832-ig Franciaország fejedelmei írtak alá. 1868-ban Olaszország is a tuniszi királlyal kötött békét. A többi állam is a beyjel, mint független uralkodóval kötötte a számos kereskedelmi szerződést és nem a szultánnal. Nemzetközi szerződések köthetése pedig csak souverainek joga.

Lajos Fülöp és III. Napoleon kormányai következetesen ellene szegültek mindennek, a mi a fenyes Portának Tunisz fölött való főhatalmat megállapíthatta volna. Franciaország

*) Flaux id. m. 185 l.

ugyanis, mióta Algirt bírja, Tuniszra csak avval kapcsolatban tudott gondolni, és Tuniszról azt hiszi, hogy az elsőhöz természet szerint csatlakozik, és ahhoz előbb vagy utóbb államjogilag is okvetlen tartoznia kell. Az 1830-diki francia kormány annyira meg volt győződve, hogy a tuniszi regensségeknek Franciaország túlsúlya alatt kell állania, hogy merő gondolatát sem akarta eltérni annak, hogy ott a Porta vagy épen Olaszország uraltassék. Ez magyarázza meg a következőket.

Midőn a Porta 1835-ben Tripoliszban a borzasztó zavargásoknak véget vetendő, az országot újra meghódította, szerzeményét egyetlen európai hatalom sem kifogásolta. A szultánt azonban csábította a siker, és valahányszor némi zavar ütött ki Tuniszban, vagy holmi összeesküvést fedeztek föl a bardói palotában, hadi hajókat küldött a Gulletta elé, és Tuniszt Tripolisz sorsával fenyegette. Ez az, mi Franciaország féltékenységét mindig nagy mérvben fölébresztette. Nem tűrhette el, hogy a bey pasává, a beylik pasalikká degradaltassék, és ezt a francia kormány úgy formulázta, hogy «függetlenség és a dynastia örökösödési rendje dolgában sertetlenül akarja fontartani Tuniszt».

Guizot emlékirataiban*) a helyzetet emígy jellemzi: «Majdnem évenként történt, hogy egy török escadre elhagyta a Marmora-tengert, hogy a tuniszi partokat többé vagy kevésbé veszélyesen fenyegetse, és ott demonstrálgasson. Reánk (tudniillik a francia kormányra) nézve nagy fontosságú ügy volt, hogy ezek a tervek ne sikerüljenek, mert a tuniszi beynek békés szomszédsága helyett Afrikánk keleti határán a török birodalommal lettünk volna határosak, ez pedig folyton igényeket támasztott volna meghódított tartományunkra (Algirra). A legkisebb incidens, a vándor törzsek holmi czivódása vagy egy véletlen határvillongás afrikai birtokunkat veszélyeztette volna, és európai bonyodalmakat idézett volna elő. Szilárdan el voltunk határozva, hogy nem tűrjük, hogy ilyen helyzet megalakuljon. Legkevesbbé sem akartuk Tuniszt elfoglalni, sem azon már gyöngé, csak hagyomány tartotta szálakat megszakítani, melyek azt a Por-

*) *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps*. VI. köt. 37. fejt. 267 l.

tához fűztek, csak a statusquo teljes föntartását kívántuk, és ezért valahányszor török hadihajók közeledtek Tunisz felé, a mi hajóink is ott voltak azon rendelettel, hogy védjék meg a beyt a törökök vállalatai elleneben.»

Lajos Fülöp kormányának politikáját a második császárság következetesen folytatta. Az 1864-diki sárga könyvben Drouyn de Lhuys külügyminiszternek de Moustier marquis, Franciaország akkori konstantinápolyi nagykövetejéhez intézett sürgönyet kell e tekintetben idézni.*) «Érdekllek veszem tudomásul, hogy a Porta nem fogja megsérteni a Tunisz irányában már rég tett ígérétét, és elismeri, hogy azon érdekeink, melyek Algir birtokából erednek, nem engedik meg, hogy a regenség rovására történjek bármi is, mert Tunisz statusquojának föntartása politikánknak immár hagyományos elve lett. Ezért kívánjuk, hogy a jelenleg uralkodó család uralmon maradjon, mert megbukása mások követeléseit és befolyás után való versenyt idézhetne elő, ennek lehetőséget pedig czélszerűbb eleve kizárni.»

Kevéssel utóbb, 1864 december 19-dikén a londoni nagykövethez, De la Tour d'Auvergne-hez írt levelében Franciaországnak tuniszi érdekeit fejtegetve, ugyanez elveket hangoztatja. «Ha zavarok támadnak, úgymond, attól kell tartanunk, hogy azt Algir megsíratja. Minden leselkedés ellen meg kell védenünk a tuniszi uralkodó tekintélyét. Önmagunk nem keresünk túlságos befolyást, hanem más államnak túlsúlyát sem tűrhetjük el, még Törökországot sem. Míóta Algir a mienk, a francia politika változatlan hagyománya azt követeli, hogy a tuniszi bey és a török Porta közti viszonyokba, melyeket a folytonos gyakorlat állapított meg, semmi változás se álljon be» stb. És ez irányvonalhoz Franciaország kormányai a legújabb időkhig hívek maradtak.

«Franciaország», mondá Ferry három év előtt (1881 november 5.) a francia képviselőházban, nem tűrte el Tu-

*) Ez időben tudvalevőleg iszonyú zendülés ütött volt ki Tuniszban, zendülés, mely a máig uralkodó Hassanli családot végveszélylyel fenyegette. A Porta a hagyományos politikája szerint közbenjáró szerepét újból föl akarta venni. Hogy ezt megakadályozza, Moustier kérdőre vonta az akkori nagyvezírt, Ali pasát, és midőn ez a francia császárnak igen megnyugtatóan válaszolt, Drouyn de Lhuys május 13-dikán a szövegben idézettekét írta a konstantinápolyi követnek.

niszban soha, sem az anarchiát, sem az idegent.» Ügyesebben a helyzetet nem is lehetett jellemezni, mint azt Ferry e rövid szavakban tette. Abban, hogy Franciaország a regenségben sem anarchiát, sem idegent nem tűrt, fekszik az annexio eszméjének tulajdonképeni csírája. Mert a mint 1863 óta az anarchia Tuniszban endémikussá kezdett válni, minthogy az uratlanság, mióta a világ, idegen uralom behívására vezet, főleg egy souzerain fejedelem létekor, minő a szultán, szükségessé vált az occupatio eshetőségével foglalkozni.

Tenyleg 1864-ik év táján merül föl, előbb csak Franciaország tuniszi ügynökeiben, utóbb vezető államférfiaiban azon tudat, hogy Tuniszt el kell foglalni. A mondott évben, még a lázadás tartama alatt azon gondolat foglalkoztatta a francia kormányt, hogy egy idegen hatalom Tuniszban kiköthetne. Hírlett, hogy Campenon már mindenre vállalkozott volna, hanem a rend ismét helyreállott. Ámde nem lehetett annak tartósságában bízni. Az 1868-ik év első napjaiban a francia külügyminiszter már komolyan és sokat hányja-veti hivatalos levelezésében azon eszmét, hogy az occupatio szükséges. «A Tuniszban uralkodó dynastia tehetetlensége, a korlátlan hatalmú miniszternek romlottsága,*) a lehető legostobább és legzsarnokabb közigazgatásnak vetkei és az uzsora-kamatokra vett kölcsönök kifizethetéseire kivetett terhes adók jövedelmének elpazarlása következtében kimerült az ország és megfogyott a népesség.» Hogy ez állapot megjavuljon, «egy közép-utat kellene találni, mely mellett megállhatna a beylik mint független egyeduralom és biztosítva volnának Franciaország-nak nemesak nemzeti, hanem azon érdekei is, melyek általánosabb módon állnak a tuniszi kérdéssel kapcsolatban».**) Ez a középút abban állott volna, hogy a tuniszi tartomány déli felet el kellett volna foglalni, hogy esetleges idegen occupatio vagy a benszülöttek fölkelése ellen Franciaország könnyű szerrel lephessen föl.

Egy evvel e tervezgetések után, 1869 január havában a francia kormány még határozottabban írja körül terveit. Legyen szabad ismét idéznem: «Franciaország az egyetlen állam, melylyel a beynek komolyan számolnia kell. Háború

*) Ez az 1878-ban elhalt hírhedt Khasnadarra vonatkozik.

**) Rambaud *Les affaires de Tunisie*. 22. l.

esetén, ha a bey hű barátunk marad, azaz ha meggátolja, hogy a benszülöttek segíthessék ellenségeinket, kímélni fogjuk a tartományt és a népet. A legkisebb támadásra azonban, sőt akkor is, ha azon gyanú alapos, hogy a bey nem tartja meg semlegességét, fegyveres erővel fogunk Tuniszba vonulni és csakhamar ott leszünk a főváros falainál, és az okvetetlen hatalmunkba fog kerülni. Béke idején mi az országnak természet rendelte védői vagyunk. Algiri gyarmatunk birtoka arra kényszerít bennünket, hogy ideje korán álljunk ellene azon nagyra vágyó terveknek, melyek bármely ürügy alatt foglalkoztatják az idegen hatalmakat.»

Ez adatok eléggé megvilágosítják, mint jutott Franciaország érdekeinek folyton határozottabb öntudatára.

II.

A mi másrésről a tuniszi fejedelmeket illeti, ők mindig rossz szemmel nézték a francia előzékenységet és megijedtek a magát föltoló protectiójoktól. Veszélyt sejtve, mindinkább a fényes Porta felé közeledtek. De későn és hiába. Franciaország az utolsó két évtized alatt oly befolyásra tett szert Tuniszban, melytől nehéz volt szabadulni. Kétségtelen sokoldalú és döntő volt e befolyás sok tekintetben, ha írásban szövegezett jogokon nem is alapult. Így már századok óta a francia consulok bírtak a legnagyobb befolyással Tuniszban,*) bár azt csak a folytonos gyakorlat által szerezték meg. A postát és táviratot, utóbb a vasúti szolgálatot is Franciaország szervezte és kezelte, a nélkül azonban, hogy eziránt kellő garantiákkal ellátott alakszerű szerződés kötettetett volna. Ez fölösleges elővigyázatnak látszhatott e civilisálatlan és nem keresztényen afrikai kis országgal szemben. De ez ok utóbb nagyon megnehezítette a francziáknak az olasz ármány ellen való nyílt föllepést, az intrigák pedig már annyira megerősödtek, hogy már-már nem is rejtőztek. A francziák az olaszok politikai aspiratioi és prætensioi ellenében ily módon positiv

*) «Nullepart dans les nombreux pays que j'ai parcouru, je n'ai vu la France tenir plus nettement et sans moins de contestation le haut du pavé.» Flaux id. m. 33—34. ll.

írótt jogra nem támaszkodhattak. Ilyet pedig az európai jog-nézet és gyakorlat rendszerint megkövetel.

Ez olasz törekvéseket kell e helyen, legalább futólag, megvilágítanunk. Mióta Olaszország egységes, az óta terjeszkedési vágyai vannak. Szavóját, Nizzát meg Korzika szigetét Franciaországtól, Dél-Tirolt, Isztriát meg Triesztet Ausztriától, Maltát Nagy-Britanniától, Albániát a törököktől és görögöktől kívánja, hogy a belső Olaszország után már a külső is megalakuljon. Tunisz közel partjaira természet szerint szintén szemet vetettek az olaszok, és az utolsó negyed évszáz alatt fáradhatatlanul azon voltak, hogy a beyt mindinkább hatalmukba kerítsék. Nem helytelenül jegyezte meg Leroy-Beaulieu, hogy III. Napoleonnak, midőn Olaszország alakulását elősegítette, ez oldalról elővigyázatból, biztosítékokat kellett volna keresnie. E mulasztás utóbb sok gondot okozott, mert Olaszország mint a következők mutatják, a kedvező alkalmat mindig meg tudta ragadni, hogy Tuniszban szerencsét próbáljon. Így 1870-ben, Franciaország szerencsétlenségeinek kellő közepette a florenczi kabinet egy a menékdjog körül fölmerült jelentéktelen controversiát használva föl, hirtelen megszakított minden összeköttetést a beyjel. Consulát hirtelen visszahívta, és parancsot küldött Spezziába, hogy szereljek föl a hajóhadat. Rothan, ki Franciaországot Florenczben képviselte, Visconti-Venosta külügyminiszter előtt el nem hallgatta, hogy Olaszország eljárása nyilvánvalóan ellenséges indulatot tanúsít hazája iránt, mert megnehezíti a francziák helyzetét Algirban, hol az arabok fölkeltek volt és ép ez időben küldtek el hódoló föliratukat következő czímmel: «Algir népe Vilmos császárnak». Azt sem rejtette Rothan, hogy Victor Emanuel kormányának elhatározása különben nem is czélszerű, mert ha igaz is, hogy a poroszok még francia földön táboroztak, azért a francia hajóhad szabad esz harczra kész. Mind ez ellenvetéssel szemben az olasz kabinet azon lakonikus válasza szorítkozott, hogy az expedíció már el van határozva.

E válságos helyzetben Rothan Angolország követjéhez, Sir Augustus Pagethez, fordult, mert átlátta, hogy a tervezett olasz expedíció Angolország érdekeit is sérti a Földközi tengeren, mert Anglia nem tűrheti egykedvűen, hogy egy kéz birja Siciliát és a szemközti Bon-fokot. Tudta Rothan azt

is, hogy Törökország ez alkalom kizsákmányolására számít és Tuniszt közvetlen uralma alá lesz szándoka keríteni, ép most, mikor Franciaország azt nem ellenezheti. Ezért a Porta miniszterét is figyelmeztette Olaszország szándékai felől. A Paget főlészóalása Visconti-Venosta elszánt határozatát nem módosíthatta, de Photiades bey, a török követ sürgönyileg tudósította Ali pasát, mire a nagyvezír gyors elhatározással azt üzente, hogy ha az olasz hajóhad Spezziát elhagyja, a Guletta torka előtt a török flottával fog találkozni. Az olaszok ilyenmő complicatiókra nem számítottak, és sietve tudósították Rothant, hogy az olasz flotta lefegyvereztetett.*)

Mellesleg említve e diplomatiái manőver csak a Porta előnyére szolgált, mert a lángeszű Ali pasa ez alkalmat igen ki tudta zsákmányolni. 1871 október 25-dikén ugyanis a Porta Tuniszba investitura fermánt küldött, melyet a bey a Bardóban a szultán nevében hivatalosan kihirdetni volt kénytelen. És ugyanazon év november hó 18-dikán Kheredine tábornok, a bey első minisztere a fermánt tényleg ki is hirdette. Franciaország ez investitúrát természetesen nem akarta elismerni. Hiszen nem azért hívta föl közbenjárásra a Portát, hogy az olaszok helyett most az sértse az igényeit; különben sem ismerte el a szultánnak azon jogát, hogy Tuniszban beyeket nevezzen ki, vagy olyat megerősítsen.

Mihelyt nyilvánosságra jutottak a szultán igényei, azok Franciaország közvéleményét felbőszítették. A sajtó izgatott. Chanzy tábornok, Algir akkori kormányzója hangosan azt követelte, hogy Franciaország előjogai szerződésben állapíttassanak meg, és hogy a tunisz-algiri határ kiigazíttassék, a kormányt pedig folyton egy «Afrique Mineur» eszméjével foglalkoztatta.

A francia republikánus kormány azonban a helyett hogy Tunisszal szemben követeléseivel nyíltan és határozottan föllépett volna, a közvélemény kedvét és segélyét ke-

*) A részleteket illetőleg, melyek csak rövid idő óta ismereteseek, lásd Brachet A. rendkívüli föltűnést okozott munkáját *L'Italie qu'on voit et l'Italie qu'on ne voit pas* 159. l. (Lettere al misogallo Sign. Crispi) és Rothan emlékiratait. Hivatalos közlemények közül l. a *Commission d'enquête de l'Assemblée nationale* (Diplomatie du 4. sept. 1870—2. déposition. II. 7) szófukar passusát.

resve, hogy mindennek előtt a köztársasági államforma megerősödjék, tulságig engedett az említett békeáramlatnak. Így történt, hogy midőn a berlini congressus alkalmával minden állam saját előnyére törekedett a helyzetet fölhasználni, és az európai államok osztozkodtak a török hagyatekon, Tunisz felől is folytak az alkudozások. Angolország, hogy kieszközölje azon conventiót, melyet 1878 június 4-dikinek neveznek, és melynek értelmében Anglia Cyprus szigetét elfoglalhatta és Kis-Ázsia bizonyos vidékeire ráerőszakolhatta gyámkodását, engedékeny volt a többi nagyhatalom irányában, és ez időben inkább eltűrte volna, mint más körülmények közt, hogy Franciaországnak is jusson rész az izlamhívők örökségéből. Ez osztályrész nem lehetett egyéb, mint az Algirral határos Tunisz. De a bonyolult és kényes természetű belügyi reformokkal elfoglalt francia kormány, ismétlem, ez időtájt a közvélemény hatása alatt oly politikát követett a külfölddel szemben, melyet a «tisza kezek» után neveztek el. És így történt, hogy bár diplomatai levelezésében a francia kormány Angliától az ajánlatot megkapta,*) tetteleg nem ragadta meg az elég kedvező alkalmat, hogy Tuniszt magának oda ítéltesse. Ez által arra kárhoztatta Franciaországot, hogy utóbb csak áldozatok árán és a szomszéd államok féltékenységének földidézésével érhetette el azt, mit 1878-ban könnyebb szerrel és kevesebb föltünéssel nyerhetett volna.

Midőn idővel Európában híre terjedt annak, hogy Tuniszt Franciaországnak följánlották, és ezt Waddington hallgatva tudomásul vette, a francia kormány e látszólagos tétlenségét a csak nem régiben nagykorúságra jutott Olaszország néhány vérmesebb politikusa bátortalanságnak vélte magyarázhatni, és elég kedvezőnek az alkalmat, hogy saját nemzetök javára szerezzék meg ez afrikai gyarmatot. Hogy igényeiket legyen mire alapítani, a felhivatalos és egyéb lapokkal azt terjesztették, hogy a «mindenható» Bismarck herczeg Olaszországnak ajánlotta föl Tuniszt, ugyanakkor, midőn lord Beaconsfield és Salisbury Franciaországnak. A jelen napig azonban ez állítás, tudtomra, bizonyítva nincs.

Az olaszok igényei következtében ez időben rendkívül

*) Lásd Salisbury marquisnak 1878 jul. 26-diki és aug. 7-diki sürgönyeit. *Livre jaune* (1881. 1-er annexe N. 1. 2.)

heves verseny fejlődött ki a Tuniszban szekelő francia és olasz consulok, Roustan meg Maccio között, hogy a bey téli palotájában, a Bardóban, minél kizárólagosabb befolyásra tegyenek szert. Tunisz még távol van a kultúra azon fokától, melyen a közügyek anyagilag nem érdekelt és lelkes védőkre számíthatnának; könnyű volt tehát e két fényes tehetségű diplomatának mások magánérdekeinek fölhasználásával nemzeti céljaik megvalósítására — cselszövösködni. Mert Tuniszban, mint keleten, politikát űzni csak ármány alakjában szokás.

III.

Hogy Itáliára nézve Tunisz nagy fontosságú tartomány, azt Franciaországban sem szokás tagadni. Minden földrajzi tankönyv hirdeti, hogy ott az 5000 francziával szemben közel 15,000 olasz telepedett meg, még pedig többnyire a visszatérés szándéka nélkül. Bár Tuniszban mindig rendkívüli volt a francia állam tekintélye, idővel az olaszság is oly befolyásra tett ott szert, hogy Tunisz nagyobb városaiban a maltai nyelvjárással az olasz a legelterjedtebb nyelv. A benszülöttek is olaszul beszélnek, sőt a francziák is azt szokták megtanulni. Más bizonyíték arra, hogy az olaszok ott mily jelentékeny szerepet játszanak,*) hogy azon 683 vitorlás és gőzhajó közül, melyek az occupatio előtti évben Tunisz legfontosabb kereskedelmi rakpartján, a Gulletta csatornában, kikötött több mint 500, vagyis 73 százalék olasz birtokosé volt, bár másrésről azt sem szabad feledni, hogy az olaszokat nem a carthagoi ásatások, az «archeologiai érdek», melyre büszkén szoktak hivatkozni, de a vasútak, vízvezetékek és azon egyéb nagyszerű föld- és kőmunkálatok csábították Tuniszba, melyeket ott francia tőkék és vállalkozók eszközöltek.

Olaszország természetesen régóta van már érdekeinek helyes tudatában. Sok éve annak, hogy Crispi úgy nyilatko-

*) Peruzzi a *Revue politique et littéraire* 1881. évf.-ban Younghoz intézett leveleiben számos adattal bizonyítja, mily nagy befolyásuk az olaszok Tuniszban. Young feleleteiben a francia befolyásnak fogja pártját.

zott a *Riformában*, hogy Tunisz birtoka Olaszországra nézve életkérdés: «Francia- és Olaszország között, mondá, nem Róma, sem Szavója vagy Korzika szigete, hanem Tunisz a bökkenő». És mióta ez ország egysége megalakult, minden olasz kormány kedvező szemmel nézte az Afrika közel partjain letelepedő olasz gyarmatosokat. A francziáknak pedig bizonyosnak látszott, hogy, ha olaszok gyarmatosítják be Tuniszt, ezek csakhamar ellephetik Constantinet is, hol már jelenleg is sok az olasz (40,000). Franciaországnak pedig másrésről előre kellett látni, mint installálódik ma-holnap Spanyolország Marokkóban, a hol már több kis gyarmattal bír és hol folyton terjeszkedni törekszik. Mert az angolok Izabella királynő kolonizáló terveit véglegesen nem tudták megghiúsítani. Marokkóhoz a sűrű népességű Andalusia közel fekszik, és onnan a spanyol gyarmatosítás könnyű dolog. Algir Orán nevű nyugati tartományában a spanyol elem már különben is népesebb, mint a francia.*)

Ily módon Algir Olasz- és Spanyolország gyarmatosító és hódító törekvései közé szorúlt volna. Természetes, hogy Franciaország féltette azon óriási kiadásokat, melyeket Algirért áldozott,**) és a minőket pártatlan utazók, mint a nagy hírű német utazó Rohlf vagy az orosz tudós, Csihacsev,***) egyező nézete szerint, soha állam gyarmata érdekében nem tett. Innen a szűkeg Franciaországra nézve, hogy Olaszországot Tuniszből kizárja. Ezt pedig csak oly módon tehette, hogy maga helyezkedett ott el. Ez az első ok, melyért Tuniszt occupálni kellett.

Az occupatio főakadályát az képezte, hogy az olaszok már beilleszkedtek a tuniszi közügyekbe, és a francziák ellen fölbújtott bey kegyébe. Ez olasz befolyásnak tulajdonítható,

*) 1882-ben Oránban 55.877 volt a spanyol, 55.296 a francia gyarmatos.

Hogy Spanyolország Marokkóban mily módon igyekszik gyarmatokra szert tenni és mint küzd ott az angolok politikai és kereskedelmi befolyása ellen, l. *Le Temps* cz. napilap 1883 május 31. és június 12. számait, Risoal marquis expedíciója felől.

**) L. ezek összegezését Chanzy tábornoknak 1878 márczius 19-diki sena'usi beszédében.

***) *Espagne, Algérie et Tunisie*, lettres à Michel Chevalier par P. de Tchihatcheff. Paris, 1880.

hogy 1878 óta a Bardóban oly határozott és következetes rosszakaratot tanúsítottak minden oly vállalat ellenében, mely a francziák érdekében is állott. Példaképen csak a főbb eseteket említem, nem újságok koholmányai, hanem a sárga könyvek, egyéb hivatalos okiratok, és a parlamenti vitákban fölhozottak alapján.

Már évek előtt a tuniszi bey első minisztere egy francia alattvalónak, kit de Sancynek hívnak, a Szidi-Tabet birtokot a célból engedte át, hogy a lótenyésztés emelése végett ott arabs és angol lovak keresztezésére ménest tarttasson. Az engedély 95 évre szól. Sancy a méntelepet megalapította ugyan, de részben a közbiztonság, részben elegendő tőke hiánya miatt nem tarthatott annyi lovat, a mennyit tartani ígért. Tizenegy év lefolyása után (1879 február) a bey azon ürügy alatt, hogy Sancy nem teljesíti mind azt, mire a szerződés kötelezte, kinyilatkoztatta, hogy a szidi-tabeti birtokot visszavonja és a ménest saját lóállománya gyarapítására elkobozza. Sancy avval szabadkozott, hogy a vállalat sikertelenségeért a bey kormányát terheli a felelősség, mert az nem védte meg a telepet a szomszéd néptörzsek folytonos betöréseitől. Bebizonyította, hogy a benszülöttek rendszerint a szidi-tabeti telepre hajtották gulyáikat legelőre. Roustan, francia consul, Waddington külügyminiszter megbízásából vizsgálatot követelt a tények megállapítása céljából. A bey kormánya azonban erre nem hajtott és elhatározta, hogy fegyvererővel veszi vissza a birtokot és fogja a ménest confiscálni. A francia consulatus janicsárainak kiküldetésére és Roustan legéryesebb föllépésére volt szükség, hogy a bey szándékolt hatalmi csínyje ideje korán megakadályoztassék.

Nagyobb zajt keltett az érdekelt országokban az Enfida ügye. — Midőn Khéredine kieszközölte, hogy a Porta a Tuniszban uralkodó Hassanli-család érdekében az egyenes örökösödési sorrendet megerősítette, a bey ezért kedvelt miniszterének szolgálatai jutalmául 75,000 piastert adományozott évi járadékul. Egy évvel utóbb a bey a járadék helyett, melyet fizetni képtelen volt, az Enfidát adta neki, «hogy fölötte rendelkezhessek és azt élvezhesse mint föltétlen tulajdont». — Az Enfida a Hammamát, Zághuan, Szúsza és Kájruán közt fekvő 86,000, mások szerint 100,000 hectárnál is nagyobb, fölötte termékeny földbirtok. Azon amra (rendelet), mely ez

adományról szólott, a tuniszi pénzügyi bizottság végrehajtó hivatalához küldetett, mely e cserét helyben hagyta és az Enfidának nevezett hexsirt (öröktulajdont) kitörültette a bey jószágainak jegyzékeiből. — Midőn Khéredine kevéssel utóbb török szolgálatba lépett, az Enfidát egy francia kereskedelmi társaságnak, a *Société Marseillaise*nek harmadfél millió frankért eladta. Lehet, hogy a beyt figyelmeztették, hogy mihelyt az Enfida francziák birtoka lesz, a fönnálló joggyakorlat szerint az azon elő 10,000 főnyi lakosság a francia consul törvénykezési hatósága alá kerül, a bey hatalma alól tehát kiesik, bizonyos csak annyi, hogy Mohamed-esz-Szadok azon volt, hogy ez említett adás-vevési szerződés megghiúsuljon. Különös érdekekkel pártfogolta belföldi generálisok és tőkések egy szindikátusát, mely Khéredinének azon ajánlatot tette, hogy inkább nekik adja el az Enfidát, mint sem idegeneknek, ugyanazon ár mellett készek az Enfidát magokhoz váltani, mint a *Société Marseillaise*.*) De Khéredine a vételárnak nagyobb részét már fölvette volt és különben sem volt hajlandó szerződését megszegni. E kudarcz annyira bántotta a tunisziakat, hogy midőn a marseillei társaság ügynökeit elküldte, hogy Khéredine birtokát átvegyék, a bey kormánya szokásellenes rendtartást hozva föl, folytonosan új nehézségeket okozott. A szomszédság jogán, mely keleten nagy szerepet játszik, támasztatott jogigényeket. Hogy ezektől megszabaduljanak, a *Société Marseillaise* az Enfida birtok igen keskeny szegélyeiről lemondott, és csak e fortély által sikerült Roustannak a francia czéget jogos birtokába helyezni. Erre a tuniszi kormány egy Lévi nevű gibraltari zsidót léptetett föl, ki avval állott elő, hogy az Enfidának egy részere cheffâat, vagyis előveteli joga van. Az angol consulatust alattvalójának különben jogos igényeit meg akarta védeni, és így keletkeztek előbb a consulatások, utóbb a francia, az angol és a tuniszi kormányok közt azon complicatiók, melyeknek számos nyomai maradtak az angol kék és a francia sárga könyvekben. A vita úgy ért véget, hogy Lévi bizonyos pénzösszegért (200,000 frkért) lemondott jogáról. A *Société Marseillaise* ilyen-

*) Az összes levelezés közölve van Rambaudnál. *Affaires de Tunisie*. 211. s k. 1.

kép kibékült szomszédjaival és Lévivel is, hanem a consulatok közt igen feszes maradt a viszony.

De ennél nagyobb jelentőségű volt a Bône-Guelma vasút kérdése. A francia törvényhozó testület 1877-ben elismervén, hogy a Ghardinauból Tuniszba vezetendő vasút Algirnak és a francia államnak érdekében van, a Bône-Guelma nevű részvénytársaságnak, mely a vasútépítési engedélyt elnyerte, hat százalékos kamatbiztosítást szavazott meg.*) E kamatgarantia csak annyiban mondható abnormalisnak, hogy a vasút idegen területen volt építendő. Tuniszban mindaddig csak egy gőztramway-vonal létezett, mely a fővárost a Gulettának nevezett kikötővel kötötte össze. E kis vonal — mely angol társaság tulajdonát képezte — épen folytatása lett volna az Algirból (Ghardinaunál) meginduló Bône-Guelma vasútvonalnak. Midőn 1880 elején az említett angol gőztramway megbukott, a francia társaság azt harmadfél millió frankért megvette. De a bey fölbontotta az alkut, arra alapítva rendeletét, hogy e vasút csak árverésen lesz eladható. Nyilvánvaló volt, hogy ez olasz kérelemre történt. Az olasz kormány ugyanis arra számított, hogy ez kedvező alkalom befolyását Tuniszban öregbíteni, és fölbújtotta a gőzhajóiról híres Rubattino társaságot, hogy a Tunisz-Gulettai tramwayt vegye meg. Rubattinoék utóbb e vasútvonalat 4.150,000 frankért az árverésen tényleg meg is vásárolták. E túlságos nagy árt a nyomorult és rövid vonal meg nem érte, és a Rubattino társaság csak azért pazarolta tőkéit, mert a Cairolai miniszterium támogatni és kárpótlásul a Vöröstengerben fekvő Assab tengeröböl megvételeit ígérte neki. Az olasz kormány előterjesztésére az olasz parlament lelkesedéssel szavazta meg a Tunisz-Guletta helyi érdekű vasút javára a szintén hat százalékos kamatbiztosítást, jöllehet, hogy e vasút nem volt kiépítendő, sőt a forgalomnak már igen rég át volt adva és új befektetéseket sem igen igényelt. Es az olasz sajtó ujongott, hogy «ezentúl Olaszországnak is lesz Algirja».

A francia kormánynak természetesen közben kellett

*) Clémenceau számításai szerint ez kilométerenkint legalább 10,122 frank évi jövedelem biztosítását jelenti. L. *Débats parlementaires*; chambre des Députés, 1881. (nov. 8). 1970. l.

járnia nemzetbeliei érdekében, és még mielőtt elárvereztetett volna az angol tunisz-gulettai összekötő vasút, két francia ajánlatnak ígerte hivatalos támogatását. Az építkezési vállalatiról hírneves Compagnie des Batignolles Tunisz városa számára akart kikötőt építeni, hogy a tengeri hajók ne kényyszerüljenek árúikat a Gulettában dereglyékre rakodtatni, hanem a csatornán fölúszhassanak a fővárosig. A másik ajánlat a Bône-Guelma társaságé volt, mely a tunisz-bizertei szárnyvonal kiépíthetéseért folyamodott. Ezen fölül, mihelyst az angol vasút a Rubattino társaságnak oly mesés összegért eladatott, ugyan e francia czég rögtön a tunisz-gabeszi vonal kiépíthetését is kérelmezte. Ha a bey e három ajánlat közül bármelyiket elfogadja, az árúforgalom iránya a Rubattino társaság rovására csakhamar megváltozott volna, és a verseny a tunisz-gulettai tramwayt annál hamarabb tönkre tette volna, hogy már a vételár messze túlhaladta a vasút értékét. Musztafa azonban, a bey első minisztere, e három francia ajánlatot, bármily hasznosoknak ígérkeztek az országra nézve, mind elvetette. Utóbb azonban Roustan szorgalmas utánjárására a gabesz-szuszai vasút concessióját a bey megadta, sőt fogadta, hogy ezentúl senkinek vasút-építkezést nem engedélyez, mielőtt a francia kormány nyal nem értekezett. Ez ígéret felbőszítette az olasz kormányt, és Maccio olasz consul fáradhatatlanul legalább az engedély visszavonásán buzgólkodott, míg elvégre ármányaival ki is vitte, hogy a bey az olaszpárti Musztafa tanácsára, azon ürügy alatt, miszerint e vasút árthat a Rubattino társaságnak, visszavonta a gabeszi concessiót is. A Rubattino kereskedelmi társaság e sikerével meg nem elégedve, más téren is nehézségeket okozott. Franciaország azon áldozatok árán, melyekkel Tuniszban úgy a posta, mint a távirda-szolgálatot — amazt 1847-ben, emezt 1859 és 1861 között — meghonosította, az 1861 április 19-dikén kelt conventió alapján azon jogot szerezte meg, hogy Tuniszban egyedül állít föl távíróhálózatot, és e szolgálat fejében illetekeket fog szedni. A bey húsz évig hű maradt a szerződéshez. Most azonban már e téren sem tudott tovább ellent állani az olaszok sürgetésének és 1880 tavaszán fölhatalmazta az olasz államot, hogy a beylik tengerpartjai hosszában kábelt rakjon, mely a partszéli városokat egymással, és Tuniszt Siciliával összekösse. Ezt nem tekintették az 1861 április 19-diki con-

ventió megsértésének. Freycinet volt ez időben francia külügyminiszter. Erély sohasem tartozott erényei sorába és csak egyszerű fölszólalással protestált. Mire a bey kormánya bátrabb lett és az 1861 április 19-diki conventió érvényességét kereken tagadta. A discussió még folyt, midőn az olaszok 1880-dik évben magán a tuniszi szárazföldön a Rubattino társaság vasútja mentében távirdát szerveztek. Franciaországban ez alatt egy kormányválság Barthélemy Saint-Hilairet emelte föl a külügyminiszeri polczra. Ő oly módon lépett föl a bardói kormány nyal szemben, hogy az ijedten volt megígérni kénytelen, hogy az 1861-dik szerződést ezentúl elismeri. *)

Azonban minél erélyesebb hangon szólt Franciaország, a bey annál jobban szitott Olaszországhoz. Ennek ostentativ bizonyítékát is adta, mikor az 1880-dik év elején a Siciliában utazó Humbert király elébe — kinek Carini szavai szerint a «külső» Itáliát kell megalapítania, a mint Victor Emanuel a «belső» alapította meg — Palermóba díszes követséget küldött, hódoló tiszteletét meg barátságát tolmácsolandó.

Mind ezek által a Quirinal és a párisi kabinet közt legfeszesebbé vált a viszony és elkecsereedetté, ellenségessé a kölcsönös érintkezés. A francia sajtó szemére lobbantotta Cairolinak, hogy Franciaország ellen bujtogat, még pedig nemcsak Tuniszban, hol a francziák drága áldozatok árán szereztek meg döntő befolyásukat, hanem még Algirban is, hol az olasz kormány a benszülötteket a francia kormány ellen lázítani bátorodik. **) És kiderült tényleg, hogy az olasz kormány subventionálta a *Mostakelt*, egy Sardiniában megjelent arabs lapot, mely a francia uralom ellen szította az algiri mohamedánusokat. Kiderült az is, hogy e lap gallophob szerkesztőjének, Bokkosnak a tuniszi olasz consulates küldözgetett cikkeket és kiderült végre az is, hogy e lapot ingyen osztogatták Algirban és Tuniszban.

A mit az olasz kormány titokban, azt az olasz sajtó

*) Részletesen Peruzzi id. értekezésében. 101. sk. l.

**) Az ingerült francia sajtó azon véres összeütközésekben, melyek az időtájt olasz és francia munkások közt magában Franciaországban, nevezetesen Marseilleben és vidékén (de Párisban is) napi renden voltak, szintén az olasz kormány rossz akaratát és vétkes elnézését vélte fölfedezhetni.

fönhangon tette: szította a közvéleményt Franciaország ellen és szórta a szitkot azon országra, mely alig húsz évet azelőtt vérét ontotta Olaszország létesítéseért. Említettük, hogy már 1870—71-ben ellenséges állást foglalt el Itália Franciaországgal szemben, hogy Tuniszt megszerezhesse. És figyelemre méltó, hogy Tuniszt nem csak egy párt kívánta Olaszországban, mint Szavoját, Nizzát, Korzikát, Maltát, Tridentet, Isztriát, Triesztet tán Fiumet is az irredentisták, hanem pártkülönbség nélkül majdnem az egész közvélemény, a törvényhozó testület és a végrehajtó hatalom is.

Gyarmatokat akartak az olaszok, megfélelkezve egykori külügyminiszterök, Visconti Venosta szaváról, mely szerint Itália nem elég gazdag akkora fényt üzni, hogy egy Algirt birjon. Hiszen még mai nap is gyarmatok szerzésénél sokkal égetőbb szükségei vannak Itáliának. A nápolyi, a mantuai régi tartományok, Sardinia, de még Róma környéke sincsen lakva. Indokolt a kérdés, hogy egy fiatal állam, melynek pénzügyei igen ziláltak, adói fölötté nyomasztók, melynek köz-munkák dolgában roppant sokat kell még tennie, melynek (ép a tuniszi velleitások korában) Siciliát a rablóktól kellett visz-szahódítania, mely sok városát a vagyoni bukástól nem tudta megóvni, miként találjon budgetjében elég fölösleget, hogy Franciaországgal versenyezzen Afrika partjain? Egyének-nél, mint államoknál egyaránt előforduló jelenség, hogy az ifjú hajlamból a szükségesnél többre becsüli a kevéssé hasznosat is, föltéve, hogy az hatalmi ambícióinak tetszetős. Nem ügyeltek arra az olaszok, hogy Algir mennyi vért, munkát és tőkét követelt Franciaországtól egy hosszú fél századon át és hogy mennyi áldozatra kell még az országnak készülnie, hogy e gyarmatának méltó hasznát vehesse.

Az igazság és az olaszok velleitásainak magyarázata abban rejlik, hogy más államok haladása kétségbe ejtette és ejti még ez ifjú országot. «A berlini beke», úgymond Valbert,*) «fölizgatta az olaszok epéjét. Hogy is ne! Mindent, de mindent oda adnak a többieknek és nekik mi se jut . . . Úgy látszott nekik, mint ha Angolország tőlök vette volna el Cziprust, Ausztria és Magyarország tőlök ragadta el Boszniát. Meglopva és megszegyenitve érezték magokat.» És ez érzés

*) Cherbuliez Victor írói álneve. *Revue d. d. mondes.* 1881. évf.

annyira erőt vett, hogy ha oly nagyon kedvezőtlenek nem lettek volna Olaszországra nézve a constellatiók azon események idejében, melyekkel alantabb foglalkozni fogunk, alig ha nem fegyverhatalommal is törekedett volna megszerezni azt, mit «effectiv gyarmatoknak» nevez.

IV.

Olaszország, hogy Tuniszt megszerezhesse, az angol kormány támogatására számított, jutalmául annak, hogy a görög és keleti kérdésekben Angolország kívánságainak következetesen engedett. Tunisz tekintetében azonban az angol kormány még nem feledkezhetett meg az ajánlatokról, melyeket elődje, a tory-miniszterium, a berlini congressus idejében Waddingtonnak, a francia köztársaság teljhatalmú követjének tett, és ezért Olaszországnak pártját nem foghatta. A német birodalom cancellárja és a többi európai cabinet is ismerte az angolok ajánlatát, a Gladstone-cabinet tehát kötve érezhette magát Franciaországgal szemben. Másrészről az angol kormány már komolyan foglalkozott Egyiptommal. Hogy ott interveniálhasson, Franciaország segélyére, jóakarására, legalább is beleegyezésére volt szüksége. Nehogy viszonyát Franciaországgal szemben ellenségessé tegye, az olasz vágyakat nem pártfogolhatta. Különben is feltette az egyiptomi bonyodalmak által reá nézve mindinkább fontosabbá váló Malta szigetét (melyet az olasz geographusok és patrioták mind hevesebben követeltek *), és inkább Olaszország ellen foglalt állást, mint mellette.

Más körülmény, mely Olaszországot kalandos tervei kivitelétől megóvta, rossz financiaális állapota volt. 1880-ban akarta az olasz kormány a parlamentnek tett ígéretéhez képest a papír kényszerfolyamát megszüntetni. Ennek eszközzésére 600 millió lira kölcsönért folyamodott a párisi és londoni penzpiacchoz. Minthogy Olaszország tervezett tuniszi expedíciója Franciaország ellen irányult, a francia tőzsde az olaszok előtt elzárta volna korlátait. Nyilvánvaló ugyanis, mit Leroy-Beaulieu az *Économiste français* hasábjain fejtege-

*) Brachet id. m.

tett, hogy a francia tőkék nem kölcsönözhetik fegyvereiket az ellenséges szomszédnak.*)

Ne felejtjük végre, hogy az irredentismus miatt Itália viszonya az osztrák-magyar monarchiával szemben is igen feszessé vált, és így, mintha minden körülmény szövetkezett volna, hogy Olaszországot meggátolja abban, hogy a francia igényekkel szemben nyíltan síkra keljen.

Habár Olaszország hódítási terveiről lemondani kényszerült is, a francia kormány helyzete mégis visszás maradt. Határozott előny volt reá nézve, hogy Olaszország ellene nyíltan föl nem léphetett, de jól tudta azért, hogy Olaszország nem fog megszűnni irányában ellenséges indulattal viseltetni úgy Európában, mint Afrika szélein. Ezenkívül a francia közvéleménynek békét szerető és a radikális szélső bal pártnak békét követelő hajlamai az olasz versenygésnél is veszedelmesebb vala. E helyzet a legügyesebb államférfiú tapintatát is próbára tehetette.

De a mint ez a világ folyásában történni szokott, segített a véletlen. Közbe jött egy incidens, mely a helyzet bizonytalanságával végezett és a francia kormányt az actió terére utasította. Nyílt lázadás ütött ki Algirnak Oran nevű tartományában. Bu-Amena a Figuig-oasis lakóira támaszkodva, az egész marokkoi határon a keresztyének ellen lázította a benszülöttek fanatismusát. A fölkelés, mely már rég óta lapangva készült, hirtelen nagy mérveket öltött. A zaiuák országszerte terjesztették a panislamismus nagyra törő eszméjét és a nép fölkelte a Mohamedben nem hívők uralma ellen. Készek voltak fegyverrel kiirtani az európai elemet, e tolakodó, békebontó és zsaroló idegent. — Ismeretes, mily iszonyú véget ért azon tudományos missio, melyet Flatters őrnagy vezetett; **) ismeretesek a saidai vérengzések, egy egész spanyol gyarmat lekonczolása. — Mind ez ideig Franciaország csak fenyegetett volt, de nem lépett föl soha kellő nyomatékka. Most azonban a lázadás, melyet konstantiná-

*) Ez erélyes czikkeknak az lett a rossz következményök, hogy az olaszok a párisi helyett csak a londoni piaczhoz fordultak, ott teljes kielégítést találtak, és így a francia tőkék gyümölcsöző elhelyezéstől fosztattak meg.

**) *Voyage de la mission Flatters*, par Henri Brosselard Paris 1883.

polvi missionáriusok és a tripoliszi vallásos társulatok élesztettek, lángba, vérbe borította Algirnak egész déli vidékét, és a napkeleti határra is kiterjedt Tunisz felől. Bizonyos volt, hogy a tuniszi bey, ki a francziákat érdeke és félelme miatt egyaránt gyűlölte, a lázadást soha sem rosszalta, valószínű, hogy még támogatta is. — E nagy mozgalom által veszélyeztetve volt a júliusi monarchia legszebb öröksége, a nagy afrikai gyarmat.

Az algiri kormányzó, a francia köztársaság elnökének testvéröccse, Grévy Albert, utasításokat kapott a rend helyreállítása és a lázítók megfenyítése ügyében. A fő gondot Algirnak a keleti határ felől való megvédése és a rabló csapatok méltó megbüntetése képezte. A nehézség abban állott, hogy a tuniszi bey sem a tartománya nyugati vidékén lakó vad néptörzseknek parancsolni nem volt képes, sem arra nem volt kényszeríthető, hogy a francziák gyakran tett ajánlatát elfogadja, miszerint velök szövetségbe, fenyítse meg ama harcias barbár törzseket, minők a frejsicsek, az ustéták, hammamák és a francia élmező kedveltjei: a még maig mumusként szereplő krumirok.

E néptörzsek csak névszerint tartoztak a bey uralma alá, tényleg függetlenek voltak és az Algirban letelepedett francziáknak már rég óta ellenségei. A francziák minden propositiójára és sürgetésére a bey ravaszul azt felelte, hogy szándéka a legbarátságosab, de e félig vad népségek szavára nem hajtanak. És ezt el kellett hinni, a hányszor mondatott. Föllépni ellenök soha sem akart. — 1857, de főleg 1870 óta a krumirok és rokonaik évenként többször betörték a nagy francia gyarmatba, kifosztották a karavánokat, öltek, raboltak és gyújtogattak. A hivatalos kimutatások szerint az 1881 előtti tíz év folyamában 2379 határtörési büntetett követtek el, többnyire fosztogatást és gyújtogatást. Franciaország consulai által fölszólalt és a beytől kártérítést követelt. A bey sajnálatát szokta volt ilyenkor kifejezni, a kártérítés kötelezettségét a legnagyobb készséggel elvállalta, de fizetéstől makacsul tartózkodott. Pedig e kóbor népek betörései rendkívüli kárt okoztak a francia kolonusoknak és a kincstárnak.*) — Az anyagi károk rendszerint erkölcsiekkel

*) Erre vonatkozólag tette föl a *Revue des Deux Mondes* egyik

szoktak egybekötve lenni, és nehezen megfogható, hogy Európa legelső államainak egyike mennyi megszegyenítést tűrt el e rablók részéről. Ezeknek pedig vérökben fekszik megvetni azokat, kik engedékenyek es vétkeiket még nagyobb gaztettekkel szokták tetézni. 1878 január 25-dikén például, a mint a vihar a Talabot-társaság *Auvergne* nevű hajóját Tabarka mellett az afrikai partokra sodorta, a krumirok rögtön ráestek a prédára ősi szokásuk és kalózhajlamaik szerint. A francia főconsul kérésére a bey négyszáz emberből álló hadcsapatot a helyszínére rendelt, hogy mentsék meg a krumirok rabló vágyainak martalékul esett hajót. De a négyszáz tuniszi katona a keleti népek elszánt nyugalmaival végig nézte, mint fosztják meg az *Auvergnét* az árú-rakományától. Egyebet a krumirok főnökeinél e négyszáz fegyveres ki sem eszközölt, mint hogy megkegyelmeztek a legénység életének. Miután a hajósokat még ruháiktól is megfosztották, levetkezetten bocsátották őket el, gyalog, a pusztá közepett. Mind ez a francia határtól (Algirtól) egy órányi közelségben történt, és Franciaország elnyelte a szégyent. — 1880-ban hasonló sors érte a *Santoni* nevű hajót.

Egy csomó ilyen vagy ezekhez hasonló eset háborította az utóbbi években az algiri gyarmatosok nyugalmas haladását.*) De csak részben szabad ezeket a barbár néptörzsek vad szokásainak tulajdonítani. Nagy része volt ebben az európaiak főhatalma ellen irányult vallásos izgatásnak, mely a panislamismus modern tanaiból folyik. Tudni való, hogy ősrégi mohamedán jóslat, sőt talán a Korán egyik homályos mondata is a hedzsira utáni 1300-ik évre, mely az 1881—82-ik éveink közé esik, nagy győzelmet ígért Allah híveinek. E jövendölést a zauiak — melyeknek Tripolis eredeti hazájok — politikai propagandára használták föl. Az utóbbi évtizedben ezt annál könnyebben teheték, hogy a jelenleg uralkodó szultán is egyik

szellemes dolgozótársa a kérdést: Algirban tanyázó minden száz orosz-lán az államnak 1.300.000 frankjába kerül; mennyibe kerülnek a krumirok ezrei, megengedve, hogy nem ragadozóbbak, mint e fenevadak?

*) Amagat a képviselőházban 1881 nov. 5-dikén tartott beszédében a rablások, gyilkolások és gyújtogatások hosszú statisztikáját állította össze. Az 1881-diki sárga könyv is tartalmaz egy ilyen kimutatást függelékében.

zauia tagja, és bizonyos tekintetben a sejkek teremtménye.*) Mint Algirban Bu-Amena, és már 1874 óta Kabluti, úgy Tuniszban is két marabu neve lett történeti: Szidi-Abdel-Melek és Mohamed-el-Haid. Lázító predicatorokat tartottak a tartomány minden vidékén és fölizzgatták a vallásos vakbuzgalmat az európaiak ellen. A khuanok rajongó sectája már rég átvitte a mozgalmat Algirbe, hol Franciaországnak közel három millió mohamedán vallású alattvalója van. Említettük már, mily mérveket öltött a fölkelés Oránban. Ha az algiri mohamedánok úgy a marokkói, mint a tuniszi hitrokonok által támogatva, láznak a francziák ellen, kérdésessé vált Franciaországra nézve, képes lesz-e a lázadásnak ura lenni?

Kétségtelenné vált, hogy mi hamarább cselekedni kellett. Hogy se a bey, se holmi krumirok, se az islamhívő benszülöttek, se európai állam Algirt ne veszélyeztesse, nem találhatott Franciaország védelmére más módot, mint fegyvererővel biztosítani Tuniszban érdekeit. Íme a második ok, mely az occupatiót szükségessé tette.

A francia cabinet fölhasználta azon alkalmat és ürügyet, melyet a számtalan határtörések nyújtottak. Több ízben fölshólította a tuniszi beyt, hogy az uralma alatt álló néptörzseket fenytse meg. Ámde lelke mélyében a bey örvendett minden sikernek, melyet az islamhívők a keresztyének fölött kivívtak, csak hogy gyöngébb és ravaszabb volt, mint hogy nyílt ellenségkép lépjen föl; ígérette, hogy a krumirokat megfenyíti, de ezt soha meg sem kísértette. Ez által Franciaország elérte, a mit keresett. Kinyilatkoztatta, hogy ily módon önmaga kénytelen a krumirok és azon szomszéd néptörzsek ellen indulni, kik az algiri határba szoktak törni. És midőn utoljára szólította föl Mohamed-esz-Szadok beyt, hogy vele egyetemben járjon el, a francia kormány mozgósította a hadcsapatokat, melyek azután Marseilleben hajóra szállva, 1881 április elején kikötöttek Algir partjain. Rendezkedés után, mi több időt vett igénybe, mint tervezték, májusban átlépték a tuniszi határt.

A bey protestált az interventio ellen, hanem a helyett,

*) L. Gabriel Charmes *L'Avenir de la Turquie, le Panislamisme* című művét és *L'échec du Panislamisme* című értékezését a *Revue pol. et litt.* 1882 decz. 23. számában.

hogy ő is kis hadseregét a krumirok ellen vezette volna, avval a fontosabb fekvésű tuniszi városokat megerősítette, és kéz alatt a krumirokat ellentállásra buzdította. Forgemol, francia generális, csapatjait három részre osztva, ugyanany-nyi oszlopban nyomult előre a Medjerda völgyében. A krumi-rok nem verettek ugyan meg döntő csatában, mert sehol nagy számban nem állottak ellen, hanem annyira szétszórát-tak, hogy még május első felében Bréart generális akadály nélkül közeledett Tunisz város kapui felé.*)

Barthélemy Saint-Hilaire a hadi operatiót erélylyel vitette keresztül. Az európai államokkal szemben azonban, melyeket az expeditio célja felől meg kellett nyugtatni, nem találta meg a kellő hangot. Egy határozatlan és szintelen, zavaros körlevelet tett közzé, melyben a francia kormány kényszerhelyzetét fejtegette, és protestált azon vád ellen, mintha Franciaország annectálni akarna.***) «Csak azt akarja tenni Tuniszbán, úgy végzi, mit Anglia szokott volt tenni Indiában.» És e tekintetben a legczélszerűbb példára hivatkozott, a nélkül, hogy az őszinteséget a diplomatiának fölál-doza volna.

E megnyugtatóra szánt körlevél daczára, a tuniszi ese-mények Európában roppant föltűnést keltettek. Kevesen vár-tak Franciaország részéről ennyi erélyt, fiatal hadseregétől az afrikai hadjáratok ismeretes nehézségei közepett ennyi sikert. E sikernek az lett a következménye, hogy Angolor-szág mégis megfeledkezett 1878-diki ígéreteiről és Francia-ország föllépése ellen fölszólt. Az olaszok a magok részéről kétségeesetten szidalmakra és panaszokra fakadtak, mintha őket támadták volna meg. A kormány Olaszországban meg-lapúlt a közvélemény nyomása alatt, és Cairol, talán mert Maccio, tuniszi főconsul, az ő vezetése alatt cselszövösködött oly sikertelenül a Bardóban, felelősnek tartván személyét azon szerencsétlenségért, hogy a francziák bevonultak a «jól ör-

*) Az expeditio hadi történetére nézve l. De la Berge *En Tunisie*. 1882, és a szemtanú Dick de Lonay hasonló című könyvét.

**) L. e körlevelet és indokolását Barthélemy Saint-Hilaire *Fragments pour l'histoire de la diplomatie française* du 30. sept. 1880 au 14. nov. 1881. Paris, (Chamerot) 1882.

zött városba», a «boldogság honába»,*) beadta lemondását. A fenyves Porta is protestált és azzal fenyegetőzött, hogy hűbéresét segíteni fogja. De ki ellen? — volt a francia külügy-miniszter természetes kérdése. Franciaország nem visel háborút a beyjel, hadat neki nem is üzent. Békés szándékának legjobb jele, hogy consulát folyton Tuniszban tartja. A francia köztársaság csak keleti határát biztosítja a krumirok ellen, kikkel szemben most biztosítékokat keres.

Bréart hadserege ez alatt a Bardóig, a beynek resident-jáig nyomult előre, és Roustan, francia főconsul, Mohamed-esz-Szadoknak egy szerződést ajánlt (melyet Barthélemy Saint-Hilaire azon szerződések mintájára szerkesztetett, minőket Angolország Kelet-India fejedelmeire reá erőszakolt) és melyet a beynek hat óra alatt alá kellett írni. Így kötött 1881 május 12-dikén Kazar-Szaidban a szerződés, melyet bardóinak szokás nevezni és mely a francia protectorátust megállapította.

E bardói szerződés értelmében a bey Tunisz külügyeinek vezetését egy a francia kormány által kinevezett miniszterre bízta. E célból Franciaország ezentúl a consul général-on kívül egy ministre résident-t is küld Tuniszba (6-ik cikk). Franciaország rendezendi a tuniszi pénzügyeket és fogja azokat reorganisálni (7. cikk). A határ és a tengerpart biztosítása végett a rend helyre álltáig francia csapatok tartják elfoglalva az erre szükséges helyeket (2. cikk). A külföldi államoknak a beyjel kötött szerződesei sértetlenül fönmaradnak (4. cikk), és Franciaország megóvjá a bey személyét és dynasziáját (3. cikk).

E szerződés megkötése által (bírálatát későbbre hagyjuk) Franciaország elérte főcélját. Tuniszt nem akarta annectálni, nem is kísértette meg, bár a bey nem gátolhatta volna meg abban. De elérte, hogy ezentúl biztos lehetett, miszerint Algir kelet felől sem az olaszoknak csak léptenkint, de folytonosan előre nyomulni szokott gyarmatosítása által, sem a mohamedán neptörzsek fanatizmusa és rablási vágyai által veszélyeztetve nem lesz. Korántsem nevezhető annexiónak Franciaország eddigi eljárása. A bey megmaradt souverain

*) Tunisz város szokásos melléknevei a benszülöttek nyelv-járásában.

fejedelemnek, és biztos abban, hogy a szultán nem háborgatandja. Minden oldal felől meg lesz védve Franciaország által, mely gyors haladhatásának föltételeit avval is biztosítja, hogy pénzügyeit rendezendi. A miért is Tunisz viszonya Franciaországhoz csak úgy fogalmazható, hogy az utóbbi állam protectiója alatt álland.

Minthogy a rend Tuniszban csakhamar helyre látszott állani, a francia kormány, mely az 1881-dik év nyarának derekán kamarai új választások előtt állott, azon eléggé talán meg nem gondolt lépésre ragadtatta magát, hogy a hadcsapatok legnagyobb részét Tuniszból haza rendelte. Franciaország belügyei rendezhetésének tekintetéből ugyanis, a Ferry kabinet meg szerette volna gátolni, hogy a szélső balpárt a megejtendő választások által gyarapodjék. Nem akarta, hogy a tuniszi expeditiót (e nagy érdemét) kormány-ellenes agitációkra használhassa föl néhány jelölt, a minden külügyi actiót elvből rosszaló szélső balpárt választó kerületeiben. A sikert, melyet Ferry a kazar-szaidi (bardói) szerződés által elért, talán tetezni is akarta avval, hogy az országnak megmutatja, mily könnyű szerrel és kevés áldozattal lehet megóvni, mit ő megszerzett. A hadcsapatok nagy részét tehát hazarendelte.

Ez intézkedés el volt hamarkodva. Hibája a francia kormánynak abban állott, hogy nem számított azon változásra, mely időközben a tunisziak lelkében előállott. E barbarok ugyanis meg voltak lepve Franciaország sikerei által és elkeseredtek, látván, hogy a gyaurok által csaknem észrevétlenül hódítottak meg. Csak későn vettek észre, mit vesztek el — minden csata nélkül. De a mint a francia hadcsapatok elvonultak, belátták, hogy még minden nincsen veszve. A fegyver erejével szabadságukat meg visszanyerhetik. A szűgyen, hogy rászédettek, fokozta elkeseredésüket az idegen urak ellen. Bátrak valának ős idők óta. Elődjektől származtak azon merész kalózok, kiktől rettegett a Középtenger minden hajósa. És a panislamitikus mozgalom csak eleszthette vágyukat, hogy a keresztyén uralomtól megszabaduljanak.

Tuniszban a fölkeles újult erővel kitört. A Ferry miniszteriumnak a hadcsapatokat ismét vissza kellett küldenie. Az ellenállás most már mindenütt erélyes, helyenkint makacs volt. Sfax ostroma (1881 július 10), a Djerba sziget, Gabesz,

Kájruan (a muzulmanok e második Mekkájának) bevétele a francziáknak nagy áldozatokba került. A modern civilizatio hatalma a hit lelkesedése ellen kelt sikra, de az eredmény soká nem lehetett kétes. A fegyelmezett francia hadsereg a tartománynak újra ura lett és a fölkelést elnyomta.

De azért nem temethették el a fölkelések föl-fölfakadó forrását, a panislamismus mozgalmát, mely Tripoliszból, a zaiuák klasszikus földjéről kiindulva, valamennyi ottoman tartományban a propagandát annál jobban elesztette, hogy most már a sejkek, névszerint Daffer (olv. Zaffer) és unoka öcsce Eszszad, meg rokonuk Habu Huda effendi mind nagyobb befolyást kezdtek gyakorolni Abdul Hamid szultán vallásos és politikai álmaira.

Tunisz végleges pacificatióját az eseményeket jobban áttekintő utókor az angoloknak fogja tulajdonítani, hacsak minden symptomában nem csalódunk. Wolseley tel-el-kebi győzelme már egy ízben megkezdte ejteni a panislamitikus propagandán a halálos sebeket. Bár jelenleg, midőn e sorokat írom (1885 február) a siker már egy év óta az izlamhívőknek kedvez, Khartum elesett és Gordon meg Stewart meghalt, a nagy Mádi győzelmeit kudarcz fogja ismét követni, és nem lehet azon kételkednünk, hogy az angol kereskedés és az európai polgárosodás érdeke előbb-utóbb okvetetlen meg fogja gátolni az izlamhívők egyesülést, bár meglehet, hogy csak borzasztó események és kegyetlen áldozatok árán. A békében érdekelt angol nemzet, ha egyszer háborúra bizta sorsát, legyen annak kezdete még oly végzetes, nem szokott és nem tudott soha tágitani, míg következetes erőfeszítéssel kitűzött czéljait el nem érte. A panislamismussal szemben pedig nem tágíthat. Ha pedig evvel végezni tud, akkor közvetve Franciaországnak oly szolgálatot teend, minőt hadakozással nemzet nemzetnek még csak ritkán tehetett.

V.

Mig Tunisz második hadi megszállása még folyt, Franciaországban (és annak határain kívül) bizonyos rendszerességgel támadták meg az ottani kormány politikáját. A kamarák november elején gyűltek egybe és mindenünnen mindinkább

fenyegető szavak hallatszottak, hogy Ferryt és minisztertársait vád alá kell helyezni. Broglie herczeg a senátusban, Amagat a képviselőházban támadta meg az expeditio czélszerűségét. Az azóta elhunyt Le Faure Amádé hadügyi és a hadsereg közgazgatása szempontjából iparkodott a kormány eljárásában vetkes mulasztásokat fölfedezni.*) Naquet szemére lobbantotta a Ferry kabinetnek, hogy visszaélt a törvényhozó testület bizalmával, mert április 7-dikén, midőn az 5.695,276 franknyi rendkívüli hitelt kérte, csak a krumirok garázdálkodásának megtorlásáról és nem Tunisz occupatiójáról szólt, a hitelt tehát önkényesen másra fordította, mint a mire az fordíttatni rendeltetett. Clémenceau «a modern nagy jakobinus» ékesszólását annak kimutatására akarta fölhasználni, hogy a kormány egyes személyek piszkos pénzügyi érdekei miatt elegyedett a tuniszi ügyekbe. Mások végül azon következtetést vonták mind ebből, hogy Ferry, háborút viselven a kamarák megkérdése és beleegyezése nélkül, az alkotmányt megsértette. A parlamenti ellenzék igen népszerűvé kezdett válni a «hazafias vádak» hangoztatása által, és mert különben is kérdéses volt, hogy a béke mikor áll be Tuniszban, az általános hangulat már Ferry ellen irányult. És azon mesteri beszédek, melyeket Ferry és Barthélemy Saint-Hilaire a képviselőházban és a senátusban mondtak, a törvényhozó testületen kívül is csak kevésbé tudták az ellenők megindult heves támadásokat visszaverni.

A szélső balpárt lapjai kígyót-bekát kiáltottak a kormányra. Az *Intransigeant* azt bizonyíttatta, hogy a tuniszi occupatio börzespeculatio folyamánya, mely Gambettát és Roustant meg volt gazdagítandó. Főleg Roustan főconsult sértegette e lap egy csomó rágalommal. A tolvaj Musztaffia Elias czinkosának tüntette őt föl, és az elhízott Madame Elias csábjai és szeszélyei rabjakép. Följebbvalója (Gambetta) óhajára Roustan rágalmazás miatt Rochefort ellen pert indított. De az esküdtszékke alakult tizenkét párisi polgár hajdani minisztereknek, consuloknak, még Lesseps kedvező tanúskodása daczára is az *Intransigeant* epés szerkesztőjét fölmentette a diffamatio és becsületsértés vádjá alól, es ez

*) L. beszédén kívül az érdekes adatokban gazdag röpiratát: *Le voyage en Tunisie*. Paris. 1882 (Garnier).

által — sok ember öröme — kedvezőtlen ítéletet hozott a kormány eljárása felől.

Tényleg rágalom, szitok és gúny nem fér a kormányhoz. A «campagne» ép oly szabályszerűen hajtott végre, mint a kényes mobilisatio. Az egész expeditio a bardói béke megkötéseig nem került ötven ember életébe. Igaz, hogy a tuniszi fölkelés, mely oly hamar követte a kaszar-szaidi békekötést, már több áldozatot követelt, főleg azon oknál fogva, hogy a harc, mely a fölkelés ellen vívatott, nem Tunisz polgárosultabb lakóival folyt, kik a Földközi tenger csöndes partjain laknak, melyeknek enyhe éghajlata alatt már rég elmúlt időkben még a harcziás vad vandalok is rövid század alatt annyira elpuhultak, hogy őket Belizár néhány század katonával legyűrhetette, hanem ismét a numidiai fensík lakóival, a Massinissák és Jugurthák ama harcziás nemzetség utódjaival, a melyet már Sallustius «genus infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum» szavakkal jellemzett.

Hadügyi tekintetben a szakértők ítélete szerint Franciaországnak új hadi szervezete jónak bizonyult és Tunisz kétrendbeli elfoglalása mintaszerűen folyt. Ugyanazt mondhatni az expeditio diplomatiái legombolyításáról. Főleg Roustan adta példáját annak, hogy a francia consuli kar mily ügyesen és mennyi odaadással, erélyvel képes hazája érdekeit szolgálni. Mert ha Rochefort póre alkalmával talán kitűnt, hogy Roustan hivataloskodásának kilencz éve alatt több ízben gyanus személyek segélyéhez folyamodott, tagadhatatlan, hogy keleten — és politikai tekintetben Tuniszt annak kell tekintenünk — mindenütt cselszövénnyel kell haladni annak, a ki azoknak áldozata lenni nem kíván. Roustan az alexandriai és szíriai működése alatt az ármányok ügyes fölhasználását, úgy látszik, haszonnal tanulta meg.

Nagyban és általánosságban tekintve az eredményeket, tagadhatatlan ilyformán, hogy Franciaország a tuniszi expeditiót, alapos készülés után, mesteri módon ritte keresztül. Össze sem hasonlíthatjuk Bosznia kínos megszállásával és csak az 1830-iki algiri occupatiót, Franciaország ez örök büszkeségét, juttatja eszünkbe.

Még nehezebb tagadni azonban, hogy a protectoratus szervezése ellen sok nehézség gördül, melyekről a francia államférfiak magoknak előre csak oly kevés számot adtak,

mint a mieink Bosznia és Hercegovina jövője biztosításáról. Három és fél év óta vette Franciaország annak kivitelét munkába, de az új szervezet lassan halad, mert az alapintézményekkel nehezen végeznek, ezek nélkül pedig a rend állandó nem lehet.

Mindenek előtt a capitulatiók kérdése az, melyet rendezni kellene. Absolut szükség Franciaország- és Tuniszra nézve, hogy az európai államok — a mint ez mindig szokásban volt, valahányszor keleti tartomány európai hatalom uralma vagy védelme alá került — mondjanak le a capitulatiókban foglalt előjogaikról. Hiszen ha Franciaország szolgáltatja a jogot Tuniszban, minek ott a keresztyén államok alattvalóinak különös biztosíték, hogy az igazukat megtalálják? Minek a bizalmatlanság egy országgal szemben, hol Franciaország törvénykezik? A capitulatiók föntartása megakadályozná a törvény előtti egyenlőséget és hátráltatná a jogbiztosságot. Ha a bardói szerződés 4-dik cikkében a francia köztársaság kormánya a tuniszi regensség és a különböző európai hatalmak közt kötött szerződések érvényességeért felelősséget vállalt, erre európai államok a status quo föntartását jogi szempontból nem alapíthatják, ha csak a merő akadékoskodás vádját magokra vonni nem akarják. Csak helyesíthetni a német birodalom magatartását, mely önkényt és nehézség nélkül lemondott a capitulatiókban foglalt privilegiumairól, belátván, hogy a francia törvényszékek, melyek 1883 április óta rendesen működnek Tuniszban, ugyancsak jobb igazságot szolgáltatnak az ott letelepedett vagy ott tartózkodó németeknek, mint a jogi kérdésekben nem mindig jártas saját consulaik.

Monarchiánk követte Németország e józan példáját. Anglia azonban nem látszott hajlandónak ingyen lemondani kiváltságairól és lehet, hogy nem tévedünk, ha azt hisszük, hogy Egyiptomban szerette volna engedményeinek árát megfizettetni. Vajon célját elérte-e, nem tudni. De tény az, hogy 1884 január 1-jén az angol hivatalos lap rendeletet közölt, melynek értelmében az angol consul Tuniszban törvénykezni megszűnik, és az angol alattvalók pöreikkel azon francia törvényszékekhez utasíttatnak, melyekhez a beynek 1883 márczius 5-dikén kelt rendeletéhez képest a Tuniszban lakó idegenek illetékesek.

Anglia eljárását aligha nem Olaszország is követendi. Ha azonban haboznék, a francia köztársaság kénytelen lesz önhatalmából az olasz capitulatiók érvénytelenségét kihirdetni, a mint ezt Anglia Cziprusban, és a mi közös kormányunk tette Boszniában minden capitulatióval szemben.

Egyáltalán czélszerűbbnek is mondható e két utóbbi nagyhatalom által követett eljárás azon elvnel, melyet a kasszar-szaidi szerződés 4-dik pontja állapít meg. E cikkben ugyanis, mint fentebb említettük, Franciaország jót áll, hogy a tuniszi regensség és az európai hatalmak által kötött szerződések érvényesek maradnak. Franciaország ez által az európai államok esetleges pillanatnyi rosszakaratát akarta lecsillapítani. Tényleg azonban csak nehezítette helyzetét, mert ez által implicate az európai hatalmaknak azt ígerte, hogy nem nyúl Tunisznak elkorhadt közigazgatásához és igazságszolgáltatási intézményeihez. Ha az európai államokkal kötött szerződések érvényességeért jót nem áll (és mi sem kényszerítette volt erre), azon sokféle kormánynak, mely 1881 óta egymást követi Franciaországban, sok nehézséget, diplomatiiai alkudozást kímélt volna meg.

Mindezekkel a francia kormány még csak a capitulatiók eltörlését sem érte el, pedig «a tuniszi regensség és az európai hatalmak által kötött szerződések» egyébre is vonatkoznak, melyek épentartás helyett eltörlendők volnának, és melyeket Franciaország csak hosszú alkudozások és más téren teendő engedmények árán fog eltörlöhetni. Így, hogy csak egy példát említsek a sok eset közül, a bardói szerződés negyedik pontja értelmében azon kereskedelmi előjogok, melyeket a beyek Angol- és Olaszországnak adtak, szintén érvényben maradandók. Ámde ezek *) azt határozzák, hogy az angol és olasz (utóbb még több) állam területéből érkező nyersanyagok és ipartermékek legfőlebb egy nyolcz százalékos *ad valorem* beviteli vámmal sújthatók. Ez az egyetlen intézkedés, ha fönmarad, meg fogja gátolni, hogy Franciaország Tunisz és Algirből egységes vámterületet alakítson, erre pedig Franciaország iparának rövid idő múlva okvetetlen szüksége leszen.

E bajok csak onnan eredtek, hogy Franciaország bevalótt igényei szerényebbek valának a Bardo előtt, midőn a szer-

*) L. az 1874. angol-tuniszi szerződésnek 7. cikkelyét.

zódést megkötöttek, mint a hogy a hadjárat célja tényleg követelte volna. Pedig nem lett volna nehéz a beyjel a szerződésnek egy követelőbb szövegezését elfogadtatni.

Nem tekintve a szerződést, mely Franciaország önálló intézkedési jogát korlátozza. Tunisz protectiójának más inconvenienpei is vannak. Ezek közül a legnagyobbak egyike az, hogy Franciaország vagy 100,000 katonát kénytelen Afrikában tartani, míg Algir részere 40—50,000 főnyi hadcsapatok mindig elegendőnek bizonyultak. E nagy hadtest eltartása oly teher, melyet egyelőre alig lehet könnyíteni. Utóbbi időben ugyan vegyes hadcsapatokat kísértettek szervezni, sőt azt is tervezik, hogy benszülöttekből alakított ezredeket küldenek Európába, pótolni az Afrikában állomásozó francia csapatokat, nehogy Franciaország kellő véderő nélkül maradjon. Ez azonban csak ki nem elégítő megoldása a kérdésnek már azon oknál fogva is, hogy tuniszi benszülöttekből szervezett csapatok, bár mennyibe kerüljenek, soha kellő biztosságot nem nyújthatnak, hogy Franciaországot Németország ellen megvédhetik.

A harmadik nehézség a pénzügyeket illeti. A bey pénzügyei ösidők óta ziláltak voltak és Mohamed-esz-Szadok, mint a többi fejedelem-collegája a keleten, csak arra használta föl hitelét, hogy eladósodjék. Bár milyen borzasztón zsarolt azon adórendszer, melylyel a bey alattvalóit sújtotta, több ízben tönköt mondott. Midőn ez utoljára történt, csak úgy tudott külföldi, négy ötödreszben francia hitelezőivel egyezkedni, hogy az állam jövedelmeit, név szerint az elég jelentékeny kiviteli vámokat egy európai bizottság kezelésére bízta. E bizottságot egy angol és egy olasz tag kivételével francziák képeztek és kepezik. E bizottság még jelenleg is működik. Meg volna azonban szüntetendő, mert általa közvetett módon Angol- és Olaszország nem csekély befolyást gyakorolhat. Hogy e befolyás következményei ártalmára ne lehessenek, Franciaországnak a külföldi, illetőleg angol és olasz hitelezőket ki kellene elégítenie. A tuniszi pénzügyek szervezése — melyet a francia köztársaság a bardói béke hetedik cikkében különben is elvállalt — másképp nem eszközölhető. A tuniszi állam, helyesebben a bey adósságai pedig, a 20 milliónyi lebegő adósságot bele nem értve, 125 millió frankra rúgnak.

Bármily eljárást választana Franciaország, midőn a

bey adósságait magáévá teszi, akár kifizeti a kötvényeket al pari,*) akár francia titre-ekkel substituálja a tunisziakat, tetemes kiadásokat el nem kerülhet azon egyszerű oknál fogva, hogy az összes tuniszi adók csak 6—7 millió frankot jövedelmeznek. Ha olcsóbb, és a mi fő, becsületesebb adóbe-hajtási rendszert honosít meg Tuniszban Franciaország, a tuniszi állam közjövödelmei meg sem fognak jelentékenyen öregbedni, mert több adónem rendkívül súlyos,**) és minél előbb eltörlendő. Miből fizetessenek az adósság kamatai, a bey civillistája, a közigazgatás és a közmunkák, melyek Tunisz emelkedésének életföltételei?

A tuniszi adósság elvállalása olyan lépés, melyre még eddig a francia törvényhozó testület nem tudta magát elha-tározni, sokalván már most is a hadsereg föntartását és a közmunkák által már is elnyelt tetemes összegeket. Minél továbbra halasztják azonban a reformot, a pénzügyek annál ziláltabbakká fognak válni, és az adósság teljes elvállalása annál égetőbb szükségge, egyetlen eszközzé.

Ezek volnának a legfőbb nehézségek, melyekkel Fran-cziaországnak közel jövőben meg kell küzdenie. Győzelme biztos, és rémlik mintha már is látnók azt megírva Klio könyveiben. Kérdés csak az lehet, hogy mily áldozatok árán?

Mind azon számos intézkedés közül, melyeket a protec-torátus létesítése (1881 május) óta a Ferry, Gambetta, Frey-cinet, Duclerc-Faillères és a jelenlegi Ferry kormány Tunisz-ban tett, áldozat nélkül csak egy sikerült. De igaz az is, hogy ez a legüdvösebb és legmesszehatóbb eredmény, melyet a francziák Tuniszban egyáltalában elértek. A pápánál ugyanis ki tudták vinni, miszerint Souters olasz kapuczinus-barát helyett francia püspök áll jelenleg a tuniszi katolikus egyház élén. — Keleten tudvalevőleg semmi sem játszik oly nagy és fontos szerepet, mint a vallás meg az egy-

*) A protectorátus megállapítása előtt kiadott kötvények 500 frankon lettek kibocsátva. Értékök a hadi megszállás idejében leszállt 200 frankra. Mai nap már 480-ra emelkedtek.

**) A tuniszi adórendszeréről az *Économiste français* tavaly több ízben értekezett. Hibás fölsorolást de szellemes bírálatát olvashatni a tuniszi adóknak Journault Leó Franciaországban nagy föltü-nést okozott cikkében a *Revue pol. et litt.* 1883 június 23-diki számában.

ház, melyek a nemzetiségeket képviselik, pótolják. Igaz ez különösen Tuniszban, hol a keresztyén lakók is, nevezetesen a maltai nép, mely zömét képezi a Tuniszban lakó keresztyéneknek, rendkívül vallásos. A francia püspök templomokat és iskolákat alapított és kórházakat állított föl. Ha zsarolás helyett ily alakban jelentkezik a civilisatio: a benszülötteket meg kell hódítania. Ha Franciaország jelenleg bír némi befolyással a tuniszi népre, mondhatni, hogy azt nem ministre résidentjának, nem hadseregének, törvényszekeinek, hanem püspöke humánitárius tevékenységének köszöni. És minthogy Franciaország már rég óta megtanulta, hogy a vallást a keleten hatalmi eszközül mint kell fölhasználni, alig lehet kétségünk az iránt, hogy ez úton fogja legszebb sikereit kivívni.

VI.

Mai nap Franciaországot Tuniszban már installálva kell tekintenünk. Tuniszt pedig olyannak, mely hivatva van Algirral mind inkább egy testet képezni. Viszont Algirnak közigazgatására is, e szomszédság döntő befolyással leszen. Ez minden objective vizsgáló és kutató politikusnak szemei elé kell hogy toúljon, és a francia publicistákat és államférfiakat gondolkodásba ejthetné. Franciaországnak egymást követő több kormánya az országnak talán azon ösztönszerű vágyában, Európának — bár kicsinyben — megmutatni, hogy mire képes, élete erői mennyire helyreállottak, következőképp mily könnyen nyúl hódításokkal európai meg keleti bonyodalmak elevenébe, idáig a tuniszi kérdésnek internationalis kérdéseivel foglalkozott leginkább, és alig vetette föl komolyan a kérdést (sem az occupatio előtt, sem utána) vajon egy particularis «régime» nem volna előnyösebb úgy Tuniszra, mint Franciaországra nézve? Nem lett volna czélszerűbb a beynek bizonyos jogokat meghagyni, mint azon czélt követni, mely felé a protectorátus belső természete szerint halad, tudniillik ez országot Algirral egybe olvasztani?

Ez annival fontosabb, hogy Franciaország Algirban felszázados uralma daczára idáig csak a gyarmatosokkal foglalkozott és a benszülöttek nagy többségét a legutóbbi időkig

elhanyagolta. Az arabokkal nem törődött. Ez nem lehetséges Tuniszban, hol francia gyarmatosok igen kis számban vannak és fölötte szerény szerepet játszanak ez ideig. Az által, hogy Tuniszt bírja, Franciaországnak most az algiri ket és fél milliónyi mohamedánussal is számolnia kell. Európai színvonalra kell őket fokunkint fölemelni. Tunisz elfoglalásának másik elmaradhatatlan következménye az volna, hogy Franciaország Itáliával, melyet talán csak nehezen tud megakadályozni, hogy Tripoliszt elfoglalja, Afrikában is szomszédos lesz. Vele versenyre lesz kénytelen lépni, tehát folytonos küzdelemre készülnie. Ha pedig Tripolisz Olaszországa lesz, Franciaországnak helyzete nagyon megnehezbul, mert nem ismer a történet faggasztóbb szomszédot egy ifjú és becsvágyas országnál.

Ne felejsük különben Tripolisz fontosságát. Éjszak felől ugyanis Afrikának csak két bejárója van: a Nilus völgye, melyen az angolok tartják kezöket, és a tripoliszi depressió, melyre az olaszok vágnak. Az, ki ezeket bírja, képes egyedül Afrikát kizsákmányolni. Akár meg akarja Franciaország gátolni, hogy Tripoliszból olasz gyarmat váljék, akár eltüri azt, a francia és olasz nemzetnek Afrika partjain nehéz harcokra kell készülniök.

LÖRINCZ BÉLA.

AZ IDEGEN SZÓK IRODALMA.*)

Ismeretes dolog, mennyire elárasztotta régente a sok idegen, nevezetesen deák szó a táblabírói világ magyarságát, s mennyi gondot adott nyelvűvelőinknek az idegen szók kiiktatása s honi szókkal pótlása. Vannak most is akárhányan kivált hirlapíróink és szaktudósaink közt, a kik folyton folyvást idegen szókkal tarkázzák nyelvöket, ott is, a hol minden nehézség nélkül elkerülhetnék: *momentumot* írnak mozzanat helyett, *nisust* a törekvés helyett stb. stb. Ennek részint restség és kenyelmesség az oka, részint pedig az a hiú törekvés, hogy a mit írnak, tudósabb szint mutasson a hozzá nem értőnek. Igaz, hogy az idegen szók fölös használata még korántsem olyan baj, mint a hibás szóképzés vagy épen az idegenszerű szófűzés. A ki például azt mondja, hogy «a klérikusok theológiát studéroznak a szemináriumban», még nem vét annyit nyelvünk ellen, mint a ki csupa rosszúl képzett szóval mondta, hogy: «a paponczok egélytant tanoznak a papnöveldeben». S a ki, teszem, azt beszelné, hogy «a professora megreparáltatta a rokkját», lehet, hogy a választékos ízlést gúnymosolyra fakasztaná, de mindenesetre magyarosabban fe-

*) Dr. Franz Miklosich: *Die slavischen Elemente im Magyarischen*. 2-te Auflage. Mit Zustimmung des Verfassers besorgt und eingeleitet von Dr. L. Wagner. Wien und Teschen. K. Prochaska, 1874. 8-adr. 139 l.

Dr. Asbóth Oszkár: *Szlávuság a magyar keresztény terminológiában*. (A *Nyelvtudományi közlemények* XVIII. kötetében.)

Vizoly Zakariás: *Germán elemek a magyarban*. (Nyelvészeti tanulmány.) 1880. Nyom. Hirsch Adolfnál Déván. 8-adr. 50 l.

Kőrösi Sándor: *Olasz kölcsönszók*. (A *Magyar Nyelvőrben*, 1884.)

jezné ki gondolatát, mint ha így szólna (négy germanismussal): «az én tanárom a felöltöt megigazítani hagyta». Az is tagadhatatlan, hogy számos idegen műsót szükségképen kell használnia a szakembernek, sőt mindenkinek, a kiaz illető tárgyat vagy fogalmat szabatosan, kétértelműség és körülírás nélkül ki akarja fejezni. Továbbá, hogy sok idegen szó annyira elterjedt s annyira sajátjává lett a magyar népnek vagy legalább többségének, hogy kiirtására még akkor sem gondolhatnánk, ha pótlásukra teremthetnénk is elő egy-egy jó honi szót. E-szempontról már az is mulasztás, hogy például a *kiflír*ől tudomást sem vesznek szótáraink, s már az is finnyás izlés, mely a *pék*ben megütköznék és *sütöt* kívánná minden áron. Hát még azok milyen finnyások, a kiknek az egészen meghonosult *iskola* sem elég magyar s csak a rossz képzésű *tanoda* nyeri meg tetszésüket! — Itt lesz helye megjegyeznünk, hogy a máshonnan került szók két nagy seregbe oszlanak. Az olyanoknak, minők például *corrigálni*, *corrector*, *correctura*, *delegatio*, *deficit* stb., idegen voltukat érzi az ember, kivált az írástudó. Ezek az igazi idegen szók vagy kölcsön szók, melyeket a németeknek a sok *Fremdwörterbuch* magyaráz. Van aztán egy másik sereg, mely oly régen átszármazott más népektől a mienkhez, hogy vagy jelentése megváltozott, vagy hangzása megmagyarosodott, azonfölül részben már családot is alapított nyelvünkben, s így nyelvünk viszontagságaiban reszt véve, jogot szerzett magának a honosságra. Ilyen szók például *barát*, *angyal*, *rózsa*, *pálya*, *polgár*, *pokol*, *paripa*, *rozs*, *csinál*, *parancsol* stb. stb. Ezekben semmi idegenszerűt nem talál a nyelvérzek, s azért nagyobb részökről még a művelt es nyelveket tanuló közönség sem gyanítja az idegen eredetet.*) Ezek a meghonosult szók adnak legtöbb dolgot a nyelvésznek is, épen azért, mert a százados, sőt évezredes használat jelentés és alak tekintetében sokszor a fölismerhetetlenségig elváltoztatta őket. Némelyiket e közben az úgy nevezett népetymo-

*) Az igazi idegen vagy kölcsön szókkal szemben — melyeknek idegen voltát érezzük, melyeket gyakran valóban csak kölcsön veszünk, hogy aztán megint túladjunk rajtok — emezeket meghonosult szóknak kellene neveznünk, nem pedig kölcsön szóknak, a mi a német *Lehnwort* hibás fordítása. *Lehn* ép oly kevésbé jelent kölcsönzést, mint *verleihen*, mely mint *kölcsönzés* már egészen bele fészkelte magát írni nyelvünkbe.

logia egy-egy eredeti magyar szóhoz kapcsolta, úgy hogy első tekintetre szükségkép ősi sajátunknak kell tartanunk s néha csak fáradságos utánjárás győz meg ennek ellenkezőjéről. A *mérföld*-et például a ki csak így magában tekinti, okvetetlen a *mér* ige származékának tartja, a minthogy sokan, hibás ígétős összetetelt érezvén benne, önkénytelen *mértföld*-re javítják. Pedig a nyelvész kimutathatja, hogy az első tagban a német *mzile* lappang, hogy azelőtt magyarul *mélyföld*-nek ejtették, s hogy ez a kiejtés némely vidéken a legújabb korig fönmaradt. Így szépült a latin *tuberosa tubarózsává*, így lett *coemeteriumból czinterem* stb. Látni ebből, hogy az ilyen meghonosult szók magyarázata nem mindig könnyű, és nem csoda, hogy e téren számos kétes fejtegetéssel találkozunk s hogy az efféle szók oly gyakran voltak vita tárgyai. Innen van, hogy külföldön, kivált Németországban, a *lehnwort*-okról egész irodalom van. S ebben az irodalomban aránylag mégis sokkal kevesebb a tévedés, mint a többi szófejtő munkákban, melyek annyszor hordanak össze hetet-havat, a nélkül, hogy valami megállható új eredményt nyújtanának. Hogy példát is mondjak: Dankovszky hírhedt szótára, mely erőnek erejével más nyelvekből származtatja legtöbb szavunkat, sokkal kevesebb esetben tévedett, mint Czuczor és Fogarasi úgynevezett nagy szótárának szófejtő része.

Az idegen szók vizsgálata nem csupán nyelvészeti szempontból fontos, hanem a művelődés történetére nézve is. Igaz, hogy a mai nyelvészet — okulva kárán — nem bízik vakon, mint a régibb indogermanisták, azon látszólagos valóságokban, melyeket az etymologus olyan könnyű szerrel kicsikarhat az így vagy amúgy elemzett szókból. De az idegen szók aránylag biztosabb alapot vetnek az ilyen kutatásnak, kivált ha kellő módon összevetjük a történelmi hagyományokkal. Akkor rendesen azt találjuk, hogy az illető népnek legfontosabb történelmi érintkezéseinek megvan a maga képviselője az idegen szóknak egy-egy csoportjában vagy egész rétegében, mely amaz érintkezésekről maiglan tanúságot tesz. Így például természetesnek fogjuk találni, hogy a németeknek a rómaiakkal való érintkezése amazokat legelőbb is egy olyan latin szócsoporthal ajándékozta meg, mely a forgalmi eszközökre vonatkozik; ezek: a fön említett *meile*, továbbá *strasse*, *münze*, *pfund*, melyek német nyelvészek véle-

ménye szerint már a Krisztus utáni első században átmentek a német nyelvbe. Azután következtek, körülbelül a IV. századig, az építésre vonatkozó szók, mert a kövel való építést a rómaiaktól tanulták: *mauer, keller, speicher, hammer, ziegel, pfeiler, pfahl*. Végre midőn a kőházakba telepedett német lassankint eltanulta a kényelem és finom életmód eszközeit, ezeknek a neveit is a római szomszédától kapta: *koch, küche, schüssel, tisch, senf, pfeffer, kohl, feige* stb. Viszont a *flaum, kissen, pfühl* szók (noha szintén a németek vették át a rómaiaktól) arról a kényelmi czikkről tanúskodnak, melylyel a németek járultak a császári Róma elpuhításához, midőn — Plinius előadása szerint is — tömegesen szállítottak Rómába párnákba való libatollat! Később a tárgyakkal és fogalmakkal a német szók is seregestül özönlöttek Itáliába és Galliába.

Hasonló tanulságos kepeket fogunk mi is festhetni a magyar nép műveltségének fokozatos haladásáról, ha egyszer a mi nyelvünk idegen elemei a német nyelvészekéhez hasonló alapossággal ki lesznek mutatva. Most is megmondhatunk már a nyelvészeti kutatások eredményekép annyit, hogy a magyar nép ősei, mikor uralvideki hazájukat elhagyták, nem csak a magyar krónikások hagyománya, hanem a nyelvhasonlítás tanúsága szerint is *radászatból* és *halászatból* éltek. A *rad, nyúl, nyuszt, nyest, farkas, lúd liba*, másreszt a *hal, háló, gyalom* stb. nevei mind amaz őskorból maradtak meg. Nem egy jelenség mutat azonban arra, hogy már az ugor alapnyelv, melyből később vált ki a magyar, érintkezett valamely perzsa vagy örmény nyelvjárással. Így például a *száz* szám egyezőleg megvan az ugor nyelvekben, mégsem vette föl Budenz az ugor szótárba, mert világos, hogy valamely indgermán nyelvből van átvéve. Az *árva* (finn *orvo, orpo*) szót szépen magyarázza ugyan Budenz «elfeledett»-nek, de mégsem tartjuk véletlennek, hogy az *árva* neve örményül is *orb*; pedig ezt magát is a görög *orphanos* átvételének tartják. Az *arany* is megvan a legközelebbi rokon nyelvekben (osztyák *sorúa*, vogul *surrú*), mégsem lehet más, mint az ó-perzsa *zaranu, zaranja*. Hasonlókép a *kard* (osztyák *kard* és votják *kort* annyi mint vas) = perzsa *kārd* stb. — Miután a magyarok elhagyták őshazájokat, legelőbb valamely *török* néppel voltak huzamosb ideig szomszédosak s ott tanulták meg az *állattenyésztést* és *földművelést*. Ezt ketségtelenné teszi az a körül-

mény, hogy az ide vágó legfontosabb tárgyak nevei mind a töröksegből kerültek nyelvünkbe: egyrészt az *ökör, tulok, tinó, üdő, borjú, ürü, toklyó, kecske, disznó, tyúk* stb., másfelől a *buza, árpa, gyümölcs, szérü* stb. Mikor aztán jelenlegi hazánkba költöztek nemzetünk ősei, itt leghuzamosabban a pannoniai *szlovénokkal* laktak együtt; ezeknek nagyobb része be is olvadt a magyar népbe. Ők ismertették meg a hódítók-
kal a *keresztység* s az európai *állami élet* intézményeit és neveit (*pap, kereszt, angyal, pokol* stb. *király, császár* stb.), továbbá számos gazdasági és házi eszközzel (*iga, járom, jászol, gereblye, csép, kasza; asztal, abrosz, pad, lócza* stb.), végre a legfontosabb mesterségekkel (*gerencsér, kádár, bodnár, bognár, mészáros, molnár*). — Később nyelvünk még két nép részéről szenvedett erős hatást: a *németek* főleg az iparos élettel járó számos kifejezéssel gyarapították nyelvünket; az Anjouk korában beözönlött *olaszoktól* leginkább a lovagi élet szavait s a kereskedelmi cikkek neveit kaptuk. Azonkívül e két nép volt természetes közbenjárónk számtalan más nyugat-európai műveltségi cikk és elnevezés átvételeben. Végre magától értetődik, hogy részint az egyházi irodalom, részint a későbbi tudományos élet sok *latin* szót iktatott szókincsünkbe. E szerint hát öt nyelvből vannak nagyobb tömegben meghonosult szavaink: a török, szlovén, német, olasz és latin nyelvből. Lássuk ezeket egyenkint, tekintettel a reájok vonatkozó legújabb irodalomra.

Török és magyar szókat már a múlt században több tudós egyeztetett, s ezek közül Fischer J. E. a *Sibirische Geschichte* írója az egyezést azzal a föltevessel magyarázta, hogy a magyar nép eredetileg török volt s úgy vette föl később az ugorok nyelvét. Századunkban Horvát István állított össze nagyobb számmal ilyen szóegyezéseket, azonban csak kisebb részükről mondotta ő is, hogy közvetetlen a töröksegből jutottak a magyarba. Negyven évvel utóbb (1870) Vámbéry Á. állított össze nagyszámú *Magyar és török-tatár szóegyezést*. «A szókincsben oly mozzanatok vannak, melyek megczáfolhatatlanul bizonyítják, hogy a magyar a finn-ugor törzsekhez áll közelebbi rokonságban.» Szórol szóra ezt állította s bizonyítgatta akkori bevezetésében Vámbéry, de ugyanakkor a számos magyar-török egyezés alapján azt az elméletet állította föl, hogy «a magyar nyelv eredetében ugor,

de a nemzet későbbi érintkezése és történeti átalakulásánál fogva egyformán ugor és török jellemű.» Budenz József Vámbéry tételeinek alapos megrostálása és tévedéseinek kimutatása után megállapította, hogy a megállható szóegyezések közül 122 valóban a magyar s a török nyelvek közti ősrokon-ságon alapul, 146 ellenben csak a törökségből átvett s a magyarban meghonosult szó. Vámbéry most azt állítja ugyan, hogy ezt a két osztályt nem lehet megkülönböztetni egymástól, de e tekintetben határozottan mondhatjuk, hogy tevedésben van. Az összehasonlító nyelvész akármelyik két rokon nyelvben meg tudja különböztetni — főleg a hangtörvények segítségével — az átvett szókat az eredetileg közös szókincs-től. Csak egy példát említek: az angol nyelvben *brother* a fítestvér, *friar* a szerzetes, míg a franczia mind a kettőt *frère*-nek mondja; s a hangtörvényekből minden kétség nélkül meg lehet állítani, hogy a *friar* szó a francziából van átvéve, s hogy *brother* is ugyanaz a szó, csak hogy ezt az angol már az indgermán alapnyelvből hozta magával, ugyan-onnan, a honnan a franczia a maga *frère*-jét. A kettő közül tehát igenis jól meg lehet különböztetni, mi van a törökségből átréve. Ezek az átvett szók Vámbérynak új könyvében valamennyire szaporodtak, de ismét csak Budenz biztos szemétől várhatjuk, hogy kiválogassa s megállapítsa őket. Viszont megesik Vámbéryn az is, hogy most lerontja vagy meggyöngíti azt is, a mit azelőtt maga épített, úgy hogy néhol önmaga ellen kellene védelmünkbe venni. Például regibb egyeztetéseiben megállapította, hogy *agár* = török *zagar*. Most előkeres még egy kirgiz *igär* szót, és Miklosichsal szemben, ki a mi szavunkat a déli szláv *ogar* átvételének tartja, csak annyit mond, hogy «e szláv eredetűnek tartott szónak török eredete nem épen lehetetlen dolog». Sőt ellenkezőleg: egészen bizonyos, mert a *zagar*, *agár*, *ogár* szók annyira megegyeznek hangzásban és jelentésben, hogy itt véletlenről szó sem lehet. S hogy a szót nem mi vettük a szlávoktól, hanem ők mi tőlünk, bizonyítja az, hogy a *z* hang elhagyása csak a mi nyelvünkben magyarázható meg, ép úgy mint az *arany* szóban, mely eredetileg szintén *zarany* volt. A magyar nép ugyanis a *zagár*, a *zarany* helyett az *agarat*, az *aranyat* kezdte használni, mint sok helyt a *zászló*, a *zacskó* helyett is (az) *ászlót*, (az) *acsót* mondanak. A meghonosult török szók

hangalakja azt mutatja, hogy legnagyobb részöket a mai csuvasok elődjektől kaptuk. Ezt rég sejtették, de mindinkább bizonyossá válik, s csak nem rég olvastuk Munkácsi Bernátnak e föltevésen alapuló s viszont e föltevést megerősítő érdekes szófajtéseit a *Magyar nyelvőrben* (*Török kölcsönszók*). Azért sajnálnunk kell, hogy a csuvas azon török nyelvek egyike, melyekről aránylag kevés az ismeretünk. Annyival öröndetesebb, hogy éppen Munkácsi Bernát vállalkozik reá, hogy e téren Reguly nyomdokaiba lépve fölkeresse és bővebben ismertesse a keleti Oroszországban élő csuvasok nyelvét s egyúttal az ugor népek közé tartozó votják szomszédjaikét. A votjákok nyelvéről ugyancsak Munkácsi Bernát kutatásai derítették ki, hogy a török nyelvekből negyszer annyi szót vett át, mint a magyar, s meg szóképzésében is nagyon megérzik a törökség hatása. Még a cseremis nyelvben is sokkal több a török elem, mint a magyarban. Mégsem jutott eszébe még senkinek, hogy akár a votjakot, akár a cseremisz a török nyelvekhez számítsa, mint Vámbéry számítja jelenleg a magyart.

Nyelvünknek szláv szavaiból egy csomót már a XVI. század végén összeállított Verancsics szótára végén. Nagyobb számmal azonban csak a múlt század vége óta gyűjtötték össze Gyarmathi, Leschka és Dankovszky, kik közül Leschka volt legpontosabb s legmértéktartartóbb, Dankovszky pedig legkritikátlanabb s legtúlzóbb, úgy hogy majdnem 1900 szavunkat bélyegez szláv eredetűnek. Ezeket az egyeztetéseket megrostálta, a hibásakat elhagyta s a megmaradtakat újjakkal megtoldotta az élő szlavisták legnagyobbika, a bécsi Miklosich Ferencz, 1872. A szláv nyelvek szempontjából bizonyára Miklosich volt e munkára legilletékesebb, és nyelvészetünk nagy hálával tartozik neki. De a magyar nyelvet, ennek történetét s rokonságát nem ismerte annyira, hogy műve hibáktól ment maradhatott volna. Ha például a *fazár* szót egynek veszi a *zavár*-ral s a szerb *zavor*-ból eredtetí, ez egyszerűen tévedés; a *fazár* a *Tájszótárban*, melyre hivatkozik, csak magyarázza a *zavár*-t, s világos, hogy összetett szó: *fa-zár*. Fölvette a *szálka*, *tilos*, *tolóka* stb. szókat, melyek világos magyar képzések. A *láv*, *lé* szót a csehből származtatja, holott a cseh nyelvben nincs is meg, csak a *polevka* szóból van következtetve egykori megvolta, míg a rokon ugor

nyelvekben szerte megvan szabályos megfelelője. Az utóbbi fajtából jó csomót állított össze Budenz ugor szótára alapján Halász Ignác a *Magyar Nyelvőrben Visszahódított szók* címe alatt, és fejtegetései nagyobb részt megállják a sarat. Hasonlókép igazította helyre Miklosichnak nem egy tévedését Munkácsi Bernát a *Nyelvtudományi Közleményekben* (*A magyar elemek a déli szláv nyelvekben* című értekezésében) és Vámbéry *A magyarok eredete* című könyvében. Miklosich néha csupa óvatosságból választott szét vagy mellőzött olyasmit, a mi utólag összetartozónak bizonyult, s eljárását, ha valahol, az ilyen esetekben fogja mindenki érdemül tulajdonítani neki. Ő például nem merte a *zászló*-t a *zastava*-val, a *poroszló*-t a *pristar*-val egyeztetni, mert bajosnak látszott az a föltevés, hogy a magyarban *t l*-re változott volna. Azóta kimutatták, hogy régi nyelvemlékeinkben csakugyan megvan még a *zásztó* (és megvan a *porosztó* is például a *Bécsi codez*ben), most tehát semmi nehézség nem forog fönn amaz egyeztetések ellen. Ilyen előzményekkel szemben valóban megfoghatatlan, mi indította Wagnert, Miklosich tanítványát s műve új kiadásának gondozóját, arra, hogy ezt tökéletesen változatlanul, tizenket év előtti alakjában adja ki. Wagnernek bevezetésében, melyben — meg kell adnunk — elég helyesen vannak vázolva nyelvünknek a rokon s idegen nyelvekkel való viszonyai, a változatlan kiadásnak semmi megállható magyarázatát nem találjuk. Azt kell tehát hinnünk, hogy ebben csupán a tanítványi tisztelet vezette, mely azonban — bármily dícséretes különben — a tudományban ilyen alakban nincs helyén, mert ép ellenkező eredményre visz, mint a milyent célba vett: A *Slavische Elemente* második kiadása Miklosichnak egyetlen munkája, mely megjelenésekor már részben elavult s így nem áll a tudomány jelenlegi magaslátán. Pedig milyen könnyű lett volna fölhasználni a Miklosich szófejtéseire tett megjegyzéseket! Tudni való ugyanis, hogy Szarvas Gábor a szerző beleegyezésével kiadta a *Szláv elemek*-et a *Magyar Nyelvőr* 1883-diki folyamában, s ott az egyes szóknál megjegyezte, hol találhatók reá vonatkozó megjegyzések, igazítások. Ott olvasható például a *zászló* szónál az a megjegyzés, hogy tárgyalva van a *Nyelvőr* V. k. 291. lapján, s így tovább. Ha tehát csak ezeket az utalásokat számba vette volna Wagner, már nagyon javított kiadást adhatott volna.

Így, a mint van, a hazai szakember most már semmi hasznát nem veheti; a külföldit pedig, a ki reá szorúl, sok esetben tévedésbe viszi olyan szókra nézve, melyekről már jobb fölvilágosítást kaphatott volna. Azt csak mellesleg említem, hogy az elhagyandó szók helyébe meg olyanokat kellett volna fölvenni, melyeknek szláv eredetét azóta mások mutatták ki, péld. Munkácsi Bernát a *Nyelvtörben*. — Szintén a szláv-sághoz való viszonyunkkal foglalkozik Asbóth Oszkár tanulságos értekezése a *Nyelvtudományi Közlemények* legújabb füzetében: *Szláv-ság a magyar keresztyén terminológiában*. Tanulságos főleg azért, mert részletekbe ható fejtegetéseivel először nyújt módszeres mintát arra nézve, mikép kell a szláv-magyar viszony vizsgálatában eljárni, a szláv és magyar nyelvfejlődésnek minő sajátosságait kell mindenütt figyelembe venni stb. stb. Egészen véve cikkének nem sok eredménye van olyan, hogy egészen új volna; de maga is kijelenti, hogy fő czelja a *bizonyítás*, a minthogy csakugyan sok az eddig is föllálitott egyeztetések közül itt van először bebizonyítva, az eddigi nyelvészetnek sok apró tévedése megigazítva stb. Az értekezésnek függelékeiben azonban egy kissé kétes elméletet fejteget a szerző, mely szerint a magyar helyesírás nem a latinból, hanem a csehéből fejlődött. Ezt mindjárt czáfolgatta akadémiai fölolvasásában Volf György, és kíváncsisággal várjuk, merre dől el a kérdés.

A *német* szók nyomozásával eddig sokkal kevesebbet foglalkoztak, mint a török és szláv szókkal; pedig mindig világosabb lesz, hogy német forrásokból szintén nagyon sokat merített nyelvünk. Leschka és Dankovszky mellesleg már sok német szóra rámutattak ugyan, s e sorok írója összeállított egy sereg német szót, tekintettel a magyarban fölvett alakjaikra (*Német szörégek magyarosítása Nyelvtör VII.*); Szarvas Gábor is mintaszerűen fejtegetett sok németből vett szónkat (*selejtés = schlecht, kaczer, márvány, bitang, czinkos, rét stb.*). De a rendszeres tárgyalásra és összeállításra eddig csak egy kísérlet történt, Vizoly Zakariásé, ki 281 szót sorol föl. De erről a kísérletről majdnem elmondhatnók, hogy a mi jó benne, az nem új, s a mi új, nem jó. De még azt a jót is csak részben vette föl, a mi nem új, a mit tudniillik már mások megállapítottak. A miket például az imént idéztünk Szarvaséiból, azokról ő tudomást sem vett. Ellenben számos

egybevetést idéz a legcsekélyebb kritika nélkül; például *fodor*: *feder*, *fillér*: *heller*, *gadnár*: *gatter*, *ház*: *haus*,*) *kóter*: *gatter* (pedig németül is *kotter*) stb. Vagy hibásan idéz, mint például mikor azt mondja, hogy én magyaráztam a *gépely* szót *giebel*-ből, pedig így Szarvas magyarázta, s én csak a német *göpel*-lel vettem össze. (Most Ballagi Aladár igazítja helyre az eddigi véleményeket, a mennyiben kimutatja, hogy a *gépely* szó kétfélet jelent, mert ilyen alakban jött át a németből mind a *göpel*, mind a *giebel* szó; l. *Archaeologiai Értesítő* 1883. 349. l.) Némelyekről, minők *cserép*, *eszterha* stb., maga megmondja, hogy közvetetlen nem a németből, hanem a szláváságból került hozzánk. Másokat minden alap nélkül vesz föl a német szók közé, holott az olaszból jöttek át, például *czédula*, *áspa*, *csánk*, *istálló*, *kurta* (ol. *cedula*, *aspo*, *zanc* v. *cianca*, *stallo*, *corto*), *kámzsa* (*hemd*-ből magyarázza, pedig az ol. *camiscia*), *mustra*. Legzifrább, a mivel az utóbbinak fölvételét okadatulja: «az értelmezők mindnyájan német eredetűnek állítják, de alaptalanul, mert a törökben is fölleljük a *nostra* szót és joggal tehetjük föl, hogy ebből a nyelvből jutott mi hozzánk, mint ezt az akadémiai szótár megjegyzi!» Nem is tekintve, hogy itt az akadémiai szótár véleménye el van fer-

*) Minthogy ez nagyon tetszetős egyezés, melyet Vámbéry is újra fölállított, legyen szabad egy pár megjegyzést tennünk rá. V. azt mondja, hogy «minden *au*-val hangzó német szó az osztrák népnyelvben *ü*-val ejtetik ki, v. ö. *baum-bum staub-stüb*». Ez elemi dolog: van akárhány szó, melyben az osztrákok soha sem ejtettek *ü*-t: ilyen például a *rausch*, ilyen köztudomás szerint maga a *haus* is, szóval mind azon szók, melyek a közép-főlnémetben *ü*-val vannak. A *haus* is *hūs* volt azelőtt; a magyar *Halotti Beszéd*ben pedig, mely a közép-főlnémettel egykorú, már *hüz*-at olvasunk. A kettő semmiképp sem egyeztethető össze. Viszont a mi *ház*-unknak hangra és jelentésre szabályos megfelelői vannak a rokon nyelvekben. Vámbéry azt mondja, hogy az egyeztetés művelődés-történeti szempontból is lehetetlen, «mivel megcsontosodott nomádok, milyenek a magyarok voltak, házzal vagy állandó lakással csak későn barátkozhattak meg.» Erre csak azt jegyzem meg, hogy a *hüz* szó eredetileg sátrat vagy kunyhót jelentett, általában akármiféle hajlékot vagy lakást (*hüz* még a *Halotti Beszéd*ben a paradicsomot adja Isten az ember «házává»), s csak újabb korban vette föl a köház és (népnyelvben) a szoba jelentését. A német *haus* is a *hütte* szóval szakadt egy töről. S ma tudjuk, hogy még a latin *domus* is sátrat jelentett valamikor (l. Schrader: *Sprachvergleichung und Urgeschichte*).

dítve, elég azt a tényt megemlítenünk, hogy *mostra* olasz szó (a latin *monstrare* igétől), s hogy a törökbe is onnan került. Sokszor azt árúlja el, hogy sem a német, sem a magyar szók jelentése fejlődését nem ismeri. Így, mikor azt mondja, hogy a magyar *fortély* értelemre nézve elüt a német *vorteil*-től; holott a német népnyelvben ennek is megvan ugyanaz a jelentése. Így, midőn a *friggy*-et a német *friede* szóval egyezteteti, mindenki meg fog ütközni az eltérő jelentésben; a szerző ugyanis nem említi, illetőleg nem tudja, hogy a *friggy* régi íróinknál még csak fegyverszünetet jelent. Azért szóltam hosszabban e kísérletről, mert eddigelé még szaklapjaink sem vettek róla tudomást, noha öt éve már, hogy megjelent; s másrészt, mert éppen érezteti annak a szükségét, hogy már egyszer tüzetesen foglalkozzék valaki német szavaink megrostálásával.

Az *olasz* szókra nézve szintén csak az imént indult meg igazán a munka: Körösi Sándornak a *Nyelvőrben* éppen most folyó összeállításával. A mi ezelőtt történt; az vagy kritika nélkül történt, vagy csak egyes vagy csekély számú szóra szorítkozott, például Dankovszky gyűjtései vagy Imre Sándoré a *Budapesti Szemle* XVI. kötetében. Pedig az olaszoknak nagyon sok szót köszönhetünk, s nincs is mit csodálni rajta. Anjou királyaink idejében nem csak az olasz lovagi élet volt nagy hatással a miénkre, hanem olasz kereskedők is elárasztották hazánkat, sőt az olasz telepítvényesek egész helységek alapítottak vagy foglaltak el. Legnagyobb számmal kaptuk tőlök a hadi műszókat, továbbá szövetek és gyümölcsök neveit. Azonfölül például sok hajózási műszót, minők a *sajka*, *bárka*, *burcsella*, *gálya*, *náva*, *resztó*, *timon*, továbbá *duga* (annyi mint vízfogó), *gát*, s valószínűleg a *rév* is. És még más, részben nagyon közönséges és fontos szavaink, például *mankó* = ol. *manico* fogantyú; *válu*, *vályú* = ol. *vaglio*, *ralo*; *gáncs* = ol. *gancio*; *gúny*, *tréfa*, *tégla* stb. stb. s csak az imént olvastuk Kossuth Lajos fölvilágosítását a *bojtár* nevről. Körösi Sándor egyeztetései közt sok új és sok érdekes van. Legerdekesebb a *kandalló* s a *pálya*. A *kandalló* nevét nyelvünk az olasz *caldano*-ból idomította át, mely nagy melegítő rézüstöt és sütő kemenczét jelent (*caldo* meleg).

A *pálya* szónak az olasz *palio*-val egyeztetése olyan érdekes műveltségtörténeti mozzanatot tár elénk, hogy szinte

irigylem Körösitől ez egyeztetésnek első közzétételét.*) Ő azonban nem okolja meg állítását, legalább nem bizonyítja be kielégítő módon. A *palio* szóval ugyanis, mely nem egyéb, mint a latin *pallium*, az olasz lovagi tornán azt a diszes köpenyt vagy szövetdarabot jelölték, melyet a győztes versenytutónak adtak jutalmul. Már most az a kérdés és kétség merül föl: ha a *pálya* szó ezzel azonos, mikép vehette föl nálunk a pálya vagyis út jelentését? Erre megfelelnek azok a kapcsolatok, melyekben az olasz szót már a középkorban használták. *Correre il palio* = versenyt futni, futásban versenyezni, szó szerint: a palliumot futni, a pallium végett futni; és egészen közmondássá vált: *è fatta la festa, è corso il palio* = vége mindennek, vagyis, mint Dunán túl mondják, czitera (*et cetera* ?) fűrész, levan az egész; tulajdonképp pedig: vége az ünnepnek, meg van futva a pálya. Az olasz *palio*-futást tehát a magyar nyelv *pálya-futás* alakjában vette át. Azután a *pályafutás*, *pályafutó* kifejezésekben a magyar nyelv-érzék úgy magyarázta az első tagot, hogy magát a megfutott utat, a versenytérte jelenti, s így jutott a magyar *pálya* mai jelentéséhez. Érdekes, hogy e szót Kazinczy a görög *palē*, 'birkózás, harcz' szótól származtatta (*Lev. I: 356*); de Czuczor és Fogarasi szótára még ezt sem vette tudomásul, hanem csak a német *bahn*-nal veti össze! Egyébiránt úgy látszik, a *palio*-t szövet-jelentésében is meghonosították nálunk az olasz kereskedők (kik így nevezték a gyapot vagy selyemszövetet is, melyből a *palio* készült). Legalább a *Vectigal Transsylvanicumban* a vámtarifának egyik tételében ilyen szövetnevet olvasunk: «velence vagy *páj*;» és ugyanezt Gvadányi (*Pöstyéni fürödés* 35.) ilyenformán alkalmazza: «Fekete *pájából* volt német ruhája».

Végre a *latin* szókat kell érintenünk. Ezek legnagyobb részben könnyen fölismerhetők, azért tüzetes kimutatásukkal nem igen foglalkoztak eddig. Azonban kétes és magyarázatra szoruló esetek itt is vannak. Miklosich például a *grádics* szóról azt hiszi, hogy a szlávok révén kaptuk, holott ezeknél saját vallomása szerint ki nem mutatható; és csakugyan a

*) Már másfél évvel ezelőtt épen azzal kezdtem a szófejtésről tartott egyetemi előadásaimat, hogy a *pálya* példáján mutattam meg az idegen szók kimutatásának szükségét és fontosságát.

magyar nyelvben is átváltozhatott a latin *gradus grádics*-ra, csak úgy mint *globus golyóbis*-ra vagy a régi magyar *honus*, *hamos* alak *hamis*-ra. Viszont nemely szót nem az irodalmi latinból, hanem más nyelvekből vettünk, csakhogy a konyhatatinság közvetésével. Így például a *fölostököm* szó a német *frühstück*-ből csak úgy magyarázható, ha fölveszszük, hogy latinositott alakja *frühstückum* volt. Ilyen úton vált a mi *fínom* szavunk az olasz *fino* vagy akár a közép-főlnémet *fin* melléknévből. Hogy a *pavimentum*-ot *pádimentom*-nak mondták nálunk, azt is okvetetlen olasz hatásból kell magyarázni, noha a *padimento* alakot nem találom a kezem ügyébe eső olasz szótárakban. Ez a *d* ugyanis épen jellemző olasz hangfejlődés, mely szerint például a *pavillon* is ezzé vált: *padiglione* (l. Dieznel, *Romanische Gramm.* I. 189, hol a *pádimentom*-nak legalább a provencai nyelvből van idézve ilyen alakja: *pazimen*).

Befejezésül, hogy szótárunknak *tartozik* rovata ne lássék olyan nagyon terhelőnek, legalább említést teszek a *követel* rovatról is. Nem csak mi vettünk szókat másoktól, hanem mások is kaptak busásan mi tőlünk. Legtöbbel adósaink a szláv nyelvek. Munkácsi Bernát a déli szláv nyelvekből mintegy 270 magyar eredetű szót mutatott ki. (*Nyelvtudományi Közlemények* XVII. k.) Az éjszaki szláv nyelvek közül eddig ilyen szempontból csak a ruthén van átkutatva, melyben Csopey László 423 magyar szót talált. (*Nyelvtudományi Közlemények* XVI. k.) De épen most várjuk Fialowszki L. gyűjtését, ki a lengyel nyelvből állított össze néhány száz magyar szót. Halász Ignác pedig azon dolgozik, hogy az összes éjszaki szláv nyelvek magyar szavait kimutassa. A szlávok után a rumunoknak adtunk legtöbbet: Hunfalvy Pál körülbelül 140—150 ilyen szót sorol föl a *Nyelvtudományi Közlemények* XIV. kötetében. (Aránylag kevés szót kaptunk cserebe tőlük. Edelsbacher Antal mintegy 120-at fejteget, *Nyelvtudományi Közlemények* XII. k., de majdnem valamennyi a ritkább tájszók közé tartozik, talán hús sincs köztük közmagyar szó, s még ezek is részben kiveendők onnan, például a *bárd*, mely a német nyelvből jött mi hozzánk). A törökök is sok szót átvettek tőlünk, részint itt tartózkodásuk idején közvetetlen, részint pedig a déli szlávok közvetésével (Vámbery is említ néhányat *Nyelvtudományi Közlemények* VIII. 189).

A hazai németiség szintén nagyon sok magyar szót használ, de ezek nincsenek még összegyűjtve. Az sem lehetetlen, hogy az éjszaki olasz nyelvjárásokba is jutott egy-egy magyar szó. Eszembe jut például a bolognai *zavariare*, mely annyi, mint «verwirrt reden, vom hundertsten ins tausendste kommen,» vagyis zavartan, zavarosan beszélni?! — Némely szavunk még tovább is eljutott, Nyugat-Európába, s a *huszár* szó az összes európai nyelvekben fönne hirdeti a magyar hadi dicsőséget.

SIMONYI ZSIGMOND.

A KÜSZÖBÖN.

Hajón megindúlt, s deszkaszálon
Ért partot keresztes vitéz.
Lihegni sincs idő, hogy álljon,
Szeme paripa után néz.
A ló kidől, gyalog hát — rajta!
A csizma lábán foszlik szét
Szerelme s égő vágya hajtja
Átlépni drága küszöbét.

Leander zúgó tenger szélén,
Viharban lengő fűrtivel,
Csak is szive kinjától félven,
Nem is gondol rá mit mivel.
A mécs lobog s azt Hero tartja,
Legyen az éj bár mily sötét.
Szerelme s égő vágya hajtja
Átlépni drága küszöbét.

Én küszöbénél némán álltam,
Nem volt egy arasnyira sem,
S mig szivemmel szívéhez szálltam,
Egy hang szólt — ő miatta, nem!
Elvánszorogtam tört reménynyel,
Elvesztve szívem mindenét,
Az útcza sarkán sirtam éjjel,
De nem léptem át — küszöbét.

A BLENHEIMI CSATA.

Egy este, dolgát megtevéen
Gáspár apó, vigan
Pihent a kis kunyhó előtt
A nap sugárban,
S kis unokája, Erzsike,
A fűben játszott kedvire.

És nézte, öcsese mit gurít
Mi oly nagy, oly kerek,
S mit játszva lelt Péterke ott
A kis patak felett.
Most kérdeni jó, mi lehet,
Mi oly sima, oly nagy s kerek?

Gáspár apó néz ; a fiú
Vár, les kíváncsian ;
Az agg megrázza ősz fejét,
S felsóhajt : «Ez, fiam,
Egy hadfi koponyája, kit
A nagy diadal sirba vitt.

Találtam en a kertben is
Nem egyszer már ilyet ;
Egyet-kettőt ekém vasa,
Ha szánt, mindig kivet :
Mert ezreket vitt, gyermekem,
El a dicső, nagy győzelem.»

«Hogy volt ez? — oh mondd el nekünk»,
 Kiált a kis Peti;
És Erzsike szemét reá
 Oly esdeklőn veti.
«Mondd el, hogy' és mért küzdtenek
Egymást halomra ölve meg?»

Gáspár kiált: «A francziát
 Üzték az angolok;
De harczban egymást mért ölék,
 Én arról nem tudok.
Ám hirdeti mind e tetem,
 Hogy szép s nagy volt a győzelem.

Blenheimban élt e tájt atyám,
 Ott a folyón felül;
Kunyhóját földig égeték,
 S ő futva menekül;
S a nő s a gyermek fut vele:
Nem volt szegénynek nyughelye.

Tűz s vas emészte mindenütt
 A messze téreket,
Sok ifju, szoptató anya,
 Sok kised elveszett.
De így kívánja, gyermekem,
Minden dicső, nagy győzelem.

S hogy megnyerék a harczmezőt
 Remes volt látniok,
Mint rothadt száz, ezer tetem
 A nap hevében ott;
De lásd, így hozza, gyermekem,
Minden dicső, nagy győzelem.

Áldás Marlbro' herczeg s Jenő

Vezér emlékre!» —

«Bizony gonosz volt e dolog!»

Szólt a kis Erzsike.

«Nem», szól az agg, «nem, gyermekem,

De egy nagy és szép győzelem.

S e csont mind áldja a vezért,

Ki e csatát nyeré.»

«S mi jót hozott ránk az egész?»

Szólt Peter most belé.

«Azt nem tudom bár, gyermekem,

De nagy s szép volt a győzelem.»

SOUTHEY RÓBERT *után angolból*

PERÉNYI ISTVÁN.

A TALÁLTMÁNYOK VÉDELME NÉMET- ORSZÁGON.*)

Az ipari fejlődés gyorsaságának egyik tényezője a találmányi szabadalom, azaz az állam azon törvényes védelme, mely alatt egyes kiváló erők a szellem és anyag teljes erejével az ipar segédeszközeinek tökéletesbítésén munkálhatnak. A szabadalom értéket ad a találmánynak, a hosszas tervezés, fáradtságos kísérletek, a kimerítő munka eme gyümölcsének. A szabadalom, illetve értéke, a teremtő erő munkabére. S mert a munkának értéket ad, foglalkozási tért teremt egyes genialis erőknek. A találmány a szabadalom oltalma alatt árú, s mint ilyen annak birtokába vándorol, ki azt a legjobban hasznosítani tudja. Az ipari fejlődés lökést kap s halad a tökéletesbülés útján előre.

A szabadalom megfér az iparszabadsággal, de csak úgy, ha a szabadalom nem több a szükséges oltalomnál, s a kizárólagos jog kedvezménye megszűnik, mielőtt a szabadalom nem hat közre az ipar fejlődésére.

Ez összeférhetőség föltétele nézetem szerint egyrészt, hogy a szabadalom engedélyezése számba vehető indokok alapján a priori kifogásolható, a posteriori megsemmisíthető legyen; másrészt, hogy gondoskodva legyen arról, miszerint a közérdek szempontjából a szabadalom még kényszerrel is át legyen ruházható.

Mint olyan törvényes intézkedés, melyben sikerült a szabadalom kizárólagosságát az iparszabadság követelmé-

*) Dr. Klostermann: *Der Schutz der Erfindungen*. Berlin, 1884.

nyeivel összeegyeztetni, mutatom be a német szabadalmi törvényt.

A német törvény eme vonása az egyik körülmény, melyre közleményem érdekét alapítom.

A másik körülmény az, hogy a szabadalmakról szóló törvényes intézkedések nálunk is rövid idő alatt revideálatni fognak. Az osztrák kereskedelmi miniszterium ugyan is nem rég — hivatkozva arra, hogy az 1878 XVI. törvényezikk értelmében a találmányi szabadalmak engedélyezése, föntartása és érvénytelenítése iránti föltételek mindkét állam területén egyforma elvek szerint, kölcsönös egyetértéssel állapítandók meg, szabadalmi törvényjavaslatot készített és azt hozzájárulás végett a magyar kormánynyal is közölte.

A német szabadalmi törvény 1877-ben lépett életbe.

A szabadalom tárgya Németországon lehet valamely új ipartermék, már ismert iparterméknek előállítására szolgáló új segédeszköz, legyen bár ez állandó berendezés, például gép, avagy a termelésre vonatkozó új eljárási módzat.

Nálunk, Franciaországban, Belgiumban, Olaszországban a szabadalom lényegét nem vizsgálják meg a szabadalomkérvény benyújtásánál, csak a kérvény külső formáját bírálják. Németországon ellenben a lényeg megvizsgálására fektetik a főszűlyt. A föltaláló a szabadalmi hivatalban nyújtja be a kérvényt, fölszerelve azt a leírással, a szükséges rajzokkal. A hivatal a kérvény benyújtását s annak tartalmát közzé teszi a hivatalos lapban. Szabadságában áll aztán mindenkinek nyolcz héten belül a szabadalom ellen tiltakozni s észrevételeit megtenni. A határidő leteltével a hivatal megvizsgálja az észrevételeket s kifogásokat, végzésileg értesíti a feleket. A végzés ellen föllebbezésnek van helye a szabadalmi hivatal egy más osztályához, mely aztán végleg határoz s vagy elutasítja a kérvényezőt avagy megadja, illetőleg kiadja a szabadalmi okiratot. A kérvényhez eljárási költség fejében húsz márka, a föllebbezéshez ugyanannyi melléklendő; az okirat kiadásáért külön harmincz márka jár.

Míg tehát az előbb említett államokban az esetben, ha a kérvény alakilag nem kifogásolható, a szabadalom megadatik, addig Németországon már a priori alkalma nyílik az érdekletteknek a szabadalom megadását kifogásolni. Német-

országban sincs azonban kizárva az, hogy a találmányi szabadságnak megsemmisítése kérelmeztesse azon az alapon, hogy a szabadság tárgya nem új s így nem szabadságos. A megsemmisítési eljárás befejezéséig mindazonáltal a szabadság megtartja hatályát.

A szabadság tartama Németországon a szabadsági kérvény benyújtásától számított tizenöt év. A szabadsági díj ez időtartam második évében ötven márká, minden következő évben ötven márkával több. A tizenöt év alatt e szerint a szabadsági díj 5280 márkára rúg. A szabadsági díj az esedékes napon pontosan fizetendő. Ha a szabadság tulajdonosa az esedékesség napjától számított három hó alatt nem tesz eleget fizetési kötelezettségének, a szabadság hatályát veszti. A mulasztást igazolni nem lehet. S e tekintetben a német törvény fölötté szigorú. Még Angliában is helye van az igazolásnak, habár tetemes pénzbüntetéssel sújtatik ott is a mulasztó fel.

A szabadságnak Németországon az a hatálya, hogy a szabadság ideje alatt senki sincs jogosítva — a tulajdonos tudta és beleegyezése nélkül — a találmányt hasznosítani. E hatályát a szabadság csak az idő leteltével avagy megsemmisítésével veszíti el.

Ha ugyanazon találmányra többen kérnek szabadságot, az első azé, ki előbb nyújtotta be a kérvényt. Ez is eltérő intézkedés a többi államokban érvényben levőktől. Angliában vagy az Egyesült-Államokban még azt is megkívánják, hogy az, a ki e kérvényt előbb benyújtja, csakugyan maga a föltaláló és az első föltaláló legyen. S ez fontos eltérés. Ha Németországon valaki esetleg elleste a találmányt, meglopta a föltalálót és szabadságot eszközöl ki, a szabadságnak tulajdonában marad, míg a károsult fél a megsemmisítési eljárást be nem fejezteti. Ugyanazon tárgyra szabadságot a károsult fél többé nem nyerhet. Angliában ellenben ez esetben a szabadság átruházását kérelmezheti.

A szabadság, mint föntebb jeleztem, értékkel bír, s így adás-vevés tárgyát képezi; tulajdonjoga átruházható. Az átruházás szerződésen alapszik. A szerződés pontjait a felek állapítják meg. A szabadság tulajdonosa kizárólagos hasznosítási jogot adhat a vevőnek; adhatja azt bizonyos vidékre, avagy csak árúbabocsátási kizárólagos jogot adhat el, avagy

lehet a szerződésnek tárgya azon engedély is, melynek erejénél a találmányt értékesítheti ugyan a vevő, a tulajdonos kezei azonban nincsenek kötve s ugyanazt az engedélyt másnak, másoknak, tehát többeknek is megadhatja. A viszontszolgálat is nagyon különböző lehet. Egyszersmindenkorra szóló végkielégítési összeg, havi, évi jutalék, minden darabtól, mázsától, tonnától fizetett engedélydíj stb.

A szerződés időtartamát a szabadalom tartama határozza meg. Ha a szabadalom időközben megsemmisítettetik, ismét a szerződés tartalma határoz. Ha a jogosult egyszer és mindenkorra kielégítette a tulajdonost, s a tulajdonos szavatosságot nem vállalt, a jogosultnak nincs joga kártérítést követelni. Ha havi jutalék vagy darabszámtól fizetendő díj van kikötve, a szerződés a megsemmisítéssel érvényét veszti. Az is fontos körülmény különben, hogy az eladó bona fide járt-e el vagy sem az átruházásnál.

Azon kérdés: kötelezhető-e a szabadalom tulajdonosa a szabadalom tulajdonjogának átruházására, s mely esetekben? egyike a szabadalomügy legérdekesebb kérdéseinek. Az átruházási kényszernek épen úgy, mint a föltétlen szabadságnak vannak hívei és védői. A német törvényhozás a két véglet között a középútat követi.

Két esetet állapít meg, melyben a tulajdonos a szabadalom átruházására kényszeríthető. Ha a szabadalom tartamából már három év letelt s ez idő alatt a tulajdonos a találmányt belföldön megfelelően nem értékesíti avagy legalább mindent el nem követ arra nézve, hogy ez megtörténjék. Továbbá, ha a közérdek azt kívánná, hogy a szabadalom másokra is átruháztassék, s a tulajdonos még megfelelő árért sem hajlandó az engedélyt megadni.

Minden fönnálló szabadalmi törvény aránylag sok szakaszt szentel a megsemmisítési eljárás körülrésének. S mel tán, mert a megsemmisítési eljárás formulázása fontos az egész ügyre. Ha a megsemmisítési eljárás túlságos formalitással jár, ha az eredmény még a kellő alappal rendelkező támadó felre nézve is kétséges, mert a törvény a szabadalommal bíró felet túlságosan védi: kijátszatik a szabadalomnak oltalmi czelzata, sérül a liberalismus, tért nyer az alap nélküli kizárólagosság s csorbát szenved az ipar-szabadság. Ámbár kétségtelen, hogy az sem kívánatos, hogy egy és

ugyanazon panasszal a szó szoros értelmében üldözzék a szabadalom tulajdonosát egymásután öten, tízen vagy többen. És épen ez okból az sem helyes, ha a megsemmisítési eljárás megindítása fölötté könnyítettik.

De ha ez a két véglet középútat nem hagyna is, inkább tartom követendőnek az előbbi, nehogy a szabadalom oltalma alatt kizárólagos tulajdonná legyen olyas valami, a mi tulajdonkép az összeség.

A német törvény két alapon tartja megindíthatónak a megsemmisítési eljárást. Az egyik alap az, hogy a szabadalom tárgya nem új s nem volt új akkor sem, midőn a szabadalom engedélyezettett, miután bel- vagy külföldi sajtóban annyira volt már ismertette, miszerint annak hasznosítása fölötté egyszerű föladat volt. A másik alap az, midőn igazolhatja a panaszos, hogy a szabadalom tárgyát a jogosult csak bitorolja, mert a föltaláló más, kitől azt elleste, ellopta.

A megsemmisítési eljárást a sértett fél kérésére indítják meg. Ez a maga, de a közérdek, az iparszabadság képviselőiben is pöröl. Kérvényében előadja az adatokat, melyekre a támadást alapítja. A szabadalmi hivatal közli a beadványt a tulajdonossal s fölhívja, hogy négy hét alatt nyilatkozzék. Ha nem tesz észrevetelt, a hivatal határozatot hoz azonnal. Ha észrevételeket tesz, ezeket közli a panaszlóval, tanúkat és szükséghez képest szakértőket hallgat ki.

A szabadalmi hivatal határozatai ellen a legfőbb ítélőszekhez lehet föllebbezni. E föllebbezés a végzés vételétől számított hat hét alatt nyújtható be.

Szabadalomsértés forog fönn, ha valaki a tulajdonos engedélye nélkül a szabadalom tárgyát belföldön hasznosítja. Ha a német birodalomban szabadalmazott árucikket valaki a tulajdonos beleegyezése nélkül Svájcban vagy általán külföldön forgalomba hoz, a német törvény nem szolgáltat védelmet, ha ellenben a külföldön gyártott cikk Németországba behozatik, a szabadalomsértés tényálladéka meg van állapítva, még akkor is, ha az illető gyáros a kérdéses államban szabadalmat nyert az árucikk termelésére.

A szabadalom utánzásáért pörbe fogható az, ki a szabadalom tárgyát készíti vagy árusítja, szóval forgalomba hozza. Utánzó az is, ki a szabadalmazott módszert vagy eljárást a tulajdonos beleegyezése nélkül alkalmazza. Az utánzás meg-

állapítása a szabadalmi hivatal föladata. Lényegtelen eltérés e szabadalmazott árúcikkekkel a legtöbb esetben nem menti meg az utánczót a büntetéstől. A kérdés a körül fordul meg, mi a szabadalom lényege, s az utánczás mennyiben állít elő a lényegre nézve egyező cikket.

A szabadalomsértést Németországon szigorúan, 5000 márkáig terjedhető pénz- és egy évig terjedhető fogházbüntetéssel sújtják. Ezenkívül megmarad a panaszosnak kárterítési igénye, melyet a rendes polgári bíróságnál érvényesíthet. Érdekes és nyílt jogi kérdést képez az, hogy a szabadalomtulajdonosnak akár bona fide, akár mala fide járt el a szabadalom-sértő, egyaránt fönnáll-e kárterítési igénye? A német szakirodalomban pro és contra találunk nézetnyilvánítást. A helyesebb nézet bizonyára az, mely a nagyobb védelmet kívánja a szabadalmazottnak biztosítani. Megérdemlett ellenszolgáltatás e védelem azon számos kellemetlenségért, melyet a szabadalom tulajdonosának a megsemmisítési panaszok okoznak. Van oly szabadalom is, melyet tartama alatt 160 megsemmisítési perrel támadtak meg. Ez a fontos kérdés tehát nem nyert a német törvényben elintézését.

A szabadalmak osztása, a megsemmisítés és a szabadalmak hatásának megszüntetése a szabadalmi hivatal föladata.

Ez a hivatal Berlinben szekel. A hivatalnak elnöke és legalább két állandó tagja van. Ezeket a birodalmi tanács ajánlatára a császár nevezi ki. A hivatalnak nem állandó tagjai öt évre, állandó tagjai, ha nem államhivatalnokok, élet-hossziglan neveztetnek ki. Az állandó tagoknak bírói képesítéssel kell birniok. A nem állandó tagok technikusok közül neveztetnek ki.

A szabadalmi hivatal több osztályból áll.

Az osztályok a hivatal nevében hozzák a határozatokat, melyek indokolandók s írásban adandók ki.

A határozatok, mint már említők, föllebbezhetők. A föllebbezést a szabadalmi hivatal más osztálya vagy az összes osztályok teljes ülésben vizsgálják meg. A tárgyalásban azonban nem vehet részt az, ki az első fokú határozat hozatalában vett részt.

A szabadalmi hivatal a bíróságok megkeresésére köteles véleményt adni szabadalmi ügyekben.

A hivatalnak kötelessége a szabadalmakról lajstromot vezetni, melybe az engedélynek kelte, a szabadalmazottnak és esetleges meghatalmazottjának neve és lakása, a szabadalom tartama, az átruházás, érvénytelenítésre vonatkozó adatok vezetendők be.

* * *

Íme ez rövid ismertetése a német szabadalmi törvénynek. Mintatörvénynek nem nevezhető. Vannak hiányai. Hét éves törvény nem is lehet már tökéletes. Az üzletviszonyok annyi ezerféle alakulatot teremtenek, s ezek között annyi válfajt s kívánható, hogy a törvényhozó a jövő minden alakulásával számolva, készítse a törvény szakaszait. Számos kérdést csak a törvény érvénybe lépte vet föl, számos kérdést az ipari fejlődés támaszt. A legcorrectebb törvény is rövid időn hiányosnak bizonyúl e téren.

Elmondható azonban e törvényről az, hogy az czélját érte. Közrehatott a szabadalmak szaporodására s közvetve befolyásolta a német ipar fejlődését is. Míg 1878-ban 5949 volt a szabadalom iránti kérvények száma, 1883-ban e szám 8121-re rúgott. 1877-től 1883-ig 26,084 szabadalmi okirat adatott ki és szabadalmi díjakból 1883-ban 928,570 márka folyt be, míg ugyan e czímen 1878-ban 265,150 márka volt a bevétel. A megsemmisítési eljárás s a szabadalmi kérvény költségeit is hozzá számolva a díjakhoz, az összeg 1.121,000 márkát tesz. S ez az adat talán az, mely tájékoztathat bennünket a felől, mint befolyásolta a törvényes intézkedés az ipar fejlődését.

Ez a fönti tetemes összeg oly adónak tekinthető, melyet a német ipar az államnak a termelési monopoliumokért fizet. Lehet, hogy egy vagy más föltaláló több adót fizet, mint a mennyit azon haszon arányában, melyet élvez vagy várhat, fizethetne, de nem mondható az az adózók összeségéről. Ezt az adót úgy kell tekintenünk, mint azon haszonnak egy reszet, melyet a német ipar a kizárólagosság czímen élvez. Nem képzelhető, hogy a német ipar, ha magára nézve terhesnek érezné az adót, attól nem szabadúlna. S mert nem szabadúl, igazolja, hogy ez a haszon, melytől olyan jelentékenyen adózik, nagy értéket képvisel — magára az iparra nevez.

Ez az eredmény a német törvényhozás sikere.

Úgy hiszem, nem lesz abban semmiféle szégyenletes, ha a főbb elvekre nézve Németország után fogunk mi is indulni. Németországon sikerült az iparszabadság követelményeit kielégíteni. Mennyivel inkább van szükség erre nálunk, Ausztriával szemben, melynek ipara fejlettebb, s mely a szabadság adta kizárólagosságot minden körülmények között jobban fogja kizsákmányolni. Az a javaslat, melynek szövegét az osztrák kormány már közölte, lényeges módosítást kíván, ha törvényhozásunk Németország nyomán kíván czélt érni.

KOVÁCS GYULA.

A PÁRBÉR MAGYARORSZÁGON.

Azon bírálatra, melyet dr. Timon Ákosnak a párbérről írt munkájáról e folyóiratba írtam, a munka szerzője ugyan e folyóiratban felelt.

Felelt pedig személyes éllel és oly modorban, mely nyilván arra irányúl, hogy a fogalmakat elhomályosítsa és a figyelmet a bírálatnak tárgyilagosa érveitől elterelje.

Feleletét olvasva, eszembe jutott Shakespeare *Timon of Athens* című szomorújátéka, melyben Apemantus szeméreti athéni Timonnak, hogy régente a finomságot vitte túlságba, újabban pedig a finomságnak ellenkezőjét.

Timon Ákos sokkal gyakorlatibb levén ó-kori névrokonánál, modor tekintetében is mindjárt ott kezd, a hol amaz elhagyta. Feleletében díszes helyet foglalnak el az oly kifejezések, mint «feleselgetés», «badarság» stb., és annak kijelentése, hogy a bírálatban fölhozott érvek «nem állanak tudományos színvonalon», «nem vehetők komolyan» s hogy ő fölmertve érzi magát azokra tüzetesebben reflektálni.

Fogadja Timon válaszul ez ildomtalanságokra őszinte részvétem nyilvánítását.

A mi a feleletben fölhozott, legalább látszólagosan érdemleges, ellenvetéseket illeti, azok sorából sorrend szerint első azon szemrehányás, hogy ki nem terjeszkedtem bírálatomban a megbírált munka azon «elvi álláspontjára», hogy a párbér fölötti jogviták, mint közjogi természetűek a közgazgatási hatóságok elé tartoznak. Feleletének befejező részében már az okot is kitalálni véli, mely engem az illetékesség kérdésének tárgyalásától visszatartott, pedig annak oka nem egyéb, mint az, hogy egészen fölöslegesnek tartottam és tartom

még jelenleg is, hogy akkor midőn a párbért már előzetesen magánjogi tehernek nyilvánítottam, még bővebben foglalkozzam oly kérdéssel is, mely a párbér közjogi jellegének suppozióján alapszik.

Timonnak következő ellenvetése azon megjegyzésemre vonatkozik, hogy a modern jogfejlődés a törvényesen bevett és a túrt vallások közé a «törvényesen elismert» vallás fogalmát élelte. «Én megvallom» — mond Timon — «hogy én e tekintetben a tisztelt bíráló úrnak ismereténél hátrább állok. Én az általa hangoztatott modern jogfejlődést nem ismerem.»

Már azt hittem, hogy Timon lelkére vette Quintilianusnak a pædagogusokhoz intézett tanácsát: «ut aut sint eruditi plane, aut se non eruditos esse sciant»; de tovább olvasva, be kellett látnom tévedésemet. Timon most is csak túrtnek tartja a zsidó vallást s szokásos alaposságával arra hivatkozik, hogy «a hazai törvények csak törvényesen bevett vallásfelekezeteket ismernek s ennek negativuma a túrt hitfelekezet».

Talán megengedi Timon, hogy figyelmét a büntettek és vétségekről alkotott 1878. törvényezikre irányíthassam, melynek IX. fejezete a vallás és annak szabad gyakorlata elleni büntettekről és vétségekről szólván, következetesen «az állam által elismert vallás» kifejezést használja. S hogy e kifejezés nem véletlenségből, hanem a törvényhozásnak jól megfontolt akaratából került a törvénybe, azt igazolják eléggé a büntető törvényjavaslat fölött folyt országgyűlési viták, különösen pedig a képviselőháznak 1879 ápril 8-diki ülése, melyben Perczel Béla, igazságügyminiszter, így definiálta az elismert vallás fogalmát: «Azon vallás, melynek szertartásait az állam fölügyelete mellett nyilvánosan gyakorolhatják, melynek a nyilvánosság minden attributumaival bíró templomai és imaházai vannak, lelkeszei az állam által hiteleseknek ismert anyakönyveket vezetnek és a kik előtt kötött házasságokat az állam érvényeseknek elismer: az ily vallás az állam által elismert vallás, ha azt törvénybe vetnek nem is nyilvánítaná». Csemegi Károly, államtitkár, ugyanakkor még arra hivatkozott, hogy a kormány hivatalos érintkezést folytat a zsidó hitközség elöljáróival s hogy a rabbi lelkeszi minőségénél fogva lett a törvény által választói joggal fölruházva. Perczel Béla pedig így kiáltott föl: «Ki állithatná például, hogy

hazánkban az izraelita vallás az állam által elismert vallások sorába nem tartozik.» S akkor a képviselők között csakugyan nem akadt egy Timon sem s a képviselőház hozzájárult a főrendiház üzenetében foglalt szövegezéshez.

Átterve arra, mit a közadók principiumára vonatkozólag mondtam, azzal felel Timon, hogy az adózás az «alattvalói» kötelekből folyó közkötelezettség s ez alapon vitetik át fictio útján a personifikált vagyona.

Nem szenvedhet kétséget, hogy a jogképzelmek a jognak ős korában igen kiváló jelentőséggel bírtak, a modern jogtudomány pedig csak azokat tartotta fenn, melyeket nélkülözni nem tudott s a közadók indokolására nem kell se fictio, se personificatio, mert a közadók alanya nem a közjogi, hanem a gazdasági személyiség. Egyebkent pedig nem is értem, hogy mikép volna akár fictió, akár personificatio útján is a hazánkban földdel bíró idegen állampolgároknak adókötelezettsége az állampolgári — vagy mint Timon mondja, alattvalói — kötelekből származtatható. Az egész kérdés is oly egyszerű, hogy kár volna azt fictiókkal összezavarni.

Azon mellesleges megjegyzésekre, hogy az oblatiók fejtegetésénél Pachmann helyett — szent Istvánra lehetett volna hivatkozni, Timon azt válaszolja, hogy «már a verebek is csiripelik», hogy az általm idézett okirat vagyis szent Istvánnak a nyitrai káptalan számára 1006-ban adott kiváltáslevele egyszerű hamisítvány.

Nem tagadhatom ugyan, hogy nem tudom ellesni az állatok társalgását, s hogy ennél fogva azon szerencsétől meg vagyok fosztva, hogy a verebek csiripeléséből tudományos ismereteket merithessenek, de a szent István-féle idézetnek helyességét mindazonáltal fenn kell tartanom, mert nem tekintve azt, hogy az idézett okiratnak hamis volta még koránt sincs bebizonyítva, azt a szent István-féle okiratok nagy ellensége Horváth Mihály is elismerte, hogy «ez okiratnak tartalmát azon körülmény sem hazudtolja meg, hogy maga az okirat csak későbbi időből való». (Horváth. M.: *A kereszténység első százada Magyarországon* Buda-Pest, 1878. 188. l.) Arra tehát, a mire idéztem, azt minden esetre idézni lehetett, sőt kellett is.

A csiripelés előrebocsátása után így folytatja Timon: «Épöly keves szerencse kísérté a tisztelt bíráló urat azon két

visitationalis emlék fölfedezésével, melyeket Fejérből és Batthyányból idéz. Ezek káptalani és nem parochiai visitatiók s mint ilyenek a párbér-intézménnyel semmi vonatkozásban nem állanak.»

Mindenekelőtt meg kell erre jegyezmem, hogy én bírálatomban nem idéztem két visitationalis emléket Fejérből és Batthyányból, hanem csak egyetlen egyet, mert nem vezetett felre azon külsőség, hogy a Batthyánynál közölt szöveg, hosszabb, mint a Fejérnél közölt csonkább szöveg, sem pedig az, hogy Fejér némileg eltérő czim alatt közli ez okiratot, mint Batthyány. Mindez nem vezethetett felre, mert nemcsak az okirat czimét és a szöveg hosszúságát néztem, hanem magával az okirat tartalmával is megismerkedtem. Már az okirat bevezető részéből is megtudtam, hogy Antonius a Ponte nemcsak az esztergomi káptalanhoz volt vizsgáló biztosul kiküldve, hanem az esztergomi érseki tartomány összes egyházaihoz s az okiratban fölhozott adatok is ugyanazt bizonyítják. A mi pedig azon állítást illeti, hogy e visitatio nem áll semmi vonatkozásban a párbér-intézménnyel, erre nem akarok hosszasan felelni, hanem megelégszem azzal, hogy czáfólok például ez okirat adataiból a bajomi és esztergomi plébánosok meghatározott borilletményére és arra hivatkozom, hogy a pozsonyi polgárok a szent Péter oltára plébánosának évenként egy bizonyos meghatározott összeget fizettek. Vagy talán azt tartja Timon, hogy ez adatok irrelevánsok a párbérintézmény történetére nézve?

Igen zokon veszi Timon azon párhuzamot, melyet a párbér és a tized közt vontam s azt veti szememre, hogy az a történelmi fejlődés teljes ignorálásán alapszik, mert a tized az ó-szövetségből átvett és isteni jogon gyökeredző szolgáltatás, mely századokkal előbb volt kötelező, mint az oblatiók.

Soha sem vontam kétségbe, hogy az ó-szövetségben Mózes könyvei a zsidókat tizedre kötelezték papjaik javára, de azt is tudom és tudhatja mindenki, ki csak valaha egyházi tankönyvet olvasott, hogy a keresztyének tizedszolgáltatása egészen a VI. század végéig önkényes szolgáltatás volt vagyis oblatió. Az egyházatyák, kik a IV. és V. században a Mózes-törvény tizedszabályait idézik, ezt még csak azért teszik, hogy ez által is növeljék a hívek adakozási buzgalmát,

s az 585-diki maconi zsinat előtt sehol sem találjuk kimondva a keresztyének tizedszolgáltatási kötelezettségét.

Épen azért tehát, mivel a keresztyénség VI. századáig a keresztyének tizedszolgáltatása maga is oblatió volt, nem értem Timonnak azon állítását, hogy «a tized századokkal előbb volt kötelező, mint az oblatiók,» s fölöslegesnek tartom magyarázni, hogy kit érhet egyedül a történelmi fejlődés ignorálásának vádja.

Következik «a bizonyítékok mérlegelese» s itt elismeri ugyan Timon, hogy helyes azon megjegyzésem, hogy a közigazgatási döntvények a jövőben nem kötelezik az illető hatóságot, de egyúttal azon élczes ellenvetést teszi, hogy ő munkájában nem a párbér «jövőjéről» hanem «múltjáról» szól. Csakhogy arról feledkezett meg, hogy munkájában a párbér «jelenét» is tárgyalja s az a század elején alkotott közigazgatási határozatokkal szemben kétség kívül a «jövő» jellegével bírt.

Folytatva bizonyítékaim mérlegelését Timon kétféle mértékkel méri a közigazgatási hatóságok határozatait. Azok, melyek Timonnak álláspontja mellett szólnak, mind valamennyien «elvi jelentőségű szabályrendeletek», a többi pedig, melyek ellenkező fölfogásból indulnak ki, «mint az általános normatívumokkal ellentétesek, semmi jelentőséggel sem bírhatnak». Commentar fölösleges.

De ahhoz a definitióhoz, melyet Timon a Reallastról ad, már van megjegyzésem. Reallast alatt — mond Timon — a communis opinio szerint olyan terhet értünk, mely a dolog minden birtokosára, mint ilyenre átmegy. E definitio szerint a servitus tigni immittendi is Reallast volna, mert ez is olyan teher, mely a szolgálommal terhelt háznak minden birtokosára, mint ilyenre átmegy. Ennél már mégis csak jobb azon definitió, melyet Gerber nyomán átvettem.

A definitio után következik a «sessio» és «domus» kifejezések értelmezése s itt Timon a licentia poetica segélyével azon nevezetes eredményre jut, hogy a sessio nem jelent telket, a domus nem jelent házat, hanem mindkét kifejezés annyit tesz, mint «jobbágyi háztartással bíró nős állapotú egyén».

Timon azután elpanaszolja nekünk, hogy nem tudja megérteni, hogy mi célozom lehetett a bemutatóra szóló érték-

papírok hasonlatával, és szokásos alaposságával, azt jegyzi meg, hogy «az »Inhaber« papír a XIX. század szüleménye, a párbér pedig középkori intézmény.

Nem lehet most czélom a bemutatóra szóló értékpapírok történelmére kiterjeszkedni s így csak is Timon alaposságának megvilágítására idézem sok egyéb idevonatkozó középkori emlék közt azon okiratot, melyet 1276-ban Flandriai Margit grófnő adott ki, utasítván kincstárnokát, hogy az iratban megnevezett összeget fizesse »a celui qui ces presentes lettres vous delivra«.

I. Lipótnak általam idézett rendelete sem nyerte meg Timon tetszését s annak elvi jelentőségű indokolása, melynel fogva a nemes ember azért tartozik az általa birtokba vett jobbágytelek után párbért fizetni, quia res cum onere vadit, Timon szerint, nem bizonyít semmit sem a párbér dologi jellege mellett.

S ezzel — azt állítja Timon — ki vannak merítve pozitív bizonyítékaim.

Szabad legyen erre megjegyeznem, hogy egy bírálat szokásos kerete sokkal szűkebb, semhogy abban egy jogintézmény rendszeres indokolását adhatnók. Ugy látom egyéb-iránt, hogy Timon még azokat a pozitív adatokat is megso-
kalta, melyeket bírálatomban idéztem, mert — hiszem — az 1647-diki törvény, mely a párbérszolgáltatásokról, mint solutiones sessionales-ről emlékszik meg, szinten pozitív adat s Timon arra sem könyvében sem cikkében ki nem terjeszkedik. Pedig ez adatra előttem már Boncz is hivatkozott s ez adat egymaga is oly fontos, hogy Timon egész elméletét megdöntheti.

Naturam expellas furca, tamen usque recurret. Timon sem tudja megtagadni szeretetreméltóságot s ettől ösztönözve teszi azon szíves észrevételt, hogy bírálatomnak következő része csak »apró felelgetésekből» áll. Csudálkozásomra azonban még több lapon keresztül erőlködik e felelgetések czáfolatával.

Először is kimutatni igyekszik, hogy abban nincs következtetlenség, ha a 74-dik lapon kijelenti, hogy a személyes párbér mellett külön dologi párber nem letezhetik, mert ez fogalmi ellenmondás volna, a 193-dik lapon pedig már túlteszi magát »e fogalmi ellenmondáson» s azt mondja,

hogy a generalis conscriptio után már van dologi párbér is.

Nem tekintve azt, hogy Timonnak logikai erőművészete sem képes a fönti ellentétet eltüntetni, meg kell jegyezmem, hogy bírálatomban nem állapodtam meg szerző következtetésének föltüntetésénél, hanem a dologi párbér keletkezési idejére is tettem — adatokkal támogatott — észrevételt s erre sem felelt Timon. Pedig még ő tesz nekem szemrehányást, hogy nem terjeszkedtem ki bírálatomban könyvének minden részére.

Könyvében Timon a párbért «az ingatlanok után fizetett községi, megyei vagy állami adóhoz» hasonlította. Válaszában már más adónemekre akarja az analogiát alapítani s miután itt is útjában találja a német jogtudományt, egy *Kalauer* segítségével «megfüstöli» a német tudósokat s őva int bennünket, hogy ne induljunk a németek után, nehogy mi is fustbe menjünk.

Tanács tanácsot érvén, viszonzásúl azzal a tanácscsal szolgálhatok Timonnak, hogy ne bírálgassa ő a német tudósokat, nehogy Tityrus sorsára jusson, ki — mint Virgil VI. eclogájában olvassuk — királyokról és csatákról akart éneket zengeni s ez által Apollo gúnyos nehezteletését vonta magára.

Igen természetes, hogy Timon tetszését azon egészen új adatok sem nyerhették meg, melyeket az 1790—91-diki törvény magyarázatánál idéztem. Szerinte erre nem volt szükség, mert «elvégezte már helyettünk Sztéhlo Kornél». Ezen nem fogok vitatkozni, hanem hajlandó vagyok jutalomdíjat kitűzni arra, ki Sztéhlo Kornél cikkében és az én bírálatomban csak egy azonos érvet vagy eszmét találna.

Nagyon haragszik Timon azért, hogy azt mondom, hogy ő az 1790—91-diki törvényt bizonyos esetben földtehermentesítési törvénynek tekinti.

Nem tehetek róla, ha haragszik is Timon, én munkájának 223-dik lapjáról most sem olvashatok le egyebet, mint a mit bírálatomban mondtam, s ha az — mint Timon állítja — «badarság», arról sem tehetek én, mert én nem voltam dolgozótárs se Timon könyvének, se válaszájának.

Azért is haragszik Timon, a mit a bonificatióról mondtam, és most is föntartok, hogy tudniillik a bonificatio nem

volt a párbérjog pénzbeli megváltása, hanem csak segélyezés a nagyobb mérvű jövedelmi veszteséget szenvedett plebánosok számára. Fölfogásom e tekintetben is összhangban áll a vallás és közoktatási minisztérium fölfogásával, mert a folyó évi márczius 26-dikáról kelt miniszteri körlevel sem tekinti párbér-megváltásnak a segélyt, melynek kezdését annak kijelentése mellett pendíti meg, hogy az jövendőre sem fogja akadályozni a párberre vonatkozólag «a jogosság szigorú szemmeltartását».

Azzal, hogy Timon kijelenti, hogy bírálatomat nem tartja tudományos színvonalom állónak — őszintén megvallva, keveset gondolok, hanem megütközéssel olvastam, hogy ő e kijelentését arra alapítja, hogy én nem tudtam a dologi teher fogalmát úgy construálni, mint a hogy nekem arra szükségem lett volna.

Tehát Timon azt tartja, hogy a jogi fogalmakat nem az anyagi jogtételeknek megfelelőleg s a valósággal létező jogi ismervek alapján kell meghatározni, hanem azokat úgy kell alakítani, mint a mikép azokra épen szükségünk van. Már megengedi Timon, ez lehet igen bölcs és eszélyes politika, de tudomány soha sem.

A befejező részt úgy a bírálatban, mint a válaszban, a zsidók párbérkötelezettségének kérdése kepezi s ez alkalommal Timon azt veti szememre, hogy a *Corpus juris canonici* általam idézett helyét egyrészt félreértettem, másrészt pedig csonkán idéztem, holott, ha egész terjedelmében idéztem volna, más lett volna annak értelme.

«Ha az egész helyet figyelembe vesszük — mond Timon úr — az tűnik ki, hogy a zsidókra az egyház a kötelezett oblatiók dolgában pressiót akart gyakorolni, s ezért csak annyit mond, hogy keresztyéneknek a zsidókkal való közlekedése eltiltva legyen, ha az oblatiók zsidó kézen lévő telkek után be nem folynának.»

Tagadhatatlanul igaz, hogy cap. 18. X (V. 19) általam a bevezető rész elhagyásával vagyis csonkán idéztetett, de épen a Timon válaszában közlött teljes szöveg mutatja legjobban, hogy az, mit a hely szükségére való tekintettel kihagytam, az távolról sem érinti a törvény elvi rendelkezését s távolról sem változtatja meg azon értelmet, melylyel csonka idézetem bírt, mert a kihagyott rész csak a kivitel módozataira vonatkozik.

Már pedig meg kell vallanom, hogy soha sem hallottam, hogy egy törvénynek akár értelme, akár eredeti érvényessége a kivitel módozataitól függjön. Vagy talán azt hiszi Timon, hogy csak az a törvény szól világosan és határozottan, s csak az a törvény érvényes, melynél fej- és jószágvesztés kepezi a sanctiót, s a hol e sanctio hiányzik, ott nem törvény nyel van dolgunk, hanem csak «pressióval»?! Szinte hihetetlen, hogy mily szegyenletes aberratiókat szül a fölületesseg!

A cap. 18. X (V. 19) kimondja, hogy a zsidókat arra kell szorítani, hogy párbért fizesse az azon házak és telkek után, melyek után már szokás volt párbért fizetni, mielőtt azok zsidó kézre kerültek volna. Hogy mily büntetést szab a törvény azon zsidókra, kik nem fognák teljesíteni a párbérfizetést, az — mint föntebb mondtam — nem alterálja a törvény lényegét, mely abban foglalható össze, hogy a kánonjog szerint a zsidók is kötelesek párbért fizetni a birtokukba került s már előbből dologi párberrel megterhelt házak és telkek után.

Legvégül az olvasó közönség ítéletére appellál Timon. Elég meggondolatlanság tőle. Mert ha még egész általánosságban hivatkozott volna a közönségre s nevezetesen azon közönségre, mely — mint már Fichte mondta — nem szokott könyveket olvasni, hanem a napilapok reklámhirdetéseiből alkotja meg véleményét, akkor igen bölcsen választotta volna bíróját. De az olvasó közönségre appellálni, az, higye el Timon úr, nagyon eszélytelen volt, mert a ki önnek könyvét nemcsak nezi, hanem olvassa is, az nem lehet önre nézve kedvező bíró, még ha a Pallasnak részvényese is.

B. ROSZNER ERVIN.

É R T E S I T Ő.

Magyar stíl. Írta dr. Réthy László. Buda-Pest, 1885. Akadémiai könyvkereskedés.

E kis füzet, tarka borítékával, egy új tudományos módszer, sőt fel-fogás zászlóbontásául jelenti magát. Szerzője inkább rajongva mint lelkesülve kapja kezébe zászlaját, hirdetni vele a naturalistikus világnézetnek, ama szép időnek reggelét, melyben «olyan lesz az emberről való tudományunk, mint az őserdő, melynek roppant fáit ezer s ezer kúszó növény övezi, folyja körül; ágak ágakba fonódnak s a lombkárpitókat hosszú virágguirlandok kötik össze; a fészkekben hangos madárcsaládok hirdetik az élet közösségét; s az egész kép fölött egy nap ragyog, minden élet kútfeje, központja». A kép nincs épen szerencsésen választva: a tudomány nem az őserdők homálya, hanem a szabad mezők tiszta világossága felé törekszik. A hol nem metaphorákban beszél, érthetőbben fejezi ki magát. Azt mondja, hogy a művészettörténetnek, melyre első sorban vonatkozik, a természettudományokkal kell egyenrangúvá lennie, az emberből vezetnie le tanait s a művészetek biológiáját kutatnia. Egy szóval a Taine által egyengetett útra térnie s az ő jelszavait írni zászlajára. Az ő eszméi alapján s az ő módszerével vizsgálja Réthy úr füzetében a kérdést: van-e magyar stíl, s ha igen, hol keressük azt? De könyvecskéje nem szorítkozik ennek a kérdésnek tárgyszerűbb fejtegetésére. Mintegy példát akar benne adni, hogy a bölcséleti és történeti tanulmányoknak mily útát kell követniök ama bizonyos csevegő madárkáig és virágguirlandokig az őserdő sötétében.

Megvalljuk, az egész kísérlet sokkal jobb benyomást tett volna ránk a kihívó előszó nélkül, melyet a szerzőhöz levél alakban barátja, Tagányi Károly úr, intézett. A tanítványok gyakran kompromittálták már mestereiket; de oly mértékben, mint a hogy Taine-t Tagányi úr itt nálunk agyonképviseléssel fenyegeti, még bizonyára kevészer.

A modor vagy inkább modortalanság, melylyel tavaly *Stíl és történelem* czímen tudományos hiszekegyjét elmondta az ötvösműkiállításról, s az eszméknek az a zavara, melylyel mostani nyilatkozata jeleskedik: inkább Zolára, mint Tainera emlékeztetnek. Az új apostol áldása, melylyel a könyvet útnak eresztí, mindössze két kicsike lapra terjed. De e két lap mily gazdag értelmetlenségekben, mily dúsan sarjadnak benne ama bizonyos őserdőnek zöld hajtásai! «A természetnek folyton bővülő ismerete mindenben a természeteshez hozza közelebb az embert; így nyert a mai társadalomban létjogot a létérti küzdelem». Hát volt valaha olyan emberi társaság, melyben a létért való küzdelemnek létjoga ne lett volna, a czölöp- városoktól kezdve a mi korunkig? Az emberi munkának s az emberi gondolkodásnak, létért való küzdelmünk e két módjának, miféle társadalom, miféle állam nem adott létjogot? Okoskodhatnánk-e ma magyar stílről és gyönyörködhetnénk-e Taine philosophiájában, ha az emberi küzdelem ezredévek óta nem folynék a létért? De még más is következik a természethez való közeledésünkből. «Ez fogja lerombolni azokat a korlátokat, melyek eddig a tudományt a poézistől elválasztották; századunk legnagyobb vívmánya lesz ez». Már ez nem Taine. Ő is tanítja a tudománynak és költészetnek lényegbeli egységét; de az igazság kifejezésének módjára nézve elválasztja egymástól a két területet. Tagányi úr itt Tainet Zolával zavarja össze, kinek mindenesetre jól fog esni, hogy ha már azok közül, a kik költészetet keresnek, oly kevesen tartják költőnek, van egy ifjú magyar apostola, a ki az igazi tudományt keresvén, az ő regényeiben találta meg. Azonban ifjú tudósunk az új tudomány műzsájával, *Nanával*, sem tart hosszú barátságot: Taine adatokból fejlesztő, Zola «emberi bizonyítékokra» támaszkodó módszerének is hátat fordít. A következő mondatban már ezt írja: «A tudomány mindinkább vesztve az inductióba vetett hitét, a phantasia szövétnékénél keresi az igazságot». Íme hova vezet a természettudományok hatása! Valóban Réthy úr füzete, még ha gyarlóbb lenne is, mint a milyen, akkor sem érdemelte volna meg, hogy oly visszás benyomással kezdjünk olvasásához, a minőt ez előbeszéd éretlen nagyzása hagy bennünk.

A munka maga világos elrendezéssel és csinosan mondja el a szerző gondolatait tárgyról: a stílről, különösen a magyar stílről. Azzal a minden egyes lépésnél megállapodó s körültekintgető módszerrel halad, melyet Taine bölcséleti és történelmi munkáiban oly kiváló művészettel alkalmaz. A stíl fogalmának megértetésére az egyes emberből, ennek egész határozott és különös világából indul

ki, s az egyént jellemző sajátságoknak mindennemű alkotásaiban érvényesülését nevezi egyéni stílnak. Az egyén, ha idegen anyagot, eszközöket, szokásokat sajátít is el: e hatások és kölcsönzések alatt is mindig ott marad az uralkodó individualitás. A mint az embereket nemzeti, faji kapcsolatukban tekintjük, általánosabb jellemvonások fognak szemünkbe tűnni, a nemzet és faj minden tagjával közösek, azt mint egészet megkülönböztetők más nemzettől és más fajtól, melyek aztán a nemzeti és faji stíleknek képezik alapját. A fejtegetés, mely különben jól van írva, élénken emlékeztet Taine gondolatsorára a *De l'idéal dans l'art*nak *Le degré d'importance du caractère* című fejezetében.*) Okoskodásában arra az eredményre jut, hogy a stíl fogalmára nézve sok a tévedés. «Műtörténetírók csak néhány stílt látnak: görögöt, rómaid, góthikát, renaissancet, roccocót», pedig «néhány stílről beszélni sem lehet; annyi a stíl, betűben, hangban, képző művészetekben, a hány a nemzet, s a nemzeteken belül is, tér, idő szerint, mások és mások a stílek. Folytonos, megállapodás nélküli való hullámlása, körforgása az az ember szellemének.»

A mit mond, abban sok a helyes, csak arra nézve téved, hogy mindezt ő találta fel. Kezdő írók nem ritkán esnek az ő komikus helyzetébe, mikor ambíciójok nem győzi bevárni az iskolás évek végét. Mindannyiszor, ha nem a szakirodalom lelkiismeretes tanulmányán kezdik, hanem ezt mintegy megvetve és mellőzve, új eszmékkal, új tanúságokkal szállanak síkra. Valami jelentékeny tettel akarnának föllépni, s hatalmasan, minél messzebb hangzó lármával döngötnék nyitott ajtókat. Nem ő az első, a ki a XIX. században valamelyik, elemi iskolák számára készült, atlaszon újra fölfedezte Amerikát. Az egyéni és nemzeti, faji és kor-stílek elmélete nemcsak nem új, hanem minden valamire való æsthetikában úgy ki van fejtve, mint Réthy úrnál. Csakhogy ez æsthetikusok, mert többet tudtak, jobban is gondolkodtak. Ulrici, a ki egy derék tanulmányt írt az építési stílekről,**) ebben a következőket mondja: «Ha van általában művészettörténet, a művészetnek haladó fejlődése, képződése és alakulása: úgy ennek stádiumai bizonyos, egymástól különböző stílek keletkezésében és fejlődésében állanak, maga a történet az időnkint uralkodó s egymást fölváltó stílek sorozatában nyilatkozik. Magok

*) H. Taine: *Philosophie de l'art*. Tome 2. 3 édition. Paris, Hachette, 1881. 275. l.

**) Dr. Hermann Ulrici: *Abhandlungen zur Kunstgeschichte*. Leipzig, 1876. 22. l.

szerint e stílek szerint oszlik bizonyos korszakokra ; mert minden új kor újja csak a művészi felfogás és kifejezés új formája által lesz, mely benne alakul és uralomra jut. Íme a görög, római, gót, renaissance és roccoco, melyet a művészettörténet emleget, nem azt teszi, hogy ezeken kívül nincs stíl, hogy a stíl fogalmát a műfejlődésnek csupán e néhány jelenségéből kell megállapítanunk. Hol van élő testben vagy emlékből az az ember, a ki ilyesmit állított, hol van tulajdonképpen Réthy úr ellenfele, és hogyan hívják ? Ama bizonyos stílek föllállításával és kiemelésével sehol sincs más mondva, mint hogy bizonyos nevezetes művészi fölfogás és kifejezőmód azokban a korokban s azoknál a nemzeteknél képződött ki leghatározottabban és legáltalánosabban, s későbbi korok és különböző nemzetek utánzatai is rájuk emlékeztetnek. Kicsoda tagadja, hogy akár a román, akár a renaissance stílnak közösen jellemző vonásai mellé, a mint a különböző országokban elterjedt, nem sorakoztak nemzeti jellemző sajátosságok is, melyek által amaz egyetemesebb áramlatokon belül külön nemzeti stílek is keletkeztek ? Ismerünk német, francia, olasz góthikát és renaissance-t s így tovább.

Réthy úr a nyitott kapu bedöntésére fordított hevében meg is feledkezik valamiről, még pedig tárgyának egy igen jelentékeny és tanulságos mozzanatáról. A ki az ő könyvét elolvassván, azt hinné, hogy a stíl-kérdés immár rá nézve nem kérdés, nagyon csalódnék. A legelső műkritika, melyben stílszerű épületről, stílszerű szoborról, stílszerű színi ábrázolásról olvasna : eszébe juttatná, hogy van ám a stílnak olyan értelmű általános használata is, melyről írója nem tudott vagy elfeledett fölvilágosítást adni. Nem mondta meg, hogy nemcsak az embernek, a nemzetnek, a kornak van meg a maga stílje, hanem minden művészetnek, sőt valamennyi műfajnak is. A fölfogásnak és kifejezésnek az a módja, mely az illető művészetnek vagy műfajnak természetéből, törvényeiből, sajátágaiból következik, s minden, igazán hozzá tartozó alkotásra bizonyos jellemző bélyeget nyom. Ha a mű e bélyeget világosan magán viseli : stílszerű ; ha ellenkezőleg semmi nyoma rajta : stíltelen. Dugonics egyik-másik munkájáról ugyancsak igazán elmondhatjuk, hogy stíltelen történeti regények ; pedig nemzeti és egyéni jelleg is van bennök. Réthy úr egyoldalú útmutatása nem igen tudná az olvasót ebből az ellenmondásból kivezetni.

A magyar stíl kérdését vetve föl, természetesen a magyarság nemzeti bélyegével, jellemző vonásaival találja szemben magát. Magoknak e vonásoknak kutatásával, ismertetésével kevesebbet törődik,

mint az út kimutatásával, melyen, szerinte, ismeretökhöz s ez által a magyar stíl meghatározásához eljuthatunk. Rámutat a különböző faji egybeolvadások, szomszédosságok módosító befolyására. De e vázlat után oly következtetésre jut, mely a vizsgálat számára merőben hamis elvet állít föl, s a mely, a tudomány gyakorlatában, bizonyára nevetségesnél nevetségesebb eredményekre vezetne. «Ha azt tudjuk, írja, hogy a magyar nemzet egysége. vérében, gondolkozásában egy nagy folyamat, mely a török-perzsa világ szomszédságából indul ki, majd a szláv területeken növesztve hullámain, az európai élet nagy folyamába ömlik: meg fogjuk találni mindenütt azt a keresve keresett magyar stílt». «A magyar szűr hímzéseitől s a tulipános ládáktól kezdve Munkácsy művészetéig, egy falusi házikótól a nemzeti múzeum csarnokáig, egy népdal egyszerű hangjától fel a nemzeti szellem legmagasabb alkotásáig: minden a nemzet stílje, mert egyéniségéből fejlődik, csak színezetei mások.» Más helyt hívatozik Szolnokra és a budapesti sugárútra, mint egyképen magyarokra. Egy szóval mindenben a mit egy országban az illető nemzet fiai által alkotva találunk, joggal kereshetünk nemzeti stílt, s csak szemünk élességétől függ, hogy megismerjük és meg tudjuk határozni. E következtetésben az a tévedés, hogy Réthy úr nem képez olyan idegen hatásokat, melyeket a nemzet egyéniségébe be ne olvasztana s ehhez képest át ne alakítana. Teljesen megfelel az utánzásokról, másolásokról, kölcsönvételekről. Igaz, a deák óda Berzsenyi által magyarrá lett, de már a német dal Kazinczynál nem lett magyarrá. Ép oly kevésbé, mint a bécsi Ring a sugárúti paloták legnagyobb részében. A ki ezekben magyar stílt keresne, ép oly nevetséges képtelenséget tűzne ki, mint például ha valamelyik német æsthetikus a müncheni Feldherrnhalleban, Orcajna loggiájának utánzatában, vagy a bajor királyi palotában, a Pitti-palota másolatában, német jellemző vonásokat akarna fölfedezni. Az út nem oly egyenes és akadálytalan, mint a milyennek Réthy úr hiszi. Megtalálhatjuk és meghatározhatjuk a magyar stílt, de csak úgy ha alúl, abban a rétegben kezdjük vizsgálatainkat, mely legkevesebb vegyülést mutat.

t.

*A regényes feleség. Írta Gyarmathy Zsigáné, Buda-Pest 1885.
(Ára 1 frt 80 kr.)*

Nem lehet, hogy érdeklődés nélkül vegye kezébe az olvasó *A regényes feleséget*. Mert lehetetlen, hogy ne sejtjené, mikép tesz

tönkre a családi életet, a nemzeti létnek s minden emberi boldogságnak alapját nagy részben a «regényes feleségek». Lehetetlen nem látnia, hogy a családokban legtöbb helyen, rossz regények olvasásával képezik a leendő hitvest, az anyát, — s ilyekkel öldösik ki a jobb hajlamokat, az erények alapját: az önmérsékletet a mindkét nemű ifjúság gyenge lelkéből. Másfelől az olvasó e mű czímlapján oly frónő nevét találja, kit többi művei s egy kedvelt és szellemes frónk bemutatása után előnyösen ismer. Hihetni, hogy itt a nővilág és családi újabb élet ismerőjével, tehát saját tapasztalatai után beszélő fróval van ügye, ki magának elveket s tanulságokat vont el s azoknak akar munkájában keletet és hatást szerezni. Az olvasó, úgy vélem, nem csalódik; az érdekes művet méltó lesz itt is felmutatni és figyelembe ajánlani.

Egy erdélyi sikkasztó tisztviselőnek, ki itthon lehetetlenné válván a hasonlók paradicsomában Bécsben kap hivatalt, hozzá méltó feleségtől egy leánya lesz: Praci Julia. Ennek neveltetése, az afféle anyák példájára feljutni erőlködő tisztviselők, nagyzó értéktelen hölgyek, regényolvasó leányok társaságában megven végbe, oly eredménnyel, a milyen ez úton szokott eszközöltetni. Nyolcz éves korától kezdve olvassa a *Bukott leány* és *Páris titkai*-féléket, míg egyfelől anyjának nyakára nő, annak értelmetlenségét megismerve, vezértelenül marad, másfelől regényes boldogságra — melyhez valami sajátságos martírságról s önfeláldozásról való ábránd is tartozik, — de rangra, fényre is vágyakozik. Az anya özvegyen marad; ekkor Erdélybe vonúlnak s a hasonlóknál rokon göggel és tolakodással egy állítólagos rokona, vagy mivel az már elhalt, annak egykori bérőjéhez, a becsületes Fehér István családjához vonúlnak. Itt élnek a jószívű családnak, mindig göggel, önmegalázás érzetével, kevélyen fogadott, mégis *köve-telt* szívességéből. Egy grófi családtól, melyhez utálatos de ma nem hallatlan tolakodással akarnak bejutni, egyszeri segélynél egyebet nem nyerhetnek. A leány regényeinek folytonos hatása alatt ápolja lelkében képtelen, nevetségesen gyarló nézeteit, meg egy ifjú gróf, az ő regényes ideálja iránt való hajlamát, míg egyszer egy rövid meglátás után megszereti egy derék ifjú birtokos. Burdi Márton. Ez, keresztapja, atyai barátja, távollétében, tudta nélkül, csak önállósága bebizonyítása végett (mire a derék keresztapa Bedő Gyuri tréfái adnak okot) Fehér István derék leánya Juliska helyett tévedésből nőül veszi Juliát, maga teljes lelkéből megszeretvén, a meg nem ismert, bolond fővel félreismert, őt nem szerető, ifjú grófjával ábrándozó kába leányt. Érdekes jelenség s nem hihetetlen, hogy a nő kezdetől

fogva végig oly jelszóval tesz mindent, hogy ő nem kívánja, hogy akarattja legyen, hanem hogy mindig férjeé teljesedjék — (az a regényes martírság!) — s e mellett férje kárával a legbádatöbb, legképtelenebb lépéseket teszi. Már első napokban, regényes leírások után ösztönzi férjét, hogy ágyaikat díszes függönyökkel díszesíttesse, mert — mint mondja — a legszegényebb éhenhalók is csak függönyök mögött halhatnak meg. Ezekre egy egész birtok értékét vesztegettetni el, a mellett, hogy lakásuknak azt az ablakát is berakattja, melyen szegény férje anyja sírjára látott ki s arra szokott nézegetni. Majd az udvar legfőbb díszét, a gyönyörű diófát, a férj és ősök kegyeletének becses tárgyát, mivel egy úri családnál úgy látta, derékon ketté fűrészelteti ülőhelylyé. Majd a szegények könyörületos segítése is ábrándos álmai közé tartozván, egy sertés-ölés alkalmával mindent a szegényeknek oszt ki — azok gúnyos kinevetése mellett — s szegény férjét és meghívott jóbarátait éhen hagyván, ha a jó keresztanya Bedőné most is ki nem segítne. Továbbá az ősi kicsiny de kényelmes házat a rajtok élődő fertálmágnás barátokhoz képest szegényesnek találja, a már szegényedni kezdő férjjel a rég elhagyott kastélyt, az ő regényes lelke vágyódásai egyik tárgyát, építteti fel nagy áldozattal és abban foglal lakást. Azután a szegények fölségelésére rendezett falusi bázárban árulgat, szintúgy a szegény nép mint az úri ismerősök gúnykaczajára; a nép nevetségesnek találván azt a komédiát, az úri nép kigúnyolván a kába nő túlzott és torzított szereplését. Utóbb egy rossz akaratú, bár rajtok élődő családtól felbujtott kalandor, spanyol grand szerepében ámitja. Ekkép a maga iránt való becsületét teljesen elveszti, magával a tönkrement szélére vonja szánandó férjét is. Végre két gyermekök sorsa fejkli ki az előbbi hatások alatt. Egy fiók, az anyja fia, azzal a különbséggel, hogy nemcsak kába. hanem erkölcstelen csaló is lesz, s így életét korán veszti el. Leányok az apjáié, a jó keresztanya és anya hatásuk alatt nő fel. Ez a Fehérék derék fiát a becsületos mérnököt keresi meg s ahhoz menne nőül. E házasságnak méltán örvend Márton és minden jó barátja. De az anya Fehéréket, — talán mivel azok egyszerű becsületessége eltaszította, néha keményen is érintette, vagy mivel azokra a kik jót tesznek, néha irigykedni néha gyűlölködni is szoktak — csodálatos, de igaz! — engesztelhetlenül gyűlölte, így a házasságtól megegyezését megtagadta. Így midőn az ifjak, akarattja ellen és tudta nélkül egybeadtak, midőn a gyenge férj, hogy neje boszujától meneküljön, sőt halálával azt szánakozásra s leánya iránt engesztelődésre indítsa, magát öngyilkosul meglötte: a regényes anya mérget veszen be, a halál e módját egészen elveihöz

valónak érezvén, ennek már előbb is neki készülvén. Így a feleség meghal, a férj pedig, kinek lövése nem volt halálos Bedő Gy. bácsi nagy öröme, ki állítja, hogy Julia most tette életében a legokosabbat — megmenekül, megkönnyebbszik; de elhunyt nejét még ezután is s mindinkább szereti.

E rövid tartalomból lehetetlen felfogni egyebet mint a darab eseményei elgondolásának, elrendelésének, kifejtésének helyes vagy helytelen voltát. Részletesebb fejtegetés, jellemzés, egész jelenetek közlése tüntetné ki a kidolgozás érdemét. Azt nem tehetve, csak annyit mondok, hogy a műben levő alapgondolat érdekes, erkölcsi tekintetben igen fontos; ez a gondolat megfelelő eseményekben van kifejtve, szemléltethető és hathatóssá téve; az alapgondolat fő képviselőjének Juliának jelleme a valónak megfelelő, s fővonásaiban figyelmet és érdeklődést keltő s tanulságos. E mellett a részek eléggé összefüggők, jól rendezettek. Az előadás tartalmas; de nem bőséges, áradó, nem bőven leíró vagy fejtegető, felületes és éretlen párbeszédekben nem duskálkodó.

Azonban egyes eseményeket és jellemeket szerettünk volna kifejtettebben megírva, erősebben alakítva látni. A Gracsiné jelleme, mely leányát eltorzította, megrontotta, nem áll egészen tisztán előttünk; halvány vonásokkal, kevésbé tényekkel rajzolt ábrázatját a mai élet adataiból kell egészszé tennünk, a mi nem mindenkinek sikerülhet egyformán. E miatt Juliának anyja iránti megvetése okát is inkább sejtjük, mint szemléljük. Hogy Julia is mely és minemű regényekből minő képeket utánozott, hogy lesz általuk olyan Donna Quixotává: az sem oly világosan áll előttünk, mint szeretnők. De ezt sem tartom oly hiánynak, mely e művet élvezhetetlenné vagy hatástalanná tenné. Ha pedig ez utóbbi hiányt az okozná, hogy az író nő a külföldi rossz regényeket kevésbé ismeri; annak örülni is tudnék, mert regényei jó oldalát jórészen e nem-ismerésnek merném tulajdonítani. Írásmódja, stílusa, tárgyalása, szerkesztése e nélkül is jók.

Inkább árt művének, hogy a kikben a régebbi egészségesebb neveltetésű, erkölcsileg értékes embereket mutatná fel, azok nagyon erélytelen passiv alakok. A férj maga, nőtlen korában igen kedves, kegyeletes, a maga körében erőlyes ifjú, a mint férjje lesz, valóságos szánandó, nem nagyon becsülhető egyén. Rögtön és nem eléggé okoltan gerjedett, fogyhatatlanul forró és együgyűségig gyöngéd, szerelmében mindent eltűr, bár mindent fájjal is. Engedi magát ősi lakától, kegyelele emlékeitől, majd vagyonától, nyugalmatól, fia nevelésétől megfosztatni, — kezdettől fogva haláláig — a mi megint túlhajtott

gyöngédség ezüleménye — csak fájlal, szenved, és — hallgatva szeret, mondjuk ki: halála tervezésében is kevésbé férfi; ha nem gyáva, de gyöngé érzelgős jellem. Keresztapja is ilyforma gyöngé ember: kipattog, morog, de semmit sem teszzen. Több mentsége van, mint amannak, de teljes nincsen. Olyan férfiak közül valók ezek, kiket vagy a magok büntudata, vagy a velök született gyávaság igaz meg. E férjnél az utóbbi eset van, az Isten tudja miért. Ily férfiakat ismerhetett a t. szerző, vannak is. Az sem hiba, ha regényekben szerepeltetik őket. De szerzőnk regényírói tisztének s erkölcsi magas feladatának megfelelőbb lett volna egy nemesen érélyes férfival s annak hasonló környezetével megjavíttatni azt a nőt, kiben ha rajongásig menő regényeskedés és kábultság volt is, de mivel tetszés hajlamai, hűtlenség nem uralkodtak rajta, még maradt és volt magva a javulásnak. Itt az sem fog rajta, hogy többször kigúnyoltatik.

Ez nézetem szerint legfőbb gyöngesége e műnek, ha föladatát úgy foghatom fel, a mint mondám. Az pedig előnye, hogy a balgatag nőt, egyéb gyöngeségei mellett, még hűtlennek, erkölcstelennek is nem írta, holott a regényolvasásnak, regénymoral eltanulásának ez is szokott következése lenni. Hogy ezt szerzőnk művébe nem zavarta, több okból helyeselni méltónak látszik. Elég nagy kár a nélkül is, a mit kimutatott, mint az oly olvasmányokból származót. E mellett nagyon örülhetünk, ha csak egy ilyen fajta munkát láthatunk is, melyből a házasságtörés és afféle ki van hagyva. Nálunk a francziák után úgy kezdenek vélekedni, hogy olyas bűn nélkül nem is lehet érdekes regény. De ellenkezőt mutatnak, a németeket, svédek nem említvén, az angol regények Scotttól maig. Ott, úgy látjuk, ritkábban találni ily dolgot, mint fő tárgyat, fő cselekvényt, mely nagy előkészülettel, nagy zajjal, a közfigyelem nagy fokú felizgatásával — mint ma mondják: «nagy feltűnést *keltre*» — mintegy a *színpad kellő közepén* menne végbe. És ez igen fontos dolog. A mi feltűnik («feltűnést kelt»), legyen az halálbüntetés, öngyilkosság, sikkasztó megszökése, rablás stb., mind nagyon vonzó erővel bír. Vonja a vonhatókat akaradják ellen is. Exempla trahunt. És ezt a hatást, ne higvétek, hogy leronthatnátok azzal, hogy ellene kikeltek, vagy pelengérre állítjátok. Nem mert a mi feltűnik vagy kitűnik, a mi érzékizgató, mind tetszik az, mind maradandólag teszi benyomását, akarattunk ellen is, — s a rossz még inkább, mint a jó. Érthető, hogy miért. A jóhoz mindig komolyság, némi önmegtagadás kell: a rosszhoz pedig nem... De meg nem is tudtok ellene úgy szólni, mint kellene. Más résziről úgy értem, hogy ha már le kell is írni a nők elestét, ne a nők

írniuk le, már csak a szemérmesség tekintetéből is. A nőnemnek kiválón hivatása a vallásos szemérmesség inkább, mint az eszeskedő gyűlölet. Jobb ha úgy látszik, hogy némely dolgot tán nem is tudnának, nem ismernek.

Jól teszen a t. szerző, ha még egy más regényében egy erélyes férfit mutat fel, hasonló körülmények közt, és egy megjavúlt, regényes bolondságaiból kigyógyúlt feleséget.

Nyelve is elég csinos, tartalmas, helyes. Nem duzzad nagy szavakkal, megszokott szólásokkal, nincs fölszedezett virágokkal elborítva. Saját érzéseket, gondolatokat könnyedén tolmácsoló rendes beszéd. A divatos tévedések nyoma csak itt-ott látszik. Így «játszon valami darabot» (248) «abba árúlnak a hölgyek» (249) «az ők, meg a mi ötven esztendőnk» (285) e h. az ő ötven esztendejük, meg a miénk (egy kis erdélyiesség, mint ez: az *ők* lova — az *ők* lovok).

Az *apjuk maguk-féléket* nem hisszük, hogy eltanulta s *leírta* volna a t. szerző. Az ilyet csak az új magyarok *nyomatják* a fővárosban. Az erdélyi jó magyar nyelvű írónak bizonyynyal van anyagi önállósága, hogy a stíl- és nyelvdívatot nem követi, ezt az okatlan és szokatlan írásmódot el nem fogadja. Ebben sem szabad a központosítást túlságra vinni vagy menni engedni. A mi fővárosunk nem olyan mint más nemzeté. S még a francziákról is azt mondta valaha Lamennais:

«Votre civilisation c'est l'apoplexie au centre et la paralysie aux extrémités».

I. S.

Vasúti szótár. Szerkesztette Révész Sámuel, m. kir. államvasúti mérnök. Két kötetben három rész. I. kötet. Német-magyar-francia rész. 8-rét 429 kéthasábos lap és 8 számozatlan lap. Buda-Pest. Kilián Frigyes bizománya. 1885.

Magyar műszótárakban, kiki érzi, ha szüksége van rájuk, nagy szükségét szenvedünk. A m. Tud. társaságtól félszázaddal ezelőtt kiadott philosophiai (1834), matematikai (1834), törvénytudományi (1843 és 1847) műszótárak, Fogarasi kereskedői szótára (1845) ma már csak nyelvtörténeti becsüek s különben is rég kiestek a könyvkereskedői forgalomból. Bugátnak és követőinek orvosi szótárai, a Toldy-Greguss *Tudományos Műszótára* a csász. kir. gymnásiumok és reáliskolák számára (1858), Péch *Bányászati Szótára* (1879), a féke-

vesztett neológiának eme borzadalmas emlékei ma már teljesen elvesztették hitelüket. Tanár, író, gyakorlati szakember hiában keres az elfogadott magyar műszókra nézve útba igazítást, erre szótárt nem talál sehol. Innen aztán az a kedves össze-vissza, a mi a műszók dolgában nálunk minden irányban tapasztalható, s a minek mielőbb végét kell vetnünk. Meg is indúlt a mozgalom minden téren, hogy az élénken érzett szükség ne csak mentől hamarább, hanem a tartósság mentől nagyobb biztosítékaival is végre kipótoltassék. A m. tud. Akadémia nyelvtudományi bizottsága Frecskay Jánost a *Mesterműszótár*, nemzetgazdasági bizottsága Ballagi Mórt és György Aladárt a *Kereskedelmi műszótár* elkészítésével bízta meg. A vallás és közoktatási miniszter nem rég hívta föl a középiskolai tanár-egyesületet, hogy a *Tudományos műszótár* összeállítását, felölelve a philozophiai, nyelvtani, földrajzi, természettudományi és matematikai műszókat, mielőbb vegye ismét munkába. A m. orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései pályázat útján mozdították elő egy oly műnek, a Dr. Barts József *Orvosgyógyyszerészeti műszótárának* a megjelenését, mely hivatva van a hírhedtté vált m. orvosi műnyelvet végre valahára a helyes útra visszaterelni. A m. mérnök- és építészegyesület már évek előtt megbízta egy jeles tagját, Lauka Józsefet a mérnöki műszótárba való szók összegyűjtésével. Lauka halála késleltette, de nem akasztotta meg végkép a terv valószínűsítését. A mérnök- és építészegyesület volt titkárságéde Révész Sámuel vasúti mérnök ragadta meg az elejtett fonalat, s folhasználva szerencsés helyzetét, mely őt a m. mérnöki kar legkiválóbb szakterőivel mindennapos érintkezésbe hozta, először is a legszükségesebb részletnek, a *Vasúti szótár*nak egybe állítását végezte be. A közmunka- és közlekedési ministerium, a m. kir. államvasutak igazgatósága anyagi és erkölcsi segélylyel, a m. tud. Akadémia és a m. mérnök- és építészegyesület fölülvizsgálók kiküldésével támogatták a fiatal szerkesztőt dicséretes törekvéseiben. Révész úr valóban követésre méltó méltó példát adott arra nézve, hogy az ily munkát hogyan lehet, az érdekeltség közjóváhagyásának biztosítékaival, helyesen egybeállítani. A nyomtatott levonatokat megküldötte ugyanis több vasúti igazgatóság egyes szakosztályainak, azon kívül egyes jeles szakembereknek átvizsgálás, igazítás és bővítés végett. A visszakérült levonatokat, összevetvén és meglátolván a rajtok talált megjegyzéseket újra lenyomatta s megküldötte műszaki, illetőleg nyelvészeti szempontból való átvizsgálás végett a m. mérnök-egyesület, illetőleg a m. tud. Akadémia kiküldötteinek: Schwarczel Sándor műegyetemi tanárnak és Volf György

akadémiai tagnak. E két példány egybevonásából készült aztán a végleges szöveg.

A mű I. kötete, a német-magyar-francia rész, a főntebbi cím alatt e napokban hagyta el a sajtót, a II. kötet, a magyar-német-francia és a betűsoros francia részszel, még ez évben fogja követni.

Ítéletünk, melyet a munka gondos átvizsgálása és több kényes próba megejtése után mondunk ki, örömmel valljuk be, általában kedvező. Valóban derék egy munka ez, a mely, meg vagyunk róla győződve, a vasúti műnyelvet a kíváncsú egységre fogja juttatni és véget fog vetni azon chaosszerű állapotnak, mely e műnyelvet eddigelé jellemezte. Apróbb észrevételeink, a melyeket az alábbiakban szerző úr figyelmébe akarnánk ajánlani, mit sem vonnak le, előre kijelentjük, az ő nagy érdeméből és szótárának kiváló mértékben való használhatóságából. Észrevételeink nem is a vasúti forgalomhoz tartozó műkifejezésekre, hanem egyrészt a szomszédos tudományokból mellékesen belé igtatott egy-két műszóra, másrészt pedig Révész úr orthologuskodására vonatkoznak.

A megrovandó műkifejezések közül megemlíjtük a következőket:

A *coefficient* szinonymái közé nem való a *hányados*; a *normal-acceleratio* korántsem *egyenletes* gyorsulás és a *vertical* *durchschnitt* sem *merőleges* avagy *dérmetszet*. A *villámvezető*, *villámosztás* és *villámos gép* egyáltalában nem alkalmas az *elektricitátsleiter*, az *influenz* és *influenz-maschine* kifejezésére. Az *elektrodét* nem kell magyarosítani (úgy a hogy szerző teszi épen nem), maradjon az csak *elektrodé* a magyarban is. A *quecksilber wage* (*niveau à mercure*), *schnellwage*, *rheosztát* furá magyarosításai: *kénésós mázsa*, *gyorsmázsa*, *csökkentő öreg félreértésről tesznek tanúságot*.

Térjünk át R. úr orthologuskodására.

Az előszó függelékében azt olvassuk, hogy a szótárban a nyelvtanilag hibás alkotású szók egy keresztcsekkével, a még kiirtható rossz szók pedig egy más jellel fognak megjegyeztetni. És e jelek nyomán mit találunk e műben? Azt, hogy R. úr vélekedése szerint, a *hátralek* vagy *hátrálék*, *keret*, *merénylet*, *ipar*, *összeg*, *szerv*, *szilárd*, *telep*, *terv* stb. hibátlan alkotásuak, hanem p. a *futár*, *számla*, ezek rossz szók és az *alkatrész*, *áram*, *terep*, *higany* nemcsak rosszak, hanem ki is irtandók. Már pedig ezek a rosszalt szók nem is rosszak; afféle elvonások ezek, vagy legalább azoknak tekinthetők, a melyekről még az *Antibarbarus* írója is helyeslőleg nyilatkozott, már vagy négy évvel ezelőtt, az Akadémiában fölolvasott és meg is jelent értekezésében.

Viszont az R. úrtól helyeselt szók között vannak csakugyan rosszúl és pedig igen rosszúl alkotott szók. Már most azt kérdem én, mit ér az ilyen nyelvészkedés? Nem volna-e jobb, csak a kerülendő szókat megjelölni és a rosszaknak gondolt, de már ki nem írható szókat jelöletlenül hagyni? Az ily nyelvészkedés úgy sem *Vasúti szótárba* való. A vasúti hivatalnok urak megleégesznek azzal, ha műszótárukban megtalálják a közmegegyezéssel elfogadott műszókat és bizonyára nem keresnek benne philologiai leczkéket. —m—

Buda-Pest a kiállítás alatt. — Fővárosi kalauz és tájékoztató mindenki számára. Számos, a főváros kiválóbb pontját és nevezetességeit ábrázoló képpel, a főváros és a kiállítás színes térképeivel és az országos kiállításról szóló függelékkel. Az 1885-ik évi kiállítás országos bizottsága által engedélyezett kiadás. Szerkeszti Gelléri Mór. Buda-Pest. — Kiadja Dobrowsky és Franke. 1885.

E könyv eléggé érezhető hiányt pótol, és pedig igen alkalmas időben. Ily fővárosi kalauznak mindig jó hasznát veszik a vidéki látogatók, annál inkább a tárlat ideje alatt. De még a fővárosi lakosok is találhatnak egyet-mást e kalauzban, a mit nem igen tudtak s a mire hirtelen szükségök lévén, ily kényelmes úton másunnan meg nem tudhatnak.

Tájékozást nyújt e könyv a fővárosba érkezőknek az utazásra és az elszállásolásra nézve; közli a hordárok és bérkocsik tarifáit, a társaskocsik, a közúti vasút, a helyi hajók, a csavargőzösök menetrendjét és szállítási díjait; kimeríti mindazt, a mit a posta, távirda, telephon, színházak, fürdők, a tudományos és közintézetek, közhivatalok, a rendőrség, a fővárosi és országos hatóságok, országos és közhasznú intézetek stb. iránti tájékozás szempontjából tudni kell. Szóval mindenki hasznát veheti e könyvnek, akár hivatalos, akár magánügyben jár a fővárosban, akár szórakozás kedvéért, akár ismereteinek gyarapítása végett. *Körséta a fővárosban* című fejezetében számos sikerült illustratio kíséretében elvezet bennünket a mű a főváros minden nevezetes közintézetéhez és középületéhez, és néhány vonással jellemezni igyekszik a főváros legkiemelkedőbb pontjait. Kiterjeszti figyelmét a főváros környékére is. Végre egy függelékben a tárlatról nyújt szükséges tájékozást. A főváros nevezetesebb pontjait negyvennyolcz, a tárlat legkiválóbb épületeit hat

csinos képben ismerteti, tartalmazza továbbá a fővárosnak nagyterjedelmű, színnyomatban kiállított térképét és a tárlatnak kisebb helyrajzát. Magyarázatúl felsorolja a főváros utcáit és téreit. Mindamellett a könyv hatvan krajezárért kapható, tehát elég olcsó áron.

Az elég gonddal szerkesztett kalauzban itt-ott mégis találhatni néhány túlzást vagy hibás észrevételt. Például a népszínházról azt mondja, hogy «több mint tíz esztendeje itt keresi és aratja dicsősége a magyar népszínmű-irodalom». Talán inkább keresi, mint aratja. A Károly-kaszárnyát pedig nem IV. Károly építtette, hanem III. Károly, ki mint német császár VI. volt a Károlyok közt, stb.

Leányaink és Fiaink. Egynehány jelenet és tanulmány a családi életből. Irta Legouvė Ernő a francia akadémia tagja. Fordította Féléki József. Buda-Pest. Franklin-Társulat, magyar irodalmi intézet és könyvnyomda. 1885. Ára 2 frt.

E könyv, melyben rajzok és apró beszélvények vannak összegyűjtve, nemcsak az ifjúságnak van olvasmányúl szánva, hanem egyszerűs mind a szülőknek is szolgál neveléstani vagy általában erkölcs-tani elmélkedésekkel és útmutatásokkal. Ki akarjuk ragadni a szerző tanításainak fő eszméit, hogy azokhoz rövid megjegyzéseket fűzhessünk. «Minden emberi lélek vadcesemetéhez hasonló» — mondja Legouvė — «van benne eredeti életnedv, nemesre való hajlam, de oltani, szemezni kell, hogy nemesítsük.»

Nézetét példákkal támogatni beszélvényei vannak hivatva. Ezeknek kezdetén a növendék egy gyöngeségtől vagy hibától elrútítva lép föl, gyógykezelés alá vétetik és végül «ki van tépve a bűn csírája, mielőtt az bűnné fejlődhetnék».

A csoda igen egyszerűen hajtatik végre. A növendéknek rendszeren igen kitűnő tulajdonságai is vannak, ezeket a szerző fölfegyverzi a hibák ellen és mivel amazok rendszeren nagyobb számban és jobb erőben találhatók fel az ifjú betegek lelkében, mint a kóros elemek, azért a jó elv diadala nem nehéz és nem marad el. Bár a valóságban is oly könnyen menne a nevelés, mint a pädagogiai írók képzelődésében. De mit tegyen a nevelő, ha olyan növendékekkel van dolga, a kinek jó érzéseire nem hathat, mivel azok általában nem léteznek, vagy igen fölületesek? És ha sikerült is olykor nem annyira pädagogiai művészetünkkel, mint tekintélyünk súlyával megszegenítenünk a nem annyira jóérzésű, mint inkább félénk gyerme-

ket, biztosak vagyunk-e benne, hogy leczkéink hatása maradandó lesz, hogy nem felejtí-e azokat el növendékünk az élet tusái közben, hol érdekei és szenvedélyei nem arra fogják ösztönözni, hogy kegyelettel őrizze meg leczkéink emlékét.

A szerző nem szereti, ha oly hibákat emlegetnek neki, melyek a vérben vannak és melyeket nehéz vagy lehetetlen kiirtani. Ily elmélet, úgy mond, nem egyéb, mint súlyosbítása az eredendő bűn tanának. Kétségtelen, hogy az eredendő bűn tana igen zord és mai napság már kevesen hisznek benne, igaz hogy nem csupán zordsága miatt. De másrészt azok a pædagogusok, a kik el akarják hitetni velünk, hogy minden emberi lélekben a jó hajlamok a túlnyomóak, nem kisebb hiszékenységet tesznek föl rólunk, mint az eredendő bűn tanának hirdetői. Nagy Frigyesnek egyszer bizonyos terveket fejtegetett egy pædagogus, ki azoknak sikerében azért bízott, mivel ama nézetre voltak alapítva, hogy az emberi termék eredetileg jó. Hagyja csak — így szakítá félbe Nagy Frigyes a tudóst, — hagyja, higye el nekem: Alles ist Canaille. És lehet e kitérnünk e tapasztalás elől, hogy a kik legtöbb próbáját adták emberismeretőknek, azok rendesen nem igen hittek az emberi természet jóságában?

De nem akarunk az ellenkező túlságba esni. Nem azt akarjuk mondani, hogy minden emberi lélekben a rossz hajlamok túlnyomóak. De annyi bizonyos, hogy az ösztönök és indulatok ama titokzatos vegyületében, melyet emberi természetnek nevezünk, sok és gyakran sok oly többé vagy kevésbé rossz sajátság is van, melyeket kiirtani ép oly kevésbé lehetséges, mint véredényeinket nem lehet mesterségesen kiüríteni és újra megtölteni. Dickens *Twist Olivér*-nek az az alapeszméje, hogy az eredetileg nemes természetű ember bárminő környezetben és bárminő benyomások alatt fejlődik is érettebb koráig, eredeti tisztaságát nem veszíti el. És e tétel megfordítva is igaz. A szerecsenlelkűt nagyon nehéz volna felírre mosni. Prospero hiába taníttatja Calibánt, jól tudjuk, hogy ez mivel fizet mestérének.

Igaz, hogy az Olivérek és Calibanok közt a legkülönbözőbb természetek végtelen sora foglal helyet. Ezeknél a nevelés igen sokat tehet bizonyos pontig. Kiírthat sok meg nem gyökerezett hibát, megóvhatja a növendéket a káros befolyásoktól és gondoskodhatik arról, hogy szívének, értelmének és phantáziájának tápláléka romlott ne legyen. De mennyi tapintatra, mennyi türelemre és mennyi emberismeretre van a nevelőnek szüksége, hogy mindezt jól végbe vigye. És hányszor akad munkája közben a reá bízott talajnak sziklás

részeire, melyeket felszántania lehetetlen? Hányszor okolják a rossz siker miatt a nevelőt, ki sok szépet és jót igyekezett a gyermek lelkébe oltani, de nem olthatta abba azt, a mi a nevelés sikerét első sorban szokta eldönteni, nem olthatta belé a fogékonyságot a jó és szép iránt?

Még sokat kellene elmondanunk e tárgyról, de már is messze tértünk Legouvétól. Vérmes optimismusával szemben lehetetlen volt meg nem jegyeznünk, hogy az emberi természet eredeti jóságát hirdető tanhoz némi kételyek férnek, hogy minden emberi természetnek vannak bizonyos alapvonásai, melyek a kor és benyomások változásai szerint változhatnak, de ki nem irthatók, vagy önmagok ellentétével föl nem cserélhetők. De azért készséggel elismerjük, hogy Legouvé könyve igen érdekes és hasznos olvasmány, hogy van benne néhány biztos és könnyed tollal odavetett rajz, hogy általában elmésen és nemes célzattal van írva. Nagyobb részét az idősebb gyermekek is érdekléssel fogják olvasni és különösen ezért végzett é. demes munkát Feleki József, midőn irodalmunkat gyarapította Legouvé könyvével, mert az ifjúsági olvasmányoknak nem vagyunk bővében és jobb a hiányt jó művek fordításával pótolnunk, mintsem selejtes eredetiekkel.

—n—

Alsó-Magyarország bányamívelésének története. Irta Péch Antal. A magyar tudományos Akadémia II-ik és III-ik osztályának kiadása. Első kötet. Egy térképpel. Ára 3 frt 50 kr. Buda-Pesten. Kiadja a magyar tudományos akadémia. 1884.

Szerzőnk nem a bányavárosok, de nem is a bányászat általános vagy jogi viszonyainak történetét óhajtotta megírni, «e célra — úgy mond — az övénél avatottabb tollal bír irodalmunk», hanem a bányamívelés fejlődésének változatait, az egyes bányák mívelésének történetét akarta egybefüggően, áttekinthetően közölni, tehát különösen a bányász-közönségnek kívánt szolgálni oly adatokkal, melyekre annak nagy szüksége van.

Kutatásai kezdetén azt hitte, hogy csak a selmeczi bányamívelésre nézve fog adatokat találni de sok egyebet is talált és így megírhatta *Alsó-Magyarország bányamívelésének történetét*. Megjegyezzük, hogy az alsómagyarországi bányavidék Bars, Hont, Zólyom, Liptó, Thuróc és Gömörmegyéknek azon részét foglalja magában, mely a Garam folyó mentében fekszik.

De e kerület bányamívelésének történetét az országos történelem keretébe foglalta a szerző. Azért váltakoznak művében az általános bányászati az országos történelmi és a bányamívelési adatok. Az általános bányászati adatokat Wenczel Gusztáv műveiből merítette, az országos történelemről írt vázlatban Horváth Mihályt követte, használt azonkívül még több kiadott és kiadatlan munkát és átkutatott több levéltárt is. «A mások műveiből átvett adatokat» — úgy mond Péch — «igyekeztem mindenütt a mennyire lehetett elferdítetlenül s a szerzők saját szavaival előadni». Végre néhány oly okiratot is csatolt művéhez, melyek bányászati iparunk fejlődésére világot vethetnek.

Ezekben rövid kivonatát adtuk a szerző előszavának, mely híven és szerényen tájékoztatja az olvasót a könyv célja és szerkezete iránt. E kötet a tizenhatodik század végéig tárgyalja az alsó-magyarországi bányászat történetét, de reméljük, hogy folytatása nem fog elmaradni. Mert a könyv összefoglaló része elég érdekes olvasmány, önálló részére pedig azt hisszük, hogy nemcsak a bányász-közönségnek lesz szüksége. Avagy nem érdekli-e a magyar történetírást is a bányamívelés fejlődése? Ily fontos iparág történetének részletes ismerete gyakran elősegíti az egyes korszakok közgazdasági viszonyainak szabatosabb felfogását: Különben is minél élénkebbé és határozottabbá tenni annak tudatát, hogy hazánk földjéhez az értelem és kitartó iparkodás különmemű küzdelmeinek emléke is fűződik, érdemes és hasznos vállalkozás. E tudat oszlatni képes a csüggedést, bizalmat kelt és sokszor józanabb irány felé tereli az ábrándozó buzgalmat. Szerzőnk nagy szorgalommal és szakértelemmel készített műve előmozdíthatja ama tudat erősbítését és már csak ezért is óhajtjuk, hogy folytatása következék.

—d.—

GRÓF LÓNYAY MENYHÉRT ÖNÉLETRAJZI TÖREDÉKE.

Gróf Lónyay Menyhért itt közölt önéletrajzi töredékét a következő levél kíséretében vettük:

Tisztelt szerkesztő úr! Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredékét a család beleegyezésével itt küldöm a *Budapesti Szemle* számára.

Keletkezésének ez a története:

1884 február havában Abazziában időzött a boldogult és ott a nap legnagyobb részét Fraknói Vilmossal töltötte, kinek személyét és társaságát igen kedvelte, s kinek gyöngéd figyelméről nekem sokszor elérzékenyedve beszélt. Egyáltalában, ha volt ember, kinek szívét a világ helytelenül ítélte meg, Lónyay Menyhért ilyen. Tanúságot tesznek erről 1860-tól fogva vezetett naplói, melyek napról-napra készülvén s családja legkényesebb ügyeivel is foglalkozván, bizonynyal nem a végből irattak, hogy őt a világ előtt másnak mutassák, mint a milyen volt. Az izzó szenvedélyek, melyek sokszor lázba ejtették, a keserű kiábrándulások, melyek erejét eltompították, hiven tükröződnek bennök. Gyakran kemény, sújtó és nem mindig igazságos a vélemény, melyet emberekről és tényekről nyilvánít; de a ki olvassa, ha az író személye iránt még oly elfogult is, kénytelen meggyőződni, hogy e naplók Lónyay igaz érzéseit festik. S ez önéletrajzi följegyzések is mutatják, hogy Lónyay minden esetre oly ember volt, ki hálát érzett minden jóért, melyet vele tettek.

Abazziában múltját beszélte el nekünk a hangulat ama szelid békejével, melyet fájó betegség és a maga és kortársai

tetteivel való leszámolás szűlnék az emberben, s bennünket tisztelettel töltött el lelke emelkedettsége, a mely viselt dolgainak jellemzésében, s másokról mondott ítéleteben nyilvánult.

Egy idő múlva Fraknoi Vilmos elutazott Abazziából, s a grófné panaszosan beszélt nekem, hogy férje már most szakadatlan munkával tölti napjait és hogy ennek nyoma van egészsége állapotában. Tétlen nem tudott lenni. Úgy gondoltam, más dolognál kevésbbé fárasztja őt, ha kapcsolatosan elmondja élete történetét. Egy reggel megkértem erre. Kapva kapott az ajánlaton s ebéd után már hozzáláttunk a munkához. Másnap azonban észrevettem, hogy nem jót tettem: bágyadtan és kimerülve hagyta el szobámat. Harmadnap megijedtem, látván, mily mértékben fokozódnak e tünetek. A negyedik napon azt mondtam neki, hogy idegeim megint háborognak, hogy az írás nagyon fáraszt, hogy egész éjjel vele s ifjúságával álmodom: nem folytathatjuk. Mód nélkül sajnálta, hogy autobiographiáját abban kell hagynia. Mutogatta, hogy délelőttönként mennyi jegyzeteket tett összefüveteleink számára. De nekem nem volt hozzá lelkem, hogy a munkát folytassam.

Íme a töredék.

Szíves jóindulatába ajánlva magamat, vagyok, tisztelt szerkesztő úr

Buda-Pest, 1885 május elsején

alázatos szolgája
Kónyi Manó.

* * *

Villa Sikich, Abazzia, 1884 február 17.

A református egyetemes convent 1883 augusztus havára Kolozsvárra volt összehíva. Ott meghülés következtében megbetegedtem és így jutottam az adrai tenger partjához. Buda-Pesten nekem adott ígérétét beváltva, itt meglátogatott Kónyi Manó, a kit immár huszonhárom esztendeje hogy ismerek és becsülök és a ki irányomban mindig a legőszintébb jóakarrattal és barátságos érzelmekkel volt. Ő már régibb ideje foglalkozik Deák Ferencz beszédei összegyűjtésével és több évvel ezelőtt fölkért engem is, hogy ha Deák Ferenczre vonatkozó jegyzeteim vannak, közöljem azokat ő vele. Kíván-

ságát teljesítettem. Most vele újra találkozáván, azon élénk érdeklődésnél fogva, melyet irántam mindig tanúsított, megkért arra, hogy élményeimet, a mennyire emlékemben vannak, beszéljem el ő neki s ő föl fogja azokat jegyezni. Ugyanezt nem egyszer szívemre kötötte édes anyám is, eddig azonban erre nyugodt óráim nem volt. Midőn ez év elején súlyos betegen Bécsben a Lövy-féle gyógyintézetben Ultzman tanár gondos kezelése alatt voltam, édes anyámtól levelet kaptam, melyhez csatolva megküldötte nekem Zschocke *Selbstschau*ját azon czélból, hogy rávegyen: vessek én is hasonló visszapillantást múltamra. Ennek elolvasása fölkelte bennem a vágyat, hogy nem ugyan a nyilvánosság számára, hanem főképen családomnak, én is megírjam visszaemlékezéseimet. Kónyi fölszólítása tehát alkalmas időben jött. Most itt együtt vagyunk az ő abazziai szobájában és én minden előkészület nélkül, a nélkül, hogy a kellő adatok nálam volnának vagy akár csak időm is volna emlékeim összegyűjtésére, Kónyi azon biztatására, hogy ne mulasztam el a kínálkozó alkalmat, úgy a hogyan tudom, elbeszéltem neki múltamat és ő följegyzí azt.

Születtem Nagy-Lónyán 1822 január 6-dikán Háromkirályok napján. Minthogy nagyatyámat Menyhértnek hívták és többen is voltak a családban e néven, atyám kívánatára a Menyhért nevet kaptam. A nagylónyai udvar baloldalán ma is megvan az a szerény épület, a hol én, és 1823 február 12-dikén Albert testvérem, később pedig Etelka húgom születünk. Szemben állt egy hasonló ház és a középén épült azóta a kastély. Családom azon ágának — a naményi ágának — melyhez tartozom, nem volt Nagy-Lónyán lakóháza. Nagyatyám a vásáros-naményi udvarban született, a mely azután testvérenek, Lónyay Lászlónak, Bereg megye híres alispánjának, jutott osztályrészül; nagyatyám pedig Debreczenbe költözött saját házába. Nagy-Lónyán atyám, mint Bereg megye alispánja a tiszti lakba költözött és ezt, midőn megházasodott, kibővítette.

Mi volt akkor a harmincezer holdból álló nagylónyai uradalom és micsoda ma! Ősi tölgyerdő borította a területet és midőn a szomszédba elmentünk, gyakran kerülgetnünk kellett a ledőlt ős fákat, melyeket az éjjeli vihar az út nyomára dobott. Mily nagy értékűek ma az ilyen fák, melyeket a

gyakori inesegekben, midőn a Tisza áradása tönkre tette az úrbéreszek termését, százával adományoztunk nekik, kik azután a szomszédban tüzelő fának adták el. A tagosítás és különösen a Tisza szabályozása következtében ma művelés alatt van az egész terület, mely századokon át családunk birtokát képezte, de akkoriban csak alig néhány száz hold volt szántóföld, s ezt is külön töltésekkel kellett a víz ellen védeni. A szerény tiszt lak mellé új lakóház emelkedett és körülötte majorság van.

Gyermekkori legrégibb emlékeim Deregnővel vannak kapcsolatban, atyai nagyatyám, Lónyay Gábor, ősi lakóhelyével és Tuzsérrel, hol nagyatyámnak 1825-ben bekövetkezett halálától fogva 1829-ig laktunk. Élénken emlékszem, bár kis gyermek voltam, anyai nagyatyámnak, Ungvármegye főispánjának és Beregvármegye főispáni helytartójának, súlyos betegségére. Midőn halálát közeledni érezte, magához emelt ágyába, simogatott, ölelgetett és így búcsúzott el legidősebb unokájától. Halála után összehívtak mindnyájunkat, kik a deregnői kastélyban laktunk. Engem leginkább az érdekelt, midőn az archivumból kihozták a fegyvereket, a régi öltözékeket. Az öreg kulcsár egy csákót tett a fejemre és egy jágerkardot akasztott a nyakamba. Nagy csörtetve mentem végig a lépcsőn és ma is látom a mosolyt, melyet megjelenésem mely gyászba borult anyám ajkára csalt.

A deregnői kastély, melyet nagyatyám a Laborcz vize szigetén volt régi deregnői vár összedőlt romjaiból kezdett építeni, Zemplénmegye úri lakainak egyike volt. Gyermekkoromban és később, mint ifju is igen szívesen időztem e helyen és sok kedves emlék csatol hozzá. Utoljára akkor voltam ott, midőn mint pénzügyminiszter körútamát tettem meg. Itt lakott nagyatyám, Lónyay Gábor, ki nagyúri házat vitt. Később Gábor bátyám, ki mint fiatal ember a zempléni ellenzék élére állott és már az 1832—36-diki országgyűlésen követ volt, lakott itt.

Deregnőn észleltem legelőször a politikai irányzatokat. Itt ismerkedtem meg Graven Lajossal, ki a lengyel forradalom után nagybátyám házában talált menedéket könyv- és leveltárnok czimén. Engem megszeretett és nagy befolyást gyakorolt olvasmányaimra.

Gyermekkorom későbbi emlékei Tuzsérrel vannak kap-

csolatban, hova a család nagyatyám halála után költözködött. A tuzséri boltozott nagy szobák, a régi festésekkel, melyekből most csak a boltozatok festései vannak meg; a francia m odorban rendezett kert: ezek voltak gyermekkori élményeim színhelyei. Legkedvesebb helyeim voltak a Tisza partjára szolgáló kert és a kápolna-domb, melyet később a Tisza elmosott. A folyam oly erősen mosta a kert oldalát, hogy a kerten keresztül menő kocsútát egészen elsöpörte. Élénken emlékszem, hogy anyám testvérei, Gábor és a később elhalt János, a szünidőben egyszer sötét ejjel a pataki főiskolából Tuzséra jövet azon veszélynek voltak kitéve, hogy a kert oldalán a Tiszában leljék sírjokat. Kénytelenek voltak a kocsiról leszállani és csak egy kerítéson át juthattak kertbe s onnan a kastélyba. Gábor bátyám ez alkalommal, a mint a kerítéson átugrott, elvesztette pénzestárczáját. Másnap a tárczát keresni mentem és vígan vittem haza a reggelinél ülő rokonaimnak, kik örömmriadallal fogadtak.

Tuzséron a terem egyik falán Lónyay Ferencz, ki a tuzséri házat a XVIII. század második felében építtette, mint ezredes volt lerajzolva, a mint ezredét generalisának bemutatja. Egy csomó púderes hajú, czopfos német volt mellette, mint néző. A fal ez oldalán, minthogy a termet ebédlőnek használták, kredenz állt. Mily nagy volt anyám csodálkozása, midőn ebédhez jövet látta, hogy én és Albert testvérem János nagybátyám vezetése alatt villákkal fölfegyverkezve kiszurkáltuk a németek szemét, kiabálván: hunczut a német. 1827 táján volt ez, azon korszakban, midőn az ifjuság hazafias erzésektől fölhevülve, a németek ellen oly gyűlöletet táplált, hogy pár főiskolán a frakkokat a piacra kidobálták, elégették és megfogadták, hogy soha ilyen öltönyt magokra nem vesznek, hanem szűk magyar nadrágban és csizmában fognak járni.

Egyszer ugyancsak János nagybátyámmal Bárczára mentünk. Anyám testvére, Bárczay József neje, ki hajadon korában többi testvéreivel együtt velünk lakott Tuzséron, igen kérte édes anyámat: engedje meg nekem, kit nagyon szeretett, hogy házassága után Bárczára kísérhessem. Anyám nem tudván sokáig nélkülem lenni, János bátyámat kérte meg, hogy hozzon haza. Kemény tél volt, bundába voltam takarva és csak az orrom látszott ki. A Bodroghöznél beszakadt alattunk

egy jéggel borított hely és mély vízbe estünk. Még most is fülemben cseng édes anyám rémületes kiáltása, midőn vizesen bementünk a tuzséri házhoz.

Számos részletet tudnék még elmondani gyermekkori emlékeimből, és különösen azon gyöngéd szeretetről, melylyel szüleim, főleg pedig édes anyám irányomban voltak. De áttérek most arra a korra, midőn a komoly tanulás ideje még nem érkezett el, gyermekkori emlékeim azonban még világosabban állanak előttem.

Édes atyámat, ki nagyatyám vagyonának kezelését, mint árváinak gondnoka átvette, a különböző vidékeken fekvő jószágokra való fölügyelet távol tartotta családjától s így mi gyermekek édes anyánk gondozása alatt álltunk; ő foglalkozott velünk és hatolt képzsünkre, kifejlődésünkre. Anyám vezetése mellett olvasni kezdettem. Anyám azt tartotta, hogy a gyermekek nevelése a bölcsőnél kezdődik és — a mit mindig helyesnek vallok — hogy a gyermekekre legjobban hatni s őket a jó úton legkönnyebb megtartani, ha nem azt mondják nekik, hogy ez vagy az nem szabad, de alkalmas foglalkozással töltetik velök idejüket, a mi egyszersmind a későbbi oktatás alapját képezi. Ily irány mellett minden fáradság nélkül és úgyszólván észrevétlenül tanultam olvasni.

Házunknál volt és maradt azután még sok évig Rust Fridrika kisasszony, kit mi gyermekek, Albert öcsém és Etelka húgom, nagyon szerettünk és a ki irántunk sok gondossággal volt. Rust Fridrika anyám és ennek testvérei mellett volt azelőtt nevelőnő. Anyámat, nagyanyámnak korán bekövetkezett halála után, nevelésének befejezése vegett Bécsbe vitték Steinackernéhoz, kinek férje ott kereskedői állásban volt. Steinackerné, édes testvére Malvieux pesti nagy kereskedőnek, úri családból származott, Bécsben öt-hat serdült leánykát fogadott magához nevelésre. Köztök voltak édes anyám és testvére; a későbbi Bárczayné, és egy Harrach comtesse, ki azután morganatikus házasságra kelt a porosz királylyal és a kit férje liegnitzi herczegnővé tett. Nevelésök befejezése után anyám és néném atyjokhoz mentek Deregnyőre, s ekkor Steinackerné is lejött és magával hozta Rust kisasszonyt, a ki anyámnál ennek egészen férjhez meneteleig folytatta a nevelést és minthogy nagyatyám anyám férjhez menetele után nemsokára meghalt családunkkal kezdetben

Dereglyőre, később Tuzserra jött. Rust kisasszony a neveltje iránti szeretetet átvitte annak gyermekeire is, és mi is benső ragaszkodással voltunk ezen áldott jó nő iránt. Kitünő műveltségű, gyöngéd, jószívű volt. Tuzséron, hol nem volt alkalmunk bárkivel is németül beszélni, ő tanított bennünket a német nyelvre. Kitünően művelte a classicus zenét és bennünket is tanított. Édes anyámnak oly örömet szerezünk jártaságunkkal a zenében, hogy már az ő kedvéért is naponként órákig ültünk a zongoránál. Engem akkor ez irányban kitünő tehetségnek tartottak, mert nemcsak az alapfogalmakat sajátítottam el, hanem még mielőtt a komoly tanulmányokhoz kezddhettem volna, a kevés terjedelmű hangjegyekre képes kezzel már is úgy játszottam, hogy rendkívüli örömet okoztam anyámnak. Ezen mondhatnám szenvedélylyé vált zenei gyakorlatok 1830-ig tartottak, midőn ideglázban súlyosan megbetegedtem és fölépülvén, anyámnak sajnálkozására elvesztettem a zene iránti minden képességemet és elfelejtettem azt is, a mit addig tanultam.

Mint mondtam, magam sem tudom, hogyan: olvasni kezdettem. Édes atyámnak egy igen régi szolgája volt, még nagyatyámtól maradt reánk az az öreg huszár. Vele jártunk mi gyermekek a kertbe, enyhe helyekre a rekkenő nyárban s ott ismertetett meg engem az ő legkedvesebb olvasmányai-val. Emlékszem még, mintha ma volna, midőn átadta nekem *Rontó Pált* és *Genovára* históriáját és midőn gondolta, hogy jól haladtunk már az olvasásban, Gyöngyössitől Lónyay Anna történetét adta oda olvasni. Szó van ebben Gerőről, kinek ivadékai még ma is élnek Haranglábban, mely Nagy-Lónyához tartozik és a kik még a forradalom után is éveken át elhozták hozzánk ajándékba első terményöket azzal, hogy: mint tudnánk jóízűen enni, ha az első gyümölcsöt el nem hoznók a mi urunknak.

Tuzséron történt, igen élénken emlékszem rá, midőn egy este atyám édes anyámmal a nagy kandalló-szobában ült és ekképen szólott hozzánk: No fiaim, egy fontos dolgot akarok veletek közölni. Eljött az ideje a komoly tanulásnak. Most jövök Debreczenből, beszéltem a püspökkel, a rector-professzorral és hozok nektek egy ifjú embert, a ki kitünő műveltségű és az iskola legjelesebb tanulója, ma este érkezik meg. Nehány komoly oktató szót mondott még atyám és

mi megígértük, hogy mindazt, a mire figyelmeztetett, megtartjuk és igyekezni fogunk szüleink meglegedésére kifejezni azt a szorgalmat, melyet tőlünk várnak. Már égtek a gyertyák, midőn belépett egy szálas, szép fiatal ember, a bajusza még csak pelyhedzett: Békássy Sándor. A szobában való rövid időzés után karon fogott hármunkat és átvitt a maga szobájába. Emlékszem, hogy arra a faládára ültetett bennünket, melyben holmija volt s oly kedvesen elmulattatott, hogy el sem akartunk tőle válni.

Békássy Sándor hat éven át volt tanítónk. Ez idő alatt oly készséget nyertem mindenben, hogy egyenesen a gymnasium harmadik osztályába léphettem be. A mint nevelésem dolgában édes anyámnak köszönhetek mindent, tanulmányaim körül Békássy Sándoré az érdem. Kezdetben, midőn még nem tértünk át a komoly tanulásra, a napnak nagy részén keresztül játszott velünk és beszélgetéseivel igyekezett bennünket oktatni. Különösen kedvelte húgomat, a ki több, mint két évvel fiatalabb volt nálam. Annyira összeszoktunk mi testvérek, hogy húgom nem is tudott tőlünk külön ellenni és volt türelme a hosszú leckezen át velünk együtt végig hallgatni a tanítást. Midőn egyszer talán figyelmetlenség következtében, a deák nyelvből nem tudtunk Békássynak felelni, húgom felelt helyettünk.

Általában mondhatom, hogy három olyan egyetértő s egymást szerető testvér, mint mi voltunk, alig található. Ritka volt az az eset, hogy egymással torzsalkodtunk volna. Egyszer megtörtént, hogy én, az idősebb és a kissé mérgesebb természetű, Albert testvéremmel összekaptam. Tisztán emlékszem, mit mondott nekünk akkor édes anyánk, miként szólt az indulatosság gyászos következményeiről, és én egészen ellágyúlva Albert nyakába borúltam s attól az időtől fogva soha egy pillanatig sem történt, hogy valami ellentétesség vagy csak félreértés is lett volna köztem s Albert közt. De mások irányában is mindig azon igyekeztem, nehogy az indulat elragadjon, és hogy valaki iránt igazságtalan ne legyek.

Minthogy már Békássyról szólok, elmondom életének további történetét is, a mennyire velünk kapcsolatban van. Budán laktunk már, midőn a hat esztendő eltelt s atyám a vele kötött szerződés értelmében több ezer forintot adott neki

végkielégítésül. Vezette a vágy, hogy ismereteket szerezzen és világot lásson. Bejárta Németországot, benézett az ottani protestans egyetemekre, meglátogatta Olaszországot, megtekintette műkincseit, s egy esztendő múltán — a mint atyámmal és az ekleziával megállapodása volt — Nagy-Lónyára ment papnak. Nemsokára azután eljegyezte magának a paládi pap leányát. Évekig tartott volt a szerelem kettőjük közt. Békássy nagy ünnepekre mindig eljárt hozzájuk, s hozott menyasszonyától ajándékul egy szerény virágceszerépben nefelejcset, melyet gondosan ápolt, fekete rigóját pedig mátkája nevének kimondására tanította. Nagy-Lónyán, mint pap letelepedvén, átvette az elhanyagolt egyház vezetését. Hogy mily nagy eredményeket képes ernyedetlen szorgalommal, odaadó buzgósággal, erkölcsi tanítás és jó példa által egyházában egy szerény pap elérni, azt megmutatta Békássy. Az azelőtt korhely népből példás, jó, derék emberek lettek, a régi kis templom nem volt elég a hallgatók befogadására. Minthogy meggyőződése volt, hogy az egyháznak erkölcsi átalakítását az iskolán kell kezdeni, kezébe vette a nép oktatását. Tanítónak csak fiatal embert fogadott be s előbb maga oktatta őt. Mindennap eljárt a falusi iskolába, kézikönyveket írt, melyekben akkor nagy hiány volt, a vallást maga tanította, a confirmatióra maga készítette elő a gyermekeket. Az új generációból szorgalmatos, vagyonos és erkölcsileg emelkedett lakosság támadt, és Békássy munkásságának nyomai, bár idő múlt el azóta, még ma is láthatók. Becsületet tudó, erkölcsileg művelt, vagyonos egyház vált Nagy-Lónyából. Azelőtt mindig volt lónyai ember a tömlöczben, évtizedekig azután egyetlen egyet sem zártak el.

Midőn 1841-ben iskoláinkat végezve, mindkét testvérek Nagy-Lónyára mentünk lakni, a tanító és tanítvány közötti viszony baráti viszonyná lett. Házunk a falu végén, a paplak a másik végén van. Midőn gazdasági dolgainkat elvégeztük, papunk pedig egyházi ügyeit elintézte, a hosszú téli estén, ha családi körében akart is maradni, erővel elvittük az úri lakba s az estéket kedélyesen együtt töltöttük el. Mi, a kik azelőtt az atyai háztól nem voltunk távol, abban találtuk most vigaszunkat, hogy Békássyval lehettünk együtt.

Békássyt később a beregszászi egyházhoz, Beregmegye legkitünőbb egyházához hívták meg, s ott is hasonló nagy

eredményeket ért el, sőt megalapította a beregszászi gymnasiumot, a templomot orgonával látta el s általában ez egyház gyarapítására egész haláláig sokat tett.

* * *

Édes atyám az 1829—30-diki országgyűlésről, melyen mint Beregmegye követe volt jelen, haza érkezvén, anyámnak elbeszélte országgyűlési élményeit és én nagy érdeklődéssel hallgattam azokat. 1830 újév estején a család együtt ült a kandalló tüzenél, midőn a póstatrombita megszólalt és staféta jött édes atyámhoz. Gróf Vay Ábrahám, ki Beregmegye főispáni helytartója és később Mármarosmegye főispánja volt, tudatta atyámmal, hogy újév napján fia született: Ádám.

A beköszöntött újév eseményekben gazdag volt. Tavasszal a cholera mutatkozott Zemplénmegyében s midőn jobban terjedt, ott parasztlázadás tört ki és a szomszédság következtében tartani lehetett attól, hogy hozzánk is átesap a forrongás. Atyám erélyes intézkedéseinek volt köszönhető, hogy Beregmegyében a baj nem öltött nagyobb arányokat. De midőn édes anyámmal mi gyermekek átmentünk Deregyőbe, melynek környékén már dühöngött a lázadás, bátyámnak Petrovics nevű inspectora közel volt ahhoz, hogy meggyilkolják. Veszedelme onnan támadt, hogy a park szelén levő bástyáról csitítólág szolt a néphez, mire lerántották és elvitték Butkára. Báró Eötvös Ignác, József atyja, királyi biztossá kineveztetvén, az elfogott lázadó parasztok ellen rögtönítelő bíróságot alkalmazott. A deregyői kastély pinczejében számosan voltak elzárva. Az executió után, midőn Lónyára haza mentünk, emlékszem, hogy borzadva rázkódtam össze a majdnem minden határban levő fölakasztott és az akasztófán hagyott holttestek láttára.

A cholera terjedése miatt édes atyám bevitt bennünket Beregszászra. A rémület nagy volt és minthogy a ragályos betegség leginkább a megye felsőbb részeiben terjedt és Beregszászon is mutatkozott, mindnyájan Munkácsra mentünk. Munkács magasabb vidéken, közel a hegyekhez feküdven, az orvosok egészségesebbnek tartották. Emlékszem, hogy atyám huszárra, ki este még fölszolgált, másnap reggel meghalt.

Édes atyám innen a szolyvai fürdőbe ment velünk, és vele jött a megyei bizottság, mely atyám elnökelete alatt tette meg az intézkedéseket. Minden levelet keresztüllyukasztva chlór-mésszel és más szerekkel megfüstölték. Csak így volt szabad a leveleket behozni. Sőt a parasztemberek is, kik a leveleket hozták, gubástól füstölésnek vettettek alá. Mi gyermekek cholerasdit játszottunk, mi is füstöltünk mindenféle füvekkel és vittük a holtak listáját.

Édes anyám is súlyosan megbetegedett, nem ugyan choleraiban, de inlázban. Aggódtunk miatta és én Szolyván a fából épült fürdőház tornácán történetesen meghallottam az orvosok consultatióját édes anyám állapotáról. Az orvosok véleménye kedvezőtlen volt. Nagy fájdalom vett rajtam erőt és úgy éreztem, hogy anyámat túl nem élhetem. Fölmásztam a fürdőhöz vezető csatornára azzal a szándékkal, hogy a mélységbe ugorva inkább meghalok, mint hogy édes anyámat túléljem. Atyám patvaristája azonban meglátott és becsukott a szobába.

Nevelésünk nagy változást szenvedett, midőn a falubeli gondos szülői fölügyelet és a kitünő tanító vezetése után egyszerre Budára a piaristák által föntartott és tisztán a latin nyelvre alapított gymnasiumba kerültünk. Atyám 1832-ben a helytartótanácsához tanácselnökké neveztetvén ki, Budára jöttünk lakni az Ambrózy-házba. Addig magyarul tanultunk mindent és tudtuk is jól magyarra fordítani a deák classicusokat; most egyszerre a deák lett a tanulás nyelve; a kérdésekre deákul kellett felelni és deákul kellett beszélni, a mi eleinte nehezemre esett. A második félévben már sikerült a nehézségeket leküzdenem és tanárom nyilatkozata szerint, ha nem is egészen folyékonyan, de hibátlanul beszéltem latinul. Midőn egyszer Békássy azt mondotta atyámnak, hogy nagy erőfeszítésébe kerül a fiúknak a deák nyelvet jól elsajátítani, atyám azt válaszolta, hogy Kovacsits országos archiváriusnak a fia négy éves korában már deákul beszélt, Békássy erre azt mondotta: hisz ügyyel-bajjal meg lehet tanulni, de ha nem is fog a fia oly folyékonyan deákul beszélni, mint a Kovacsits fia, tudom, ember válik belőle.

A deák nyelvben való haladásomat azon pajtásoknak is köszönöm, kikkel az iskolában együtt tartottam. Köztük voltak Luby Pista, Bors Kelemen és Köffinger Rudolf. Legjob-

ban a falu hiányát éreztük, azért anyám egy kertecskét bérelt a vár fala alatt, hogy ott a szabad levegőn játszhasunk és folytathassuk a falusi mulatságokat.

A harmadiktól az ötödik osztályig igen derék, humánus piarista tanár volt az osztályvezetők: Zimmermann Jakab, a ki arra a fáradságra is ráadta magát, hogy a tantárgyak közül többet, különösen a természettudományokat, magyar nyelven külön órákban magyarázza. Mi ezt hálásan fogadtuk, ámbár e tanulmányoknak az egész életre kiható fontosságát akkor még nem fogtuk föl. Osztályvezetők igazán humánus ember volt, soha sem szabott ránk testi büntetést, pedig az akkor szokásban volt s azokat az ifjakat, a kiknek haladásával meg volt elégedve s a kiktől valamit várt, magához hívogatta és tanulmányaikban folyton segítette.

Azon házi tanítókról is megkívánok még emlekezni, a kikkel a sors összehozott. Ilyen volt valami Hlavacs nevű expiarista. Tökéletes ellentéte Békássynak. Bizalmunkat sohasem iparkodott megnyerni s beérte azzal, hogy egyszer végig olvassa velünk a leczkéket. Korlátolt, szűk látkörű ember volt. Vasabrincs közé szorított volna, hogy csak azt tudjam, a mit az iskolában megkívántak. Én azonban szükségét éreztem annak, hogy ennél többet is tanuljak. Elvégeztem mindazt, a mit az iskolában tudni kellett, de azontúl is fölhasználtam az időt a magam kiképzésére. Elképzelhetni azt az ijedséget, mely Hlavacsot elfogta, midőn egyszer nálam találta Schiller történetét: *Der Abfall der Niederlande*. Sietett vele tanáromhoz, tiltsa meg nekem azt a veszedelmes irányt, melybe az ő szavára nem hallgatva, sülyedtem. Zimmermann, a helyett, hogy megszidott volna, megdicsért s így szólt hozzám: ön mindig tudja azt, a mit az iskolában kérdezek, és csak örülök rajta, hogy kiképzése végett ilyen jó könyveket olvas. Folyton magához hívogatott ezután, látni kívánta, mit olvasok, és minthogy el is kérte tőlem a könyveket, azt hiszem maga is olvasta. Megveregette vállamat és így szólt hozzám: Ne hallgasson arra az elposványosodott emberre.

Hlavacs egészen a hatodik osztályig maradt nálunk. Atyám meg akarván őt jutalmazni, az Eszterházy-uradalmakban dominális fiscalis álláshoz segítette. Édes atyám akkoriban nagyon el volt foglalva és mások ajánlatára egy embert fogadott mellénk, a kinek nevét már nem is tudom, ki része-

ges alattomos, ravasz volt, és kitől a szó teljes értelmében sem én, sem testvérem soha egy sor tanítást sem kaptunk. Szüleink Nagy-Lónyára menvén, mi — akkor már öntudatos fiatal emberek — magunkra maradtunk. A pinczekulcs Albertnél volt és tanítónk mindig kényszerítette őt, hogy bort, hegyaljait és somlyait, hozzon neki a pinczéből. Békében hagyott bennünket, ha békében alhatta ki részegségét. Egyszer fölébredt benne a lelkiismeret, hogy mégis csak illenék velünk foglalkozni. Félig mámorosan, kipirosodva szobánkba jött és kérdezgetni kezdte, mit tanulunk? Válaszunk az volt: Ön nem törődött eddig velünk, kár, hogy most fárasztssa magát; tanulunk mi eleget, a többivel ne gondoljon. Erre dühbe jött, a sarokban álló botot megragadta s reánk támadt. Több sem kellett, vettük sétabotunkat, jól elpáholtuk és fölhívtuk, hogy távozzék azonnal. Azt felelte: nem teszi addig, míg édes atyámnak nem jelenti a dolgot. «Majd egyidőben teszszük meg a jelentést» feleltük mi. Leírtuk atyámnak a jelenetet és az volt a következés, hogy azonnal távoznia kellett, és ez iskolai évnek egyik felét tanító nélkül fejeztük be.

Mielőtt áttérnek egyetemi életünk leírására, megemlékszem még Sasku Károlyról, ki akkoriban, mint mernök a tiszai mappális osztályban volt alkalmazva. 1837-ben velünk lakott Pesten, hova leköltözködtünk az Egyetem-útczába a Palikucsevni-házba. Saskunál eredetibb egyéniséget alig ismertem. Alapos készség párosult benne a legimpracticusabb gyermekies együgyűséggel. Nagy szeretettel és érdeklődéssel volt irántunk és a legnagyobb buzgalommal igyekezett bennünket a tanulásra bevezetni. Folytonosan buzdított a lovagias gyakorlatokra, vivásra, úszásra, lovaglásra és hogy czeljét annál jobban elérje, tudományos alapelvek szerint mindezen gyakorlatokkal megismerkedett. A quintet, quartot theoriában igen jól értette, valamint az úszás elméletét is, és ezeket óráhosszakon át magyarázta nekünk, sőt rajzokkal is illusztrálta. A physikát, a chemiát a legnagyobb lelkiismeretességgel tanulta s azután ékesszólóan tanította nekünk. Élvezet volt őt hallgatni. De midőn a gyakorlati térre kellett volna átmennie és eljött velünk az úszóiskolába, csak a hosszú grádicsról nézte a mi gyors haladásunkat. Én négy óra alatt fölszabadultam az úszásban, testvérem pedig egy hét alatt. Midőn fölhívtuk, hogy mutassa meg elméleti ismereteit

a praxisban, kötélén tartva magát bocsátkozott a vízbe és nem is vitte többre három esztendőn át; a lovaglásban pedig még ennyire sem ment, noha mindig sarkantyút viselt, és nemkülönben volt a vívással is.

Szegény Sasku erkölcsileg a legbátrabb ember volt, az életben a leggyávább. 1838-ban a nagy árvíz alatt én és testvérem csolnakot kerítettünk hatalmunkba és éjjel-nappal jártunk rajta, hogy segítsünk menteni. Ráakartuk venni Saskut, hogy velünk tartson, de nem volt bátorsága az első kísérletet kiállani. Fölvettük a csolnakba, de oly ügyetlen volt, hogy közel állt a vízbe bukáshoz, s azért az invalidusok palotájánál ki is tettük őt a szárazra.

A nagy események nagy változásokat idéznek elő; a gyávát és ügyetlent bátorrá és ügyessé alakítják át. Midőn a forradalom kitört, sok ideje múlt már, hogy Saskuról alig hallottam valamit. 1848-ban, midőn Sukorónál az első ütközet megtörtént és a magyar tüzérség kiállítása és felszerelése elhatározottatott, az útczán találkoztam vele. Nagy büszkén, emelt fővel, csillogó szemmel jött elém. «Uram — így szólt — önök engem gyávának tartanak, megmutatom, hogy hős leszek. Beálltam pattantyúsnak és tudja, mire vállalkoztam? az ágyúnál arra a helyre, mely a legveszedelmesebb. Mérnököt kerestek, de én közpattantyúsnak álltam be, olyan helyet választottam magamnak, hogy midőn a töltést az ágyúba tolják, ha oda egy szikra ér, a két kezem odaveszhet.» Később hallottuk, hogy a kápolnai csatánál a legvitézebb pattantyús a mi Saskunk volt. Ezután nem hallottam róla egyebet, mint hogy vitézsége fokról-fokra mind jobban kitűnt és előléptetésekben is részesült. Midőn a forradalom végen a miniszterium Aradon volt és Kmettyre bízott ama vitéz hadtest, mely legutóbb győzelmet aratott, odaállottam, hogy e szép rendben levő bataillont elmasírozni lássam, s az élén nagypeczkesen Saskut pillantottam meg. Most is sarkantyús csizmában volt és nyakravaló nélkül, a mit teoriából soha sem viselt, mert azt mondta, hogy szorítja a nyakát, a vér nem cirkulálhat eléggé s ez az észbeli tehetségekre is károsan hat.

Alig vártam, hogy szállására menjen a hadtest, s ekkor utoljára találkoztam a szabadságharcz alatt Saskuval. Az entusiasmus, melylyel a hadjáratról beszélt, vitézsége, melyet

másoktól hallottam, bizonyítja, hogy nagy események közepette a leggyávább természetű is hőssé lehet.

Később gyakran találkoztam szegénynyel, midőn az akadémia tagjának választattam s ő ott, mint corrector működött. A helyesírás szabályai szerint a legnagyobb pontossággal végezte az akadémia iratainak correcturáját. De akkor már az esze nem igen volt helyén. Azon mániában szenvedett, hogy üldözik és bárhova költözködik, nem alhatik nyugton. E miatt sokat változtatta szállását, de mindenütt hallotta valamelyik szögletből az összeesküvők és üldözők suttogásait. E mellett azonban nem tett hibát egyetlen egy correcturában sem. Az a különössége volt továbbá, hogy az akadémia elnökénél kikötötte, hogy szerény correctori fizetését, melyből élt, mindig aranyban vagy ezüstben adják ki neki, mert ő az osztrák pénzt, a minek a bankót tartotta és melyen a kétfejű sas van, el nem fogadhatja. Általában, még midőn tanítónk volt, nem egyszer fejtette ki theoriáját, hogy a becsületes embernek készen kell lenni, inkább éhezni és meghalni, mint hogy bármiért vagy bárkinek kedvéért nem tisztességes dolgot tegyen.

* * *

Áttérek most egyetemi éveimre. Az akkori tanrendszer szerint hat gymnasiumi osztály elvégzése után léptek át az ifjak, illetőleg gyermekek az egyetemi tanfolyamba. 1837-ben volt midőn a 14—15 éves ifjából álló tanfolyamba kerültem. Ma az ilyen korú ifjút éretlennek tartják; mi eretteknek hittük magunkat, s ehhez mértén igyekeztünk viselkedni.

A gymnasiumi tanítási rendszert az egyetem szabad tanulási rendszere váltotta föl. Minden egyes tantárgynak külön tanára volt, és minthogy az én évfolyamomban közel háromszázan voltunk, a terem, hol az előadásokat hallgattuk, mindig zsúfolásig megtelt. Mint akadémiai polgárok a komolyságot és szorgalmas tanulást tartottuk kötelességünknek. Tanulótársaink közt voltak: Madách Imre, gróf Andrássy Manó és Gyula, Beniczky Ödön, báró Balassa Antal, Kállay Gusztáv, Boronkay Rudolf. Alig voltunk együtt néhány napig, egyike lettem azoknak, kik a többieknek irányt adtak.

Lakásunk közel volt az egyetemhez és szokássá lett, hogy a jelesebb ifjak nálam jöttek össze az egyetemi órák meg-

kezdése előtt és a leczkék után. Egy nemesebb irányt tűztünk ki magunknak. Szorgalommal, igyekezettel tanultunk, nem az iskolai disciplina következtében, de saját elhatározásunkból. Buzdításomra előzetesen tanulmányoztuk minden leczke előtt az előadandó tárgyakat. Mondottuk egymásnak, hogy hasznos polgáiraivá akarunk lenni a hazának s erre kell, hogy tanuljunk, ismereteket gyűjtsünk. Általában azon korszakot a nemes törekvés jellemzi. Irodalmi munkásságot folytattunk, hogy magunkat kiképezzük; alapítottunk egy írott folyóiratot, mely természetesen nem a nyilvánosságnak volt szánva, hanem egymás dolgozatait bíraltuk meg abban. Az egyes számok nálam állitattak össze és mindenkinek joga volt a maga munkáját oda beírni. Valódi értekezések voltak ezek különböző tárgyakról. A legbuzgóbbak közé tartozott Madách, ki többnyire költeményeket igtatott be. Gúnyosan *Mixtura*-rának neveztük a lapunkat, mert mindenkinek az eredeti eszméit, bármily zavarosak voltak is, foglalta magában. De, mert a föladat az is volt, hogy egymás munkáját megbíráljuk és a kritikát a lapba bejegyezzük, ebből az apprehensiók végtelen sora támadt, úgy hogy a keserűségek következtében elhatároztuk, hogy kiki tartsa meg magának a dolgozatait, vagy közölje barátaival, de egymás kritikája alá ne bocsássa.

Madách közt és köztem őszinte, bizalmas barátság fejlődött. Ő már akkor is túlságosan érzékeny volt. Abból, a mit írt, leginkább versekben írott tragédiáira emlékszem. Én is épen *Gibbont* olvasván, ráadtam magamat, hogy *Lucretia* című öt fölvonásos szomorújátekot írjak, melyet Madách kegyetlenül megbírált, úgy hogy a drámai kísérletekkel fölhagytam. Tuzseron még ma is megvannak ez időbeli dolgozataink.

Az irodalmi körhöz a két gróf Andrássy nem tartozott. Manó csak csintalankodni jött el. Ket ízben közel álltunk ahhoz, hogy pajkosságért komolyan disciplinális büntetés alá essünk. Egyszer Weszerle történettanárnak, ki nagy emphással adta elő leczkéit, előadásáról tizen-tizenketten elkéstünk. Weszerle megállt előadásában és lehordott bennünket. Erre az egész osztály elkezdett lábbal dobogni, úgy hogy a tanárnak szava sem volt hallható, mire ő azt a gúnyos megjegyzést tette, hogy: equi generosi a kötelesség teljesítésében egymással versenyeznek, dobogni azonban csak a szamarak

szoktak. Erre úgy fölingerültek a pajkosabbak, hogy a következő leczkénél a kathedrától egészen közel a padokhoz puska-
port tettek és midőn a tanárt jönni hallották, taplóval meggyújtották s alig telepedett le Weszerle, a meggyújtott puska-
por tiize kigyóként szaladva, meglehetősen terjedelmű explosióvá lett. Emlékszem, hogy Albert testvérem még nem ült helyén, hanem közel állt az ablakhoz és e miatt neki tulajdonították a fölggyújtást s mint az egésznek okozóját őt akarták megbüntetni. Földváry Gábor, az akkori alispán fia, indignálódva azon, hogy ártatlan szenvedjen, holott ő volt egyike azoknak, kik a taplót meggyújtották, önként jelentkezett, mire az egész osztály fiatalsága egytől-egyig kijelentette, hogy ő a bűnös. Bűnös nem találhatván, semmifele következése a dolognak nem lett.

Tanultunk bizony mi, a mennyire tőlünk tellett, kiki képessége szerint. A pajkosak és restek közt az első felév után erős kimustrálás történt, nekünk szorgalmasabbaknak pedig az erkeke emelkedett. Kedves tanárunk volt a mathesisben Wolfstein. Én már óra előtt tanultam, úgy hogy Wolfsteinnek szokása volt, midőn egy problémát föladott, engem fölhívni, hogy magyarázzam meg. Az összes tantárgyakban, egyet kivéve, első voltam. De nem értem be a rendes tantárgyakkal, hanem hallgattam másokat is. Különösen nagy tisztelettel voltunk Horvát István iránt, ki a magyar irodalom történetét és a diplomatikát adta elő. Annnyira ment akkor a vágy a magyar nyelven tartott előadásokat cultiválni, hogy az egészségtanból is seregesen hallgattuk Toldy — akkor még Schedel — Ferencz előadását azért, mert magyar nyelven tartotta. A fiatalságot a köteleesség teljesítésének igyekezete és a magyar szellem jellemezte. A rendes tantárgyakat deákul tanították, de a mit magyarul tanítottak, ha nem is tartozott évfolyamunkhoz, mint rendkívüli tárgyat hallgattuk.

1838-ban a tanév második felében volt a nagy árvíz, mely néhány hetre megakasztotta az egyetemi tanítást. József nádor, ki atyámat mindig kegyeiben részesítette, őt nevezte ki királyi biztosnak az árvíz alkalmából. A ház, a hol laktunk, veszelyben volt, földszintjét elborította a víz, a falak repe-
deztek. Atyám Budára szállította anyámat jó barátjához, Nyéky helytartótanácsoshoz. Én és testvérem nem marad-
tunk nyugton. Kezdetben üzeneteket vittünk, atyám rende-
leteit, az invalidusok palotájába és a szerviták épületébe, melye-

ket nem borított el a víz. Sikerült egy csolnakhoz is jutnunk és egész éjen át mentő kísérletekkel foglalkoztunk és fáklyákat vittünk Wesselényinek. Láttuk, a mint István főherczeg az árvizet megtekintve, buzdította a mentőket. — Később inség támadt s atyám nagymennyiségű kenyér behozatala iránt intézkedett. Testvéremmel egy csolnakban hordtuk az eleséget a reformátusok templomába, hova sokan menekültek. Híttuk nevelőnket, Saskut, is magunkkal, de ő elvesztette minden bátorságát. Sokan menekültek a Károlyi György palotájába is. Még ma is lelki szemeim előtt van, a mint az ifjú és szép grófné segélyt nyújtott, vigasztalta a menekülőket és a legdiszesebb salonokba kísértette őket.

Az árvíz harmadik napján kaptuk atyám rendeletét, hogy: fel Budára. — Emlékszem, hogy a Rózsateren egy füszerkereskedésen levő sárkány alatt kellett csolnakunkkal elmennünk, hogy Budára jussunk. Az ilyen gyermekkori emlékeket nem felejtí el az ember soha. Ma is hallom Wesselényi harsogó szavát, melylyel buzdított, és a hol zavar volt, rendet csinált . . . Pesti lakásunk dülöfélben volt. Anyám a többi gyermekekkel együtt Nagy-Lónyára ment és nekünk, a két testvérnek, nem maradt más hátra, mint anyám volt nevelőnőjéhez, Steinackernéhoz költözködni.

A philosophiai cursust elvégezve, a szünidőt Lónyán töltöttük. Anyámnak jó barátnéja volt nagynéném Lónyay Józsefné, Cziráky Antalnénak unokatestvére. Cziráky János pár évvel volt előbbre, mint én, ő a jogi cursust végezte, én a philosophiait. Lónyán a gesztenye-alléban, hol reggeliztünk és néha ebédeltünk is, anyám egyszer levelet olvasott föl, melyet Lónyay Józsefnétől kapott, a ki leírta azt a nagy örömet, mely őt, Cziráky János édes anyját és az egész Cziráky családot eltöltötte, hogy fiok letette a doctorátust. Anyám ekkor azt találta mondani atyámnak: Be boldog asszony az a Czirákyné, hogy fia letette a doctorátust. Én nem szóltam semmit, könyveim velem voltak, titokban neki estem a tanulásnak, folyamodtam a facultáshoz a vizsgára bocsátásért és megkapván reá az engedélyt, a tanfolyam megkezdése előtt praëclarummal letettem a rigorosumot. Mikor megkaptam a diplomát, édes anyámhoz mentem vele: Most már nincs több joga Czirákynénak fiának örülni, mint neked, édes anyám.

Megkezdődött a jogi tanfolyam; elérkezett a jogászbál

ideje. Mindig szokás volt harmadéves jogászt elnöknek választani. Az egyik rész Szentgyörgyi Horváthot kívánta, a másik — nagy meglepetésemre — engem tűzött ki. Hallatlan volt akkor első évbeli jogásznak bál-elnökké választása. Nem is vállalkoztam reá s így Jankovics Györgyöt kiáltottak ki. Nagy szakadás állott be ennek következtében a juristák közt, heves kifakadások történtek és az egyetemi senatus engem kért, hogy csitítsam társaimat. Nem sikerült és a vége az volt, hogy mi is, a harmadévesek is külön bált adtunk.

1840-ben atyám kineveztetvén az udvari kancelláriánál udvari tanácsosnak és referendáriusnak, ismét nem volt Pesten hol laknunk. Özveggy Máriássyné született Szepessyhez mentünk lakni, a ki kitünő, jótevő, igazi derék magyar asszony volt és Szemere Bertalant, kihez rokonság csatolta, reábirta, hogy fiával, Máriássy Bélával, járja be Magyarországot. Szemere ez utazások közben leginkább a börtönrendszert tanulmányozta. Mariássy Bélának ezután nevelője és tanítója Podhorszky Lajos volt. Sokat tanultam tőle is; alapos tanulmányai következtében majdnem minden tárgyban nagy készsége volt, de különösen kiváló tekintély volt a nyelvészetben és a nyelvismeretekben. Nagy ügyességgel bírt a testgyakorlatokban is, különösen ismeretes volt, mint kitünő vívó. A vívást testvéremmel és a két Andrássyval tanultuk és gyakoroltuk már az előbbi években. Vívómesterünk az öreg Friedrich volt, a ki legalább másfél évig a törvívásban gyakorolt bennünket, azt mondván, hogy ez az alapja az egésznek. Később fia vett át bennünket, kinek a még most is élő Keresztessy volt a segédje. Reggel hat órától nyolczig vívtunk mindennap Andrássyékkel; egyik nap mi fizettünk, másnap ők fizettek.

Ily előkészületek után bátran vívtam az első párbajt. A farsang alatt testvéremmel eljártunk a bálókba s ott egy jelentéktelen dologban megsértettem egy főhadnagyot. Földvály Miklós testvére Laura — később Ghyeczyné, most báró Marschallné — szép lány volt. A français megkezdődött, az első taktusokat játszották és ő tánczos nélkül ült. Nincs tánczosa? mondom neki. Azt feleli: a mint látja, nincs. Elvittem én a colonneba. Egy főhadnagy, báró Böhm, fölszólít: adjam át neki tánczosnőmet, mert ő volt vele engagírozva; de mint-hogy már karomon vittem s ő intett, hogy ne engedjék, eluta-

sítottam a főhadnagyot. Másnap reggel egy hórihorgas magas főhadnagy jön hozzám és báró Böhme nevében párbajra hív. Oly büszkének éreztem magamat, mint egy tizenhét éves fiatal ember magát csak érezheti, hogy velem főhadnagy párbajt vív. Másnap tíz órakor az egyetemen volt dolgom, mert Fabinyi Theophil, ki egy évvel járt alattam, mint doctor philosophiæ-t engem kért föl az ő oppugnatiójára. Azt mondtam a secundánsnak, hogy ezen keresztül kell esnem, azután szolgálatára állok. A párbaj szerencsésen végződött, én is kaptam sebet, de ő is sebbel távozott. Én még az nap elmehettem a bálba felkötött kézzel, holott ő néhány napig kénytelen volt szobában maradni és azon a farsangon nem is volt bálban.

KALKUTTÁTÓL DÁRDZSILINGIG.

Úti vázlatok.

A legrövidebb út Kalkuttától, a paloták büszke városától, a Ganges folyóig jelenleg az újonnan épült keleti Bengálvasút nyújtja.

A vasút-hálózat folytonos terjeszkedése Indiában egyike a legnagyobb adatoknak az angol nép tetteiről s működéséről a messze keleten. Több mint 10,000 angol mérföld hosszúságra terjedtek már 1883-ban a vonalak, melyek az indiai félszigetet keresztül-kasul hálózzák s íme még mindig tovább terjeszkedik e vaskötelék. Harmincz éve múlt, midőn a kelet-indiai társulat Lord Dalhousie fő kormányzó vezetése alatt megkezdte a vasútak kiépítését.*) A mai nap már teljesnek mondható mű nagyságát csak abban az esetben méltányolhatjuk kellőleg, ha figyelembe vesszük, hogy e munkálatok nem Európában vagy Amerikában készültek, hol minden nemű segédeszközök, vagy gépgyárak, mérnökök, tapasztalt munkások állanak rendelkezésre, hanem a központoktól messze eső távolságokban, oly viszonyok között, melyek idegenek, nehezek s eltérők, oly vidékeken, melyek egészségtelen éghajlata bénítólag hat, sőt igen gyakran veszélyes s e mellett nehezen vezethető munkásokkal.

Legelőször azokat a nagy vonalakat építették ki, melyek a bengali öböl partjait az éjszak-nyugati határral összekötik

*) Ez első vonal 1853-ban huszonkét és fél mérföld hosszában Bombayból, Tanniókból adatott át a forgalomnak. 1860-ban 836 mérföld, 1870-ben már 4767 mérföld volt kiépítve, míg 1880-ban a hálózat már 8600 mérföldre rúgott, míg 1885-ben 10,000 angol mérföldre emelkedett.

s első sorban a vasúti vonalat Bombay és Kalkutta között. Panjabból egy vonal megy Karacciba, az arab tenger kikötőjébe s így az Indus torkolatától már a Gangeséig terjed a vasúti hálózat. Az éjszaki vidékeket összeköttetésbe hozták Hindostan bensejével, Bombayt Madrasszal. Egy más vonal a Koromandel parttól a Malabar partokig, egész a Komorin fokig terjed.*) S mind e nagy hálózatokat egész sereg szárnyvonal egészíti ki.**)

Az indiai vasútakat részben állami biztosíték mellett magántársulatok, részben maga az állam építette. 1880-ban az összes hálózathból 6000 mérföldnyi magántársulatok s 2500 mérföldnyi a kormány tulajdona. Akadtak azonban a hűbéres államok fejedelmei között is egyesek, kik főképen az angol kormány támogatásával vasútvonalokat kezdtek építeni. Az indiai vasútakba óriási tőkét fektettek be. Körülbelöl 125 millió font sterlingre becsülik a tőkét, melyből közel 100 millió a vasúti biztosíték mellett épült vonalakra esik.

Indiában is vita tárgyát képezte az a kérdés, vajon maga az állam vagy állami biztosíték mellett magántársulatok építtessék-e a vasútakat? Nagyban s egészben csaknem ugyanazokat az érveket hozzák föl itt is egyik nézet mellett vagy ellene, mint Európában s helyi jelentőségű érvek kevésbé jönnek tekintetbe.

Egy ideig nehéz teherként súlyosodtak az államra azok az összegek, melyeket a biztosítékban részesült vasutaknak kellett fizetni, az utóbbi időkben azonban a szükséges kamatokat egyes vasutak magok is képesek voltak beszerezni s a legnagyobb ily vasút alkalmilag már egy kis nyereséget is osztott meg az állammal. Az eddig fizetett kamatbiztosíték összege közel harmincz millió font sterlingre rüg. Többen állítják azonban, hogy ez nem nagyon terhelő összeg, ha

*) Az utolsó években az éjszaki Pundzsab vonalat kiépítették Passavarig, közel Dardistan és a felső Afganisztan határáig, míg délnyugatra Beludsisztanon keresztül e vonal Quettába vezet, hogy onnét összeköttetésbe hozassék egyrészt Kandaharral és az alsó Afganisztannal, másrészt pedig az Indusz-völgy vonalával, illetőleg Karaccival. Bevégezték továbbá a délindiai vasútvonalat és a Radisputana vasutat.

**) 1883-ban a középső bengaliai és az asszami vonalakat is kiépítették, különösen a szénbányák, az iparágak emelésére és a búza-export amerikai módszer szerinti organisatiójára való tekintettel.

tekintetbe veszszük azokat a nagy előnyöket, melyeket a vasúthálózat kiterjedése nyújtott. S valóban e nagy kiterjedésű birodalomban nemcsak háború s éhínség esetén, de a közigazgatás s nemzetgazdasági forgalom érdekében is a vasút a legfontosabb segédeszköz.*)

A főbb végállomásoknál nagy gépgyárak vannak, a szükséges javítások eszközzésére s hogy az Angliából szét-szedve jövő gépeket összerakják; teljes gépeket itt még nem készítenek.

A vasútaknál alkalmazott egyének nagy része európai; az utóbbi időkben azonban mindinkább több benszülöttet alkalmaznak s nemcsak mint öröket és gépészeket, hanem mozdonyvezetőknek s állomásfőnököknek is.

Gyorsan s valóban váratlan arányban emelkedett a személyforgalom, míg a teherszállítás, a melyre számítottak pedig kezdetben csaknem kizárólag, csak lassankint érte el a mai közel nyolcz millió tonnára menő nagyságát. Kezdetben azt hitték, hogy a benszülöttek, kik általában nagyon csekély érdeklődést tanúsítanak a modern találmányok iránt, ez új közlekedő eszközt is alig fogják használni. Most éppen ellenkezőleg azt találjuk, hogy a benszülöttek minden állomásnál tömegesen szállanak a vasútra, úgy hogy az első s másod osztályu kocsikban utazók — csaknem kizárólag európaiak — a benszülöttek által használt harmadosztályú kocsikban utazókkal szemben elenyésző csekély számmal vannak. Az evenkint szállított utazók száma jelenleg negyvenhárom millió s ebből csak három százalék esik az első s másod osztályra, a kilenczvenhét százaléknyi óriási többletrészt a benszülöttek szolgáltatják. A harmadosztályra szóló menetjegyek igen

*) Élénk vita folyt Indiában is a vágányok nyomtávolsága tárgyában itt éppen oly érvekkel, mint Európában. A biztosítéokban részesült vonalok szabályos nyomtávola öt láb hat hüvelyk = 1·676 méter, mely keskenyebb, mint a régi angol szabályos nyomtávolság, de szélesebb, mint az, melyet ma a törvény megállapít. Az államvasutak ellenben már kezdetben minden vonalra nézve keskenyebb nyomtávolságot állapítottak meg, habár egyes fővonaloknál tényleg ugyanazt a távolságot használták, melyekre a magántársulatok s csak a mellékvonaloknál lépett életbe a keskenyebb. Ma Indiában szabályszerű nyomtávolság, mely három láb három hüvelyk, azaz éppen egy métert tesz ki.

olcsók, egy negyed penny mérföldenkint, jelentékenyen nagyobb — legtöbb helyen háromszor ekkora — a második osztályú s rendkívül magas — hat- vagy nyolczszoros — az első osztályú menetjegyek ára. Így például Bombaytól Kalkuttáig a harmadik osztályban csak harminczegy rupiát*) kell fizetni, a második osztályban hatvanöt rupiát és az első osztályban százharminczegy rupiát.

A vándorláshoz szokott benszülöttek most már mindig a vasútat használják s még a búcsújárók is, kiknek fő érde-
mök pedig egykor a gyaloglással összekötött fáradságok s
nelkülözések elviselése volt, ma sok ezerre menő tömegben
tolúlnak a vasútakra, úgy hogy időről időre külön búcsújáró
vonatokat kell rendezni, melyek Európa kéjvonatainak fele-
nek meg. Nem szükség fejtegetnem, mily nagy átalakulás jó
létre ily módon a benszülöttek eszméiben s szokásaiban, mily
gyorsan támadnak új szükségletek a gyors kielégítés lehető-
sége által. A vasútak ez általános használatában sokan a
különböző kasztkülönbségek megszűnésére is új ingert lát-
nak, fölhozván azt a körülményt, hogy az egymással oly
mereven elkülönített kasztok tagjai kénytelenek most egy és
ugyanazon kocsiiban közösen utazni. Mindenek fölött pedig
tény, hogy az európai művelődés tényezői közül egyik sem
volt képes az indiai lakosságban a művelődés hasznosságát s
annak ellenállhatatlan hatalmát tudatra hozni, mint a gőz
hasznossá tett ereje.

A keleti Bengal-vasút állomása Kalkutta számára Szeal-
dah. Tizenöt személyszállító vonat hagyja el naponként ez
állomást.

Azon este, mielőtt Kalkuttából elutaztam, Lindsay
őrnagy, az indiai vasútak igazgatója, kivel Lord Lytton, indiai
alkirály termeiben találkoztam, szíves volt közölni velem,
hogy a gyors postavonatnál egy külön kizáróan részemre
főntartott kocsi lesz. Valóban az állomásfőnök megérkezé-
semkor egy külön állami kocsit adott rendelkezésemre, mely
kocsi három részből állott s lehetővé tette, hogy összes pod-
gyászomat elhelyezhessem benne. A közbeeső végállomások
főnökeit szintén előre értesítették utazásomról s ezek lehető-
leg igyekeztek segítségemre lenni podgyászom átrakodásá-

*) Egy ezüst rupia körülbelül annyi, mint egy osztrák papirforint.

ban. E kegyes figyelem különösen az okból volt fontos reám nézve, hogy csak így volt lehetséges podgyászat, különösen a tudományos műszereket folyvást szemem előtt tartani.

A vasútak berendezése Indiában általában igen czélszerű. Az első osztályú kocsikban oldalt bőrváncosokkal ellátott ülőpadok vannak, középett egy asztal. Minden osztályban két vagy négy személyre van hely s az utóbbi esetben a padok fölött, melyeken két egyén alhatik, szijakon függő ágyak készíttetnek. Minden osztálynak külön toilette-helyisége van. A kocsikon kettős, egymástól üres tér által elválasztot fedél létezik; néhánynál rövid, ferde alakú s fölhajtható tetők is vannak. Az ablaknyílásokon kékes-szürke üvegtáblák s faredőnyök védik az utazót por és vakító fény ellen. A forró éghajlat még különös intézkedésekre is birta az angolokat, melyek közt a hűsítő-készülékek egész leleményes sorozata érdemel figyelmet. A kocsik falait, épen úgy mint a lakóházaknál is teszik, szalmapokróczok borítják, melyeket ügyesen alkalmazott víztartók által folytonos nedvességben tartanak. Hasonlóképen igyekeztek a vasútnál is alkalmazni az indiai európai lakásokban általánosan használt pankhat (legező jellegű, a tetőről lecsüngő készülék) s azt mechanikus erő által mozgásba hozni. Végre sikerrel alkalmazták az ablakokon a forgó korongokat, melyek állandóan nedvesek s vízcseppeket szórnak szét. Mind e leleményes intézkedések daczára az utazás a vasúti kocsikban a forró évszakban valóban kínosnak mondható.

Az utazás elég gyors. A szolgálatot — mint az angol vasútnál is — aránylag csekély számú tisztviselő vezeti.

A Kalkuttából — Szealdah — délután egy órakor elinduló postavonat nem megy egészen a keleti Bengal-vasút végpontjáig. Goalundoig, a hol a két nagy folyam, a Gangesz s Brahmaputra egyesülnek, hanem Porodahnál egy szárnyvonalra megy át, melyen a Kalkuttától 116 angol mérföldnyi távolságra eső végállomást, Damukdiát, este, hat órai utazás után, éri el.

A Gangesz partján voltunk! A hatalmas folyamot a száraz évszakban számos homokzátony látszik borítani, azonban a 4—5 angol mérföldre terjedő meder, melyet az esős időszakban a víz egészen elföd, eléggé tanúsítja nagyságát. A víz piszkos sárga színű; a partok mindkét oldalt alacso-

nyak, kopárák s puszták. Csak itt-ott lehet látni egy fát, egy pálmát s mellette néhány magános kunyhót. De még ez egyhangú kép is idegenszerű s magában a Gangesz szó által oly sok emlék tolul az agyba, hogy mindenkor jelentős pillanat marad az, midőn valamelyik európai a nagy historiai szent folyam partjára lép.

Az emberiség őstörténete óta a Gangesz hatalmas folyamvidékehez egész sereg kepzet s tény kapcsolódik, megfelelően annak nagy jelentőségéhez az ázsiai népek életében. Rég elfeledett népek vándorlásaiban, emberi tevékenység s gazdasági működés, valamint a vallásos kepzetek átalakulásaiban mindig jelentékeny szerepet játszott e hatalmas folyó. A Gangesz titokteljes jégzugok közül tör előre a tropikus vidékekre; hazája költői megenekelték, papjai megszentelték s még ma is legforróbb vágya az igaz hitű hindunak, hogy meglássa hullámain, lemossa habjaiban bűneit s meghalva, a szent folyó partján testét oda tegyék örök nyugalomra.

Bengália síkságának legalantabb fekvő részét a Brahma-putra és Gangesz deltája képezik. A Gangesz-völgy nagy kiterjedésű alluvial síksága csak lassú emelkedésben nyúl föl a Himalaya-hegyláncz lábaihoz.

E nagy területeken sűrű népesség lakik; a talajt már a legrégibb idők óta igen jól művelték. A rendszeren évenként előforduló áradások ellen védett helyeken gabonaneműeket, tengerit s kölest termesztének, míg az árterületen azt a tömérdék rizst művelik, melyek által Bengália síkságai India éléskamarái lettek. *) Tenyésztének itt ezeken kívül olajgyümölcsöket, gya-

*) Egész az utolsó időig a gabonaneműek tenyésztésének kevés figyelmet fordítottak, és a legkiválóbb gond a rizstermelésre irányult. De már 1873 óta évenként emelkedő mennyiségben jöttek gabonaneműek a britt piacokra, és ma már kétséget nem szenved, hogy Kelet-India rendszeren fog megjelenni búzával a világpiacon. Épen a közlekedési eszközök előbb jelölt kiterjedése, a hajózási tarifák csökkenése és a kormány buzdítása következtében vett oly nagy lendületet Kelet-Indiában a búzatermelés.

A termelési terület oly nagy, mint Éjszak-Amerikában, a termés, acre szerint, épen oly kedvező, a munkaerő igen olcsó. — Igaz, hogy a keletindiai búzaexport még mindig nagy ingadozásnak van alávetve, de hogy mennyire emelkedett nagyjában, mutatja azon összeállítás, mely szerint 1872-ben 394 ezer mázsza, 118 font sterling

potot, dohányt, indigót, mákot opiumkészítés végett, kendert s az újabb időkben nagyon elterjedt jutát.*) Mindenütt lehet látni árkokat, melyek csatornázási czelokra szolgálnak, a minthogy a hinduk már a legrégibb idők óta nagyszerű műveket alkottak a víznek mezőgazdasági czelokra fölhasználása végett.

Az átmenet a túlsó oldalon gözkomp segítségével csaknem másfél órát vett igénybe. Az alluvialpart a folyó jobb oldalán, melyet most elhagyunk, körülbelül 20—25 lábbal haladja túl a vízszintét. Most a száraz évszakban a víz csak a legalacsonyabb határig ér, de az esős időszakban egész a legmagasabb fokig emelkedik. A vízállás e kettős határát, mely az Indiában oly szabályszerű esőzés s száraz évszak következtében egész rendszeresen követi egymást, a folyó medrében pontosan lehetett fölismerni. Ott, hol a folyó csekély esése következtében deltaképződésre hajlandó, teljes vízállás mellett a víztömeg még a felső határon is fölülemelkedik s az évenként visszatérő áradásokat okozza, melyeknek hasznos eredményéről föntebb emlékeztünk meg. Rendkívüli időkben előforduló pusztító áradások leginkább a folyó felső folyamán létesült zavarok eredményei. Mily pusztító hatása volna itt, hol a természet erői és elemei sokkal nagyobb mértékben hatnak, mint Európában, ha valakinek eszébe jutna darabonként s a természeti törvények tekintetbe vétele nélkül létesíteni folyam-szabályozásokat vagy megrövidíteni a folyók által kiásott medreket s így annak középfolyására nagy víztömeget vinni nagy erővel, avagy hirtelen megfosztani a folyókat csekély eséseknel a szükséges árterülettől.

Az alacsony vízállás mellett az áthajózás lassú, fáradtságos volt; az áramlat nagyon csekély s csaknem folytonosan mérni kellett a víz mélységét.

Bármily magas fokra emelkedett a közlekedés a szárazföldön, a hajózás is folytonosan fejlődik Indiában. A Gangesz felső folyásánál ugyan kissé hanyatlani látszik ez, alsó folyá-

értékben expedíaltatott, míg e kivitel igen nagy ingadozásokkal 1882-ben 19 millió mázsára, nyolcz millió font sterling értékben emelkedett.

*) Az indigo-termelés azonban Bengaliában az utóbbi években állítólag nagyon hanyatlott s válság állott be, mely az európai gazdák s a benszült földművelők között agrár viszonyokat idézett elő.

sánál s elágazásainál azonban még mindig rendkívül élénk s kedvező időszakban nagyszerű látványt nyújt a folyó, hónapokon át legkülönbözőbb alakú hajók, csónak csónak mellett, egy árboez-erdő, fehér duzzadó vitorlákkal a láthatáron úszó városok és piaczkhoz hasonlóan s rajtok százakra és ezrekre menő néptömeg, mely itt a víztükrön folytat csereberét, söt valóságos üzletet.

Most azonban csak egy pár kis csónakot lehetett látni, melyek a csöndes vizen nyugodni látszottak; a távolban néhány vitorla tűnt föl, bágyadtan csüngve a magas árbozczokon. A hanyatló nap, a tropikus ég rövid, de intensiv színjátékával sötét bíborpirosra festi a körvonalokat, e szín gyűjtja lángra a messze láthatár felé fekvő víztömeget, mely ott a hason-színű égboltozat aljával ölelkezik. Egész csapat madár, tengeri fecske s bűvár, melyek már befejezték üldöző vadászatukat a kis halakra, vonúl el a víz fölött a csendes partok felé, nyugvó helyet keresve. A fölkelő hold halvány, reszkető fénye lepi el a folyó környékét s a partok felől hosszúra nyújtott idegenszerű hangok repülnek át, talán egy-egy magánosan bolyongó szerencsétlen pária bánatos dallama.

Közvetlenül a túlsó part kikötő helyénél, Ihatnál, megkezdődik ismét a vasút, a rövid idővel ezelőtt megnyílt éjszab-bengáliai államvasút, melynek első állomása a közel fekvő Szara. A végállomás, Sziligori, melyet másnap délelőtt tizen-nég órai útazás után értünk el, 196 mérföldnyire fekszik a Gangesz partjától. A vidék, melyen keresztül visz a vasút-vonal, egyhangú. Tágas, naptól süttött síkságok után apró füvel benőtt területek következnek, melyeken szarvasmarha-csordák s kecskék legelnek. Itt-ott apró falvakat is lehet látni s messze távolban újból megjelenik néhány tropikus fa csoport, hogy megmentse a keleti jellegét e vidéknek, mely különben oly annyira hasonlítana a mi alföldünk pusztáihoz.

A keleti Himalaya aljához néhány évvel ezelőtt még csak nagy időveszteséggel, költséggel s fáradalmak között lehetett eljutni. Gyakran 20—24 napra is szükség volt, hogy megtegyék a 370 angol mérföldre terjedő útát Kalkuttától Dárdzsilingig. Jelentékenyen megrövidítette ez útát a Gangesz mellett vezető vasút, melynek segítségével Sahibganjig (220 mérföldnyire Kalkuttától) a Gangesz partjára lehetett eljutni. Innen egy gőzös öt óra alatt vitte át az utast Caragolába, hon-

nan már csak hordó széken vagy talyigában lehetett tovább hatolni Purnean, Kissenganjon s Titalián át Sziligoriba. De még e kétség kívül lassú s fárasztó utat is fölsőlegessé tette az egyenes irányban a Gangeszhoz s innen a hegység aljához vezető vasúti hálózat.*)

Kalkuttában tartozkodásom alatt csakugyan komolyan tanácskoztak arról, hogy e vasutat, legalább mint gőztramwayt Dárdzsilingig folytassák, mely tervet azután csakugyan megvalósítottak. Az új nyomjelzésre a már létező utat használták föl, melynek emelkedése 1 : 20 felé ritkán száll. A legnagyobb nehézséget bizonyynyal az út gyakori erős fordulatai okozhatták, hol külön kanyarulatokat kellett alkalmazni. A kocsikat e célból ugyanezen sugártengelyekkel látták el. A mozgató erő kettős locomotivból áll. S így itt is előáll a nyugati művelődés leghatalmasabb tenyezőjével, a gőzzel, hogy megfoszsa e messze távol eső vidékeket világtól elzárt helyzeti jellegöktől s összekösse a Gangesz síkságait a távol fekvő hegyóriásokkal!

Sziligoriban már készen vártak reánk a Kalkuttából megrendelt teherhordó lovak, hordárok s egy dogcart. Ez utóbbi szállító eszköz igen egyszerű ketkerekű talyiga. Elöl ül a kocsis s csak egy alacsony karfa választja el tőle a hátul

*) Az éjszaki bengáliai államvasút első fölvétele s tereptanulmányozása 1870-ben történt, az építést magát 1874-ben kezdték s 1878 végével fejezték be. Nagy nehézségekkel kellett megküzdenni, minők voltak a rövid munkaidő, a rendkívül kedvezőtlen éghajlati viszonyok s a nagyobb részt alkalmatlan helyi munkaerő. Azonban abban a toasztban, melyet a vonal megnyitása alkalmával Bengália kormányzója, Sir Ashley Eden, a főmérnökhöz, Lindsay őrnagyhoz intézett, egy lélekemelő mondatra akadtam, mely nagyon jól jellemzi az angolok kitartó s erélyes törekvéseit keleten. Miután ugyanis Sir Ashley Eden elmondta az új vonal nemzetgazdasági előnyeit, így folytatta tovább beszédét: «Reménylem azt is, hogy eljő az idő, midőn vérmes reményű barátom mr. Edgar (akkor Deputy Commissioner Dárdzsilingban) legmerészebb álmai is teljesülnek, az az idő, midőn látni fogjuk, hogyan hozza e vasút Európa felől a gyapot-terményeket, érczeket s a sókat s hogyan fogja cserébe szállítani India indigóját, dohányát és théáját Tibet aranyporával s gyapjújával, valamint Sina selymével. Még azt is hiszem, hogy egykor teljesen megvalósúlnak álmai a mi társadalmi összeköttetésünkről Lhasszával olyannyira, hogy egy szép napon szerencsénk lesz a nagy Lámát is elvinni, hogy vallásos nézeteiket cseréljen Kalkutta püspökével.»

fekvő ülést, a hol a kocsisnak hátat fordítva, egy vagy szükség esetén két utazó foglalhat helyet. Podgyászból néhány apróság kivételével mit sem lehet e talyigára rakni. Magát a talyigát egy ló húzza, rendesen tibeti eredetű pony, melyet hegynek föl is galoppban hajtanak s csaknem óránként kicserélnek. Hasonló, de valamivel nagyobb s vászon-ernyővel ellátott kétkerekű szekér, a tonga, melyet két igába fogott ló húz. E szekerek használata drága pénzbe kerül. Én magam Sziligoritól Kurseongig, a mi körülbelül hat órai távolságra van, 40 rupiát fizettem s midőn Dárdzsilingből visszatertem, innen Sziligoriig egy tongáért 65 s egy podgyászt szállító talyigáért 35 rupiát.

Nem csekély föladat volt, míg — természetesen keleti láрма mellett s egy csoport tétlen bábmész benszülött között — szétoszthattuk a csomagokat, fölraakhattuk a teherhordókra s lovakra s mi magunk is fölszállhattunk könnyű talyigánkra.

A keleti Himalaya nyúlványai egész a Gangesz s Brahmaputra síkságáig terjednek, mely e folyók deltavidékétől a hegység aljáig alig 100 méterre tehető magasságra emelkedik. A jelentékeny magasság-különbözet daczára, mely e síkság s a hegyláncz csücsai között van, a Himalaya felé a bengaliai síkságról sokkal nehezebb jó áttekintést nyerni, mint például az Alpesek hegylánczáról annak éjszaki vagy déli széle felől. Magától a Gangesz partjától, mely a hegységtől 300 angol mérföldnyire esik, a hófödte hegylánczot csak ritkán, esős idő után lehet meglátni. Hogy a hegy ily ritkán látható, ennek fő oka a légkör gyakori zavarodottsága. A Himalaya déli nyúlványának kétségtelen nagy kiterjedésű szélessége kevésbé jöhet tekintetbe, mivel ennek ellenében kiemelhető, hogy a hegység lejtése igen meredek s a hófödött messze látható fő gerincz az aránylag alacsony középhegységet még egész hirtelen több, mint 4000 méter magassággal múlja fölül.

Sziligori 302 láb magasságban csak 10—12 angol mérföld távolban van a Himalaya végső nyúlványaitól, melyek, mint hullámzó gerinczet képező sűrű erdőkkel borított tömegek tűnnek föl, míg körvonalaik a párával telt csillogó légkörben elmosódnak.

Érdeklődésem, csaknem mondhatnám kíváncsiságom, a legnagyobb mértékben fölébredt; hiszen tudtam, hogy ez úton, mely előttem kígyózott, a kocsikerék minden fordulata köze-

lebb hoz engem abhoz, mi után oly gyakran s oly sokáig sovárogorva vágyakoztam: közelebb Ázsia hatalmas hegylánczához, a nagy Himalayához.

Most, midőn a gyors vasúttal éjen s napon át átrepüljük Bengália tágas síkjait s egész hirtelen Sziligorinál találjuk magunkat; a változás, mely a talaj új képződésében s a tenyészet új alakzataiban mutatkozik, egészen szembeötlő lesz.

Legelőször egy alacsony bokrok által födött síkon vonultunk át. Csakhamar eljutottunk egy tiszta, már a hegyek közelségéről tanúskodó folyamhoz, a Mahanuddihoz. E folyam a Szikkim-Himalaya végnyúlványairól ömlik le. Most a száraz időszakban a folyó kis medrében igen csekély víztömeg volt, mely kavicsos talajon futott végig. A homokiszapos, részben sűrű bokrok által elrejtett partok azonban azt tanúsítják, hogy a folyónak esős időben jelentékenyen meg kell növekednie s akkor inkább érdemli meg nevét (Mahanuddi = nagy folyó). Lejebb, Titalya mellett, mintegy 40 mérföldnyire eredetétől, a folyó hajókázható lesz, azonban egész hosszú útján a Gangeszbe ömléseig igen csekély a lejtője — hasonlóan a magyar Alföld folyóihoz — s ennek megfelelően a most oly jelentéktelennek látszó folyam víztömegének gyarapodásával átozónli a partot, gyakrabban változtatja folyását, s midőn beömlik a Gangeszbe, egy kis deltát képez.

Itt értünk el ama vidék szélére, mely Terai név alatt ismeretes s mely a Himalaya déli alján rendkívül nedves s tenyészet-tápláló övet képez, mely az úgy nevezett Junglélázt terjesztő veszélyes kigőzölgése miatt, mint a földgömb egyik legegészségtelenebb vidéke, rettegetté vált. A Terai nagysága s veszélyessége legnagyobb a Himalaya keleti részén; a hol a hegylánc éjszaknyugatra fordul, mindkettő kisebbedik. Itt a magas hegység előtt alacsonyabb hegyek vonulnak el, míg a keleti Himalaya alján mélyen fekvő terület terjeszkedik szét, melyen sokkal gyakoribb az esőzés s így bujább növényzete is van, mint a Himalaya-vidék közép- és éjszaknyugati részeinek.

A Terai kezdetét sajátos geológiai s botanikai jelek, de egyúttal általános tájképe is élesen megjelölik. Geológiaiilag e vidék a síkság alluviuma s a hegység sziklaközete között átmeneti részt képez. A síkság alluviuma eltűnt; gyöngén hullámozó területen homok, kavics s a hegységből eredő kőda-

rabok rakodtak le; agyag s vékony humus-réteg födi be föl-váltva e kőzeteket s csak a Terai éjszaki részén kezdődik meg a hegység sziklatalaja. A síkság mentében a Terai úgy tűnik föl, mint a bengáliai édes vízmedencze kavicsos széle. Igaz, hogy egyes kavicscsoportokat a síkságon is találunk mintegy húsz mérföld távolságban, délre a hegységtől, azonban nagyobb köcsoportok ott még a széles s gyors folyású folyókban sem találtnak. A hegység alja úgy tűnik föl, mint a durvább anyaglerakódások gyűlöhelye, míg az alluvium a bengáliai meder mély vizében ülepedett le. A Terai terület egész szélességében találhatunk kavics-ülepedéseket, 250 láb magasságtól mintegy 2000 láb magasságig terrasseszerűen rakodva le a hegynyúlványokra. A visszavonuló tenger, mely egykor a Himalaya lábát mosta, hagyta hátra e kavicsos széleket. Kétséges azonban, hogy e kavicstelepek terrasse-alakú képződését — melyben, mellesleg mondva — kövületek nincsenek, a talaj emelkedése és süllyedése által lehet-e megmagyarázni avagy e telepek vízszintes fekvése nem ama működésre mutat-e inkább, mely mint erosio oly nagy szerepet játszott a Sikkin-Himalayaban s mely erre a lacustrin képződés bélyegét nyomja föl?

A Terai vidéken a magasság észrevehető különbsége nélkül is rögtön főtűnő változás mutatkozik a tenyészetben. Sűrű bokrokban burjánoznak a magas fűvek s egyes sugár erdei fák, leginkább fűz- és akácza-neműek emelkednek föl. Első pillanatra alig észlelhető a tenyészet bujasága; erdőégések avagy kavics-torlódások hézagokat támasztanak abban, úgy szintén a tömördek sűrű cserjefa, mely a törzseket födi, megátolja az általános benyomást.

Midőn legelőször, igaz, száraz évszakban, haladtam át a Terain, csodálkoztam, hogy annak nedves jellege mily kevéssé mutatkozik a tenyészetben s a talajminőségben. Számos, most kiszáradt s csak az esős korszakban telt medrű patakok vonulnak keresztül a Terain. A kavicstalajban gyakran kiszárad vagy elpárolog vizök s medröket beborítja a forró tropikus éghajlat fűveinek, harasztainak rothadó maradványa, melyek eredetileg a parton állottak. De ha így látszólag az év egy nagy részében száraz is a Terai fölülete, a legfelsőbb földréteg alatt csekély mélységben mindig található romlott víz, melynek kigőzölgése folyvást rontja a levegőt. Ha már most az esős

időszakban nagy csapadékok szaporítják e nedvességet, a talaj gyorsan átázik. Ennek kigőzölgéseit, a rothadásban levő fatörzsek s növény-anyagok miasmáit vissztartóztatják a sűrű gallyak, a légkörben levő nagy mennyiségű nedves kigőzölgés megakadályozza annak fölszállását s mivel itt a hegyek alján különben is zárt a levegő, minden föltétel megvan, hogy a Terai az egészségre nézve oly ártalmas vidékké legyen.

A Terain szélessége Szikkim előtt mintegy tizenhat mérföldre terjed.

A Dárdzsiling fele vezető úton különben egyes erdőtisztások, valamint jelentékeny területek művelése s theaültetvények kedvező hatással voltak a főntebb rajzolt állapotok ellensúlyozására. E mellett e vidéken a Terain gyors menetben lehet nappal keresztül menni. Ott azonban, hol a nedves mélyedésekben még őserdő s sűrű tropikus növényzet fődi a talajt — s e körülmények hasonló viszonyok közt a tulajdonkepi Terai-övön kívül is előfordúlnak — múlhatatlanul kifejlődnek azok a veszélyes miazmák, melyek annál gyilkosabb hatásúak, minél tovább tartózkodik itt az utazó, különösen ha éjjel is itt tanyázik.

Aránylag csekély veszélylyel csak a mechi-törzs tagjai, a Terai vidék nomádeletet folytató őslakói, képesek e gyilkos éghajlatot kibírni. A hindu-fajokhoz tartozó egyének közül igen kevesen merészkednek a Terai deli részén letelepedni.

Csakhamar elértünk néhány mechi kunyhót. E szegényes telepek lakói igen kellemetlen hatást tettek reám. Betegesen látszó egyének ezek, halványsárga arczbőrrel s látszólag szelíd természetűek. Önfentartási eszközeiket az által igyekeznek megszerezni, hogy a Terai bokros helyeit elegetik s a tisztáson tengerit tenyésztenek.

Délben mentünk át a Terain. A lég mozdulatlan volt, rekkenő meleg uralkodott; a láthatárt szürke kód lepte el s habozóvá tette a tekintet határait. A magasan járó nap homályos körben tűnt el s mindamellett az alatta elterülő világosság gyupontjából erősen kilövellő fény vakítólag hatott a földre. A talaj száraz s poros volt. A tenyészet külső alakját úgy színre, mint a fák lombozatára vonatkozólag szegénynek lehetett mondani, különösen ilyennek tartottam én, ki csak rövid idővel ezelőtt gyönyörködtem Ceylon sziget tenyészetének paradicsomi pompájában s Birma hatalmas erdőiben.

Az út lassankint kezd emelkedni s némely saroknál alacsony hegygerinczeken kígyózik fölfelé. A hegyi patakok a lejtőkön meredek medrekben ömlenek le esős időben s utazásunk alatt egy csomó munkás épen azzal foglalkozott, hogy az ezek által okozott károkat kijavítsa.

India benszülöttjei, kik építészeti ügyességökről oly hatalmas emlékeket hagytak hátra, föltűnő módon már a legrégibb idők óta közönyösek voltak az útépités iránt. A buddhisták, kik isteneiknek a legnagyobb szerűbb hegyi barlangokat vájták ki, a hinduk, kik vízvezetékeikkel s folyamgátjaikkal oly bámulatos építési tevékenységet fejtettek ki s az ind mohamedanok, kik oly pompás stílű emlékműveket hagytak hátra — mindannyian egyaránt nem látszottak ismerni az utak s közlekedési eszközök fontosságát vagy nem akarták azt ismerni. Mert nem szabad felednünk, hogy minde benszülött fejedelmek, kik a szomszédaik támadásaitól folyton tarthattak, az ország megközelíthetlenségét utak hiányában természetes védelmi eszköznek tekintették. A keletindiai társaság földadata lett, Indiát nagy úthálózattal látni el, mely földadatnak e társaság, bár csak az utóbbi időkben, nagy buzgalommal igyekezett eleget tenni. Több száz mérföldre terjedő útvonalat terveztek Kalkuttából Delhibe mintegy ezer mérföldnyire, Bombaytól Agráig 900 mérföldnyit s Madrastól Bombayig 800 mérföld hosszát. E fővonalak köre mindinkább nagyobbodott egész az ország határáig s nemcsak a nagy végtelen síkokon, hanem a hegylejtők hosszában is és a szorosokon át. A nagy nehézségeket gyakran fényesen oldották meg. A hegyi utakat hídakkal, védő gátakkal látták el s messze terjedő kanyarulatokban vezették. Az egyenes vonalak kavicsozottak s makadamizáltak; itt-ott nagy hídakkal. A nagy útvonalak a vasutak által részben elvesztették jelentőségüket, másrészt épen e vasutak megnyitása tette szükségessé a velök összeköttetésben álló s mintegy folytatást képező útvonalak kiépítését s ha már több ezer mérföld hosszú útvonal építettett volna is ki Indiában, újból több ezeret kellene építeni. India tájképileg legszebb részei közé tartoznak a hegységekbe vezető útvonalak, Ravul Pindi síkságtól Hazaraig, Ambalatól Simla felé, Coimbatar síkjaitól a Niligiri hegységig, Bengaliától Dárdzsilingig s továbbá a Simlától Chinibe, a tibeti határig s a Dárdzsilingtól a Singalála hegyláncz mellett vezető ösvények.

Az első, útunkban ért hegyi terrasseról közvetlenül előttünk láttunk egy sor 6—8000 láb magas hegyet, tetőtől csúcsig sűrű sötétzöld erdővel fődve, melyeknek kapcsolatát számos, lassan emelkedő völgy szakítja meg. A kilátást a távoli síkokra a sűrű köd zárta el.

Mindinkább benyomulunk a hegyekbe, s útunk hirtelen igen meredekké lesz. A tenyészet is minden lépéssel gazdagabb. A talaj növényzete élénk friss zöld színben mutatkozik; egy csomó pompás kuszó növény tűnik föl, melyek magas törzsű fákön csüngenek. Teraí éjszaki széléhez közeledtünk. Az 1800 láb magasságban egy kis dombon festői szépen fekvő bungalow Pimkabari, melyet az útnak több kanyarulatáról lehetett már látni, az első pihenő állomás útunkon.

Dak-bungalownak hívják az angol kormány által az útvonalok több pontjára fölállított pihenő házakat, melyek az útasoknak pihenésre s megszállásra szolgálnak. Földszintes nyílt verandával ellátott s egész szerkezetökben az éghajlat szükségleteihez alkalmazkodó épületek ezek, belül két-három szobával, melyekben asztal, néhány szék s néhány ágy található. Néhányban konyha, kamara s néhány konyhaszerszám is van. Egy benszülött szolga vigyáz föl a bungalowra s ugyanaz teljesíti a szolgálatokat az útasoknak. A látogatottabb helyeken élelmi szerrel s itallal is szolgál megállapított díj mellett. Ha itt hál azután, rendesen egy rupiát kell fizetni egy éjjelre s egy személyre. Az útasoknak, ha újabb útazók is jönnek, rendesen csak egy napot s egy éjet szabad a bungalowban tölteniök.

Elragadó képek tárúlnak elénk Pimkahariról a meredek, erdővel borított magaslatokra, melyek a sötét, nedves mélyedésekből fölemelkednek s azután más oldalt a Himalaya folyóitól átfutott végtelen bengali síkra, a mely fölött most könnyű köd terül el, mely folytonosan ide s oda himbálózva, ott, hol a napsugarak érintik, mintegy égő arany burkolatot ölt fel.

Mi igen rövid ideig maradtunk itt; elfogyasztottuk brandyval kevert szódánkat s miután e pompás fekvésű helyről a kilátást lerajzoltam, tovább folytattuk útunkat.

A tovább vezető út rendkívüli kanyarodásokat tesz; majd meredek völgyekben, majd hegygerinczeken át vezet, mely utóbbiak ezek felé emelkednek avagy fölváltva ismét leesnek. A tájkép folytonosan változik. Jóllehet a hegyek hullámzó vo-

nalai egyhangúaknak látszhatnak; nincsenek nagy szembetűnő tárgyak, hatalmas hegyalakok, merész sziklaképződmények nem tárúlnak a szem elé, tavak s vízesések, a melyek az elő-alpesekeket díszítik, itt teljesen hiányoznak: mindamellett egy csoport tájkep tárul itt föl, mely nyugodt szépsége s idegenszerű ingere által lebilincsel. Legjobban hatnak reánk a növény-övezetek, melyek gyors egymásutánban következnek. Óriási nagyságú fatörzsek, pálma-fajok, Shorea robusta, a pompás lombozatú koronával diszelgő vad banam nyúlnak föl a magasba s közben bambusznádat, hatalmas haraszttrözskeket s más nádneműeket renget a szél. Számtalan kuszó növény, fölkapaszkodó leguminosa-félék, uticæak s nagylevelű calladiák kapcsolják össze az öserdőt, lánczot vonva a hatalmas törzsek, az élőfák ágai s a ledőlt vagy széttört fák óriási romjai között. A buja növényzet gazdag alakulását rendkívülileg emeli az a körülmény, hogy itt, e vidék forrósága, nagy nedvessége által előidézett tropikus jellege mellett a talaj lassú emelkedése következtében oly csírákkal is egyesül, melyek már a magasabb hegység jelzői. A növekvő emelkedéssel folyvást új es új alakok lepnek föl, melyek a mérsékelt égöv alatt ismert alakzatokra emlékeztetnek s 4500—5000 láb magasságban a tenyészetnek már egészen átalakult külsőt adnak.

Hat órai útazás után, Siligorsitól számítva, késő este érkeztünk meg a 4848 láb magasban fekvő Kursziongba.

Midőn megérkeztünk, köd burkolta be a vidéket. Nedves hideg levegő uralkodott a fősíkon, a hol megállapodtunk. A meredek hegylejtőket sűrű erdő borítja, meg-megszakítva egyes tisztásoktól, melyeken thea-ültetvények terjednek szét. Nyugat felé a szem a Balaszunnak, a Mahanuddi egyik mellékfolyójának, mély medrebe hatol, mely folyó forrásvidéke ama előhegyek déli lejtőjén fekszik, melyek a Dzsellapaber hegyláncztól Dárdzsiling mellől nyugat felé ágaznak.

Szürkület előtt földerült. Egyszerre éjszaka felől, csaknem a láthatár szelén, elesen körvonalozott felhők szálltak föl. Jó darab ideig tartott, míg végre megismertem, hogy azok hócsúcsok, melyek az alapját képző hegyektől hosszú hullámozó köd által elválasztva, mintegy közvetlenül emelkedtek az ég felé. Sejtetem volt ez a nagy hegyóriásokról, egyszerű, nagy és megragadó!

Kurszong, e kis község, keletkezését főképen annak köszön-

heti, hogy a thea-tenyésztés e vidékeken mindinkább terjed. A régebben használt bungalow helyett az utazóra most egy kis fogadó vár, mely szépen emelkedik egy magaslaton. A ház tulajdonosa, ki könnyen észrehetőleg csak a sors hosszú hányatása után lett fogadóssá, az asztaltársak a vacsoránál, néhány thea-ültetvényes, kik magas lovageszirmákban, kezökben lovagkorbácscsal léptek a terembe, mindez az első nyugati európai telepekre emlékeztetett Amerikában. A vacsora azonban gazdag s jó volt s bádoggorsókban pompás sört is kaptunk.

A teherszállító emberek és lovak csak késő éjjel érkeztek meg; mivel Dárdzsilingig nem lehetett lovakat kapni, más nap reggel kénytelenek voltunk az összes podgyászt új teherszállító emberek közt szétosztani. Mi sem kaphattunk a tovább utazásra tongát vagy dogcartot, mivel lőfogat nem állott készen s ezért elhatároztuk, hogy a Dárdzsilingbe vezető út első részét kora délelőtt gyalog tesszük meg s később háts lovakat bérelünk. A messze keleten most első ízben vándoroltam kipróbált hű hegymászó fejszémmel kezemben a hegyekbe.

A hegyeket mély völgyek kísérik, egész a magasba sűrű lomberdő díszíti a számtalan kisugárzó gerinczeket. A cserjefa nagy tömege eltűnt, a tropikus jelleg daczára az erdőkben európaiakhoz hasonló növényalakzatok láthatók. A Himalayát jellemző pompás tölgyek, nyírfák s jávorfák mindenütt mutatkoznak; gesztenyefa, mogyoró, magnolia s babírfa alkotják együtt a pompás erdőket. Az egyenlő hőmérsékletű égálj néhány tropikus növény határát inkább éjszakra tolja, úgy hogy az említett alakzatokkal együtt fordulnak elő faalakú harasztok, banánok, pálmák, fügek s más tropikus fajok. Élősdí kúszó növények, virágzó kosborfélék, harasztok buja tenyészet jellegét adják a növényzetnek s e mellett a nedveség moszatokat s mohokat nagy mennyiségben hoz létre.

Az ezentúl mindinkább emelkedő út az árnyekos mélységben fekvő Balasszan völgy baloldalán húzódik el. A vonalat meredeken eső mélyedések szakítják félbe, melyeken át hegyi patakok ömlenek a völgyben levő folyóba. E hegynyúlványok egyikén fekszik, festőileg egy erdei tisztáson Hoptown, thea-ültetvényesek kis telepe mosolygó házaival, melyek egy kis templom körül csoportosúlnak.

Szonadat egy kis, több házból álló magános s elhagyatva

álló telepet, kissé a közepén túl a Dárdzsilingba vezető húsz angol mérföldnyi útnak, három órai gyaloglás után déltájban értük el. Forróság állott be s reggelizni letelepedtünk egy kis hegyi patak mellett, míg a háts lovakat elhozták.

Minden lépéssel, melyet célunk felé tettünk, élénkebb lett az út. Férfiak, nők és gyermekek, ökrök, bivalyok, kecskék s mindennemű baromfi életet s változatosságot hoztak az erdők csendjébe.

Az út fénypontját az a hely képezi, midőn ez a Sinchal hegység éjszak-nyugati nyulványát 7412 lábnyi magasságban átlépi, a hegynyereg. E magaslat elzárja az útas szemei elől a tekintetet a síkság felé. Hegyi világ nyílt meg, mely éjszak felé a föld legmagasabb csúcsáig emelkedik.

* *

India éghajlata kényszerítette az ott lakó európaiakat, hogy a Himalaya előhegyeiben egyes helyeken központokat alkossanak, a hova vonúlhassanak azok, kiknek levegőváltoztatásra, erősítő, hűvösebb hegyi levegőre van szükségök, különösen a nyári hónapokban. Ily helyek, melyeket még jogosabban lehet egészségi államoknak nevezni, mint a mi nyári üdülő helyeinket Európában, az egész Himalaya hegyláncz hosszában föltalálhatók s *Sanitariumok*, *Hill stations* (azaz hegyi állomások) neve alatt ismereteseek. Fölemlítjük ezek közül a hegyláncz éjszak-nyugatról kelet felé húzódó vonalán Murrit, Dalhonsziet, Dharam szalat, Szimlat, Muszurit Landurral, Almorat, Naini-Talt s Dárdzsilinget, melyeket nagyobb részt ama vidékek lakói keresnek föl, mely vidékek hozzájuk legközelebb fekszenek. India déli tartományainak is vannak ily hegyi állomásai a Nilgirikban. Szimlába, mely e hegyi állomások között a legnagyobb s legdivatosabb, rándúl nyáron India alkirálya s az egész politikai hatóság; Maini-Tal az éjszak-nyugati tartományok fő sanitariuma, úgy szintén ezek kormányzójáé; Murri a nyári tartózkodási hely Pundzsab lakói s ennek kormányzója számára, míg Dárdzsilinget Bengalia kormányzója s kísérete keresik föl. Az évszak ápril közepén kezdődik s október közepén végződik.

Dárdzsiling sanitarium házesoportja ama hegyláncz gerinczen vagy legmagasabb nyulványain fekszik, mely a

Szincsalnyeregtől Dzsellapuhuron át éjszak felé terjed s kissé távolabb néhány rövidebb gerinczben sugárzik ki. A különböző pontok magassága 6500—7500 angol láb között ingadozik. Meredek, részben sűrű erdőkkal, részben thea-ültetvényekkel borított lejtők alakjában süllyednek a gerinczek a kis és nagy Rimzsit völgyeibe, melyek körülöttük 6000 lábnyi mélységben elterülnek. E mellékgerinczek közül azokról, melyek éjszak felé irányuló felkőr alakot vesznek föl, hegyi patakok futnak le éjszak felé egész addig, míg a Runzsitba jutnak, mely vizeiket a Tisztába s az ind folyamvidékre vezeti.

Az európaiak zöld fák s kertek közé rejtett nyári lakai s házacskai szellős és szép kilátást nyújtó verandáikkal igen kellemes látványt képeznek. Az öbölben fekszik a falu, a bazár, a benszülottek temploma s iskolája s a kormányzósági épületek. Szép lovagló utak vezetnek a lejtőkön föl a magasán fekvő angol templomhoz, melynek közelében építette Sir Ashley Eden, Bengalia jelen kormányzója, ki egyúttal Birmanak s a keleti Himalaya-tartományoknak alapos ismerője is, pompás kastélyát egy szép park közepén, gyönyörű kilátással Szikkim felé s épen oly műízléssel, mint érzékkel a természet szépségei iránt. Valóban, Old-England itt a messze keleten képes volt szép *homeot* (otthont) alkotni magának.

Dárdzsiling mintegy ötven évvel ezelőtt meg csak egy, Szikkim rengeteg erdei között eltűnő, buddhista zárda volt, maga a név is (Donsgling = szent hely) buddhista barátok e letelepedésére vonatkozik. Az angolok Dárdzsiling területét 1835-ben vették át egy a szikkimi radzsáknak fizetett 3000 rupia életjáradék fejében. Az angol kormánynak fő czélja volt, hogy Nepal és Bhutan közé beékelve, Szikkimben egy barátságos állam létesüljön s így megakadályoztassék, hogy a hódító hajlamú Nepal a kelet felé eső tartományokat Birma határáig elfoglalja. Határvillongások elintézésekor Nepal s Szikkim közt néhány angol hivatalnok 1828-ban Dárdzsiling közelebe jutott s ők jutottak először arra a gondolatra, hogy e hegyek között sanitariumot állítsanak föl. Jelentést tettek erről a főkormányzónak, kiemelve az éghajlat jóságát, Kalkutta közelségét s továbbá e hely középponti fekvését Tibet, Bhutan, Nepal s brit India között. Az előterjesztéseket kedvezően fogadták. 1830-ban egy mérnök-bizottságot küldtek az előhegységbe s megkezdték az alkudozásokat a Szikkim rad-

zsahval, mely 1835-ben, mint már fentebb említettük, arra az eredményre vezetett, hogy Dárdzsiling területét a keletindiai társulatnak engedték át.

Az állomás az első kormánybiztos, dr. Campbell, ügyes vezetése alatt gyorsan emelkedett. A lakosság, melynek száma 1839-ben csak 100 volt, tíz év alatt 10,000-re emelkedett, kiknek nagyobb része Szikkim, Nepal s Bhutan közel fekvő vidékeiről vándorolt be, köztök nem csekély számú rab-szolga, kik az idegen országokból megszökve, angol védnökség alá helyezték magokat. Dr. Campbell rendszeres piacot létesített s jelentékeny forgalom fejlődött ki só, aranypor, borax, moschusz, lovak s gyapotneműek közvetítése által. Az európaiak földterületeket vásároltak s házakat építettek. Maga a kormány egészségügyi telepet állított európai katonák számára a Dzsellapahar gerinczen. Nemsokára azonban zavarok támadtak Szikkimmel, különösen midőn a szikkimi radzsahnak Tibet papi kormányától fenyegetéseket s szorongatásokat kellett eltűrnie; e zavarokból ellenséges indulat származott, különösen, midőn a híres botanikust Dalton Józsefet (ma Sir) Hookert és dr. Campbellt 1849-ben egy Szikkimen át vivő úton a radzsah, kinek főtanácsadója ekkor egy tibeti ember, Dewan Namgay volt, elfogatta, sőt velők rosszul bánt s őket halállal fenyegette. Az angolok csapatokat gyűjtöttek össze Dárdzsiling körül, melyek egy része Szikkimbe, a Tendong lejtőire is benyomult. Döntő támadás ugyan a nehéz talajviszonyok miatt nem történt, azonban az angol kormány erélyes föllépésének meg volt az a következménye, hogy a foglyokat hat heti letartóztatás után szabadon becsátották, a szikkimi radzsah büntetésből elvesztette az angol kormánytól húzott évi járadékát s a Teraiban fekvő összes birtokai az előhegyekkel együtt Indiához csatoltattak. Anglia s Szikkim viszonya ez időtől fogva váltakozó volt. A híres ázsiai utazó, Schlagintweit 1856-ban még nem volt képes engedélyt nyerni, hogy az országot meglátogathassa. 1860-ban új ellenségeskedések támadtak, a mennyiben Szikkim lakói az angol alattvalókat megtámadva s szántóföldjeiket elpusztítva, az elfoglalt terület visszaadását akarták kieszközölni. Csapatokat küldöttek erre Szikkimbe, azonban ezek kénytelenek voltak visszatérni. 1861-ben Gassler ezredes parancsnok s Ashley Eden politikai megbízott vezetése alatt nagyobb erő

küldetett Tumlong, a radzsah székhelye felé s ez által őt új szerződés kötésére kényszerítették, melynek következtében minisztere, Namgay Dewan, a kinek tanácsára Hookert s Campbellt 1849-ben elfogatta, Szikkimből száműzetett. Később azután a radzsahnak a jó barátság kedvéért ismét életjáradékot adtak, mely 1873-ban, midőn a radzsah Bengalia kormányzóját Dárdzsilingben meglátogatta, 1200, később 18,000 rupiára emeltetett.

Így lett Dárdzsiling területe angol birtok s azóta folyton emelkedő virágzásnak örvend. Ezt azonban Dárdzsiling nemcsak annak köszönhetette, hogy mint egészségi állomás gyarapodott, hanem még inkább annak a körülménynek, hogy a thea- s kávé-ültetvények a szikkimi előhegységek egész területén meghonosodtak a Terai síkságig, valamint a cinsona ültetvényeknek is.

A theát eredetileg nem tenyésztették Szikkimben s valóban csodálatos, hogy aránylag rövid idő alatt mily jelentőséget nyert ez, úgy hogy ez által most már a vidék külső alakja is egészen megváltozott. Nagy erdő-irtások támadtak a thea-ültetvények számára; a meddig csak tekinthetünk, az addigi szép zöld lombok, helyén mindenütt sivár területeket találunk, színtelen, egyhangú theabokrokkal.

A Birmával folytatott első háború alatt 1826-ban hozták be először Indiába a theamagvakat s a Felsőasszamban vadon növő theabokor galyait, azonban még ezután is sok időbe került, míg e tárgynak megfelelő figyelmet szenteltek. A kormány 1834-ben egy bizottságot nevezett ki, hogy tanulmányozzák a theaültetvények Indiába behozatalának kérdését s azután Asszamban kísérleti állomásokat alakítottak, hogy a thea-termelést előmozdítsák. 1839-ben alakult az első részvény-társulat, az Asszam-társulat, a thea meghonosítására Indiában. Legelőbb Asszamra szorítkozva, lassankint terjedtek ki a kísérletek a Himalaya előhegyei felé, melyeknek Asszaméval egyenlő éghajlatuk volt. Szikkimbe legelőször dr. Campbell hozta be a theatermelést. Jóllehet magának az Asszam-társulatnak részvényeit sem lehetett 1847-ig értékesíteni, később gyorsan egymásután a legfényesebb eredmények mutatkoztak, úgy, hogy ez eredmények következtében a thea növelése Indiában 1855-től 1860-ig mindig nagyobb területekre terjedt, sőt a 60-as évek kezdetével valóságos lázas spe-

culatio fejlődött ki. Thea-ültetvények alakultak alkalmatlan területeken s a kezdeményezést oly társulatok tették, melyek sem Angliában, sem Indiában nem alakultak solid alapon; fölmerültek a nehezségek elegendő s olcsó munkaerő beszerzése tárgyában; az utak hiánya megnehezítette a szállítást; a növények s a levelek kezelésének ismeretlensége is hozzájárulva, visszaesésnek kellett bekövetkeznie, mely 1867-ben s 1868-ban a legtöbb társulatot megbuktatta.

A thea-láz első hatása ugyan épen úgy, mint a kávénál, megkívánta a maga áldozatait, azonban a tévedések, nehezségek s csalatkozások után most kielégítő s megnyugtató állapot jött létre. A thea-ültetvények ma tudományosan kezeltetnek, javított módszereket alkalmaznak a levelek elkészítésénél, sőt már a gőzerőt is fölhasználják. Az indiai thea-ültetvények fejlődésére nézve mindenkor egyik fő feltétel lesz az, hogy elegendő s olcsó munka legyen kéznél s tekintettel azokra az erőfeszítésekre, melyeket Khina tesz az utóbbi években, hogy az indiai versenyt legyőzze, szükséges továbbá az is, hogy az indiai thea-termékek piacza, különösen az alsóbb minőségűekére nézve kitágíttassék s azok számára a benső ázsiai thea-fogyasztó népeknél eladási helyeket keressenek.

A thea-ültetvények különösen Asszamban s britt Szikkimben nagyszerűen terjedtek s Debra Dun s Kangra vidékein, a Himalaya nyugati völgyeiben is megállják helyöket. Míg huszonöt évvel ezelőtt a thea-termelés eredménye igen csekély volt, 1873-ban csak tizenkilencz millió fontra rúgott tizenhet és fél millió forint értékben, addig az 1882-ben ötvenhét millió fontra; harminczhét millió forint értékben emelkedett.

Csekélyebb fontossága van Szikkimben a kávétermelésnek, mely azonban 2000 láb magasságig általában tenyésztetik.

Nagyobb jelentőségű s kiváló érdekekkel bírnak a britt Szikkimben a kormány által tett kísérletek a Cincsona-ültetvényekre nézve. A cincsona-növény gyökere s szára kérgében van az az anyag, mely az ismert kinint adja, mely különösen a láz ellen ható ereje következtében ama gyógyszerek közé tartozik, melytől sok millió ember jóléte függ. Különösen a tengeren túl fekvő tartományokban lakó európaiaké. *)

*) A cincsona-növény vadon, mint jelentékeny bokor vagy fa,

Ez igen fontos növény tenyésztését a kormány vette kezébe és a Nilgirikben, Ceylon hegyes vidékein, a Khasszia-hegységben és britt Szikkimben jelentékeny telepeket létesített. Az angol kormány főtörekvése abban áll, hogy vegytani művelet segítségével lehetővé tegye, hogy a kéregből minél nagyobb mennyiségű kinint állítsanak elő, hogy így az olcsóbb ár következtében azt India összes benszülöttjei használhassák. Ugy látszik, hogy a Nilgiri-hegyekben s Szikkimben sikerül legjobban a tenyésztés. E telepek jövedelme az utóbbi években rendkívül emelkedett s a kezelési kiadások levonása után is jelentékeny kamatot hajt a kormány által befektetett tőke után.

Dárdzsiling most az ily rendkívül módon megkönnyített hozzáférhetősége következtében jelentékeny piacot képez, hol az angol iparárúkat Szikkim, Nepal s Tibet nyersterményeivel kicserélik. Úgy a termékek, mint az emberfajok tekintetében alig van oly festői s oly tanulságos pont, mint Dárdzsiling bazárja.

A Himalaya vidéken élő alsóbb rendű, felvad ind őstörzsek lakóhelyei a más fajokra nézve oly veszedelmes Terai síkság övere és a szomszéd vidékekre szorítkoznak. Az ariai törzsek a Himalaya közép- és éjszak-nyugati vidékein terjednek el, de már Nepálban az áriai, mint tiszta törzs, kevésbé fordul elő s igen gyakoriak a kevert fajok. Távolabb kelet felé a tibeti faj, a turani törzs azon ága, mely a középázsiai fősíkokon előzönölve, a déli Himalaya lejtők keleti részét a Dihong-szorosig elborította, Szikkimben is a lakosság főelemét képezi.

Szikkim lakosai több nagy csoportra oszlanak, melyek

Dél-Amerika kordilleráiban 5500 láb magasságig fordul elő. A hollandi kormány kezdeményezésére dr. Hasskarl az ötvenes években először hozta a növényt innen Jávába. E növény meghonosításával Ázsiában azt a veszélyt akarták elhárítani, hogy a cincsona termelés helytelen kezelése következtében Dél-Amerikában s továbbá az ott uralkodó rendetlen viszonyok között e teljesen pótolhatatlan anyag behozatala úgy minőség és mennyiség tekintetében szenvedjen. Az indiai angol kormány figyelemre méltatta e törekvéseket s némely nehézségek elhárítása után 1860-ban sikerült Markham R. Klemensnek, az angol földrajzi társaság érdemes főtítkáranak a cincsona-művelést Indiában is meghonosítani.

közt a tibeti törzs vagy egészen tisztán maradt meg, avagy az ariaiak vagy őslakók vérével vegyült. Az uralkodó törzs a lepcsák, e vidék őslakói. A lepcsák arcvonásai határozottan mongol jellegűek: igen lapos s mély orrnyereg, ferde szemek, széles pofacsontok. A haj meglehetősen síma, egyenes s tündöklő. Szakálluk alig van és csak az ajkuk fölött egy kis hely. Egészben középtermetűek, széles melle, karjaik s csompaik erősek, de kezeik és lábaik aprók. A koponya jól kifejlődött, a homlok alacsony, a haj sötét s rendesen fürtökbe fonva hordják.

A lepcsák egy mondája szerint ők egy emberpár utódai, kik egy özönvíz alkalmával a Tendong-hegy csúcsára Dárdzsiling közelébe menekültek. Történeti múltjuk ismerete alig 300 évre terjed, mely időben állítólag tibetiek jöttek át a hóhegyeken s meghonosították nálok Buddha tiszteletét s a tibeti szokásokat. A lepcsák egyik törzse, a khamba lepcsák, körülbelül 200 évvel ezelőtt vándoroltak volna ide állítólag Khamból, Tibet egyik tartományából, azután összevegyültek a Szikkim lepcsákkal s most leginkább Szikkim éjszaki vidékein laknak. Ezek jobban megőrizték tibeti jellegüket, erőteljes, nyugtalan nép. A jelenlegi Szikkim radzsah e bevándorlók egyik utóda.

A lepcsák nyelve tibeti nyelv, bár sok eltérést mutat s különböző írásjelt is használnak. Vallásuk a Buddhizmus, mely a Szikkim-lepcsáknál kevesebbé tiszta, mint a Khambalepcsáknál, kik e vallás mellett még jelentékenyen előtérbe lépő fetis-tiszteletnek is hódolnak, mit útazásom alatt ismételtelen volt alkalmam tapasztalni.

Ruházatuk egyetlen kék és fehér avagy piros s fehér csíkokkal díszített szövet, melyet vállukon s mellükön keresztbe vetnek, karjok szabad, a ruházatot öv tartja össze. Fejüket rendesen szabadon hagyják, az útazásaimban engem kísérő lepcsák teherhordók nagyobb része fedetlen fővel járt napfényben s esőben egyaránt s úgy látszik, hogy dús hajzatuk elegendő védelmet is nyújt nekik. Van azonban néha kalapjuk is rendkívül széles karimával s csúcsos tetővel; leginkább falevelekből s bambuszdarabokból készítik s gyakran raknak rá díszül páva-tollakat. Az övről a nepáli görbe kardkés (kukerie) lóg le bőrtokban, mely gyakran pompás ezüst díszítésű; a külső oldalon e bőrtokban még két kis kés van és

egy kisebb bőrrerszény bagóneműnek. Lehet látni nálok továbbá még egyenes tört is széles késsel egy falap kis mélyedésébe dugva. E tör neve *ban* s ez a tulajdonképi lepcsakés. A tört nem csak fegyverül használják, de mint fejszét a dzsungle-erdőben s mint kést a házi munkáknál. Férfiak és nők egyaránt sok ékszer hordanak ezüsből s bronzból. Az amuletteknek a bennök levő imádságokkal gyakran nagyon stylszerű alakjuk van, ezüst, továbbá piros s zöld kövekkel díszítve.

A lepcsák szelid, mindig vidám nép, kiknek sajátságait s szokásait később lesz alkalkalmunk bővebben megismerni.

A lepcsákról nagyon kevésbé különböző törzset képeznek a limbuk. Arczuk még inkább mongol jellegű s bőruk sötétebb. A limbu szabadon hagyja lebegni haját s nem fonja össze, mint a lepcsá; a limbu kevesebbel megelégszik; se öltözet, se ékszer tekintetében nem mutat hiúságot, a mi a lepcsáknál gyakran tapasztalható. E nép átmenetet képez a bhutiákhoz, kik ismét több csoportra oszlanak. Közös jellemvonásuk a nyugtalan, erőszakos természet. Sokkal durvábbak, mint a vidám lepcsá-törzs, de sokkal jobban képesek kiállani az éghajlat kellemetlenségeit, a mély völgyek tropikus forróságától a Himalaya csúcsainak hófuvatagáig. Teherhordóim közt volt néhány bhutiai is, kik mind jelentékeny terhet voltak képesek nagy nélkülözések között is hordani, de egyúttal mindig hajlandók voltak föllázadni a fegyelem ellen s zavargó természetök örökös baj szülő oka volt.

E törzseken kívül, melyek Szikkim valódi lakói, Dárdzsilingben igazi tibetiek s nepális ghorkák is telepedtek le; láthatók továbbá terai lakók s mindennemű vegyületek; ezeken kívül az európaiak a nagy ind birodalom minden részéből hoztak hindukat magokkal.

Ily sok különböző fajú s eredetű nép együtt tartózkodása egy aránylag kis területen igen nagy érdekű a szemlélőre.

Igen érdekes Dárdzsiling azoknak is, kiket az angol közigazgatás érdekel. — Mindenütt szabadság látható, a ben-szülöttek nemzeti s vallásos sajátságainak tisztelete, e mellett azonban angol rend, szigorú igazságszolgáltatás és komoly törekvés s nyílt tekintet a kereskedelmi viszonyok s a földművelés fejlődése iránt, végül az a törekvés, hogy népoktatás s a közművelődés emelése által a polgárisodási missiónak is eleget tegyenek.

Dárdzsiling éghajlatát igen egészségesnek tartják; hűvös nyara van (közép-melegség 17 fok C.), szelíd ősze (átlag 14 fok C.) s a napi hőmérsékletben nincsenek nagy végletek; csak is a rendkívül nagy nedvesség s a nyári esős hónapok, midőn az eső gyakran napokon át folytonosan hull, zavarják meg a nyaralók kellemes életét Dárdzsilingben.

Akkor is sűrű köd fedte a vidéket, midőn Dárdzsilingba értem. Más nap reggel azonban arra a hírre, hogy a már hetek óta a hegyeken ülepedő felhők emelkedni kezdenek, egyik közel fekvő magaslatra mentem, hogy tanúja legyek egy természeti tüneménynek, melyet széles e földön méltán a legnevezetesebbek közé lehet sorolni.

Egy egész sor sötét előhegy fölött hatalmas hegyláncz emelkedik. Annak a tekintetnek, mely a szemlélő lábai alatt fekvő völgymélyedésbe ereszkedik, több mint 27,000 lábnyira kell fölszárnyalnia, míg eléri e hegység csúcsait, melyek a szemlélő álláspontját legalább 20,000 lábbal túlhaladják. Hosszú időbe kerül, míg megérthetjük e rendkívüli nagyságviszonyokat. E hegytömegnél pompás architektura mutatkozik. Vannak itt meredeken leeső kőfalak, melyekre jégtömegek tapadnak, kanyargó gerinczek, melyek amazok széles oldalán tűnnek elő, míg a hegy hajlásai köztök gyöngéd, öböl alakú mélyedéseket képeznek, melyekből ismét vakító fehér hótömegek tűnnek elő. — A hegység gerinczvonala élesen csipkézett; majd pompás hullámzó vonalakban halad egy hatalmas csúcs felé, majd gyors szökkenéssel, mint valami hegyes szarv, emelkedik föl. Csillogó hóval és jéggel fedve, élesen nyomulnak e tömegek a sötét égboltozat felé.

A látható hegyláncz mintegy nyolczvan foknyi ívet képez, a 30. foktól éjszaknyugat felől az 50. fokig éjszakkélet felé. A központon, a nézőtől 45 angol mérföldnyi távolságban emelkedik a Kincsindzsunga kettős csúcsával, egy hatalmas, minden fölött uralkodó alkotás, mely legnagyobb csúcsával 28,156 lábnyira nyúlik a tenger színe felé, a harmadik legnagyobb hegy a világon. — Nyugat felé csatlakoznak hozzá a 25,312 lábnyi Dzsumna s Kabra, mely 24,005 láb magas. Kincsintől kelet felé emelkedik Pundim (22,017 láb) s Nursing pompás alakú éles szarvesúcsa (19,146 láb). A hegyes, czikkczakkos sziklák mögött, melyek távolabb láthatók, merészen tornyosul föl a 23,176 láb magas Donkia hókupolája s egy

kissé magasabb pontról kelet felé, 84 mérföld távolságban, meg lehet látni a 23,929 láb magas Dzsumularit, míg a meszsze nyugaton a Szingalála hegylánczon túl Nepál hóhegyei emelkednek, köztök a 29,000 láb magas Gauriszankar, a legmagasabb a világ összes ismert és megmért hegycsúcsai között.

De nem hiányzik a festői jelleg sem e komoly nagyszerűsége által különben már olyannyira hatásos hegyi tájképből. A soronkint egymásra következő előhegyek, melyeknek hullámzó gerincei minden irányban szétfutnak, élénkséget nyújtanak a képnek. A választó-vonalok között a közelben épen azokat a mély völgyeket lehet megkülönböztetni, melyeknek mintegy folytatását vágta be a keleti Himalayában a hatalmas erosio. Az erdő borította előtér tenyészeti alakjai e mellett a forró égővre s a Himalayára egyaránt emlékeztetnek. Itt hatalmas rhododendronok s magnoliák emelkednek föl pompás levéldiszkokban s ha, a mint később májusban láttam, virágkoronájokat pompás piros s fehér, gyakran jó illatú bokréták díszítik, akkor úgy tűnik föl, mintha havat szórtak volna ki a fák lombjai közé vagy mintha a fa égő tűzfénnyel virágoznék. Most a téli időben a kora reggel tiszta fénye a hegyeknek friss hóval egész mélységig beborított lejtőjéig hatol, melyek ez által az örökzöld előhegyektől annál inkább elkülönülnek is. — E fény szétosztja a sziklafalak vonalait s lapjait és pompás világítási tüneteket varázsol elő. Később a völgyek mélyedéseiből könnyű átlátszó ködök szállanak föl, a nagy kiterjedésű hólapokon nagyobb felhőtömegek alakúlnak, melyek lassan vontatva telepednek le a hegyek körül. Egyik csúcs eltűnik a másik után, gerincz gerincz után süllyed el.

Mindamellett még ekkor is vannak pillanatok, melyekben egy-egy hirtelen fölemelkedő csúcs, egy merészen alakuló hegygerincz ismét föltűnteti mind azt a magasztos, mind azt a szép képet, mely, minél tovább szemléljük, minél inkább részletezzük, annál inkább előmozdítja azt a tudatot, hogy a Szikkim Himalaya képe a természetes Belvederet alkotó Dárdzsilingből tekintve, a világ egyik legnagyobb és legnevezetesebb pontja.

MODERN ZOOLOGIA ÉS GYAKORLATI ÉLET.

Mint minden a világon, úgy a tudományos kutatás módja, iránya, célja is változó; változik az a tudomány lényegéből kifolyó belső szükségesség szerint és változik a külső viszonyok szerint is. Ha e változásokat a zoologia terén kívánjuk számba venni, úgy e tudomány fejlődésében három főirányt vélek megkülönböztethetni.

Eleinten a zoologusok és természetbúvárok az állatnak csak külsejét és külső életviszonyait vizsgálták s megelégedtek azzal, ha például egy futóbogárnak külalakját, színét, táplálkozási, tartózkodási stb. viszonyait leírták. Ezt az irányt nevezhetném egyik főiránynak a zoologia terén.

Erre később az következett, hogy az állatnak belső szerveit is kezdték vizsgálni, s a belső szervekre nézve összehasonlításokat tettek; vizsgálták továbbá az állatok embryonális életét, vagyis egyszerűen szólva azon változásokat, a melyek következtében a tyúktojásból csirke, a vizekben található apró békatojásból békaporonty, s a pillangó tojásából hernyó lesz stb. E munkásságot különösen előmozdította a tökéletesített mikroszkop, mert ez eszközzel oly részletekig mehetünk a vizsgálatoknál, a minő részletekről a mikroszkop előtti ember nem is álmodhatott. Ez eszköz vezette a vizsgálókat a finomabb bonczi szerkezet és az embryonális fejlődés kutatásában. Ez eszköz tanította meg az embereket arra, hogy az állati test minden része úgynevezett sejtekből, vagy ezeknek származékaiból s változványaiból áll; megtanította arra, hogy az embryonális fejlődés is ilyen sejtek szaporodása és különböző módon való sorakozásából áll; megtanította a szöveteknek és szerveknek behatóbb és részletesebb ismeretére.

Az állati sejteknek, szöveteknek, szerveknek vizsgálata, összehasonlító kutatása s ezekkel kapcsolatban az embryonális fejlődés kutatása, ezeket, vagyis e működéseknek eredményeit mondhatnám a zoologia másik főirányának.

De ezzel még nincs vége a zoologia foglalkozásainak, pedig ime a fölhozott két irány az állatot már kívül belül, minden szerveiben, sőt szerveinek, szöveteinek s egész lényének fejlődésében is felöleli. A zoologia a talált leleteknek okait is keresi, azok egybevetéséből combinál, a hasonlóságok és különbségek útján messzemenő fejtegetésekhez s okoskodásokhoz jut el. És ez eljárás az emberi természetben találja meg indokát; az emberi természet hozza azt magával, hogy keressük az okokat, hogy keressük a végső okokat, hogy tudni akarjuk azt is, a mit nem tudhatunk; az emberi természetben rejlik, hogy átlépjük azon sorompókat, a melyeken túl már a tudás nem pozitív tudás; az emberi természetben rejlik, hogy kutassuk a létnek az életnek lényegét, kutassuk annak eredetét, czélját. Itt következnek azután a hypothesisok, deductiók, elméletek, speculatiók. És ezzel eljutottunk a zoologiának harmadik főirányához, a melyet ma a nagy közönség előtt leginkább a darwinismus szó jelöl meg, a melyre a philosophiai zoologia kifejezés talán legjobban illelnek. Mai napság a zoologia leginkább ez irány érdekében működik s mindazon boncztnai, szövettani, embryologiai stb. vizsgálódások (mert a tényleges zoologiai foglalkozás ma leginkább e szakokban történik), a melyek ez idő szerint folynak, annyiban tartatnak kiválóbb érdekűeknek, a mennyiben a Darwin-féle elméletek céljaira fölhasználhatók. Ez elméletek uralkodnak ma a zoologián.

Midőn itt e modern zoologiáról akarok írni, nem szándékozom historiai kifejlés szerint venni az ügyet s arra sem fogok sokat reflectálni, hogy melyik eszme melyik tudóstól származik, csak is a főbb eszméket emelem ki az egészből, azokat nevezetesen, a melyek a nagy közönség előtt híreből ismereteseek. Ez eszmék jóformán egymásból folynak, egyik a másikból következik; mindamellett én három tételre választom szét az előadandókat. E tettek következők:

a) a fajok átalakulása keletkezése leszármazása.

b) az összes állatvilágnak az előbbi tétel értelmében (és

folyományaként) való leszármazása s az első állatok (szervezetek) keletkezése.

c) az ember állása az állatvilághoz.

* * *

A fajok átalakulásának, keletkezésének, leszármazásának elmélete az, a melylyel ez elméletek hosszú láncolata megkezdődik, ez az, melynek fejtegetésével Darwin először keltett oly nagy föltűnést, ez az, melyet kiválóan a darwinismus név alatt ismertünk meg. Ez elmélet igen egyszerű szavakban előadva, következő volna.

A házi állatok körében (valamint kultivált növényeinknél is) kicsinyben megfigyelhetjük azt, hogy bizonyos állatok ivadéakai kétféle tulajdonokkal bírnak, úgymint egyrészt olyanokkal, melyeket szüleiktől örököltek, másrészt olyanokkal, melyeket éltök folyamában az adott külső körülmények szerint fölvettek; szóval öröklött és szerzett tulajdonokkal. Így hát minden házi állat többé-kevésbé hasonlít apjához anyjához, de teljesen egy sem épen olyan s egy ivadéknak testvéregyénei egymás közt is többé-kevésbé különböznek, s egyáltalában két teljesen egyforma lény a világon nem létezik. Az életben való hosszabb idejű fönmaradásra s még inkább a tovább szaporodásra az ember azon egyéneket választja ki, a melyek egy vagy más irányban előnyösebb tulajdonokkal bírnak. Így például ha valakinek kuttyája macskája megfiadzik, a kölykök egyrészét elveti, s azokat fogja megtartani, a melyeket ő szebbeknek s erősebbeknek tart; ha valaki sertés-tenyésztéssel foglalkozik, a malaczkok közül tenyésztés czéljából a legszebbeket fogja magnak kiválasztani, a kevésbé szépeket meghizlalja, a leghitványabbakat pedig már kicsiny korukban elhasználja. Ha valaki azt akarja, hogy hizó sertesei sok zsírt adjanak, akkor az erre leginkább hajlandókat kiválasztva, zsírképző tápokot fog adni nekik, ha pedig valaki azt óhajtja, hogy hizó sertesei nem sok zsírt, hanem jó húsos sonkát adjanak, akkor ismét más, talán e tekintetben már ismert fajtájúakból válogatva, húsképző tápokkal fogja őket tartani. Az egyeseken jelenkező egyes tulajdonok azután, a melyek által tudniillik azok többi társaiktól előnyösen különböznek, az ivadékok során át nemcsak megma-

radhatnak, hanem fokozódhatnak is, úgy hogy végre egészen új alakok állhatnak elő, a melyek más és más tulajdonokkal bírnak, s így származhatnak hosszú idők során keresztül egy pár állat ivadékaiból egymástól, sőt első ősüktől is nagyon elütő válfajok vagy épen fajok is. És valóban látjuk, hogy házi állataink oly különböző alakokban élnek az ember körében s e különböző alakok annyira különböző tulajdonokkal bírnak, hogy valóban meglepően látszanak bizonyítani a mondottak igazsága mellett. Gondoljunk csak a lónak és a kutyanak különböző válfajaira, a melyek nemcsak más és más alakkal bírnak, hanem működésök, hogy úgy mondjam élethivatásuk is, nagyon elütő. Vagy hogy a növényvilágból is mondjak egy példát, ott van a káposzta, a kalarabé, a kárfiol, sőt hozzájuk vehetem még a repeczét is, a melyek mindnyájan egy közös törzsből származtak le és íme mennyire elütő alakok és mennyire más a használatok is, úgy hogy külön fajoknak is bátran beillenek.

A házi állatoknál és kultivált növényeknél tehát csakugyan beláthatjuk azt, hogy a viszonyokhoz való alkalmazkodás következtében az ember kultiváló kiválasztása szerint, részben az embertől nem függő helyi viszonyok szerint is, a fajok változásokon mennek keresztül; új válfajok vagy épen fajok is keletkezhetnek. Darwin azután azt mondja és bizonyítgatja, hogy így van ez a szabadon élő állatoknál és növényeknél is, csakhogy ott az átalakulások roppant hosszú időn keresztül létesülnek s ott az ember kultiváló kezét a létért való küzdelem pótolja.

Mielőtt e Darwin-féle elmélet uralkodóvá lett volna, azelőtt úgy fogták föl a szervezetek keletkezését és leszármazását, hogy valamikor kezdetben vagy ismételt teremtesek következtében létesültek mindazon állatalakok, a melyek ma élnek és hogy ezeknek legelső ősei épen olyanok voltak, mint a mai példányok; tehát hogy a fajok állandók és változatlanok. Ezzel szemben pedig a Darwin-elmélet azt mondja, hogy a fajok nem állandók, hanem változók, új fajok keletkezhetnek és keletkeznek is.

Ha e fajkeletkezési, leszármazási és átalakulási elméletet röviden pontokba szedve akarom rekapitulálni, úgy azt az eddig mondottak szerint következő részint tapasztalati, részint hypothetikus tételekben adhatom.

1. Minden állat (és növény) többé-kevésbé hasonlít szüleihez, vagyis több-kevesebb tulajdont öröklött szüleitől (öröklés).

2. De mégis nem épen olyan s nem is épen olyan, mint ivadékanak testvéregyénei, hanem több-kevesebb más tulajdon is van rajta (szerzett tulajdonok, alkalmazkodás, egyéni változandóság), úgy hogy két teljesen egyenlő lény nem található sem az állat- sem a növényvilágban.

3. Az életre hívott élő lények közül csak egy bizonyos szám jut teljes kifejlésre, például a halak százezernyi tojásai közül jóformán csak ezerből egy lesz megnőtt hallá, a többi időközben elpusztul s csak egy bizonyos szám jut arra, hogy utódokat hagyjon hátra. Ez egyéni és faji föntartásra mindenik törekszik ugyan, de e törekvés csak azoknál valósul meg, mint cél, a melyek a többiek fölött valamely előnyös tulajdonság által tűnnek ki (létérti küzdelem).

4. Az öröklött és szerzett tulajdonok nemzedékek során nemcsak fönmaradhatnak, hanem fokozódhatnak is s így egészen új alakok, új válfajok, fajok stb. állhatnak elő, válhatnak ki (natural selection, természetes kiválasztás) a létérti küzdelem folyamán.

Ez volna a fajkeletkezési, átalakulási, leszármazási elmélet, nagyon röviden és egyszerűen, csakis főelemeiben előadva.*)

* * *

Most menjünk tovább egy lépéssel, és elmélkedéseinkben rájövünk a modern zoologiai elméletek azon pontjára, a mely emez elsöböl közvetlenül folyik ugyan, de a melyet könnyebb megérthetés végett, mint másodikat külön választottam.

Ha áll az, a mit az előbbi pontban magyarázgattam, hogy tudniillik a természetben szabadon élő fajok is nem állandók, hanem változók, hogy új válfajok, fajok stb. keletkezhetnek, akkor föltéve, hogy az ily eredményeket létesítő erőket megmérhetetlen nagy mennyiségben, helyesebben

*) Ha valaki ez irányban bővebb tudomást akar szerezni, utalom Margó T.: *Darwin és az állatvilág* című művére, a mely e kérdést igen szépen és világosan tárgyalja.

szólva, kiszámíthatatlan hosszú időn át szerepeltetjük, vagyis képzeljük szerepelni a múltban; akkor ez elmelet bizonyára oda vezet, hogy valamikor roppant régen az összes állatvilág csak bizonyos kevés számú vagy éppen egyetlen egy állat-alak által volt képviselve, oly formán, hogy e kezdetben élt állatok igen egyszerű szerkezetűek lehettek és azokból az idők folyamán mindig tökélyesebb állatok keletkeztek s így jött létre a mai állatvilág. Vagy hogy érthetőbben magyarázzam ki a dolgot, például élhettek valamikor a földön (ha nem is mindjárt az első kezdetben) úgynevezett amœbak (most is élnek), a melyeknek a testök olyan forma, mint egy kis darabka kocsonya, ezektől származhattak egyfelől az ázalagok, másfelől tegyük föl (ha nem is directe) a férgek. A férgekől például a rovarok, másfelől a csigák, harmadik felől (ha nem is directe) az őshalak. Az őshalaktól ismét például egyfelől a többi halak, másfelől a békafélék stb., míg végre azután lejutunk egészen a legmagasabb rendű állatokig. Tehát ismételem, hogy ez elmélet szerint valamikor nagyon egyszerű szerkezetű (protoplasma) állatok (szervezetek) lehettek egy vagy több alakban, azokból származtak azután fokozatosan a tökélyesebbek. E szerint az állatvilágnak létesülését egy fa alakjában ábrázolhatnók; mint azt például Haeckel teszi,*) a mely törzsfának legvégső ágán, mint legtökéletesebb állat ülne maga az ember. E törzsfára nevezé azonban kiemelem, hogy magok azok, kik az állatvilág létesülését így fogják is föl, azok is jeleznek azon a törzsfán némi hiányokat: nevezetesen itt-ott e fának egy-egy darabja vagy ága hiányzik, itt-ott tényleg ki nem mutatható s csak elméletileg létezett állatot ültetnek arra föl, máshol pedig egyes részleteket oly állatokkal képviseltetnek, a melyek ma már nem élnek, hanem csak a föld rétegeiben talált maradványaikban ismeretesek. Mindezen hiányok azonban, ha hiányok is, de az elméletet egészen még meg nem dönthetik; mert hiszen e leszármazási fa, az azt fölállító nézete szerint is, csak részben fejezne ki realis viszonyokat, egészen véve csak a kutatási irányokat jelöli ki, a mely kutatások azután hivatva lennének a többi

*) Haeckel: *Anthropogenie oder Entwicklungsgesch. des Menschen*. Leipzig, 1874. Taf. XII.

részleteket is realisalni vagy esetleg módosítani, a meny-nyire tudniillik az egyáltalában lehetséges.

E leszármazási elmélet a szerint a mint valaki egy vagy több őst veszen föl kiinduló pontúl, lehet monophyletikus vagy polyphyletikus.

Az itt közölt elmélet tehát megfejtené az egész állatvilág létesülését (a növényvilágét is, de arra én itt nem reflektálok) egészen az első törzsalakig vagy törzsalakokig vagy az úgynevezett őssejtig, az ősprotoplasmáig, a melyről azt tartják, hogy az a szerves élet ősforrása. De honnan lett az az őssejt az az ősprotoplasma? Ezt már ez elmélet sem tudja megfejtteni. Itt tehát egy új hypothesishez fordul és azt mondja, hogy ez ős alakok vagy az az őssejt, az az ősprotoplasma úgynevezett ősnemzés útján keletkezhettek. Ősnemzés alatt tudniillik azt értik, hogy valamely szervezet létrejöhet a nélkül, hogy hasonló elődje, egyszerűen szólva apja vagy anyja lett volna, tehát szervetlen anyagból, tisztán vegyi úton. Haeckel szerint az ősnemzés az élet kezdetének megmagyarázásánál nélkülözhetetlen hypothesis s hogy tisztán vegyi úton szervetlen szénvegyületből kellett képződnie azon nagyon is összetett nitrogen tartalmú szénvegyületnek, a melyet protoplasmának nevezünk, a mely minden életjelenség materialis hordozója. De ez ősnemzés csakis olyan legegyszerűbb organismusokra vehető föl, a melyeknek még nincs szervök (organismusok organum nélkül), a melyeknél a szervek szétkülönülésének semmi nyoma, mert az ilyenek (tudniillik a hol a szétkülönülés kezdődik) már a phylogenesis útján jöttek létre.*) Itt tehát e leszármazási elmélet barátai is majdnem oda jutnak, mint azok, kik a fajok állandóságát s változhatatlanságát hirdetik; csakhogy az utóbbiak minden állatra azt mondják, hogy első őseik lettek valamikor teremtes útján, nem tudom én hogy, míg a szóban forgó elmélet hívei minden állatfajt, egyiket a másiktól származtatják, de a legelsőre vagy legelsőkre ők is körülbelül csak «nem tudom»-mal felelnek, mert hiszen az ősnemzés alig valamivel jelent ennél többet. De az ősnemzésre csakhamar bizonyítékot is találtak és pedig ezt már nem hypothetice, hanem tényleg vélték megtalálhatni.

*) Haeckel: *Anthropogenie oder Entwicklungsgesch. des Menschen*. Leipzig, 1874. 367. 368. 1.

Már előbb megmondottam volt, mi az az ősnemzés; egyszerűen szólva az, hogy valamely szervezet csakúgy magától apa és anya nélkül áll elő. Volt idő és nem is nagyon régen, mikor némely kisebb termetű vagy rejtélyesebb fejlődésű állatokról — például tetű, rühatka némely élősködő férgek — azt hitték a zoologok, hogy csakugyan így keletkeztek; de ma már miután sok rejtélyes fejlődésre tiszta világosság derült, miután a rühatka s más kisebb állatok tojásait is ismerjük, ma már senki sem hiszi azt róluk, nem hiszi azt még az ázalogokról sem, s ma már minden ember tudja, hogy az állatok egyik a másik nyomán keletkezhetnek. De a leszármazási elmélet nem is venné annak semmi hasznát, ha ilyenmű szervezetek keletkeznének ősnemzés útján, mert miként főntebb Haeckel szerint mondám, ez elmélet azt követeli, hogy a legegyszerűbb, a szerkezet nélküli, a még szét nem különült, a szervek nélküli szervezetek származtak legyen ősnemzés útján. Ily körülmények közt az ősnemzés lehetőségének igazolására nagyon is jó időben jött, hogy Huxley 1868-ban nagy mennyiségű élő protoplasmát fedezett föl, mely a tengerek mélyében, különösen pedig az Atlanti tengerben, úgy szólva, alakot nem öltve él s nem képez individuumokat, de a melynek minden darabja esetleg individuummá lehet. Egészen olyan volt ez, mint a milyennek képzeltek a phylogenetikusok az ősnemzés által létesült első szervezeteket. Ez élő protoplasmátömeget, mely oly kapóra jött, Huxley Bathybius Haeckelinek nevezte; és erre azután azt vették föl, hogy ez ősnemzés útján keletkezett és keletkezik. Megtalálták hát korunkban ismét az ősnemzést és pedig épen azon alakban, a melyben arra elmeletünknek oly nagy szüksége volt. Az ősnemzés útján itt még továbbra is lehetne menni fejtegetéseinkben, mert ez kepezhetné a kapcsolatot a szerves és szervetlen világ között, azonban én fejtegetéseimet ez irányban tovább füzni nem kívánom.

De nem is soká tartott a Bathybiussal szerzett öröm mert már 1875-ben maga a fölfedező kinyilvánította,*) hogy a Bathybius mint olyan nem létezik, hogy az nem szerves lény, nem élő protoplasma, nem élő lény, hanem a tengerben

*) *Annals of Natural History és Quarterly Journal of Microscopical Science.* 1875.

lecsapódott mész (gipsz); s így csakhamar vége lett az ősnemzés e hatalmas bizonyítékának. (Legújabban ismét azt olvasom egy kitűnő zoolog könyvében,*) hogy a Bathybius tényleg léteznék.)

* *

Miután így a leszármazási elméletet s a szerves élet első kezdetére vonatkozó hypothesis-t bemutattam, lehetetlen, hogy ezzel kapcsolatban mellékesen meg ne emlékezzem az állatvilág rendszeréről is.

A zoologia az állatokat bizonyos rendszerbe szokta foglalni, a mi szükséges már az áttekintés lehetősége céljából is. A rendszerre azt szokták mondani, hogy az lehet mesterséges vagy természetes. Mesterséges akkor volna, ha egyes jelenségek szerint osztályozzuk az állatokat, természetesnek pedig akkor nevezhetnők ha az állatokon létező összes jelenségek vétettek számba az osztályozásnál. Hogy ilyen természetes rendszer teljesen ki nem vihető, hogy minden rendszer többé-kevésbbé mesterséges, azt talán mondanom sem szükséges. Elégge igazolja ez állításomat már azon körülmény is, hogy minden rendszer magán hordja keletkezési korának bélyegét; elégge igazolja azon körülmény, hogy kitűnő zoologok időnkint változtatják rendszeröket; például Huxley, Gegenbaur, Claus stb., hazánkban például Margó.**)

A rendszer némelyek szerint nem egyéb, mint útbaigazító a nagy tömeg között, tehát tisztán emberi találmány (Buffon); mások szerint a rendszer nem egyéb, mint a teremő gondolatának emberi nyelvre való lefordítása (Agassiz) azon hozzáadással, hogy e lefordítás teljesen nem sikerülhet. Mellőzve a Cuvier-féle típuselméletet s az ő típusfogalmának a mai típusfogalomtól való különbözését, reájövnök a phylogenetikus rendszerre. Ugyanis ha az előbb tárgyalt leszármazási

*) *Descendenzlehre u. Darwinismus*. Oscar Schmidt. 1884.

**) Azon rendszer, melyet Margónak *Az állatország rendszeres osztályozása* című 1883-ban megjelent műve nyújt, lényegesen különbözik attól, a melyet ő a hetvenes évek elején előadásainál használt, ez ismét s még jobban különbözik attól, a melyet ő a hatvanas években tartott előadásainál adott. A mely mérvben és irányban fejlődött a tudomány, úgy változott Margó rendszere is.

mazási elméletet elfogadjuk, akkor a rendszer nem egyéb, mint az állatvilág leszármazási törzsfája s e fölfogás szerint a törzsfának lehető pontos kikészítése adná a rendszert, bár egy ilyen a valóságnak teljesen megfelelő törzsfá létesítését — különböző itt nem részletezendő okok miatt — ez elmélet legmerészebb hívei is egyszermindenkorra lehetetlennek kell hogy fölismerjék. Közelebb és közelebb lehet jönni a célhoz, de az teljesen elérhető soha sem lesz.

* *

Elmondván a fajkeletkezést és átalakulást s az ebből folyó phylogenesiszt, illetőleg az állatvilág leszármazását s az itt kisegítőül fölvetett ősnemzés hypothesisét, a modern zoologia fő eszméinek harmadikához jutottam, értem az ember állását az állatvilághoz.

Már Linné fölismert bizonyos hasonlóságot az ember és a magasabb rendű majmok között és állatrendszerében az embert e majmokkal egy kalap alá fogta *Primates* név alatt, csak hogy ő ez összefoglalást nem leszármazási atyafiság, hanem más alapon tette. Mióta pedig a Darwin-elmélet Darwin által nyilvánosságra hozatott, mióta ez elmélet annyira divatossá lett, azóta úton útfélen beszélnek ez atyafiságról; sőt mondhatnám, hogy a nagy közönség ez összes elméletből csakis annyit tud, hogy az ember a jelenkor valamelyik nagy majmától származik, pedig ezt soha se Darwin, se más zoologok nem állították. A nagy közönség nem jól értette meg a modern zoologia e tételét. Darwin maga eleinte nem is akart odáig menni, hogy az embert a majom atyafiságba belehozza; eleintén elméletének buzgó hívei tették meg ez atyafias leszármazási vonatkozást, míg később azután maga Darwin tárgyalja, sőt ez irányban egész könyvet is írt, a mely könyv magyarra fordítása éppen most vetetett foganatba.*)

Az ember azonban nem a most élő gorillától vagy orangutángtól származnék, mint azt talán némelyek gondolják, hanem ezekkel együttesen egy közös törzsből; csak hogy e közös törzsnek azon részlete, a hol ezen, az ember család-

*) Az ember származása és az ivari kiválás. For. Török-Entz Margó.

fája kiágaznék, nincs kimutatva; vagyis más szóval élve ez elméletek szerint az ember valami majom-féletől származik, de hogy melyiktől, az kimutatva nincs vagy még más szavakkal fejezve ki, az ember valami majom-féletől származik ugyan, nevezetesen az ó-világi majmoktól, de a leszármazási alaksorozatot nem ismerjük se az életben, se geológiai nyomaiban.

Ezzel elmondottam azon eszméket, melyek körül a mai modern zoologia forog. Fölemlitem hozzájuk még azt, hogy ez elméletek bizonyítékaikat merítik a házi állatokon és kulturnövényeken tett tapasztalatokból, a durványos szervek tanából, az egyéni embryonális és azontúli fejlődésből (ontogenesis) a geológiai s palaeológiai kutatásokból stb., a melyeket részletezni és tárgyalni igen messze vezetne.

Már e rövid és hézagos tárgyalásból is kivehető volt, hogy ez elméletek igen kis részben concret tényekre és tárgyakra, sokkal nagyobb részben pedig föltételezett tények és tárgyakra, lehető de nem biztosan létező vagy létezett vonatkozásokra, hypothesisekre van alapítva; kivehető volt, hogy ez elmélkedésekben az érzékelhető tények és tárgyak s a directe beigazolható állítások vajmi kevesek: úgy hogy bátran mondhatjuk, miszerint ez elméletek nagyrészt túlesnek a tulajdonképeni természettudományok határain. Azon tan köréhez közelednek e fejtegetések, a mely Madách szerint*) költészete azoknak, a mikről még nincs fogalmunk, értem a bölcsészetet (philosophia) s pedig ha nem csalódom az úgynevezett metaphysica köréhez. És a mennyiben a zoológiával állanak kapcsolatban vagy zoológiai philosophiának vagy philosophiai zoológiának méltán lehetne azt neveznünk. Maga Lamarck, kit a természettudósok könyveikben a leszármazási elmelet első formulázójának szoktak leírni, 1809-ben megjelent művét, a mely ily irányú fejtegetéseket tartalmaz: *Philosophie zoologique* czímen tette közé; s valóban e tan tételeit nagy részben nem a positiv tudás, hanem a bölcséleti elmélkedések sorába igtathatjuk. Egyébként e tan óriási hódításokat tett s azt lehet mondani, hogy a természettudósok legnagyobb része e tannak többé-kevésbé meg van nyerve s e tannak ellent mondani ez idő szerint jó formán

*) Madách: *Az ember tragédiája*.

egy jelentőségű az «eretnység»-gel. Mindamellett nem hiányoznak oly természettudósok sem, kik e tant teljesen elvetik, még többen vannak olyanok, kik azt nagyban és egészben elfogadják ugyan, de egyes részletek egyes merészebb állítások s e tan nevében egyes merészebb zoologusok által tett túlhajtások ellen tiltakoznak.

Lássunk tehát némi ellenvetéseket is.

Schmarda*) bécsi egyetemi tanár nyíltan és egész terjedelmében elveti ez elméletet. Azt mondja, hogy ez elmélet nem fejt meg a szervezetek létesülését, csak elodázza, hogy ez elmélet a véletlent teszi szabály és törvény helyére, hogy ily hypothesiseknél, a hol a végtelen tér és idő képezi az egyik tényezőt, lehet dedukálni in infinitum, úgy a hogy tesszik; s hogy nem előhaladás az, ha a változásoknak egy ismeretlen sorát egy más ismeretlen sorral értelmezzük; miért találunk számos állatmaradványt a földrétegek hosszú során egyformáknak, miért nem látjuk az átalakulást jelző stadiumokat a föld különböző rétegeiben; s ha a tökéletesedés törvény, miért találunk oly állatokat, melyek visszafejlődő átalakuláson mennek keresztül s miért léteznek a földön még mindig igen egyszerű szervezetek? Azt mondja továbbá Schmarda, hogy ez elmélet egy évszázad óta már háromszor lépett föl és rövid időre mindig óriási föltűnést keltett, de az objectiv vizsgálódás azt mindig leszorította. Claus**) szerint ez elmélet a szerves élet nagy talányának csak egy kis részét oldja meg.

Az elmélet ellenesei szerint megfejtí az minden élő lénynek keletkezését, vagyis visszavezeti azt egy másikra, azt ismét egy másikra és így tovább, számítván mindig ismeretlen és végtelen mennyiségekkel; nem törvény vagy szabály szerint, hanem ezek helyére téve az esetlegességet; néha valódi, legtöbbször azonban képzeleti s combinált tényekkel. És midőn így minden keletkezést megfejtett vagyis elodázott egy ismeretlen pontra, egy ismeretlen forrásra, akkor azt mondja, hogy azon ismeretlen forrást, melyet tehát nem ismerek, nem tudom hogy keletkezett; nem is tudhatom, mert hiszen nem is ismerem. Eljutunk tehát a leszármazási elmé-

*) Schmarda: *Zoologie*. Wien, 1872.

**) Claus: *Kleines Lehrbuch r. Zoologie*. Wien, 1880.

let lánczolatán haladva a legutolsó (idő szerint véve a legelső) ponthoz, az az a legelső szervezetekhez, a melyekből a többiek keletkeztek és e legelsőkre vagy legelsőre nézve föl kell, hogy vegyük vagy a teremtetést, vagy az ősnemzést. Virchow szerint,*) a ki okvetetlenül kapcsolatos világnézetet akar alkotni magának a létező szerves életről, csakugyan nincs más választása, mint vagy a teremtetés, vagy az ősnemzés. És min alapszik a teremtetés: hiten; s min alapszik az ősnemzés, most miután bebizonyosodott, hogy a Bathybius maga sem létezik, felelet: az is csak hiten. Itt tehát a tudomány bölcselkedése is megakad és nem igen mond többet, mint a vallás. Virchow szerint harmadik lehetőség nincs, vagy az egyiket, vagy a másikat hiszem; és pedig csak hiszem, mert bebizonyítani nem tudom. A természettudományi tudásnak is megvannak a maga határai!

Specialiter az ember állására nézve azt mondja Virchow,**) hogy az embernek elmondott állítólagos leszármazása még nem vivmánya a tudománynak, hanem csak hypothesis, csak problema és nem positiv igazság s szerinte még nem találtak olyan koponyát, vagy majom-ember koponyát, a melyre ráfoghatták volna, hogy az emberé lehetett. Szerinte az ásadék ember koponyája nem fejletlenebb a mai emberek koponyáinál s az ide vágó geológiai leletek ama problémához nem közelebb visznek bennünket, hanem inkább eltávolítanak attól. Claus — a kitől pedig senki sem tagadhatja meg a modern és kitünő zoológus jellegét — az embert, vagy nem is említi kézi könyveiben, vagy pedig egészen külön teszi azt a könyv végén és nem a többi állatok sorában.***)

Látni való tehát, hogy ez elméleti fejtegetések bármily szépek és megragadók legyenek is, de nagyrészt csak hypothesisok és positiv igazság jelentőségével nem bírhatnak; látni való, hogy az ember tudvágát ez elméletek sem elégíthetik ki; csak ködfátyolképet adnak positiv tények helyett, csak szakadozott halvány vonásokat határozott kepek helyett,

*) Virchow: *A tudomány szabadsága*. Bakodi magyar fordításában. Buda-Pest. 1878.

**) Virchow: már idézett műve.

***) Claus: *Kleines Lehrb. r. Zoologie*. 1880. — *Grund r. Zoologie*, 3. Aufl. 1876. — *Lehrb. r. Zoologie*, 2. Aufl. 1883.

csak sejtelmeket és képzeteket a való helyett, csak kétkedést az abszolút biztos helyett, csak részletes tudást az egész helyett és semmi esetre sem a keresett objectív igazságot a maga teljes egészében. Kezdetről fogva örök sorsa ez az emberi tudásnak, mihelyt az ember a világ-egyetemről törekedett teljes és kapcsolatos képet alkotni, mihelyt az ember saját lényének kezdetét és végét igyekezett megfoghatóvá tenni. És legyen valaki bármily nagy tudós is, ha a Madách tragiédiájának*) egyik színében szereplő s a tudás vágyától reszkető tanítványként valaki őszinte választ remélve őszinte szóval fordulna hozzá :

«hogy lényegében semmit sem fogok föl» nem felelhetne másként, mint azt ott teszi a Keplert képviselő Ádám :

«no látod én sem s hidd el senki más». És ha valaki okvetetlenül teljes megnyugvást akar magának találni e kérdések iránt, megmondhatjuk neki, hogy a tudomány útján azt megtalálni soha sem fogja; máshol kell azt keresnie, nevezetesen azon tényezőknél, a melyek nem annyira az ész, mint inkább a kedély számára hivatvák beszélni.

* * *

De visszatérve ez elméletekhez, azok föllépési idejére kívánok némi reflexiókat tenni.

A természettudósok leírása szerint ezek nyomait már a múlt században is föltaláljuk. Rendesen úgy szokták leírni, hogy ez elméletnek lényegét Lamarck**) formulázta először rendszeresen, de Darwin tette azt uralkodóvá. Hogy Lamarcknak nem sikerült az, a mi Darwinnak sikerült, tudniillik híveket szerezni ez elmélet számára és általánosan ismerte, sőt uralkodóvá tenni azt, e különbség a két tudós magán életviszonyaiban leli magyarázatát. Lamarck szegény ember volt, élte viszontagságok közt folyt le és nyomorban halt meg; Darwin pedig saját vagyonából jó móddal élhetett, nyugodtan dolgozhatott s a tudományhoz szükséges költségek nála akadályt soha sem képeztek. Természetesen a két tudós fejtegetései közt is van különbség és igen sok olyat

*) Madách: *Az ember tragédiája*. X. szín.

**) J. B. Lamarck: *Philosophie zoologique*. 1809.

találunk Lamarcknál, a mit ma már ez elmélet hívei is nevetésnek tartanak; például hogy a zsiraffnak azért van hosszú nyaka, mert mindig magas fákra nyúlkaft a lomb után stb. Említhetnék még itt a természettudósok előadásai nyomán több nevet is, például Geoffroy St. Hilaire, Goethe stb., de nem akarom historiai adatokkal zavarni azt, a mit tulajdonképen előadni óhajtok.

A természettudósok ez előadásaihoz hozzátehetjük, hogy az a mit Darwin-elméletnek, fajkeletkezési és leszármazási elméletnek, phylogenesisnek neveznek, egyszerűbb és kisebb kiadásban, más modorban, mint eszme szerepelt már Kr. sz. e. úgy vagy 600 esztendővel. Az emberi természetben van azon hajlam, hogy kap azon a mi új s különösen a természettudományok terén, a hol csakugyan sok újítás történt a közelebbi időkben, nagyon gyakran halljuk azt, hogy «újabbban» «újabb észleletek szerint» stb. De ha beletekintünk az emberiség fejlődésének s a philosophiai tudományoknak történetébe, azt fogjuk látni, hogy a legtöbb újon keletkezett elméletek nem egészen újak ám, egy vagy más modorban és alakban szerepeltek már azok, csak a módszer, a melyben előadatnak, más ma mint régebben, az alap objectivebb, a melyre állítatnak. Az atomokról beszél már Demokritus,*) az emberi lélek lényegének olyanszerű magyarázata, a melyet annak némely mai physiologusok adnak, megvan már Demokritusnál;**) hogy a létező anyag nem nő és nem fogy, az a philosophia különböző korszakain át sokszor előfordúl; hogy semmi anyag el nem vesz és semmi anyag újból nem keletkezik, sőt az anyag és erő ez időszerint modern eszméje is előfordúl itt; a Sokrates előtti philosophok már úgy fogták föl az anyagot, mint a melyhez erő és élet elválhatatlanul van kötve. Az ősprotoplasma, korunk e legnevezetesebb fogalma — a melyből származnék minden szerves élet — meg volt már a Sokrates előtti philosophoknál, csak hogy más alakban és csakis mint eszme. Thales a vizet tartotta ilyen anyagnak,

*) Lange: *Geschichte des Materialismus*. 1873 I. 12. l. «die moderne Atomenlehre durch schrittweise Umwandlung aus der Atomistik Demokrits hervorgegangen ist.»

**) Ugyanazon mű. I. 19. l. «Die Seele besteht aus feinen glatten und runden Atomen.»

Anaximenes a levegőt, Anaximander*) (sz. Kr. e. 611.) határozatlannak mondá azt. A mi specialiter a Darwin-fele fajkeletkezési és leszármazási elméletet illeti, e tekintetben kiemelem, hogy azt megtaláljuk épen az utóbb említett bölcsésznél Anaximandernél. Ő, miként mondtam, az ősanyagot, a melyből a szerves világ keletkezett, nem határozza meg; s azt mondja, hogy az mennyiségileg végtelen, minőségileg határozatlan anyag, tehát szerinte se nem víz, se nem levegő. Azt mondja továbbá, hogy minden élő lény, azon hólyagocskákból, golyócskákból, vagy gömböcskékből fejlődött, a melyek a meleg hatása következtében a víztől különvált szárazföldön, nevezetesen ennek kezdetben iszapos fölületén léptek föl.***) Íme tehát ő ez ősanyag miségét nem határozza meg, de később ez ősanyagot, mint vizes helyen föllépett hólyagocskákat szerepelteti. Valjon nem jut-e itt eszébe az embernek az összejt, az őspr toplasma? Azt is olvashatjuk még tőle, hogy a szárazföldi állatok kezdetben halidomúak voltak s csak lassankint folytonos tökéletesedés útján nyerték jelenlegi alakjokat.***) E tétel fölállításánál ő nyilván csak a gerinczes állatokra gondol, de ezek közül a szárazföldieket (béka, hüllő, madár, emlős) a halakból származtatja és pedig folytonos tökéletesedés útján! Avagy nem határozott kifejezése-e ez a Darwin-fele fajkeletkezési és leszármazási elméletnek és pedig Darwin születése előtt, mintegy 2200 esztendővel.

Majd később Empedoklesnél (sz. Kr. e. 440 körül) a létérti küzdelem következtében való természetes kiválás fogalmát is föltaláljuk. Legalább én azt vélem fölismerhetni e szavakban «azon kombinációk (értsd szervezetek), melyek az önfentartásra nem voltak képesek, önként elvesztek.»†)

Íme a mondottakkal csak azt akarom emlékezetbe hozni, hogy a zoologia mai modern elméletei nem újak; nem új

*) E philosophok tanáiból általam itt fölhozottak és fölhozandók utánnyomozhatók a következő munkákban: Tóth Ferencz: *A bölcsészet története.* — Dr. Kovács Ödön: *Vallásbölcsészet.* — Lange már említett munkája. — Schwegler: *Geschichte r. Philosophie.* —

**) E szavak körülbelül Tóth F.: *A bölcs. tör. kifejezése szerint* idézve.

***) E szavak Tóth F.: *A bölcs. tör. kifejezése szerint* idézve.

†) Idézve Dr. Kovács: *Vallásbölcs.* 2. 15. l. után.

nevezetesen azoknak lényege; új a módszer, a melyben azok ma előadatnak, új az alap (és mindenesetre objectivebb a régi philosophokénál), a melyre azok állítatnak; sok a bizonyíték es pedig tényekből álló bizonyíték is, a melyek azok mellett ma a természettudományok köréből, specialiter a zoologia köréből is, különösen Darwintól is fölhozatnak.

Még a fölsorolt görög philosophok előtti időkben is találhatnánk ez irányban némi nyomokat, de már ezekre kiterjeszkedni nem kívánok.

* * *

Legyen bármiként ez elmelettel, legyen az új vagy régi, legyen abban a valószínűség sok vagy kevés, két dolog mindenesetre bizonyos. Bizonyos először is az, hogy a tudományok mai állása szerint az állatvilág létesülésének magyarázására más elmelet nem látszik valószínűnek; úgy hogy ha azt magyarázni akarjuk, a mitől a tudomány magát vissza nem tartóztathatja, arra ez időszerint más elmeletet föl nem igen vehetünk, Huxleyvel azt mondhatjuk «vagy Darwinismus vagy semmi».*) Bizonyos továbbá az is, hogy mint minden tudományos fejtegetésnek, úgy ennek is megvan a maga jogosultsága, megvan nevezetesen, mint «tudományos fejtegetésnek»; van jogosultsága arra, hogy annak hívei azt bizonyítani vagy tökéletesíteni törekedjenek; mert hiszen a magasabb tudomány s az emberi ész nem állhat meg pusztán a közvetlenül érzékelhető tényeknél és tárgyaknál; nem lehet a tudomány — hogy úgy szóljak — annyira prózai, hogy beérje a tárgyak és tények egyszerű registrálásával, mert hiszen ekkor a természettudósok csak mesteremberek volnának s tudományok nem állana magasabban a kézművesekénél s semmiesetre nem közelítené meg a művészetben nyilvánuló magaslatot.

De viszont, a mennyire be kell ismernünk azt, hogy e fejtegetések, mint tudományos fejtegetések jogosultak, épen úgy be kell ismernünk azoknak igazát is, kik tiltakoznak az ellen, hogy ez elmelet úgy állíttassék az emberiség elé, mint

*) Utóbbi szavak idézve következő műből: Margó Tivadar: *Emlékeszed Darwin fölött.*

positív igazság, mint pozitív dogma, a mely elől, hogy úgy szóljak, félre álljon minden más tudás; nincs jogosultsága arra, hogy a gyakorlati élet alapjává tétessék, nincs jogosultsága arra, hogy a társadalom vallás-erkölcsi élete ellen túlkapásokkal foglalkozzék.

És itt e túlkapásoknál föl kell említenem Haeckelt. Haeckel, jenai egyetemi tanár, egyike azoknak, kik ez irányban legtöbbet dolgoztak, egyáltalában egyike a mai zoológok legnagyobb kitünőségeinek. Ő több munkát írt a szóban forgó irányban s nagy föltűnést keltett 1874-ben *Anthropogenie* című munkájával. E könyv valóban kitünő és szellemes mű, a mely jellegéből azonban még nem következik, hogy benne hibák és tévedések ne lehessenek. Talán nem követek el sértést a nagytudományú Haeckelen, kinek nevét a legnagyobb tisztelettel kívánom fölemlíteni, ha azt mondom, hogy e munkájában túl megy a kellő határokon. Nem akarom fölhozni azon ellenvetéseket, a melyeket His*) és Semper**) a Haeckel által adott egyes tények és ábrák igaz vagy nem igaz voltára vonatkozólag mondanak, azt sem hozom föl, hogy Haeckel azon nem-szakembereket, a kik az épen itt tárgyalt elméletekben járatlanok, az «ügynevezett műveltek» kifejezéssel tiszteli meg;***) csak azt emelem ki, hogy munkájának több helyén az ő leszármazási elméletéből kiindulva, egyenes támadást intéz a különböző vallásfelekezetek dogmái ellen;+) a mely dogmák kétségtelenül semmi kapcsolatban nem állanak a természettudományokkal és semmi esetre sem mérlegelhetők a természettudományok szempontjai szerint. Mintegy ítélőszéket tart Haeckel e dogmák fölött; vagy mint azt a német napi sajtó kifejezte akkor, úgy lép itt elő Haeckel, mint a ki tönkre akarja silányítani az eddigi összes vallásfelekezetek dogmáit, hogy mint új vallásnak apostola az ő hitét erőszakolja az emberekre, mert hiszen az ő itt közölt tudománya is nagy részben nem tényeken alapszik. Erre a természettudományoknak és így a nagy Haeckel-

*) His: *Unsere Körperform u. das Physiolog. Problem ihrer Entstehung*, Leipzig. 1875.

**) Semper: *Haeckelismus in der Zoologie*. Hamburg, 1876.

****) Haeckel idézett műve. Előszó XI. l.

†) L. például az idézett mű 134., 267., 255., 535., 536. l.

nek is, a kit, ismételem, csak tisztelettel kívántam fölemlíteni, semmi joga sincs.

Az ily túlkapások a gyakorlati életre nézve határozottan veszélyesek. Mondottam már előbb, hogy a zoológiának ez iránya oly téren mozog, a mely eleitől fogva a gondolkozó ész bölcselmi vizsgálódásainak is mezeje volt; de nemcsak annak, hanem a vallásnak és vallásos érzelmeknek is; s egyáltalában kívánatos, hogy a természettudomány és a vallásos érzelmek ez összetalálkozása ne összeütközés, hanem barátságos egymás melletti megélhetés legyen. És e két tényező meg némely theologusok szerint is jól elfér egymás mellett;*) mert ne tévesszük össze a darwinismust a materialismussal, a mely ismét egészen más, a melyet én most tárgyalásom körébe bevonni egyáltalán nem akartam; a Darwin-féle elmélet mellett nem okvetlen következik, hogy valaki materialista is legyen, mert a mellett még a legnagyobb idealismus is jól megfér, megfér a mellett egészen jól a positiv vallás is. És a kik bármelyik részről a békés együttlétet veszélyeztetni akarják, gondolják meg azt, hogy az észnek joga van kutatni és elmélkedni s annak működését békóba verni nem lehet; de viszont a másik félen is a gyakorlati élet szempontjából vegyük számba az emberiség történelmének azon tanúságát, hogy az ember csak addig élhetett vallás nélkül, a míg ősi barbárságban élt, társadalmat nem képezve. És ha ma eldobná magától kedélyi életének e nélkülözhetetlen föltételét, akkor egyszersmind le kellene, hogy vesse a civilisatio minden jellegét s meg kellene, hogy szűnjék körében, minden állam és minden társadalom, mert nemcsak az ész, hanem a kedély is megköveteli a magáét. Nem én mondom ezt, hanem a történelem! Hogy pedig ez ügyet is belehozom előadásomba, ez nem az én érdemem és nem az én hibám; Haeckel fejtegetéseit említettem föl és ő erre is kiterjeszkedvén, sőt az egyes vallási dogmákat részletesen az ő zoologiai bonczkése alá vevén, lehetetlen volt, hogy én is egy pár szóval legalább általánosságban ezt föl ne említsem.

Egyébként ha valami positiv tudáson alapuló positiv

*) Frosch: *Das Chrystenthum u. die moderne Naturw.* Idézve Margó: *Darwin és az állatvilág* című műve nyomán. — Dr. Kovács: *Vallásbölcsészet.* 1877. 2. 276—280. l.

igazság, az előtt meg kell hajolnia minden embernek, s a pozitív és abszolút «igaz» az embernek kárára soha nem lehet, csakhogy itt hypothesisokról, hypothetikus fejtegetésekről van szó és nem pozitív igazságról. Mióta az emberiségnek nagyobb gondolkodói és észlelői vannak, hasonló nagy eszmék mindig foglalkoztatták az embereket; az élet lényege, kezdete és czélja, miből lettek a szerves lenyvek, miből lett és mivé lesz az ember, e kérdések soha sem kerültek le a napi rendről és e kérdéseket az idők során át a különböző bölcselek a legkülönbözőbb módokban fejtegették. E bölcseleknek és irataiknak mindig megvolt hatásuk a korra, hatottak jó vagy rossz irányban, de ha az ő bölcselekésők s az uralkodó philosophiai rendszerek mindenkor teljesen átültetettek volna a gyakorlati, a hétköznapi életbe; bizony az emberiségnek nagyon sok ok nélküli rázkódtatáson kellett volna keresztül mennie.

A mai zoologiai elméleteknek is megvan hatásuk korunk társadalmára jó és rossz irányban. Az itt tárgyalt elméletek nagyban emelték a zoológiának, mint tudománynak tekintélyét, óriásilag fokozták és megsokszorozták a zoologia körében való munkásságot, sőt más tudományok körében is sok mozgalmat keltettek; mert elkezdtek keresni a darwinismust, a létérti küzdelmet a nyelvtanban, az irodalomban, a csillagos égen és mindenütt. De megvolt és megvan ez elméleteknek vagyis ez elméletek helytelen és alkalomszerűtlen magyarázatának az ő rossz hatása is, de azt részletezni nem kívánom.

És értsük meg tisztán, hogy a Darwin-féle elméletek tudományos és pedig hypothetikus elméletek. Hogy mi állhat meg azokból és mi nem, az részben el fog dőlni majd az idők során, részben pedig örök talány marad. Hiszen maga Darwin mondja az ő saját fejtegetéseire, hogy igen valószínű, miszerint az ő meggyőződése szerinti elméletek egyrésze később tévedésnek fog bizonyulni. *) És jegyezzük meg, hogy ez elmélet s Darwin «létérti küzdelme» még ha ez elméletek megállapított igazságok volnának is, világért sem azt jelentik, a mit abból sokan a gyakorlati életre vonatkozólag következtetnek. Ez elméleteknek a gyakorlati élettel legalább egyelőre

*) Darwin. Carus fordításában. *Die Abstammung des Menschen u. d. geschlechtl. Zuchtwahl.*

semmi közük, semmi közük különösen a vallás-erkölcsi élettel, e két dolog teljesen különálló más és más valami, s valamilyen súlybeli mennyiséget nem lehet hosszsmértékkel mérni és viszont, éppen úgy a vallás-erkölcsi élet nem mérlegelhető a zoologia elméleteinek szempontjai szerint és viszont. E két tannak semmi köze egymáshoz s magának Darwinnak sem voltak ily dedukáló intentiói, mert ő mint vallásos ember élt és mint vallásos ember halt meg; sőt a fajok keletkezéséről szóló munkájában a teremtő személy, mint működő személy is föl van véve, a mit neki egyes természetbúvárok rossz néven is vettek.

Épen a most mondottakból következik az, hogy midőn ez elméletekről a nagy közönség előtt beszélünk, tartsuk szemünk előtt a legszigorúbb objectivitást és mondjuk meg tisztán, íme lásd, ez tény, ez biztos tény, ez pedig olyan föltevés, a mely meglehet, hogy igaznak fog bizonyúlni, de megeshetik az is, hogy nem fog igaznak bizonyúlni. A tudomány csak ily módon kerül el a hatalommal való visszaélést.

És mit vigyünk ez elméletekből az iskolákba? Hogy egyetemi oktatásnál bármely problema fejtegetése is jogosult, ezt úgy hiszem senki, a ki szabadon gondolkodik, kétségbe nem vonja; ezt az egyetemi oktatás lényegének egyik kelleke és a tudomány szabadsága megköveteli. De az általam fejtegetett eszmék taníttatnak ám minden rendű és rangú iskolában, középtanodában, egy-egy kisebb szakiskolában, sőt még egy-egy néptanodában is. Én úgy tartom, hogy ez elméletek túlesvén a tulajdonképeni realis zoologia határain, s jóformán a philosophiába tartozván, nem valók ez utóbb említett iskolákba. Ez ifjúság nem eléggé érett és képzett még arra, hogy ily fejtegetéseket haszonnal hallgathasson, hamarább von le abból hamis következtetéseket, sem mint azt megérti s úgy hiszem, hogy e fejtegetésekkel nem azt érjük itt el, a mit elerni akarunk. Mindamellett — azt mondja Virchow — legyen a dolog bármily veszélyes, mégis azt mondom: azon pillanatban, melyben azon meggyőződésre jutunk, hogy a leszármazás elve tökéletesen megállapított tan, mely olyan biztos, hogy igaz voltára megesküdhetünk, akkor nem szabad egy perczig sem ketkednünk azon, vajon e tant életbeleptesük-e. Igenis, ha olyan biztos lesz az, hogy annak igazságára megesküdhetünk, akkor tegyük azt a biológiai oktatás alap-

jává egész általánosságban, de csak akkor és nem most, a midőn azon időponttól beláthatatlan távolság választ el. Ne csak a tudomány szabadságát követeljük, de követeljük a jogosult oktatás kellékeit is.

A porosz oktatási miniszterium a szóban forgó elméleteket illetőleg, nagyon is határozott állást foglalt el és azoknak oktatását — legalább a mint azt pár év előtt egy pár napi lapból olvastam — még egyetemeken is betiltotta. A mennyire túlzónak és elítélendőnek kell tartanunk ez eljárást, ha az csakugyan megtörtént; épen oly fölöslegesnek, sőt kárhoztatandónak tartom én ez elméleteknek az alsó és középiskolákban való előadását, mert azoknak csakis felsőbb intézetekben, egyetemeken lehet helyök. Még ha valaki teljesen ez elméletekre s ez elméletek legmerészebb tételeire kívánja is fektetni rendszerét, közép és alsóbb fokú tanodai oktatásnál nagyon jól lehet azt a rendszert előadni a rendszer elmeletének fejtegetése nélkül is.

Ezzel végére jutottam tárgyalásomnak, a mely bizony meglehetősen töredékes volt, a minthogy e tárgynál, hol a fölfogások a részletekre vonatkozólag annyira eltérők, másforma nem is lehetett. Célom az volt, hogy föltüntessem mennyire messze állanak ez elméletek attól, hogy a gyakorlati életben való alkalmazásra és oktatási rendszerünknel általánosan elfogadható alapképzésre jogosultak legyenek.

Ne tartsuk a valószínűt bizonyosnak, a lehető létezőnek, a problémát tantételnek; óvakodjunk az indokolatlan generalisatiótól s idő előtti deductiótól; különböztessük azt a mit tudunk s így mint biztosat taníthatunk, attól a mit nyomozni, kutatni, bizonyítani törekszünk, s a tudomány csak ez esetben számíthat biztosan a nagy közönség megtisztelő figyelmére, csak ez esetben tehet jogosult vonatkozásokat a gyakorlati életre. *)

SZANISZLÓ ALBERT.

*) Utóbbi szavak részben Virchow szavai.

AZ ORSZÁGOS KÉPTÁR ÚJ SZERZEMENYEI. *)

(Girolamo dai Libri, Rembrandt.)

Tisztelt társaság! Az országos képtár tizennégy éves létezése óta a vezetésével megbizottaknak első ízben csak nem régen jutott az a kellemes, de nagy felelősséggel járó föladat, hogy jelentékeny értékű, művészi és történeti fontossággal bíró képekkel szaporítsák a gyűjteményt.

A felelősség érzése — mely első sorban engem illet, ki e föladat megoldásával megbizattam — ösztönzött a legelső alkalom megragadására, hogy nyilvánosan számot adjak az elért eredményről oly körben, melynek hivatásához tartozik a művészet egész mezejét figyelemmel kísérni. Hazánk tudományos és irodalmi intézetei közül a Kisfaludy-társaság leg-hívatottabb az e fajta kérdések méltatására. Ennek elnökségehez fordultam tehát kérésemmel, hogy a tagok szíves figyelmét rövid időre igénybe vehessem. Mielőtt tárgyamra térnék, engedjék meg, hogy a megadott szíves engedélyért hálás köszönetet mondjak.

A Kisfaludy-társaságnak alapszabályaiban kitűzött czéljához a képzőművészetek történetének tárgyalása legfőlebb úgy tartozhatik, ha a «műízlés nemesítésére» szolgáló eszközül tekintjük. A tagok névjegyzéke és dolgozataik lajstroma tanúságot tesznek arról, hogy a gyakorlatban e fölfogás érvényesült.

Csakugyan nagyon soká e szempontból méltatták leg-

*) Fölvastatott a Kisfaludy-társaság 1885 ápril 29-dikén tartott ülésén.

inkább az építés, a képírás és faragás történetét. Az életrajzi adatok pusztá összeállításán kívül, a művészettörténet legfőbb föladatának azt tartották, hogy a szeptannak elméleti igazolására gyakorlati példákat szolgáltatasson. A közkezen forgó compendiumok legnagyobb része még mai nap is ez állásponton áll; így például az egyetlen e nemű magyar munka is e szavakkal kezd a művészetek történetének tárgyalásába: «Az ember erkölcsi világának alapja a jó és szép iránti érzék».

A történeti tudományok fejlődése a képzőművészetek történetének tárgyalását is új alapokra fektette. Kutatásaink ma már nem irányozvák többé annak megállapítására: mi a szép szobor, a szép kép; hanem hogy különféle időkben és helyeken mit alkottak a művészek s az észlelt különbségek okait keressük. Egy-egy művet nem saját korunk subjectív ízlése alapján ítélünk meg; hanem a szerint, hogy mennyire nyilvánulnak benne saját korának művészi törekvései; mennyivel előzi meg a többi egykorú műveket vagy marad el tőlök.

Az álláspont e változásának daczára, azt hiszem, hogy tárgyam még sem esik a társaság munkálkodásának keretén kívül. Hiszen ugyanilyen értelemben módosult az irodalom történetének tárgyalási módja is s korunk szeptani és műbírálati munkálkodása szintén mindinkább áttér ez útra.

A történeti módszer fölényét az æsthetikai módszer fölött igazolják a művészettörténet által elért eredmények, mióta ily módon mivelik. Régebben a műalkotások értékének megállapítása folytonosan ingadozott. Hosszú korszakoknak, nagy műveltségű nemzeteknek összes műveit nem becsülték semmire, mert az illető bírálótól föllállított szépség-fogalomnak nem feleltek meg. Oly műveket, melyeknek hírért hosszú hagyomány biztosította, elismertek ugyan, de alkotóiknak oly fölfogást, oly szándékokat tulajdonítottak, melyek csak a bíráló korában keletkezhettek; sőt gyakorta téves hagyománynak adván hitelt, egy lángész művet, szellemét látták alkotásokban, melyekről utóbb kényszerítő bizonyítékok alapján kitűnt, hogy egészen más korban, jelentéktelen egyén kezéből kerültek ki.

A történeti módszer követői nem iparkodnak azt bizonyítani, hogy a mű szép s kényszeríteni a nézőt, hogy egyéni

ízléséről lemondjon, hanem azt igyekeznek megérteni, hogy a művész miért fejezte ki érzelmeit és gondolatait azon módon, a hogy művében nyilvánulnak; hogy alkotásában mennyi az egyéni és öntudatos; mennyi az elődjétől öröklött; mennyi a műveltségi körnek befolyása, melyben élt.

Az æsthetikai módszer minden egyes művet külön-külön ítél meg s meghatározza annak abszolút becsét. A történeti ellenben csak relativ becsét ismer, de éppen ezért nem szíveteli el az egyes alkotásokat, minden képben és szoborban csak a mester pályafutásának egyik emlékét látja, minden művészből egy művelődési korszak egyik lánczszemét.

Ily szempontból szándékozom megismertetni ez alkalommal az országos képtár két szerzeményét: *A boldogságos szűzet és gyermekét szent Jakabbal és Jánossal* a veronai Girolamo dai Libritől és *József álmát* Rembrandt van Rhynthól.

Az olasz renaissance egyik föltünő jelensége az, hogy az egyes műveltségi központok fontossága nem áll kapcsolatban lényegesen jelentőségekkel. Nápoly, Róma és Velence, melyek a többi olasz városnál sokkal nagyobb hatalmak székhelyei voltak, a műveltség fejlesztésében soká elmaradtak Firenzétől, sőt még Siena, Perugia, Bologna, Padua és Verona is túltettek rajtok. Legszembeszökőbb ez Velenczénél, melynek művészete nem a székvárosban keletkezett és fejlődött, hanem legnagyobbreszt oly városokban, melyek főnhatósága alá tartoztak. Paduában és Veronában találjuk a velencei festés néhány legfontosabb képviselőinek elődeit, sőt oly mérvadó festők, mint Giovanni Bellini és Paolo Caliari itt lettek művészekké s modorukat legfőlebb csak módosították, mikor évek hosszú során át magában Velenczében munkálkodtak.

Padua és Verona szellemi műveltségének fejlődésére döntő befolyással volt Petrarcának hosszas tartózkodása Arquában, e városok közvetlen közelében. Sehol egész Itáliában nem nyilvánult a művészetben az ókor emlékeinek szerepette annyira, mint itt. Paduában alapította iskoláját Squarcione, az első festő-akadémiát modern értelemben, melynek tan módszere az antik szobrok rajzolásán alapúlt. Itt festette Mantegna képeit és frescóit, hol a római emlékeket ugyanoly lelkiismeretességgel használta föl, mint akár Gêrome vagy Alma Tadema. A veronai Vittore Pisano elevenítette föl az

imperatorok emlékermeinek láttára a medailleurök művészetet. A veronai művészet azonban nem fejlődött oly akademikus irányban, mint a paduai.

Verona művészei szakadatlan sorozatot kepeznek a XIII. századtól a XVII-dikig; műveiknek közös jellemvonása, hogy a dekoratív hatás kedvéért elhanyagolják a rajz és compositio elméleti szabályait; a legnagyobb veronai művészek Pisano és Paolo Veronese nem képviselői az anatómiai és perspektivai ismeretek fejlesztésének és alkalmazásának, mint Mantegna vagy a firenzei művészek. E jelenség magyarázatát valószínűleg az adja meg, hogy míg Firenzében és Paduában a festés föllendülését a szobrászat virágzása előzi meg, Veronában a XV. században a plastica nem talált fontos föladatokat.

Girolamo dai Libri 1474-ben született és 1556-ban halt meg. Működésének kora az, melyben a velencei művészet fölvette magába mindazon elemeket, melyek a köztársasághoz tartozó különböző területeken kifejlődtek volt. A festőháború, mely évtizedekig folyt Velenczében, a muranói Vivariniak s a Paduában felnőtt Belliniek közt a XV. század végén ez utóbbiak győzelmével végződött, kik nemcsak Mantegna rajz és compositionális tudományának birtokában voltak, hanem elfogadták volt Antonello da Messina festésmódorát is, a Nemetal földön tökéletesített olajfestést.

A következő nagy esemény a velencei festés terén az előadott tárgyak változása volt. Eddig a festés főleg a szent alakok ábrázolásán fáradozott. Most, hogy az új festésmód a természet hübb ábrázolását megengedte, a közönség gyönyörködött a kép színeiben és rajzában s nem követelte, hogy az egyszersmind gyakorlati szükségét is kielégítsen. Mert hiszen az oltárkép vagy a kisebb szent kép, mely magánszobát díszített, a vallásgyakorlatnak szükséges eszköze volt a XV. századbeli olaszoknak fölfogása szerint.

Az ízlésnek ez új fordulatát legelőször Giorgio Barba-relli vette észre s ennek köszöni a nagy befolyást, melyet kortársaira gyakorolt. Az ő működése adja meg végleges alakját a velencei festésnek, kortársai Palma, Lotto, Tizian, mind az ő nyomdokain haladnak.

Nem akarom ebből azt következtetni, hogy minden kép, melyen e modor észlelhető, Giorgione egyenes tanítványainak műve; az ízlés e módosulása általános volt, nemcsak a velen-

izei tartományokban, hanem Itáliaszerte is, és hasonló jelenségeket hozott létre, oly helyeken is, hová a nagy mester hatása nem terjedhetett. Az ő fontossága épen abban rejlik, hogy egy általános érzést legelőször ő fejezett ki teljesen.

Girolamo dai Libri képét, melyet megszereztem sikerült, 1511-ben festette, azon évben, melyben Giorgione meghalt. Művészi fejlődését művein kell észlelnünk, mert mesteréről, apjáról nem tudunk egyebet, mint hogy könyveket illuminált; ezért is nevezték el Francesco dai Librinek. Girolamo képei ritkák. Crowe és Cavalcaselle, kik a nevesebb olasz mesterek minden egyes képét leírják, Veronában és környékén csak nyolczat, Olaszországon kívül hármat; összesen tizenegyet említenek. Némely képein, köztök a legkorábbin, fölismerhetjük a paduai ízlés nyomait, kivált a redők plasticai elrendezésében, miáltal a ruhákon keresztül a test idomait követhetjük. Leginkább szembeötlő ez a szent Anastasia templom oltárképén, melynek fényképét itt bemutatom.

Más képeken a Belliniek ízlése túlnyomó, úgy hogy itt Girolamo művészete némileg emlékeztet Cima da Coneglianora s Bellini más tanítványaira; ilyen az 1530-ban festett *Madonna Józseffel és Tóbiással*.

Végre Girolamo leghíresebb művén, a veronai múzeumban levő képen, Giorgione hatását észlelhetjük. A tájképet ábrázoló háttér a képnek kiválóan fontos részét képezi. A madonna nem trónol többé a hagyományos módon a szentek közt, hanem a felhők közt jelenik meg; szóval a művész törekvése nem az, hogy hatalmas alakokkal szertartásos pompával keltsen áhitatos benyomást, hanem inkább azon igyekszik, hogy tárgyát természetesnek és igaznak tüntetvén föl, kellemes hatást gyakoroljon a nézőre.

A mi képünk a legszorosabb rokonságban áll a most tárgyalt Madonnával; és Girolamo képességéről teljes fogalmat nyújt. A mester nem tartozik azok közé, kiknek alkotásai hosszú időközön át befolyásolják az utódokat; de saját korának minden törekvését ismeri és lépést tart azokkal, kik a művészet fejlődését irányozvák. A mi képünkön a zömök apostolok a tizenötödik század típusaira emlékeztetnek ugyan, de szent János arczának rajongó kifejezésének párját csak az egykorú Lorenzo Lotto művein találjuk, míg a madonna alakja már Paolo Caliari választékos női mintáit juttatja eszünkbe.

A kép összehatása jellemzően mutatja be a veronai művészet főtörekvését a kellemes diszitó hatásra, melyet Paolo Veronese juttatott leginkább érvényre. A művészetek történetében gyakorta észlelhetjük azon tétel igazságát, hogy a technika változása az ábrázolandó tárgyak iránt való ízlést megváltoztatja és viszont, hogy a tárgyak változása a technika módosulását okozza.

Az első eset egy példáját láttuk a velencei festés történetében, hol az olajtechnikával való megismerkedés következtében a genrekép, sőt a tájkép is mindinkább divattá vált s ez a vallásos képek alkotására is visszahatott.

A másik esetnek talán legjellemzőbb példája a hollandi művészet keletkezése.

A Németalföldek művészete a XVI. század végéig egységes egészet képezett. Legszebb virágait a nagy kereskedővárosokban, Ghentben, Brugesben, Antwerpben termette. A németalföldi szabadságharcz eredménye az volt, hogy az ország vallás, politika és műveltség tekintetében kettészakadt. Egyik része katolikus maradt, a spanyol birodalom egy satrápiája lett, műveltségében pedig hozzácsatlakozott az ellenreformatio nagy mozgalmához. A másik rész elfogadta a protestans vallást, megalkotta a németalföldi köztársaságot és a modern haladó tudománynak legalább egyidőre székhelyévé vált.

A művészek föladata itt természetesen más volt, mint Európa többi országaiban, hol a régi világnézetek uralma megmaradt. Itt nem volt többé szükség oltárképekre, sem templomban, sem magán kápolnában; nem volt szükség díszítésekre, melyek a császári és királyi udvarok szertartásait pompájokkal fokozzák. A művész a magán ember kedvtelését elégítette ki vagy a közügyekben résztvevők vonásait örököltette meg nyilvános helyiségek díszéül.

E helyzetnek következése az volt, hogy az előadás módjának fontossága fokozódott az ábrázolt tartalommal szemben. A technika változatosabb lett, a művész a hatást inkább saját egyéniségének előtérbe helyezése által érte el, mint a hagyományos alkotásnak tökéletesítése által.

A XVII. századi hollandi művészetben találjuk először a festés azon fölfogását, mely újabban ismét divik. Akkor mennek először a festők idegen országba, hazájokétól különböző

éghajlatba, hogy műveiknek a szokatlanság érdekét biztosítsák. Akkor keletkezik a tájkép, a genrefestés a szónak mai értelmében; akkor festenek először tárgyakat, melyeknek érdekességét színök, alakjuk és ábrázolásuk ügyessége kepezi. A technika változtatásának legfontosabb jelensége az, hogy a colorit helyébe a tonus lép.

Engedjék meg, hogy e festési szakkifejezések értelmét megmagyarázni iparkodjam. A coloristikus festés az, a hol a művész az ábrázolt tárgyak színét úgy igyekszik előadni, a hogy az a természetes világításban föltűnik. A tonusos festés a színt, egy a művész által választott világításhoz viszonyítja, úgy hogy az ilyen módon festett képben a fehér nem valóban az, s a mennyire a művész fehére különbözik a valóditól, oly mértékben különbözik a többi szín is a rendestől.

A régibb festőiskolák és a nyomdokukon haladó flaman, spanyol és francia iskolák lényegökben coloristikusok, tehát realistikusok is. Tárgyaik megválasztásában ellenben, minthogy első és főfeladatuk volt a vallási szertartásokat kiegészíteni, idealistikusok. A hollandi iskola tárgyait a való életből meríti többnyire, tehát realistikus, előadása pedig tonusos, a természettől öntudatosan eltérő.

Egy általános művészi igazság nyilvánítására ismerhetünk e tényekben, hogy a művész nem utánozza a természetet, hanem természetes elemekből újat alkot. Vagy tárgya olyan, minőt a természetben hiába keresnénk, vagy előadásának módja által változtatja saját színére a mindennapi jelenséget.

A festés e lényeges átalakulását minden jelentékeny hollandi festő műveinek sorozatán észlelhetjük. Legöntudatosabban és legtökéletesebben azonban Rembrandt van Rhynnél nyilvánult.

De Rembrandt nem csupán legfőbb kifejezője hazája és kora művészi törekvéseinek. Hatalmas egyéniségével, nagy költői erejével messze fölülemelkedik azon a légkörön, melyben környezete él. Ennek bizonyítására elég összehasonlítani műveinek lajstromát, legkiválóbb honfitársaiéval. Frans Hals, Jan Steen, Cuypp vagy Potternál mindig a mindennapi életből merített tárgyakat találjuk, csak elvetve akadunk egy-egy történeti, szentírásbeli, mythologiai vagy allegorikai tárgyra. Rembrandtnál az arczkép és tájképnél sokkal nagyobb fontos-

sága van oly tárgyú munkáknak, melyeket csak a költői phantasia alkothat meg.

Pedig Rembrandt mégis legtöbbszörösebb hollandi minden társa közül. Téves fölfogás az, hogy a vallási szakadás a hitbuzgóságot csökkentette, sőt inkább úgy a katolikusoknál, mint a protestansoknál a reformatió után a vallás igazabb lett, mélyebben érezték, őszintébb lett, mint azelőtt. A protestansok azonban a szentírás történeteit egészen más-képen fogták föl, mint a katolikusok. Itt e cselekedeteknek symbolikus értelmet tulajdonítottak; az időszentelte formáktól eltérni nem lehetett. A protestansok ellenben úgy fogták föl, mint szorosan történeti tényeket, s ha ábrázolták, úgy adták elő, mintha csakugyan köztök saját korukban történnek.

Rembrandt is úgy fogta föl tárgyait, csak hogy egy festő sem ismerte oly alaposan a szentírás szavait, mint ő; egy festő sem érezte át nálánál közvetlenebbül az eseményeket, melyek ott elmondvák.

Rembrandt fejlődését követhetjük évszámmal ellátott képein 1627-től fogva haláláig 1669-ig. Eleintén ő is kortársainak aprólekos előadását sajátítja el s e korbéli tanítványai, élükön Gerard Douval képezik utóbb azon iskolát, mely a miniature-festéssel versenyez. Minél érettebb kort ér, Rembrandt annál inkább ismeri föl a tonus és az öntudatosan választott világítás előnyeit, festői értékét. Életének különféle szakáiban főfigyelmét vagy arra irányozza, hogy a tonuson belől lehetőleg sok színt alkalmazzon s így a tonusos festéssel a coloristikus hatásokat egyesítse vagy arra, hogy a szín csaknem teljes kizárásával elérje a legmegkapóbb hatásokat.

Képünk oly időszakból való, mikor ez utóbbi irányban fejtette ki egész erejét. Nem látunk rajta egyéb színt, mint sárgás fehérnek, szürkének, barnának és zöldnek különféle árnyalatait.

Rembrandt művészetének e phasisa 1655-től s 1658-ig tart s úgy látszik, kedélyhangulatával áll kapcsolatban. Ez évek azok, mikor a legsúlyosabb anyagi zavarokban élt, mikor a divat elfordult tőle s a jövő a legsötétebb színekben tűnt föl előtte. Képünkön a melacholia, mely műveit e korban jellemzi, teljes kifejezésre jut ép úgy, mint az öntudatos viszszaütasítása minden szemképrázoló színnek vagy bájló rajznak. A kép hatását csupán a világítás rejtélyességétől

várja a művész. Ugyane törekvést látjuk két képen, melynek photographiáját itt összehasonlításul bemutatom. Az egyik Jakab, mikor József véres ruháit mutatják neki, a másik Jakab, a mint megáldja unokáit, Ephraimot és Manassét.

Képtárunkban Rembrandtot eddig csak egy arczkép s egy vázlat képviselték; *József álma* legöntudatosabb működésének egyik gyümölcse, melyben törekvéseinek irányát teljesen megismerhetjük. Törekvései pedig azok valának, melyek napjaink művészeit is lelkesítik. Fontosságát a festés történetében legszebben méltatta a legkitünőbb francia művészet-történetíró Bürger-Thoré, kinek szavával fejezem be ez ismer-tetésemet:

«Raphael visszafelé tekint, Rembrandt előre. Az egyik az elvont emberiséget látta Venus s a Boldogságos szűz, Apollo és Krisztus symbolikus alakjaiban; a másik közvetlenül mérte saját szemével a valódi eleven emberiséget. Az egyik a múlt, a másik a jövő.»

PULSZKY KÁROLY.

NE HALLJA HÍRÉT AZ ANYJÁNAK.

Regény.

Második közlemény. *)

IV.

Történik a dolog ő nagysága Hegyszeghy Botond úr fényes termeiben.

Másnap a kitűzött órában, szép idő levén, a vén gróf és a fiatal báró gyalog indultak a Lipótváros felé.

Az idősb illendőnek tartotta megismertetni társát a házzal, a hova estélyre mentek.

— Bemutatlak a zrínyiútczai Junónak.

— Névszerint . . .

— Névszerint Hegyszeghy Botondné ő nagyságának. Kissé furcsán hangzik e két név egymás mellé téve. Az első fele amúgy frissebben van fabrikálva, a másik plane a vezérek korára emlékeztet.

Ezzel karon fogta fiatal barátját és elmondá, hogy azon házban, csekély kivétellel, csak új embereket fognak találni. Oly osztályt, mely negyven év előtt e hazában nem létezett, de most már erős tényezőt képez a társadalomban. Mindnyáján saját szorgalmoknak, ügyességeknek és merész üzérkedéseiknek köszönik vagyonukat. Ilyen új hazafi Hegyszeghy Botond is, a ki pénzszerzés tekintetében minden lépten a büntető törvénykönyv valamelyik paragraphusának közvetlen közelébe jutott, de az elválasztó vonalt soha át nem lépte; néha mégis valami csinos fogással megkerülte.

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 101-ik számában.

— Jól izlik az ilyen ember házában a thea vagy a fagyalt?

— Ne feszegesd e kérdést, mert kutatásaidban meszebb juthatsz, mint szándékoztál. Mi kifogásod lehet valamely vagyon keletkezésének új datuma ellen? Ez is régi lesz egykor, ha megél. Azt hiszed, született nagy uraink vagyona is, mind, kivétel nélkül, a haza iránt tett érdemek jutalmából származik? Mondhatom, sok ősi család nem ok nélkül tartja zárva levéltárát. Nagyon megijednének, ha valamelyik történelmi buvár sárgúlt oklevelekkel bizonyítaná be, miként gyűjték össze a dédapák nagy uradalmait.

— Rendesen vérrel szerzett jögon; ez az általános föltevés.

— Igen; ez az általános hazug szójárás. De vizsgáljuk csak e vérrel szerzett jogot a mai előhaladott vegytan szabályai szerint, majd csodálatos keverékeket találunk benne. Ott lesz mindjárt roppant adagban a legelvetemültebb servilismus, ott lesz a fizetett bér az ország valamely sarkalatos jogának megcsonkításaért. Találunk ott különös jó szaglási tehetséget, mely megérezte, hogy háborúk idejében melyik párt jut győzelemre? Még más, bűzősebb ingredienttiák is mutatkoznak: vad erőszak, a békés szomszéd megrablása, kényszerített házasságok, védtelen özvegyek és árvák kifosztása. Bocsássuk le a függönyt. Ugyan kérlek, mennyivel nemesebb vagyonszerzési módok ezek a mai uzsoránál, a váltó prolon-gatiójánál és a tekozló uracsok tönkretételénél?

Mentek tovább.

A fiatal ember megint a hallott különös neven töprenkedek s megjegyzé:

— Nem értem, hogy keletkezhetik ily név: Hegyszeghy Botond. A családnevet ugyan könnyű akármi másra változtatni, de a tulajdon név megmarad.

— Egy esetet kivéve.

— Például . . .

— Ha az embert negyvenöt éves korában keresztelik meg: akkor tetszése szerint vehet új nevet.

— Ah, értem.

— Nem tetszik neked, ha valaki zsidó volt egykor? Mintha nem elne ma is grófi család, melynek alapítója egykor izmaelita árendás volt és nyúzta a nepet a bérbe vett adóval.

— Az regen volt.

— De az unokák ma is csak az ősi piszkos keresményből uraskodnak.

— Nagyon gazdag ez a Hegyszeghy?

— Ha ma liquidálna, legfőlebb forgalmi tőkét kapná meg, de üzlete virágzik és díszesen költi jövedelmét.

— Hogy lett ily hatalmassá?

— Úgy mint a többi. Szerzett pénzével és furfangos eszével megvásárolt egy nagy uradalmat. Ekkor szédítő speculációkba kezdett s bizonyosnak mutatkozott, hogy vagyonát megháromszorozza, de jött az 1873-iki borzasztó krach és emberünk tönkre jutott.

— Semmije sem maradt?

— Majdnem semmije. Csak csillaga és szerencséje nem hagyta el. Egyszerre csak föltűnt a föld mélyéből a zrinyi-útcái Juno; emberünk keresztyénné lett érte, elvette s megint úr lett.

— Derek legény lehet, ha negyvenöt éves korában még dús hozománnyal fölekesített Junokat hódíthat meg.

— Ha nem untatlak, elbeszelem rövid történetét. Ez előtt nyolcz évvel került elő itt Pesten egy első rangú szépség. Senki sem tudta, honnan származott, de tény, hogy magyarul is tudott. Egyik azt mondta, három osztrák gróft juttatott koldúsbotra, a másik megesküdött rá, hogy csak egy Európa-szerte híres bankár gavallérságának köszöni vagyonát. A fő dolog volt, hogy ide jött; hozott kerek számban hatszázezer forintot s keresett itt . . . mit? férjet, még pedig gyorsan, nagy sietséggel, rögtönözve egy férjet . . . minden áron!

— Érdekes kaland.

— A föltetelek azonban nagyon megritkították a vállalkozók seregét. Első pont: a hatszázezer forint három részre oszlik, egy rész a nőé, másik a férjé. A harmadik külön alapot kepez, melyet a férj, külön számadás mellett, üzletébe fektethet.

— Igen méltányos és elfogadható föltétel.

— Második pont: a házasság csak pro forma történik, mind két fél szabad, független marad és egyiknek sincs joga, a másiknak szemrehányásokat tenni.

— Ez már csiklandósabb állapot.

— Végre a harmadik pont: ha véletlenül a nő a házasság kötése után három vagy négy hónap múlva gyermekkel pecsételné meg a szent frigyet, a férj a kedves kis csemetét atyai örömök között fogadja karjaiba.

— Ah, ah! Fölteszem Pest házasulandó férfiairól, hogy e föltétel hallatára szétfutottak.

— Egytől egyig. Csak Hegyszeghy Botond úr maradt meg állhatatosan. Így történt, hogy a zrinyiútczai Juno főkötő alá jutott.

— Adja Isten egészségére.

Néhány percz múlva megérkeztek a Zrinyi-útczában fekvő palota elé. Közöséges háromemeletes ház ez, melynek földszintét a bankár üzleti helyiségei foglalják el. A kapu ívezete fölött azonban, ott pompázott az újdonsült nemesnek kőből faragott czímere, melynek benső kék mezejében igen csodálatos ódon alakú fegyvernemek hirdették a dicsőséget.

— Hogy jut a pénzen vásárlott nemesség ily lovagkori jelvényekhez? Három lándzsa, bárd vagy dárda?

— Egyik sem — felelt megvetéssel a vén satyrikus gróf — mind a három darab egyszerűen balta.

— Balta?

— Semmi más. Az egyik balta jelenti, hogy Hegyszeghy úrnak édes apja mészáros volt a Háromdob-útczában. A másik balta azzal kérkedik, hogy a nemes úr a vásárlott uradalomban hétszáz hold tölgyfa erdőt kivágatott. A harmadik a család első ősére emlékeztet. Épen ilyen baltával vágta be a «nagy bárdú Botond» Konstantinápoly főkapuját.

Mielőtt a házba léptek volna, az ifjú báró kérdést tett.

— Hogy lehet az, hogy időnkben a zsidófaj gyarapszik, gazdagodik és úrrá lesz, mi pedig ősi birtokosok sorban elpusztulunk?

A vén gróf vállat vont s aztán mintha eredeti, nagy és bölcs magyarázatot adna, felelé:

— Ősém, én azt hiszem, hogy ez csak optikai csalódás. Évenként látunk vagy tíz zsidót fölemelkedni, de semmi tudomást sem veszünk legalább kétezzer zsidóról, a ki igyekszik e czél felé, szédelő vállalatokba bocsátkozik, a fel úton elbukik és évek hosszú során annyi fáradság, türelem és nélkülözés közt összezsugorgatott szerzeményét megsemmisülni látja! És még sem esik kétségbe, sőt készen áll, mindent újra, elől-

ről kezdeni. Ha mást nem tehet, vállára veti a zsákot, jár házalni, szed rongyot, csontot, üvegdarabot és elviselt ruhát. Ez neki nem szegény. Ne csodáljuk tehát, ha ily nép közül egy csomó mégis célzt ér. De ha a mi uraink elbuknak, nincs számokra remény és szabadulás. Úr akar maradni akkor is, ha disztelenül rokonainak segélyezéséből tengődik . . . Menjünk be.

A zrinyiútczai bankár termei vakító fényben tündöklenek. Termeknek nevezzük, pedig csak hosszabb sora a bérház módjára egybenyíló szobáknak.

Legelső észrevételünk, hogy itt minden nagyon is új és rikitóan divatos. A bútortzatot az «Asztalos és kárpitos egylet» raktárából vásárolták össze, de legalább az ott található legszebb és legdrágább darabokat választották ki. A dúsgazdag ezüstkészlet is szemvakítólag fénylett, látszott, hogy a háznak e kincse csak ily alkalmakkor jöhet használatba. Még a tulajdonos nevének kezdőbetűi sem voltak bevésve. Mert ha egykcr el kellene adni, a jelzett ezüst valamivel kevesebbet ér. A bérruhás cselédség sem tartozott a házhoz. Tíz közül kilencz csak ez éjelre volt fölfogadva, azért egynémelyikén nagyon is mulatságos módon lógott a paszomántos kék frakk, s a ragyogó gombsor a Hegyszeghy uraság országszerte ismert czímerével a három hellebárddal, vagy ha úgy tetszik, a történelmileg indokolt három baltával.

A ház asszonya teljes joggal megérdemlette a Juno nevet, mert veleszületett kevélysége mellett is tudott kegyes lenni. Trónján ülve, uralkodott elevenek és holtak fölött, s minden eltévesztve szórt mosolyával üdvözített egy halandó teremtest. A kegyvesztettek pedig Hamlet vigasztalhatatlan alakjával taposák föl s alá a szőnyegeket. A reménykedők legiója pedig a szoba legtávolabb szögletébe húzódva, messziről imádták a szemeket megvesztegető bájukat. Némely hős úgy sóhajtozott, hogy még az ablak csipkefüggönyei is megingotak a sovár ajkak fuvallatától.

Ide, e földi mennyországna*k* illatokban fürdő középontjába vezette elé Tibor gróf félénk, fiatal barátját.

— Határtalan úrnöm! — szólt meghajolva s majdnem térdet hajtva — elbizakodva eddig rám, érdemetlenre, pazarlott annyi kegyeiben, engedje meg, hogy fiatal barátomat,

Bodrogh Adorján bárót, bemutassam és legmagasabb pártfogásába ajánlhassam.

Juno ő istensége igézőleg mosolygott. Tökéletesen meg volt győződve, hogy épen ily sallangos novellai stílusban szokták az új vendéget bemutatni Eszterházy herczegnének, vagy egyiknek a Károlyi grófnék közül.

Még valami más is szemébe tűnt.

A huszonnégyszáz éves fiatal báró, a midőn meghajlott s aztán újra fölemelkedve, mint a sas a napba nézett, a szó betű szerinti értelmében elpirult.

Elpirult! Egek, minő újdonság volt ez rá nézve! Hol vannak ama boldog idők, a midőn madame Juno pirult el, ha férfi nézett szemébe egy kissé mélyebben!

Nagyon természetes, hogy ő nagysága ezt csak jogszerű igazságszolgáltatásnak tekintette. Valószínű, hogy ő is elpirult egykor, tehát csak érdemlett jutalmát kapja meg. Nem egyéb ez, mint a biztos helyre adott kölcsönnek tartozó megfizetése. A mit másnak kamat követelése nélkül előlegezett, azt egy harmadik téríti vissza kellő uzsorával.

— Ezt az embert jegyzékbe kell vennem — gondolá a ház asszonya s aztán jobbra, balra felelgetett azoknak, kik a lefolyt perczek alatt hozzá nyájas és lekötőlező kérdéseket intéztek.

A szegény báró pedig kábultan tántorgott tovább. Épen mint mikor valakit a bokrok sűrűjéből meglőnek, az első pillanatban csak különös ütést érez az oldalán, de sebének mélységét és veszélyességét nem ismerheti.

— Ilyen nő, ily szépség és tökéletesség is van e világon?

Ezt mondta s ha néhány évvel idősebb, még többet is gondolhatott volna hozzá. Egyebek közt, hogy e hófehér bőrrel behúzott húsdarab nem is fölöttebb drága portéka a mai szűk viszonyok között. Az imádásra méltó bálvány megelégszik hosszabb vagy rövidebb ideig tartó mámmal. Nem ígér, de nem is követel örök hűséget, szívet, lelket, önfeláldozást és egész életet. Roppant értékű kincs, melyet a vándor az útszélén véletlenül talál s azért csak is bőrzei árfolyama szerint becsüli meg. A ki elnyeri, métermázsa számra habsolja az élvezetet, de ha megelégedett vele, vagy eszére tért, minden innen vonható következtetés nélkül odébb állhat egy házzal

vagy útczával. Még a várost sem kell elhagynia, annál kevésbé kényszerül átszökni Amerikába.

Ezt kellett volna Adorján bárónak gondolnia, de még sokkal fiatalabb kebel volt, mint sem behatóbb észleletekbe bocsátkozhatott volna.

Ingott, mozgott tehát pusztán csak a gépies erőknek engedve, míg egyszer megfordulván sarkán, tárt ajtót látott szeme előtt és átlépte a küszöböt.

Balra, az ablak felé valami száraz, magas úri ember állott ott magában, a ki egy karszék hátára támaszkodott s legkevesebb sem látszott eltitkolni, mennyire unatkozik e helyen. Csak nyelte a terem fojtott levegőjét, mintha bírói ítélet következtében kellene itt néhány órát eltöltenie.

Jobban szemügyre véve a hórihorgas alakot, ráismert.

Csakugyan ő volt, gróf Verőczei Sándor, a kit Adorján báró Nagy-Váradról ismert azon időből, a midőn az ottani akadémián a jogot tanulta.

Egymásra ráismervén, a gróf hévvel nyújtá kezét s fölkiáltott:

— Ah, mint örülök, hogy végre itt emberre találhatok. Nagyon eltikadtam e sivatagban, míg jöttel, mint irgalmas samaritanus és friss vizet nyújtasz korsódból. Nagyon, nagyon örültem szerencsémnek.

Ezt mondva, még egyszer kezét fogott és a tömeg közé bújdosott.

Adorján báró még föl sem eszmélt zavarodtából, a midőn gróf Perghő Tibor már karon kapta s vitte egy ablak bemélyedésébe titkos conferentiára.

— Őcsém — mondá — egy csöppet se csodálkozzál, mint kerül Saul a próféták közé? Megmagyarázom e rejtélyt. A jó Verőczey nagy összeggel tartozik a ház urának s a múlt héten fölmondták neki a tőkét. Hosszas alkudozás után azonban mégis kiegyeztek: a kölcsön egy évig még fönmaradhat, ha a gróf leányával együtt, e télen, legalább háromszor jelen lesz a bankár estélyén.

— Ez még nem is drága prolongatió.

— Nem drága, csak hogy holnap minden lapban névszerint hirdetni fogják, kik járnak Hegyszeghy vendégszerető házának estélyeire.

— Ez már kellemetlen ; de én az ő helyében más kiegészítő eszközöz folyamodnám.

— Más eszközöz ?

— Épen annyit, mennyivel Hegyszeghy úrnak tartozom, fölvennék a Földhitel-intézettől s kifizetném az uzsorás kölcsönt.

— Bölcs beszéd, de nagyon elkéstél vele, mert a verőczei birtokra első helyen a bihari takarékpénztár, a másodikon az osztrák-magyar bank van előjegyezve, a harmadik helyre már csak jó lelkű házigazdánk adhatott. Ebből következik, hogy ne rágalmazd a zsidót, a ki végre is segít, mikor más, akár udvariasan, akár gorombán elutasít magától. Vagy talán a grófi büszkeséget bámulod ? Verőczey Sándor barátom nem szégyenli, hogy bankrott, de nem alszik ma éjjel, hogy kamat fejében itt kellett egy pár órát robotolnia, pedig holnap reggel, ha fölkel ágyából, inasa régen lekefélte frakkjáról a zsidó-szalont porát.

Egyet-kettőt fordultak, míg egyszer szemközt találkoztak a ház asszonyával, a kit egy igen előkelő külsejű fiatal úr vezetett erre.

— Ah, báró ! — szólt csengő sopránnal Juno ő nagysága — ön ma van először házamban s már is föltalálta a legelrejtettebb búvóhelyeket. Fél órája, hogy föld felett és föld alatt keressük önt. Én és a gróf . . .

Félre nézett, de a fiatal ember, a kit grófnak nevezett, végkép eltűnt mellőle. Már vagy boszankodásból, mert a karján vezetett hölgy más lovaghoz pártolt, vagy csakugyan kápot az alkalmon, hogy tisztességes ürügy alatt félrebb állhasson.

— Ah ! — folytatá a nő — az én kedves vendégem ma este már másodszor elpirúl. Fogadja szerencse-kíváratomat, mert ily erény jutalmat érdemel. Csak attól félek, hogy ön roppant tévedésben van, ha szükségesnek látja, előlem minden áron elbujdosni.

— Hogyan ? én kerülném a találkozást nagyságoddal ?

— Oh, ne tagadja ! Harmadszori elpirulása elárulta szívének titkos aggodalmát.

Most már igazán nem tudta a tapasztalatlan fiatal ember, mit gondoljon ; de még azt sem, hová nézzen ?

— Ne értsen félre — szólt tovább kétértelmű mosoly-

lyal a ház asszonya — és legyen teljesen megnyugtatta. Épen nem kell félnie, hogy kiszemelvén az itt mulató hölgyek leg-szebbeit, deputációval járuljunk ön elé s fölkerjük, gyönyör-ködtessen minket remek zongorajátékával.

— Ily kitüntetés eszembe sem juthatott — felelt zava-rodottan a báró egyszerre kiábrándulva, mert a beszéd kez-dete egészen más kifejlődést ígért.

— Nagyon jól ismerem háziasszonyi tisztemet. Igaz ugyan, hogy más valami megszokottan ügyes, jeles vagy épen kitűnő zongorajátszó ki nem kerülhetné, hogy rögtönében ingyen hangversenyre kényszerítsük, de oly első rangú mű-vész, mint ön, mindig biztos lehet házamban, hogy szep ven-dégnőim nem élnek vissza hatalmukkal és nem engednek meg magoknak oly szabadságot, hogy szerénytelenül kívánságot fejezzenek ki, melyre jogosítva nem lehetnek.

— Oh kérem — felelt melyen megköszönve a bókot — én azon zongorázók közé tartozom, kik, ha szíves és elnéző hallgatókra találhatnak, addig verik hangszeröket, míg észre nem veszik, hogy játékukkal untatni kezdik a közönséget.

Ekkor már csak ketten állottak a szoba közepén. A báró tehát karját ajánlva, elvezeté hölgyét a nagy terembe, a hol ketten szemközt a legközelebb álló két karszékre letelepedtek.

— Örömmel veszem tudomásul lekötelező nyilatkozatát, hogy nem szokott művészetével fukarkodni. Remelem, hogy mentül előbb talállok alkalomra, melyben szíves ígéretére megemlekeztetem. Majd ha kevesebben leszünk együtt.

Úgy mosolygott, mintha a kevesebben helyett a «ket-ten»-t vagy épen a «ketteskén»-t értette volna.

— Élvezetünk annál magasztosabb lesz, ha tudjuk, minő írigylendő idyllje van báró Bodroghnak csöndes holdog otthonában.

— Ah ! nekem már idylljeim is volnának ?

— Ha jobban tetszik, nevezzük kellemes regénynek vagy legalább igen érdekes kalandnak.

— Meg kell vallanom, hogy nem értem nagyságod szel-lemes czélzatait.

— Nem érti ? De hiszen a mit Pesten tud egy ház, tudja az egész város. Ki zongorázik esténként órák hosszaiig a leg-izgatottabb lelkesedéssel ? Ezalatt pedig kívül a folyosón egy virágokat öntöző rejtélyes szépség oly vallásos áhitattal hall-

gatja, hogy egy hang, egy legfinomabb árnyalat sem megy veszendőbe.

— Ezt tréfából, merő kötekedési hajlamból költötték rám ismerőim, mert en azon rejtélyes szépségnek soha még a színét sem láttam.

— Épen e körülményben fekszik a regény érdekessége és egészen új zamata. Mennyi érzés lehet az, elmerengni a bűvös hangokban és dallamokban, ha tudjuk, hogy a közelben szerényen bimbózó ibolya rejtőzik, a ki a fonséges zene beszédét hallgatja, érti, élvezi, csodálja és egész kötetekre terjedő szerelmi nyilatkozatokat olvas ki belőle.

— Az ilyen sivár mulatságban bárki részt vehet. Maga a házmester is, ha ablakom alatt jár a kefeseprővel.

Asszonyi szokás szerint, Juno ő nagysága nem hallotta a férfi észrevételét. Aztán rögtön, minden kapcsolatot nélkül egészen más tárgyra játszott át a beszéd folyamát.

— A propos, ha jól emlékezem, önt nemünk legkérlelhetetlenebb ellene, gróf Perghő vezette ide.

— Úgy van, neki köszönöm mai rendkívüli szerencsém.

— Gróf Perghő vezette ide és ön még sem fel tölem, hogy mint óriás kígyó összetöröm csontjait és egy harapásra elnyelem? Képzelem, mily sértő meséket beszélt el rólam leánykoromból és házasságom történetéből.

— Az én öreg barátom — felelé nyíltan hazudva az ifju — kizárólag csak nagyságod tündéri szépségéről s minden férfit elragadó bájairól beszélt.

— Oh ne tagadja, ez a féktelen szájú roué megesküdtött rá, hogy én a havas esős fellegekből estem alá Pest követére . . .

— Sokkal magasabb helyről: egyenesen a mennyből, az ég angyalai közül.

— Ezt csak ön mondja s öntől a bókot elfogadom; de a gróf azt is elmondta, minő nőt lealázó föltételek mellett léptem házasságra. Úgy-e, ön nem hitt az undok rágalmazónak? Szerencsénk, gróf Perghő oly keptelen badarságokat hord össze, hogy még netán egyes igaz szavainak is lerontja hitelét. Valamivel mindennapibb pletykát talán ön is elhitt volna, de örültséget, vad esztelenséget művelt nő még akarva sem követhet el.

— Egy visszás hangot vagy kétértelmű kifejezést sem hallottam. Ha pedig ezután hallanék, karddal, pisztolylyal adnék rá választ.

— Köszönöm, uram.

Már ki volt mondva a szó, a midőn a fiatal ember észrevette, hogy ily vitézkedések, nőkkel szemben, helytelenek. Itt azonban, Juno ő nagysága előtt, mint látszott, a dolog jól fogott. Rögtön utána veté :

— Nagyságod lelkének tisztasága, érzelmeinek őszintesége híven le van rajzolva e szempár tükreben és derult homlokának hibátlan márványán.

Ezt már Bodroghi bárócska tüzzel és benső meggyőződéssel mondta, mert a minden képzeletet túlhaladó szépség, a hang édes csengese, a pillantás csábereje, s különösen a gömbölyű s teljesen kifejtett test hófehérsege a férfi szívét, szemét hamar megvesztegeté.

Elragadtatásában már közel volt hozzá, hogy örökre tartó szerelmet valljon, a midőn körötte a teremben a szokottnál erősebb járás-kelés és összecsoportosulás kezdődött.

Ő jelent meg, nemes és vitézlő Hegyszeghy Botond úr, a ki most, éjfél közeledtével hagyá el íróasztalát, s hamarjában átöltözve, jött házigazdai kötelességeinek megfelelni.

Bizonyos visszataszító és fenyegető kifejezés ült arcza élén. Felelmet és bizalmatlanságot gerjesztett még a lehelete is. De udvariasan és döllyfös alázattal járt körül a teremben s mindenfelé örvendezését és köszönetét nyilvánítá, hogy vendégei kegyeskedtek szerény házáat jelenlétökkel megtisztelni.

Épen így nevetgélt volna, ha lelke legbensőbbjének gondolatát mondja ki. Akkor e ferdén húzódo macskaszáj így beszél: elhiszem, mily kényelmes nektek, itt palotám gázlámpáinak fényében tündökölni. Szüresölitek theamat, faljátok fagyaltomat, sőt drága csemegéimből még zsebre is raktok valamit. Mintha bizony e méregdrága portékát ingyen mérnék nekem valahol a Király-útcza sarkán. No de csak dúslakodjatok keserves keresményem gyümölcsében, míg szükségem van rátok !

Ezalatt szemlátomást fogyni kezdtek a vendégek. Úgy látszott, bevett szokás e háznál, hogy az úr megjelenése az estély végét hirdeti. Annyi igaz, hogy Hegyszeghy Botond

úrnál alkalmasabb vendégkergető vázat képzelni sem lehetett.

Mikor künn az utcán gróf Perghő és a fiatal báró karon fogvást hazafelé indultak, a mester számot kert tanítványától, miként használta föl a kínálkozó perczeket?

Előbb azonban a tanítvány érzé magát följogosítva keserű panaszokra.

— Uram — mondá szemrehányólag — ön engem félrevezetett iszonyatos meséivel. Azt mondta, az eleven sátán körmei közé vetődöm, én pedig a legkellemesebb földi angyalra találtam.

— Ha így van, ne panaszkodjál, mert beszédem nem vált károdra. Inkább emelj kalapot és tiszteld bennem mesteredet és jóltevődet. Gondold meg, ha én Junó ő nagyságát úgy jellemzem, mint a női hűség és tisztaság példányképét, te mint amolyan fiatal fajankó, közelíteni sem mersz hozzá. Beállasz a nevetségesen sóhajtozgató kegysovárgók sorozatába. Így pedig bátran rontottál neki s ha vakmerőségeddel győztél, szedd az eredmény gyümölcsét. Azt hitted, nyílt gyepon futatsz s most jól eshetik lelkednek, ha tudtodon kívül akadályversenybe avatkozva, az első díj zsebedbe hull.

— Különös módja a tanításnak.

— Oktatási rendszerem egészen ad hominem volt előre tervezve. Mert mint tejes-szájú diákocska nem tudhattad, hogy a nők irányában mindig a legcélszerűbb politika, ajtóstul együtt törni be a házba. Fiatal koromban kilencz esetben mindig sikert arattam böles methodusommal.

— És a tizedik esetben?

— Kaptam olyan csattanós pofont, hogy a fülem csengett, a szemem szikrát vetett.

— Aztán mit csinál a gavaller ember, ha a bájos női kacsók fölpofozzák?

— Hallgat vele; csöndesen haza kullog s az egész dolgot egyszerűen «bevégzett tény»-nek tekinti. Végre örvend, mert ezután megint kilencz új kedvezőbb eselyre számíthat.

— Részemről megmaradok mai tapasztalataim mellett.

— Természetesen, mert ez az első a kilenczből, a mi következni fog, ha tanításaim magva kebledben termő talajra talál. Különben pedig láttam, mily kitüntetésben részesültél. Mindjárt az első látogatáskor fel óráig bizalmasan beszélhet-

tél vele! Ez több idő, mint a mennyi egy forma szerinti szerelmi vallomásra szükséges. Fölteszem rólad, hogy nem vesztegetted hiába a drága perczeket.

— A mi erőmtől telt, elkövettem. Vallomást ugyan nem tettem, de beszéltem neki olyanokat, mik ehhez hasonlók.

— Akkor ne félj, mert megértett téged. Van már egy kis tapasztalása ily ügyekben; különösen pedig ritka tehetséggel bír a legtávolibb célzatokat is helyesen magyarázni.

— Ez megint rágalmazás.

— Bravo! Már véded, ez jó jel. Akkor tovább nem is rontom gusztusodat. A dolog annál érdekesebb lesz, mert egy kövel kettőt dobhatsz. Madame Junótól kapsz egy kis kegyet, a férjén pedig példás boszút vehetsz.

— Nem értem.

— A fiú fog boszút állani az apának megrontója fölött. A férj egykor tönkre tette atyádat, te mátol kezdve udvarolsz a feleségének.

— Most még kevésbbé értem.

— Nem érted? Elfeledtem volna megmondani, hogy tulajdonkép ki ez a Hegyszeghy Botond? Nem más, mint az egykor oly szeretetre méltó és szolgálatra kész finantz-kapacitás, Spitz Mór ő nagysága.

— Lehetetlen! És én ez ember házának küszöbét átléptem!

— Megbotlottál benne? Megütötte a lábadat?

— Én udvaroljak ott, a hol atyám megrontásából szerzett vagyonból lakomároznak?

— Gyermekbeszéd. A bácsmegyei uradalmat az 1873-ki krach tisztára elsodorta, azóta Bodroghtelke talán már harmadik kézre is került. Egészen új forrásokból származnak a mai «Hotel Hegyszeghy»-ben a fényes uraskodás alapjai. Át kell látnod, hogy e körülmény változtat a dolgok állapotán.

— Még nem látom át, de majd jobban meggondolom.

— Aludjál egyet rá s aztán holnap mindent más világításban láthatsz.

— Még egyet kérdek. Mikor a ház asszonya megszólított, egy fiatal ember vezette karján. Ki volt ez?

— Nem láttam. Egyike azon titkos imádóknak, kik minden perczben szolgálatra készen állnak.

— A nő grófnak czimezte.

— Akkor ismernem kellett, de ha nem láttam, nem te-
vezhetem meg.

Így érkeztek meg szemközt a múzeummal, saját laká-
suk kapuja elé.

— Kivételkép ma rendkívüli események fordultak elő
csöndes házukban — jegyzé meg a gróf. — Először a szép
zongoramester éjfel után vetődik haza; másodszor, a rejtélyes
szépség hiába öntözgette virágait, mert egy accordot sem ka-
pott híres szonátaidból.

— Vigye el a patvar.

— A szonátát vagy a fátyolozott hölgyet?

— Nem bánom én, ha egyszerre mind a kettőt is!

— Helyes. Így már megértjük egymást. Ma-holnap
jobb útra térsz és okos ember válhatik belőled, mert hidd el
nekem, hogy e világon nincs ostobább multság, mint a czél
nélküli regényes szerelem. Mióta megvagyok . . . köztünk
legyen mondva, több mint hatvankilencz esztendeje . . . min-
dig tapasztaltam, hogy az örökös fátyol-buvódsi alatt mindig
elijesztő rút lány lappangott, vagy a mi ennél is szenvedhetet-
lenebb, valami vén szüzecke, a ki reggeltől estig regényeket
olvas a kölcsön-könyvtárból. Az égre kérlek, imádkozzá! lefek-
vés előtt és háromszor hangos szóval mondd el: «Uram, ne
vígy a kísértetbe!»

— És szabadíts meg a gonosztól.

— Úgy legyen, amen. Verd ki még bottal is fejedből
azt a holdkóros koldúslányt, a ki rongyos kétszázezer forint-
jával minden áron bárót akar fogni.

Így érkeztek meg a múzeummal szemközti lakásuk elé.
Szépen csöndes éji nyugalmat kívántak egymásnak s aztán
szobáikba tértek. A fiatal báró a második — a vén cynikus
gróf a negyedik emeletre.

V.

Hogy jut a fiatal ember ismeretségbe Verner lovaggal.

Elmúlt néhány nap s egy reggel a házmesterné szokat-
lan szertartással lépett a fiatal ember szobájába.

— Báró úr . . .

— Ah — szakítá felbe boszankodólag az ifju — ne szólítson ily czímmel, melyet nem viselek.

— Bocsánat, méltóságos uram, de saját szememmel láttam. Tegnap este itt volt a posta, levelet hozott s rajta volt a teljes cím: «Bodroghtelki Bodrogh Adorján, báró úrnak, ő méltóságának. Buda-Pest, múzeum-körút» és a mi házunk száma.

— Madame — így szokta címezni, mióta megtudta, hogy a házmesterne hat osztályt végzett a polgári iskolában, ferje pedig a magasabb szücs-művészettel foglalkozik — bizonyára valamelyik kezdő zongoramester írta, a ki kér, hogy szerezzek neki egy pár tanítványt a jobban fizető házaknál.

— Oh nem. Ez pénzes levél. Ezer ötszáz forint van benne. Alá kell írni a vevényt, különben a posta, szokás szerint, nálam hagyta volna. Láttam a boríték hátán a küldő nevet is: Kovács Gábor, Bodroghtelkén. Ez bizonyosan a méltóságos úr uradalmainak legalázatosabb igazgatója.

Ilyen tudós és szemes házmesternével, a ki a fölött hivatalos okiratokból meríti tudomásait, lehetetlen volt tovább vitázni. Meg kellett magát adnia. Épen úgy, mintha ellenkező adat sült volna ki. Például: hogy Bodrogh Adorján úr nem zongoramester, hanem szabólegény.

A levélhordó elhozta a levelet; a pénz is (a birtok negyedévi jövedelme) benne volt hiány nélkül.

De meg más újság is.

Tudniillik: a bodroghtelki birtok jelenlegi tulajdonosa, nevszerint Verner lovag (lakása: Akadémia-utcza, saját ház) a kastely kertjét újra rendeztetvén, a régi kápolnát, melynek mélyében néhány porladó ős mellett a legelső Bodrogh báró is örök álmát aluszszza, szétrombolni és elhordatni határozta. A kápolna különben is rongcsolt állapotban disztelenkedik s bensejét a kertész műszereinek raktárául használják. Most már helyebe bársony gyepet, szőnyeg-virágágyat és kigyózó utakat terveznek. Elhordják a korhadtt falakat, betömik földdel és törmelékkel a sírbolt üregét. Helyebe kies kerek dombot emelnek, közepén oszlopokon nyugvó gloriette-el, honnan szép kilátás nyílik a vidék határtalan rónáira.

Azt veli tehát Kovács Gábor ispán uram, hogy illendő volna a sírboltban elhelyezett koporsókat, még a rombolás megkezdése előtt, innen kivenni és a bodroghtelki község

temetőjébe átszállítani. Lehetne ide igen egyszerű kriptát is építeni, melynek költségei a száz forintot meg nem haladnák. Ez mellőzhetetlen kiadás, ha a báró úr nem akarja, hogy tavasz nyitával a munkások az ősök hamvaival barbár módra bánjanak.

De mielőtt e tekintetben valami történnék, elkerülhetetlenül szükséges, hogy Verner lovag a koporsók átszállítását megengedje. Oly csekély szívesség, melyet még egy rideg lelkű új földesúr sem tagadhat meg a korábbi birtokos utódától.

Elolvasván e levelet, rögtön elhatározta, hogy Verner lovagot fölkeresi.

Hozzá gondolta, hogy így a kerepesúti temetőben nyugvó édes anyjának földi maradványait is átvitetheti az új sírboltba.

Ha a tizenhatezer holdas báróságból hatszáz holdas compossessoratus lett, ha a kastély lakói átköltözhettek az ispán számára épült házba: az ősök hamvai se vegyék rossz néven, ha a kerti kápolna sírboltjából átvándorolnak holmi szerény téglaboltzat alá, és itt találják meg örök nyugalomuk végső szentélyét.

Közeleghívén a déli óra, a fiatal ember felöltözött, kilépett az utcára, fölugrott a lóvonatú pályának legelsőbbben érkező kocsijára s tíz perc múlán leszállott a lipótvárosi főút sarkán.

Míg végig sétált a hosszú és pompás utcán, sokat töprenkedék, mily gyöngeség volt édes atyjától azt kívánni, hogy testét a már idegen birtokba átment kert kápolnájába temessék. Mi vonzhatta ide, a hol többé sem élve, sem halva, keresete nem lehetett?

De mint jó fiuhoz illik, atyjának akarata szent volt előtte s csak most, a midőn a sírbolt lerombolása határozatba ment, tartá jogosúlnak az intézkedést, hogy szeretett övéinek más, állandóbb nyughelyet szerezzen.

Az Akadémia-utcájában nem volt nehéz Verner lovag házát megtalálni. A szögleten ácsorgó hordár újjával mutatott a kapu felé.

Szép, új négyemeletes ház volt ez, mint a többi az egész utcájának nyugati oldalán. Ablak ablakon, erkély erkély fölött. Egy darabka igazi nagy város, melyet a fővárosára büszke magyar ember édesdeden megbámul s nem akarja elismerni, hogy az egész Bécs ilyen a bensőbb részekben.

A kapuzat alá érve, látta, hogy a föltűnő fényűzéssel épült házban jobbra és balra is lépcsők vezetnek föl az emeletekre.

Mikor pedig kétkednék, melyik utat válassza: balfelől egy kis ablak nyílt föl s azon a kapus kandikált ki, udvariasan kérdezvén: Kit tetszik keresni?

— Itthon találom Verner urat?

— Itthon? — felelt megütödvé a kapus és gyanúsán nézett végig a látogatón. — Nagyon idegen lehet az úr itt nálunk, ha azt sem tudja, hogy a mióta nagyságos urunk e házat fölépíttette s beleköltözött, még soha el nem hagyta szobáit.

— Valóban én egészen idegen vagyok; de sürgös ügyem van a lovag úrral.

A kapus hosszas és ismételt kémlelés után sem találván a fiatal úr külsején valami alapos kifogást, hivatalos szárazsággal felelé:

— Bal lépcső, első emelet, szám nélküli ajtó. A ki magával a nagyságos úrral kíván beszélni, háromszor szokta lenyomni a fő bejárat csöngettyűjének villanyos gombját.

— Köszönöm.

Fölment a puha szőnyeggel takart vörös márvány lépcsőn s a vett utasítás szerint háromszor csöngetett egymásután.

Néhány másodperc múlva igen jól öltözött s dicsőségesen kihizott bérruhás szolga nyitá meg az ajtót előtte. Megértvén, hogy a látogató egyenesen a lovag úrral kíván értekezni, két vagy három szobával belebb vezeté az érkezőt.

Itt széket mutatott neki, maga pedig egy zöld posztóval bevont és fényes szögekkel ékített oldalajtón át eltűnt a szobából.

Úgy látszott, mintha előbb bejelenteni akarná a látogatót, de föltűnt, hogy névjegyét nem kérték, de még nevét sem tudakolták.

Jó öt perczig álldogált a szoba közepén. Tényleg megantichambriroztatták, de formailag még sem, mert ez valóságos csinos, sőt fényes elfogadó terem volt, bebútorozva violaszínű karszékekkel és pamlagokkal, míg két asztal telverakva volt óriási kötetekkel, melyekben a legművészebb aczélmetszetek rejlettek.

Végre megnyílt a szemközti ajtónak egyik szárnya s egy zömök, pőfök szőke fiatal férfi lépett ki. Látszólag elmélázva, lehorgaszatott fővel, mint a ki nem tudja, hogy más is van itt jelen.

Egyszerre fölpillant, szeme bámul, foga fehére kivigyorog s hangos sikoltással kiáltja :

— Mit látok ! Hiszen ez itt Laczi ! az én egyetlen legkedvesebb barátom !

Ezt mondva, semmit sem törődik a mi fiatal bárónk vonakodásával, szabadkozásával, hanem megrohanva, megöleli, össze-vissza csókolja s az alatt kezével nyakát, gallérát, oldalát, zsebeit, mint eszeveszett, mindenfelé megtapogatja. Ha ez az utcán este történik, az ember legelőször is azt gondolja, valami kitanúlt gentleman-zsebtolvajjal van dolga.

Szerencsére csak néhány rövid pillanatig tartott a kellemetlen operatio s aztán a bajusztalan ficzkó észre kezdé venni, hogy tévedt. Csakugyan nem az ő egyetlen Laczi barátja állott előtte. Ekkor igen közönyös udvariassággal bocsánatot kért és kiment. Csak úgy, mint jött, kalap, kesztyű, pálcza nélkül, mint a ki a házhoz tartozik.

— Akár mi legyek — gondolá az ifju — de ez itt, úri kabátba bújtatott inas volt. Modora, mozdulata elárulta, hogy betanult komédiát vitt velem végbe.

Még elég időt sem talált a fiatal ember a megfontolásra, hogy tulajdonképen mi történt vele, a midőn a szemközti ajtó, belülről ismét megnyílt és egy harmadik, ugyanazon színeket viselő inas toppant be, a ki mely hajlongások között kéré a látogatót, méltóztatnék besétálni a lovag úr szalonjába.

Egy pár ajtónyílás után, végre bejухatott a ház legbensőbb szentelyebe.

Soha, mióta él, ily csodálatos elfogadó termet nem látott. Balra az ajtótól az utcára nyíló két ablak adott elegendő világosságot, de a terem közepén, épen a két ablak között kezdve az átelleni falig fenyés sárgarézsodronyból fonott hálózat vonúlt végig, mely e szobát két egyenlő részre osztotta. Épen mint az apácák zárdájában a beszélő teremben ; csak hogy ott farácsozat, itt fémszövet választá el az idegent a ház lakóitól.

A legborzasztóbb volt a szobának nem emberi lények számára számított hőmértéke. Valami szenvedhetetlenül szá-

raz forró lég ömlött szét, mely gőzfürdő módjára az izzadság csöppjeit facsará ki a testből. A pogácsa talán még nem sült volna ki, hanem az ananasz növénye bizonyosan érett gyümölcsöt hoz létre.

A báró szétnézett. Itt körötte ismét kényelmes karszék, pamlagok képezik a bútorzatot: ott túl a gazdagság és pazarlás jelképei öszpontosítva mutatkoztak.

Valahonnan, csakhamar előtermett a lovag úrnak hórihorgas komornyikja, a ki, mint monda, bátorkodik, a látogatónak névjegyet előkérni.

Tehát még most sem ért véget a teketória; a csallhatatlan pápa ő szentsége színe elé is könnyebben juthat a halandó: pedig ott csak juh az ember a pásztor előtt.

Mikor a komornyik az átvett névjegygyel, melyet akár tiszteletből, akár hogy gyarló kíváncsiságot el ne áruljon, itt benn, meg sem nezett, a sodronyszövetbe illesztett ajtón eltávozott, világosan látta az ifju, hogy a szolgának mindkét oldali zsebéből egy-egy revolvernek agya csillámlik elő. Itt aztán megmutatták, hogy senkitől sem félnek s minden eshetőségre készen állnak.

Előre ki sem lehetett találni, hogy ez elővigyázattal teljes házban, mikor juthat az ember audientiára, míg végre a szomszéd szoba tölgyfa-ajtójának szárnyai megnyílnak.

Egy tolószék gördült be, melynek apró kerekei ruganyos mézgával lehetnek beborítva, mert még a leghalkabb zörejt sem okozák.

A karszékben ősz öreg, de nem barátságtalan képű férfi ült. Magas homlok, hegyes orr, szépen metszett száj díszíté ez alakot. Hosszú haját hátra fesülé, mint a zenevirtuozok szokták; fején fekete asztrakán kucsmát hordott; vállaira sötétszürke plaid-et vetett; a szék zsámolyára nehezedő lábait, kétszeres, háromszoros fonadékba omló nehéz gyapjúszövetek közé burkolá.

Ott ült a szoba közepén és szemüvegen át vizsgálta a látogatónak ismeretlen arczvonásait.

Balról a komornyik állongott, várva a kiadandó parancsot; jobbról egy még nem nagyon idős nő hajlott a szék párnázott támlányára. Úgy látszott, mosolygott a lefolyó jeleneten.

A legnevetésesebb készülék volt, hogy a karszek hátá-

ból, vékony aczélvessző rúgott ki, melynek felső meghajlott végéről egy igen jeles gyártmányú hévmérő lógott alá: figyelmeztetvén a ház urát: hány fok meleg van? nehogy kitegye magát a meghülés veszélyének.

Ekkor az öreg úrnak egy intésére, melyet más észre sem vett, megmozdult helyéből a komornyik; fél kezével egy más karszéket közelebbre rántott: aztán újra megnyitván a sodronyszövet ajtaját néma meghajlással kerte föl a látogatót a belépésre.

Ennyi nehézség után juthatott a fiatal ember a lovag úr színe elé.

— Bocsánat uram — szólt legelőször a ház ura, németül — öregebb vagyok, mintsem még egy új nyelvet megtanulhatnék. Parancsoljon velem s Európa bármely más művelt nyelvén megérthetjük egymást.

— Akkor beszéljünk csak németül.

Ezzel az ifju röviden, de szabatosan és teljes világossággal előterjeszté, mily czélból jött ide? s mily kerelemmel kényszerül alkalmatlankodni?

A válasz már előre kedvezőnek mutatkozott, mert az öreg úr, a kérelem előterjesztése alatt több ízben igenlőleg hajtogatta fejét.

— Uram — felelé — örömömre szolgál, hogy a dolog e pillanatban már úgy el van intézve, hogy önnek továbbá semmi panasza sem lehet.

— Csak kérni jöttem.

— Én ezt a bácsmegyei birtokot soha sem láttam s nem is fogom látni. Tulajdonkép már csak névleg enyém, mert családi rövid úton, élő szóval átadtam örökösömnek. Egyedül a gazdasági kormányzás terhe maradt rám, míg élek, vagy örökösöm eléri nagykorúságát. A múlt ősszel határoztam el, hogy a meglehetősán elvadult kertet diszes parkká alakítatom át. A jeles műkertész, a kit leküldtem, benyújtotta tervét és költségvetését. E rajzból láttam, hogy egy régi rozzant kápolnát le kell rombolnunk. Miután pedig az én vén voltairianus lelkemnek tisztán mindegy, ha e világon egy kápolnával több vagy kevesebb van: helyben hagytam a tervet.

— Helyben hagyta . . .

— Igen, helyben hagytam. De ez néhány nap előtt történt. Azonban —

— Azonban — szólt közbe, remegő hangon az ifju, a ki minden perczen valamely rosszabb fordulattól félt.

— Azonban, tegnap este felé meglátogatott örökösöm s tudomásomra adta, hogy azon kápolna alatt régi sírbolt létezik. Fölszólított, hogy inkább javíttassam ki a templomot és övezsem körül gyeppelel és virággal. Vagy mint ő mondta: hagyjuk meg a kápolnát Istennek, a sírboltot az elhunytak nyugalmanak.

— Ez nemes szívre mutat.

— Igen örültem, hogy szeretett rokonomnak kedve szerint cselekedhettem. Rögtön megírtam és leküldtem rendeletet s most már az így módosított terv lesz foganatba véve, mihelyt nyílik az idő.

Az ifju, a ki lélegzetét visszatartva hallgatá ez előterjesztést: megkönnyebbült szívvel kelt föl székeröl s háladatos lélekkel köszönte meg a lovag úr nemes elhatározását.

Távozni készülvén, a lovag kezét nyújtá feléje.

— Örvendek — mondá — hogy ily kellemes alkalmam akadt a báró úrral ismeretséget kötnöm. Tetszik nekem a férfias komolyság és az előítélet nélküli bizalmas közeledés, hogy egyenesen hozzám fordult. Mert a régi, ősi birtokos rendesen gyűlöli az újat.

— Semmi jogom, semmi hajlamom arra.

— Annál szebb, annál dicséretesebb. De a nagyobb rész mégis így cselekszik s mi rossz néven sem vehetjük tőlök. Hiába, emberek vagyunk s ha hallgatunk is a józan ész, hideg megfontolás és az igazság érzetének szavára: háborgó és elégedetlenkedő szívünk sugallatának nem engedelmeskedhetünk. Pedig, mit akar ön? Ez az örökös változás, a világ rendes folyása. Nem egyéb, mint a gyakorlati élet börzején az egymást fölváltó hausse és baisse. Ma nekem, holnap neked. E közben, nem tagadom, hogy én kényelmesebb helyzetben moralizálhatok, mert meg van írva: beati possidentes.

A búcsúszó közben még mondá:

— Kapva kaptam e szerencsémén, hogy személyesen megismerkedhettem. Engedje meg, hogy most én kérjek valamit öntől.

— Méltóztassék parancsolni.

— Rendesen minden szerdán este néhány jó barátom

és ismerősöm meg szokta tisztelni házamat egy pár órára való szíves megjelenésével. Ha véletlenül egyik ily napon báró úrnak valami jobb időtöltése nem akadna, igen leköteleznék öreg barátját, ha vendégeim sorában tisztelhetném.

— Ön eláraszt kedvezményeivel.

— Ne féljen: nincs házamban mindenütt ily betegnek való hőség. A vendégek számára nyitott termekben, állandóan tizenöt fok Reamur uralkodik. Ezt a mai könnyelmű nemzedék kellemes hőmérsékletnek tartja, mely épen a fagy- és forrpont között áll. Rám nézve ily csekély melegség egyértelmű a sarköv dermesztő halállehetével. Meg nem élhetnék benne öt másod perczig. Orvosaim mondják, hogy nekem az æquator alatt kellett volna születnem s csak a sors vetett ide a földgömb éjszaki felére, a negyvenhetedik fokra. Azért én estélyeim óráiban is saját szobámban maradok s nagyon meglegszem, ha vendégeim egymást fölváltva két vagy három perczeket nekem is föláldozzák.

— Szíves engedelmével igénybe fogom venni ajánlott vendégszeretetet.

— Igen lekötelezve leszek. Meltóztassék azonban figyelembe venni a ház megszokott rendjét. A kit nem látok szívesen, de a kit a kapus még sem utasíthat el világos megsértés nélkül, azt mondja neki: tessék oda fönn csak egyszer csengetni. Az ilyeneknek ki sem nyitják az ajtót, vagy ha nagyon sürgetőzik, azt mondják neki: senkit sem fogadok el. De a ki kétszer csenget s a kit cseledeim, mint barátaimat ismerik, azok előtt minden ajtó tárva-nyitva és tetszésök szerint rendelkezhetnek egész házammal.

— És a kinek azt mondják: háromszor tessék a villanyos gombot lenyomni?

Az öreg úr teljes őszinte szívéből nevetni kezdett.

— E jel azok számára van föltalálva, kik első megjelenésök alkalmával, még kétesek, vagy ismeretlenek, de esetleg később legszívesebben látottaink sorába léphetnek. Ilyenek irányában bizonyos elővigyázati szabályaink vannak, mikén barátnak és ellenségnek át kell esniök: de csak egyszer.

— Valamicskét, mintha magamon is tapasztaltam volna, e megpróbáltatásból.

— Természetesen. De ön csak nevetett a felénk öreg csodálatos bogarain?

— Sőt mindent igen böcs intézkedésnek tekintettem.

— Nemde? Igazat ad nekem? Mert e mai siralmas anarchista és dynamit világban, kellő vigyázat nélkül soha sem tudhatjuk, mikor röpülünk föl a holdba! Bejöhet hozzám egy desperatus ficzkó s azt mondja: nekem az élet semmi, önnek drága kincs: vagy adjon rögtön ennyi és ennyi ezer forintot, vagy irgalmatlanul a földhöz csapom ezt a fél kilós bádog szelenczét s akkor ketten, szobástul együtt menthetetlenül ezer darabra robbanunk.

— Valóban effélék már megtörténtek. Bizonyos fiatal gentleman, a ki tévedésből engem legkedvesebb Laczi barátjának nevezett, alkalmasint az én kabátom zsebében is ily veszedelmes portékát keresett.

— Oh kérem — válaszolt vállvonogatva a lovag — a Laczi név nem volt utasításába adva. Mondott az már más-kor Mártont vagy Mihályt is.

— Nagyon derek s ha történetből engem a szépen hangzó Laczi névvel nevezett: csak kitüntetésnek tekinthetem.

Szépen, úri módon, azaz: nem egyenesen, de mégis világosan megvallotta az öreg úr, hogy itt az ismeretlen látogatókat, mikor a vámvonalat átlépi, megszokták vizitálni. Csak a «Laczi barátom» részletért nem vállalt felelősséget.

— Ön nevet? ön tréfára veszi a dolgot. Akkor köszönöm. Ön megbocsát és minden rendén van. Engedje meg, hogy még egyszer kezet fogjak az ily értelmes és elnéző fiatal emberrel.

Ezzel eljött ideje, hogy az ifjú báró befejezze látogatását. Végszóként mondá:

— Boldogan és meglegegetten távozom a házból: de még egy kellemes kötelességet kell teljesítenem. Méltóztatott mondani, hogy ez ügyben már valaki megelőzött engem. Szeretett rokona és örököse szólalt föl érdekemben, tisztán barátságából, gyöngédségből és nemesszívűségből. Ily közvetlen és hathatós pártfogásra nem is számíthattam. Kérem önt, lovag úr, hogy addig is, míg valamely kedvező alkalom mellett szerencsém lehetne ez előtttem ismeretlen jótevőmmel találkoznom: mondja meg neki, nevemben, hogy örök hálámra s legmelegebb köszönetemre számíthat, mert senki e földön, ennél nekem nagyobb szívességet nem tehetett, senki becsesebb ajándékot nem adhatott.

— Írni fogok neki: mert én ez örökösömet ritkán látom; este, nagyobb társaságban pedig egyáltalában soha sem. Köztünk a legjobb viszony uralkodik, szeretem őt, mint ha saját gyermekem volna: de . . . hogy is mondjam csak . . .

— Oh, kérem semmi legkisebb igényem arra, hogy engem meg családi viszonyainak részleteibe is beavasson.

Harmadszor is kezét fogtak s az ifju derült, vidám lelekkel távozott.

Künn, a legközelebbi szobában vette csak először észre, hogy egész testét csurgó izzadság lepi át.

De erről is gondosodva volt a vendégszerető lovag házában.

A távozót a komornyik követte, a ki megjegyezte, hogy a külső csarnokig három szobán kell áthaladni, s minden ajtón túl két és fél fokkal alacsonyabb hőmérsékletre találunk. Az orvosok tanácsa szerint a vendég helyesen teszi, ha a téli hónapokban, minden szobában legalább két vagy három perczet időz.

A legkülsőbb szobában már csak tizenhat fokot mutatott a hőmérő; a komornyik pedig, illő alázattal megjegyzé:

— Ha méltóságodnak tetszenék, itt legfőlebb öt perczet pihenni, épen elég időm volna, hogy a lánczhídtérrel egy bérkocsit előszólíttassak.

— Valóban ez jó gondolat.

A komornyik a szoba szögletébe vonult s ott a villanyos sodronyon jelt adott, valószínűleg egyenesen a cselédszobába.

A perczek letelte után fölvette téli kabátját s midőn hallá, hogy kocsi dörög a kapu alá, lement a lépcsőkön.

Itt a kapus már teljes méltósággal várta; megnyitotta a kocsi ajtaját s mondott hozzá vagy három szót, de ezek között is legalább négynek az volt értelme: hogy ő a méltóságos báró úrnak legalázatosabb szegény szolgálja.

VI.

Nézzünk föl a negyedik emeletbe.

Tizenegy óra felé járt az idő, a midőn gróf Perghő Tibor elkészült rémséges toilettejével és meglehetősen mosolygott

tükre felé. Szerette magával elhitetni, hogy ott önmagát s nem csak a sok festéket látja.

Még volt egy órai szabad ideje, mert ma valami nagy grófnál szándékozott reggelizni, a ki angol háztartást visz, angol szakácsot tart. Délben reggelizik, este hét órakor ebédel s fél tízre (ha operát adnak) fölneáz a színházba az utolsó fölvonásra.

Gróf Perghőnek nem volt birtoka. A mit atyjától örökölt, régen eladta életfogytig tartó évenkénti tizenhárom ezer forint járadék föltétele mellett. Ennyi épen elég is lett volna neki, ha nem marad a nyakán egy boldogtalan halandó, a kit ő rendesen «rablónak, útonállónak» nevezett.

Az így jellemzett egyén kedves unokaöccse, Tasziló gróf volt, a kinek évnegyedenkint ezer forintot adott s így maga kénytelen volt, kilencz ezer forintból megélősködni.

Gyűlölte is ezt az embert, mint halálos ellenségét, de azért úri szokás szerint, tűrhető viszonyban élt vele. Csak a kidobott négy ezer forint gyötörte lelkét. Oly boszantó teher, melytől csak két lehető eset szabadíthatja meg. Ha öccse agyonlövi magát, a mi rövid processus, vagy előnyös házasságot szerezhet neki, a mi sok nehézséggel járt.

Egykor még az épen föltűnt zrinyiútczai Junót is el akarta vetetni vele; csak abban bukott meg terve, hogy Tasziló gróf épen nem értett a pénzügyi üzletekhez, már pedig a fényűző hölgy nem akart egyedül csak tőkéinek kamataira szorítkozni. Így történt, hogy a pálmaágot a grófi udvarlótól még Spitz Mór is elhalászhatta s most Hegyszeghy Botond név alatt első rangú csillag a bankárvilág egén.

Épen azon határnap volt ez, melyben a «rabló, útonálló» be szokott ide törni, hogy zsebpénzét fölvegye. A pénz már ott feküdt az asztalon, húsz darab ötven forintos államjegy alakjában, csakhogy ennek fejében sok szemrehányást, csípős gorombaságot és hosszú nagy bőjti prédicatiót kellett nagy türelemmel végig hallgatni.

Pedig Tasziló gróf elég csinos férfi volt s legfőlebb harmincz éves. Hogy ő még a magyar arisztokratia örökösői közül kapjon feleséget, ez ábrándról régen lemondott. A jobb körökben legfőlebb csak túrték. A mamák azt mondták róla: nem egyéb az egész ember, mint egészséges, szép darab férfi. Üres szív, üres agy, melyet még telt tárcza sem javíthat meg.

De mivel fecsegni, hizelegni és társalogni jól tudott, mindig többet mutatott, mint benső értékétől kitelhetett.

Adósságai sem voltak. Legfőlebb, hogy pénzügyileg három hónapra mindig előre élt. Ha megkapta évnegyedi járandóságát, kifizette becsületbeli tartozásait és a vendéglő számláját, aztán megint volt hitele.

Mikor kívül megszólalt a csöngettyű, Tibor gróf jól tudta, kihez lesz szerencséje. Épen arról gondolkodott, minő gúnyos és megvető tekintettel fogadja az alkalmatlankodót. Mert Tibor gróf mindig előre kiszámított szerepet játszott. Még hírhedt cynismusa is csak az útszélen fölszedett bojtorján volt, melynek tized része sem lehetett őszinte, benső meggyőződése.

Rendesen azt határozta, hogy ez lesz az utolsó ezer forint, melyet bizonyos ingyenélőnek torkába dob. Ezúttal azonban sok mondani valója akadt.

Mikor belépett öcsese, savanyú mosolylyal fogadta üdvözlétét s aztán az asztalra mutatott.

— Itt a pénzed, szedd föl, rakd zsebre, ülj le; szivarra is gyűjthatsz, de felelj kérdéseimre.

— Szolgálatára állok.

A szétszórva fekvő pénzt rakásra csapta és a szemfényvesztők gyorsaságával tárczájába csempészte. Ez volt a födolog s azután a nagybátyai oktatásokat könnyebbült szívvel hallgathatta. Leült kellő illedelemmel és égő szivarát tovább szitta.

Kezdődött a kínos jelenet.

— Szerencsétlen! — kezdé az idősb — tudod-e, hogy az a muzsikus báró tegnapelőtt látogatást tett Verner lovag házánál?

— Nagy újság előttem. És mit keresett ott?

— Azt csak később tudjuk meg. A látogatás oka vagy ürügye közönyös előttünk. De miután bárócskánk végbe vitte a hősi tettet, hogy fél óráig élve megmaradhatott a lovag szobájában, a hol az ólom megolvad, a kárhozott lelkek lángoló kénben fürödnek, kétségtelen, hogy ez a lovag, a ki élteben soha nyeregben nem ült, az ily áldozatkész fiatal embert szerdai szokott jour fixeire meg is hitta. Haladtál valamit Róza kisasszony kegyeiben?

— Kezdek remélni. Szöszke szépemnek a grófnéság mindenetre tetszeni fog; a többire nézve kétségeim vannak.

— Kétségeid? Ez nem a Perghő grófok büszke stílusa. Mi mindig sokat tartottunk személyünkre, úri modorunkra és szerencsénk csillagára. Azzal ugyan, hogy «mások elretentő példájára» fönmarad-e az utókorra egy Perghő-ivadék, az ördög sem gondol. Hanem azt a négyezer forintos pogány adót, a mivel engem agyon exequálsz, a csömörlésig meguntam. Itt az ideje, hogy szétnézz a bankár-világban s megmutasd, hogy egy épkez láb férfi, a ki emellett gróf is, mindig megér néhány százezer forintot, ha magát a legtöbbet ígérő menyasszonynak eladja.

— Régen lesem, hogy a százezer forintos leányzók liciztáljanak fölöttem; még eddig nem hallottam az árverési dob pergését.

— Tulajdonkép ez a Róza kisasszony nem is rút leány.

— Úgy, gazdag feleségnek epen megjárja. De még nincs bebizonyítva, vajon igazán gazdag-e? Ő magát csekély vagyónú árvának tartja; néha, őszintébb percezeiben, holmi két-százezer forintról beszél.

— Épen annyija van hát, mint ott lenn, annak a virág-öntöző ártatlanságnak. Kétszázezer forint mindig több a semminél. De ez csak a leány saját vagyona. Ha pedig maholnap a vén lovag vörösre fő szobájában, mint a rák, rögtön megnyílik a pompás örökség. A tömérdek értékpapírról nem is szólok, hanem az a tizenhatezer katasztrális hold Bácsmegyében az Úristentől is csak arra van teremtvé, hogy ma-holnap a Perghő grófok dicsőséges uradalmát képezze.

— Semmi kifogásom ellene.

— Ígérd meg, hogy a mit évek óta előlegeztem neked, hűségesen visszafizeted.

— Kamattal és a kamatok kamatjával, mihelyt korlátlan úr és boldog férj lehetek a bodroghtelki kastélyban. De vajon egyedül Róza kisasszony az általános örökös?

— Mit beszélsz? Ehhez kérdés sem férhet. Testvére gyermeke.

— Testvére gyermekének leánya.

— Az mindegy. A leányt a ház és az egész világ a lovag örökösének tekinti. Más rokon ott még soha sem mutatkozott.

— Ki tudja? Az öreg Bécsből került ide s ha véletlenül végrendelet nélkül halna meg, a fél Ausztria ide seregelmelhet osztozkodni.

— Ne rémítsd magadat hiába való aggodalmakkal. A vén lovag jól tudja, hogy vagyonát és kis lánykáját csak idegennek hagyhatja. Szerencsénkre ez embernek szívében a hiúság mérge vert állandó tanyát. Bizonyítja ezt a tény, hogy férfi utóda sem levén, nem restelt utána járni és költekezni, hogy lovagi rangot nyerjen. Tehát előtte egy gróf mindig többet fog érni más közönséges halandónál.

— Verni fogom a vasat, míg tüzes.

— De én egészen más bajt látok. Kétségtelen hitelű forrásból tudom, hogy a lovag már több ízben tudakolta ismerőitől, milyen ember az öreg Bodrogh báró utóda? Nem szeretem, hogy ennyire érdeklődik iránta.

— Vetélytárs? Annál jobb. Ha Verner úr hiú ember, a gróf mindig leveri a bárót.

— Csak ne oly tüzesen, öcsém uram, mert ez az újdonsült báró ősrégi családból származik. A Bodroghok meg a török világ előtt urak voltak Bácsmegyében; az első Perghő gróf pedig pedig II. Lipót idejében alkanczellár volt s azon föltétel mellett kapta meg a grófságot, ha nyugdíja felével megelégszik. Ha tehát Verner lovagnak érzéke van arra, mi az igazi haut goût az aristokráciában? többet fog adni a család régiségére, mint a címre és rangra, mely a gróf és a báró között lényegesen úgy sem sokban különbözik.

— Akkor összeveszek vetélytársammal, kihivom és lelövöm, mint a tó széléről a kacsát.

— Teheted s aztán véres kézzel kéred meg a lányt, a ki esetleg ellenfeledet szeretted! Okosabban teszed, ha megmaradsz a szokott kerékvágásban. Remélem, nagyban udvarolsz a leánynak?

— Teljesen fűtött gőzgéppel; de nincs elég terem hadi tervemet kellőleg kifejteni. Az öreg ki nem mozdul forró fészkéből. Egész telen pokróczok közé van göngyölve, mint a csergő kigyó az állatkertben. A lányt tehát csak szerdán a társaság színe előtt láthatom, ott pedig nem igen nyílik alkalmam a bizalmasabb nyilatkozatra.

— Átkozott rossz kilátás ez az én négyezer forintom megtakarítására. Szerencsédre én még huszonegy évig akarok élni. Mert statisztikai biztos adat, hogy a ki életfogytig évi járadékot élvez, methusalemi kort ér el, ha csak agyon nem verik. De ha meghaltam s addig gazdag feleséget nem kaptál,

köszönd meg, ha bejuthatsz valamelyik miniszteri irodában örökös napdíjasnak. Úgy láttam, van ott a háznál egy kétes korú, igen tisztos és szigorú asszonyság is.

— Az csak ötödik kerék a kocsiban. Senki még a nevét sem tudakolja; az egész ház csak a «néni»-nek nevezgeti.

— Én pedig még is, mintha hallottam volna nevét. Nem emlékezem világosan, csak azt tudom, valami közönséges és igen mindennapi német neve van.

— Valószínűleg távoli szegény rokon, vagy éppen pénzen fogadott betegápolónő.

Tibor gróf kissé elgondolkozott.

— A mi nekem leginkább nem tetszik e házban, az, hogy ott sokkal több titokszerűség fordul elő, mint rendesen szokott.

— Ez csak előny. A ki hamarabb jut a dolgok nyitjára, az szedi föl ügyességének gyümölcsét. E tekintetben biztosan számítok az én mindentudó s mindent kipuhatólő bátyám elismert talentumára.

— Hízeglő! Most azonban mehetsz, mert engem is igen finom reggeli vár valahol.

Így ment végbe e találkozás a nagybátya és unokaöcs között, a múzeum-körúti ház negyedik emeletében.

És a ki hallotta e párbeszédet, bővebb ismeretséget szerezhett a Verner ház viszonyairól, mint ha e sorok írója maga adja elő szokott igénytelen modorában.

VII.

A hervado rózsá légkörében.

A legelső szerdai napon el volt határozva az ifjú báró, hogy a barátságos öreg lovag estélyét látogatja meg.

Egy másik meghatározott nap még előbb következett be s bizonyosan ellátott volna a Zrínyi-utczába, ha tudtára nem jő, hogy ott az egykori Spitz Mór theáját kell szüresölnie.

Es ha elmulasztotta is a napot, érezte, hogy a fél erény útját követi: tudniillik volt kilátása egy pár nap mul-tán kellemesebb szórakozásra. Éppen nem tagadhatta, hogy az a vakító, mindent elfeledtető érzéki szépség megrázta ben-

sejét, eltántorította nemesebb vágyait. Sokkal fiatalabb volt, mint sem ily ellenállhatatlan vonzerő hatalmába ne ragadja. Azon este kétszer, háromszor is kísértetbe jött, hogy öltözzék, de visszapillantott nyílt zongorájára, melynek fekete-fehér billentyűi szemrehányólag csillámlottak feléje. Visszaült tehát és játszott, mint máskor, kedvvel, lelkesedéssel, s minden más élvől megfeledkezve. Az, hogy valaki a rejtekből hallja és érti művészi játékát? eszébe sem jutott.

Más kérdés volt, hogy fog ő a Verner-házban megjelenni? Őt csak a lovag hívta meg, s hogy vannak-e nők is családja körében, arról egy szót sem szólt. Az öreg úr bizonyosan nem lesz jelen, az aránylag hűvös termekben s ha nőket talál ott: önmagát mutassa be? Vagy tán csak férfi-társaságot találhat ott? vagy a családhoz tartozó hölgyeket, kik másod szerep viselésére vannak utasítva? Lehető-e ily estély a világon? Mindenesetre példátlan kivétel volna a mai társadalomban.

A szokott órában megjelenvén, zavarodottan és kétkedve lépett a nagy terembe, a hol azonban szép társaságot látott; díszes, sőt gazdag öltözetű hölgyeket és divatos külsejű urakat.

Szét nézett s alig tudta merre forduljon, a midőn a pamlagok egyikéről kellemesen csengő női hang, neven szólítja őt.

— Isten hozta báró úr; igen örülünk, hogy nem feledkezett meg rólunk.

Az ifju, elrebbentvén a szokott szólásformákat, meghajtá fejét s csak most ismert azon hölgyre, a ki a múltkor a lovag úr karszékének hátára támaszkodott és néma tanúja volt a legelső ismerkedésnek.

— Ha most ön — folytatá a nő — jó estét akarna mondani bátyámnak, mindjárt lesz valaki oly szives, hogy az utat megmutatja hozzá.

Ekkor már kivált az udvarlók csoportjából egy fiatal ember s karon ragadá az új vendéget.

— Jer velem; egyenesen oda viszlek.

A báró rápillantott az ajánlkózóra s rögtön visszaemlékezett, hogy ez azon fiatal ember, a ki a múltkor a zrinyi-utczai Junót feléje vezette, a kit grófnak czímeztek, de a kit Perghő Tibor gróf (állítólag) nem vett észre.

— Adorján — szólt az ismeretlen — én Perghő Tasziló vagyok s miután tudom, hogy Tibor bátyámmal jó ismeretségben vagy, engedd meg, hogy én is barátaim közé számíthassalak.

— Igen megtisztelsz ajánlatoddal.

Kezet fogtak s ketten a terem hosszában tovább mentek.

Egyenesen egy kettős szárnyú ajtó elé vezette, mely zárva volt, de az egyik szárny közepén, a hol másutt üveg szokott lenni, nyílás volt hagyva, mely sűrű fehér fátyollal volt bevonva.

Látszott, hogy e túlsó szoba is, pazarul van kivilágítva.

Az ifju várta, hogy vezetője most a kilincsre teszi kezét és ajtót nyit: de csak megállott a küszöb előtt és súgá:

— Nézz be.

Adorján báró eleinte csak világosságot látott, de miután arczával a fátyolszövet közvetlen közelebe jutott, egyszerre megpillantá, hogy oda át az ajtó mellett ül az öreg úr, kedvencz karszékeiben, mely lábzsámolylyal volt ellátva. Fekete kabátot viselt, de lábai most is gyapjúpokróczok közé voltak csomagolva.

Majdnem visszarettent a meglepő látvány elől. Így jelenhetett meg Hamlet előtt a meggyilkolt apának szelleme, a midőn a fiú szemrehányásokkal özönlé el az anyát.

Tehát a lovag részt vett estélyeiben, a nélkül, hogy forró kemenczéjétől kenyszerül megválni. A fátyolon keresztül láthatta vendégeit: s beszélhetett azokkal, kik közelébe kerültek. Így segített rajta a találmány és a mesterség.

Ekkor Tasziló gróf, egyik újával halkan kopogtatott az ajtón s arra, mint ismert jelre, az öreg úr fölemelé fejét, közelebb hajlott a fátyolszövethez s megismervén a kívül állókat, barátságosan mosolygott.

— Ön az, Bodrogh báró? Örülök, hogy látom, s különösen ma, a midőn rendes társaságom legszebb hölgyei kivétel nélkül jelen vannak. Ön az, Perghő gróf? Nagyon lékötelezett, hogy legújabb vendégemet megtanítá, mint lehet itt néha velem is egy pár szót váltani.

Aztán ismét a báró felé fordulva, folytatá:

— Remélem, megismerkedett már szeretett enyéimmal is? Ott balra a tükör alatt ül a néni. Már tudniillik, a kinek nénje. Ott tovább a karszéken, körülvéve az uraktól, az Róza.

Ennek már épen öreg-nagybátyja vagyok. Tőlem számítva a negyedik nemzedék. Ebből a szép geneológiából szépen kiszámíthatja, mily vén gyermek lehetek. És régen is meghaltam volna, ha tudós orvosaim tanácsára nem élnék folyvást ily egyenlő kellemes temperaturában. Ez a meleg és testem körül a félmázsa gyapjú tartja bennem a lelket. Azonban bocsánat. Nincs jogom önöket a szép nők társaságától elvonni. Remélem, hogy az est folyamában még egy-két szót válthatunk.

A két ifju elvégezvén a házi úr iránt tartozó kötelességet, visszafordult a társaság felé.

A «nèni», mint az özvegy lovag közel rokona, teljes joggal vitte a ház úrnőjének szerepét, több szívességgel és őszinteséggel, mint gyakorlottsággal. De azért csak a gúnyos, epés s másokat lenéző Tibor gróf mondhatta róla: talán épen pénzen fogadott beteg-ápolónő.

És Róza kisasszony?

Fiatal, alig tizennyolcz éves lyányka, de nem különös szépség. Világos szőke haja német eredetet árul el, de azért nem volt ábrándozó, sóhajtozó érzékenykedő világ-fájdalom, mely sír, ha beteg a kis kutya. Sőt inkább igen élénk, vidor, bizalmasan csevegő teremtés. Különösen föltűnt rajta, hogy elkényeztett gyermek és e falak között korlátlanul otthon érzi magát. Királynő saját körében, s mint nap ragyog a körötte forgó fekete frakkos bolygók közepén.

Egyébaránt e pajzánsága jótékonyan hatott a társaság kedvének fölvillanyozására. A kellő korlátokon belül, a vendég másutt nem is tölthette idejét ily fesztelenül.

Szóval: a Verner-ház úri tanya volt, a nagyúri szokások szolgai utánpótlása nélkül. Értvén a nagyúri szokásokat azon kiadásban, a midőn nagyobb, tehát vegyesebb társaságot hívnak össze s el akarják hitetni a bámulókkal, hogy magok közt is ily peczkesen mulatoznak.

A terem végén, közel a fátolnyilással elkülönített ajtó mellett zongora állott, mely majdnem szakadatlanul pengett. Boldog, boldogtalan kolompolt rajta. Senki sem bírálgatta a játszót; művészet és kontárság mind egy számba ment.

Adorján báró oda ült, a hol leghangosabban csevegtek, mert itt nem veszik észre, ha valaki bölcsen hallgat. Lopva pillantgatott Róza kisasszony felé, s néha szemök találkozott is.

Mert Adorján báró még azon «kebeldús» legénykéek fájához tartozott, kik minden világos színű szoknyában régóta keresett eszményképeket vélik fölhalálni.

Innen e kényelmes observatoriumból akarta tanulmányozni a házi kisasszony benső világát és el kellett ismernie, hogy e lány modorában sok az eredetiség, szokatlanság és ellenmondás. Mind oly erény és imádandó tulajdon, mely a fiatal szívet megragadja és lelánczolja. A lány néha közel járt azon határhoz, melyen túl az amerikai emanczipált hölgyek kezdődnek. Oda mondogatta az uraknak az igazat néha mosolyogva, néha félvállról.

Olykor azonban, látszólag egészen ellentétben jellemével, elkomorodott, majdnem unatkozni látszott. A kit előbb meleg szavával fölbátorított, most hirtelen leönté a visszautasítás leghidegebb zuhanyával.

Ki lesz ebből okos?

A zongora ezalatt szakadatlanul hangzott. Róza kisasszony is oda hagyá társaságát, a billentyűk elé ült, előbb futamokat játszott, majd átment egy modern darab elcsépeelt cikornyáira, melyet zongoramestere komponált, neki is ajánlotta s a lovag úr költségén ki is adta. Mondják három hónap alatt két példány kelt el belőle.

Mikor látta a báró, hogy e körben ily zene is megjárja, fölkelt benne az önértet ördöge s föltevé magában, hogy majd más táplálóbb kosztal traktálja meg hallgatóit.

Mihelyt tehát a szék a zongora előtt üresen maradt, helyet foglalt s minden bevezetés nélkül elkezdé játszani Beethoven legutolsó szonátáját, melyet, ha középszerűleg gyakorlott kéz kalapál le, nem kap az ember mást abból, mint összehalmozott pompát, merész és erőszakolt átmeneteket minden benső érték és értelem nélkül.

Mert csak első rangú művész képes e művet érthetővé és fölfoghatóvá tenni. Akkor azonban a benn rejlő tiszta arany mintegy fölolvadva, dús forrásként ömlik ki belőle. Adorján báró a szerzőtől tömegesen eleje irt ékítéseket könnyű kézzel, oly finom árnyalatokban adá vissza, mintha csak el lehelte volna. Maga a mennyből hozott dallam a mélységből emelked ki, mintha egy harmadik kez, a zongora bensejében, a húrok alatt gordonkán sírt volna végig.

És a hatás? A társaság megszokván itt az örökös pen-

getést, észre sem látszott venni, hogy most mester fogott munkájához. Ellenben Róza kisasszony közel mellette telepedt le egy karszékbe és kezével homlokát és szemét eltakará.

Mikor a mű dallama ezer változatban mint ugyanazon fonséges angyali ének újra és újra ismétlődött, oda pillantott a művész a lányka felé, s látta, hogy annak halvány arczán egy könnyesepp csillámlik meg.

Ez új lelkesedést öntött az ifju játékába, mintha újjainak minden izma aczetrúgóvá változott volna, és teljesen kifejezé, tökéletesen megértelmezé a halhatatlan szerzőnek legelrejtettebb gondolatát.

Mi lett a vége ?

Ez is csak úgy elmosódott minden nyom és hatás nélkül, mint a többi dörömbölés. Sőt — szakadatok le egek ! — Róza kisasszony, az egyedüli rokonszenves és háladatos hallgató, ott ülő helyében elaludt !

El kellett ismernie, hogy bukása teljesebb, világosabb és bevezettebb már nem is lehetett.

Mikor fölkelt s visszaíndült a társaság fele, oly észrevétlenül, mint jött, vigyázatosan kerülé ki a szeket, melyen az alvó leány szendergett.

Legelőször is Tasziló gróffal találkozott, a ki kárörvendőleg nevetett és vigyorgatta szép fehér fogsorát.

— Kis öcsém — sugá a kedvetlenül elébe érkezőnek — az urak katekizmusában a szép és gazdag leány nem egyéb, mint az első díj a lóversenyen. A legjobb barátok és pajtások tűznek össze, mindenik győzni akar ; jó lelkiismerettel ezer szerencsétlenséget kíván ellenfelének ; nem bánja, ha minden más szint viselő jockeynek sorban kitörik is a nyaka. Te sem vedd tehát rossz néven tőlem, ha nem sikerült menyasszonyomat tőlem elmuzsikálnod. Nagyon túlvilági pianissimókat csináltál, hogy úgy elaludt rajta kisasszonykánk, mint a bunda.

— Versenytársnak tartasz ?

— Életre-halálra : fuss vagy fizess.

— Akkor inkább helyet engedek.

— Elhiheted, hogy mint hétfejű sárkány őrzöm falatomat. Ilyen köver örökös nő nem minden bokrban terem. Már csak hazafiságból sem engedhetem, hogy a tömérdek pénz esetleg megint visszaszármazzek a telhetetlen gyomrú Bécsbe.

— Nem tudtam, hogy jegyesed.

— Én sem; csak a fele úton vagyok hozzá. Egy ily este hatszor az enyém, háromszor pedig visszautasít; ez meg mindig kedvező arány. Majd igen, majd nem; de a korszó is addig jár a vízre, míg eltörik. Mit ér a halnak, ha sokáig is viczkándozott, ha vegre horogra kerül?

— Bizonyos, hogy e leány az örökös?

— Ebben nincs kétségem, ki volna más? Szemefenyre az öreg lovagnak.

A báró elhallgatott s tovább ment. E szó «örökös» nagy kötelesség lerovását hozta emlékezetébe. Taszilo gróf észrevette e rögtöni változást, de félre magyarázta. Azt hitte, a kurta kis báró közönyös maradt a szöske kis lány iránt, de másként vesz tudomást az örököséről.

Itt volt a legkedvezőbb alkalom, hogy a fiatal ember megköszönje a lovag örökösének azon leggyöngédebb előzenyességét, melyet a bodroghtelki sírboltok ügyében minden fölszólítás nélkül tanúsított.

És a midőn ily elmerülve karszékeében a földre szegezve szemait, egyszerre selyemruha zöreje csapja meg fülét. Föltekint és látja, hogy közelben mellette egy pamlagon a ház kisasszonya foglal helyet.

— Uram! — szól a lányka — köszönöm az elvezetést, melyet a C-moll szonata kezdetén lelkem mélyében éreztem. Nem aludtam el, hanem az egbe valék elragadtatva. Ma tudtam meg először, miért tartják e művet az isteni szerző remekének.

Ez már másként hangzott.

— Kérem önt — folytatá a kisasszony — húzza közelebb székét, mert nem akarom, hogy a mit mondok, más hivatlan is hallja.

Titok, egy ifju s egy leány között, kik ma látják egymást először!

— Hogy érdemelhetem meg bizalmát?

— A ki a zenének nem földi nyelven így tud beszélni, bizonyosan meg fogja érteni a legboldogtalanabb teremtes gyogyíthatatlan fájalmát.

— Kisasszony, ön boldogtalan?

— Ne csodálkozzék szavaimon, mert beszédünk vége mindent más világításba helyez. A mi most megfeythetetlen rejtély, rögtön indokolt igazsággá válik. Nekem több jogom

van, mint másnak, hogy a társadalmi élet sajtószabadságát a legszélsőbb vonalokig igénybe vegyem. Vallja meg, hogy kimagyarázhatatlan és könnyen félreérthető leány vagyok. Szesélyes, hóbortos, sértegető szerepet viszek, de e hajlam nem származik bensőmből, még kevésbé tévedésből vagy megromlott ízlésemből. Nem más ez, mint a lemondás és kétségbeesés.

— Istenem! Talán még is csak pusztán képzelődés?

— Én nem ma látom önt először. Mikor itt volt s beszélt bátyámmal a fátyol-nyíláson, mindent hallottam. Hallja tehát, a mitől, mint férfi, vissza fog riadni s úgy tekint rám, mint örültre.

— Kisasszony, ön valóban föl van izgatva!

— Annál jobb, ez is mentség lesz. De függeszsze föl ítéletét, míg utolsó szavamat is hallotta. Ön oly kegyelettel beszélt elhunyt édes atyja hamvairól és annyira érdekelte, hogy ez ügy kívánata szerint nyerjen elintézés, hogy már azon pillanatban mondtam: ha Isten megengedte volna, hogy boldog legyek, csak ezen egy férfit tudnám szeretni, más senkit soha.

Most már valósággal azt hitte az ifju, hogy örülttel van dolga. Aggódva nézett szét, vajon nem figyel-e más is e csodálatos beszéd mód menetére? Mert a német regény-világon kívül hallatlan eset, hogy először a lány valljon szerelmet, mielőtt a férfi erre gondolna, vagy erre gondolni merészkednék.

— Ön félni kezd tőlem; de legyen megnyugtatta, mindjárt átláthatja, hogy nekem még ez is szabad. Tasziló gróf egy este százszor mondja, mint szeret, mint imád engem s nem volnék nő, ha ily nyilatkozaton boszankodnám. Az most nem határoz többé, hogy ez az úr bennem csak a gazdag leányt és a vélt örökösnőt keresi. Eddig arra sem tartottam érdemesnek, hogy vagyoni helyzetem fölött felvilágosítsam. Mert nekem csak kétszázezer forintom van, melyet jó bátyám örömet meg fogna kétszerezni vagy háromszorozni, ha szűkségem volna rá. De nem én vagyok itt örökösnő, inkább ellenkezőleg, mások fognak hagyatékom fölött osztzkodni.

— De hiszen e kérdés nem lehet ma napi renden.

— Sőt éppen napi rendre van tűzve, még pedig sürgető alakban, mint a parlamentek házszabályai határozni szokták.

Kérem önt, húzza hozzám még közelebb székét, mert most következik a titok, mely minden tettemet, szavamat és egész lényemet megmagyarázza.

— Kérem, mondja ki e rettenetes szót, mert érzem, hogy föltevéseit megczáfolhatom.

— Tudja meg tehát, hogy én nem érem meg az idei tavasz kinyíltát, s az első rózsabimbók síromon fejlenek ki.

— Halálra gondol virágkorának hajnalán?

— Bennem, itt mellemben, viselem a mérget, az elolt-hatatlan tüzet. Én azok közé tartozom, kiknek sorsa ifjú korukban meghalni. Tudom, érzem és orvosom is megvallotta, hogy rohamos tüdővész támadta meg életemet s nincs többé emberi segély számomra.

— Bocsánat, ily belső baj létezését nem lehet kétségtelenül megállapítani. Bizonyosan tévedés lesz ez és vannak esetek . . .

— Igen, vannak esetek, melyekről sokat beszélnek, de egy meggyógyult tüdőveszes ifjú lányt vagy fiút emberi szem meg nem látott. Minden ismert körjel már jelentkezett rajtam s miután orvosomnak annyit fizettem, a mennyiért még egy pár hónapig gyógyított, ámitott, kinzott volna, őszintén megmondta az igazat. Oh én bátor lélekkel megyek a halál elé, de mikor veszttem hírét bátyám először meghallja, az végzetes nap lehet fejen.

Az ifju nem mert felelni.

— Nos, uram, eléggé indokoltam-e, miért nem vagyok oly lány, mint a többi, és miért szabad nekem az is, a mi társas köreinkben másnak tiltva van?

Ezt mondva, fölugrott a pamlagról, oda ment, a hol legtöbb férfi állott egy csoportban és elkezdett előttök a legtréfásabb napi eseményekről csevegni.

És ha ilyenkor visszanezett a lányok és asszonyok felé, mint ha azt mondta volna: ne irigyeljétek jó kedvemet, ez csak a siralomházban ülőnek megengedett szabadsága!

Egy ideig elmerengve nézte e szomorú-víg kedvet s midőn már figyelmeztetve volt, tüzetesebben vizsgálá e nyájas, de halavány arcz vonásait. Csakugyan föltűnt előtte az arcz gyanús pirossága, mely nem folyt össze a bőr fehérségével, hanem világosan megkülönböztető körrajzot képezett. Szegény

beteg leány, mennyi kedély, mennyi boldogság indul itt veszendőbe!

E pillanatban egy vén kopasz, bajusztalan úri alak állott elébe, mint a ki szólani akar vele. Már készen volt az ifju, hogy e kitüntetést udvarias meghajlással viszonzza, a midőn meg elég korán észrevette, hogy az nem más, mint az öreg lovag hű komornyikja.

Ez pedig csak egy látogatójegyet adott át ura parancsából.

Mi lehet ez?

Átment szomszéd, onnan a harmadik szobába, a hol vendégek nem lévén, elolvasta a jegy hátára írott sorokat. Az udvarias öreg úr onnan, forró szobájából, ezen úton köszönte meg vendégének azon élvezetet, melyet remek játékkal mindenkinek szerzett. Szívesen vette ez elismerést, mert őszinte szívből származott, ha bár, tekintve a hatást, inkább gúnynak látszott volna.

Mikor visszatért a nagy terembe, új változást látott a jelenlevők csoportozatában. Róza kisasszony megint a pamlagon ült, de a szemközti helyet Taszilo gróf foglalta el. A lyányka pajzánul, majdnem kaczerül mosolygott, míg a gróf arcza ragyogott a boldogságtól. A jelenet tökéletesen hasonlított a képhez, a midőn a szerelmesek ajkáról először lebben el a kölcsönös «igen».

Így tartott ez az éjféli közelegteig s ezalatt Adorján báró csak azon töprenkedett, megköszönje-e a lovag örökösének azon előzékenységét, hogy a sírbolt kérdésében oly melegen pártját fogta?

Azonban Róza kisasszony epen most határozottan szabadkozott a föltevés ellen, mintha ő volna a lovag örököse. Ki tudja, talán csak szerénységből vagy gyöngedségből az élő nagybátya iránt?

És ha mégis hozzá lép s kifejezi köszönetét, avagy nem oly színben fog előtűnni nyilatkozata, mintha érdekből vagy jogosítlan kíváncsiságból akarná kifürkészni: végre is ki az örökös, Róza kisasszony vagy más? Mert hogy van örökös s hogy ez ismeretlen rövid úton, élő szóval a bács megyei birtokot már át is vette, azt a lovag beszédéből világosan megértette.

Utoljára is azt határozta, hogy inkább elmulaszt egy

tartozó udvariasságot, mintsem hivatlanúl, mint kém, ő rá nem tartozó titkok kipuhatólására vállalkozzék.

Oszlani kezdvén a társaság, föltűnt, hogy a fátyollal bevont ajtónyíláson túl már sötét van. Jele, hogy az öreg úr éjeli nyugalomra tért, vagy gyöngéd érzelemből nem akarja vendégeit azzal fárasztani, hogy egyik vagy másik, búcsúkép még egy pár szót váltson vele.

A két fiatal ember jó darabig együtt sétált haza felé. Adorján báró hallgatott s elgondolkodott a házi kisasszony betegségén. Tasziló gróf széles kedvében mazurlépésben tánczolt mellette, mintha minden nagy ház, mely alatt elmentek, az övé lett volna.

PÁLFFY ALBERT.

ENYHÜLÉS.

Ugy dicsőíted-e,
Ha magadba mélyedsz
S némán emelkedel
Az ő szép lelkéhez
És nem hullatsz könyet
Kemény földi rögre
S alakján függ szemed
Titkosan, örökre ?

Úgy-e, ha fájdalmaid
Sziklája felenged
S erdőnek, mezőnek
Hangosan kizenged
S rejtett erényeit
Napvilágra hozza
A bánatba merült
Énekes kobozza ?

Úgy-e, ha a földnek
Határit átlépted
Az égen keresve
Azt az eltűnt képet
S nyári éjeken át,
Merengő álomban,
Csillagoktól kérded,
Hogy melyikben, hol van ?

Vagy úgy, ha szivedet
 Nyugalommal tölti,
 Földnek engedven át
 A mi benne földi
 S fájdalomad' elviszed
 A sír üregébe,
 Lelke fenyét pedig
 Lelkeddel az égbe! ?

LÉVAY JÓZSEF.

TAVASZZAL.

Fakadó rügy, bimbó, zsongó kikelet . . .
 Elűzte az áldott napfeny a telet.
 Lomb zöldül a házunk kis tája körül:
 Minden — csak a szívünk, csak az nem örül.

Lakunkba' tavasz volt a telen is át,
 Hallók kis Mariskánk csacsogó szavát.
 Reggel is az keltett, estig se pihent . . .
 Oh nagyon pihen már, pihen oda lent!

Kesergi halálát minden szegelet,
 Az egész ház tőle kapott életet.
 Mindenfele drága kis arcza ragyog,
 Szülői szívünk csak érette sajog.

Fakadó rügy, bimbó, zsongó kikelet!
 Hiába üzed el nekünk a telet.
 Míg a mező tele új tavaszra vált,
 Szívünknek tavasza szenvedett halált.

CSENGERI JÁNOS.

ÚJABB STATISZTIKAI IRODALMUNK.

Nincs tudomány, melynek szerepe szemben számtalan ellenségével, mert ilyenek is vannak, nehezebb volna, mint a statisztikáé. Ellenségei két osztályba sorozhatók; az egyiket azok képezik, kik lenézik, a másikat azok, kik rágalmazzák a statisztikát. Az elsők főleg német földön teremnek, a hol még mindig számosan vannak, kik nem akarják elismerni, hogy a statisztika tudomány is, nem pedig pusztán módszer. Kénytelenek bevallani, hogy a statisztika sajátos módszere, a tömeges észlelés segítségével egész világnézetünket átalakítólag hatott, de tagadják, hogy az e módszer segítségével kiderített igazságok kapcsolatos szerves egész, tudományt képeznének. Nem ismerik el a statisztikának se mint tudománynak, se mint tanszagnak jogosultságát.

Bármennyire tarthatatlan is valójában e fölfogás, nem tagadhatni, hogy az bír az alaposság némi látszatával. Kétségtelen, hogy statisztikai tudomány, mint ilyen nem létezik; mert az a tudomány, melyet közönségesen statisztikának nevezünk, helyesen a népelet tudományának volna nevezhető. E tudománynak az a szerencsétlensége, hogy még nem talált magának megfelelő nevet, a melynek czímén helyet igényelhetne magának a tudományok csarnokában. Se a statisztika, se a moralstatisztika, se a demographia, se a demologia nem teljesen megfelelő elnevezései az ismeretek azon szakának, melynek tárgyát a népelet számszerűleg kimutatható viszonyai képezik. A mennyiben a népeletnek mindig több és több viszonya válik számszerűleg kitüntethetővé, a statisztikai tudomány köre is tágul, a mi bevégzetlen jelleget kölcsönöz e tudománynak. De azért a statisztikától, a mely

nevet jobb hiányában fogadott el az irodalom, a tudomány jelleget megtagadni nem lehet, mert annak megvan a maga sajátos tárgya és módszere, a melynek segítségével kutatja a maga igazságait. Hogy a statisztika tárgya, a nép, más tudományoknak is anyagául szolgál, és hogy módszerét más tudományok is alkalmazzák, az nem ok arra, hogy a statisztikától megtagadjuk a tudomány jelleget. A statisztikának, mint tudománynak megvannak azon hiányai, melyekkel minden társadalmi tudománynak küzdenie kell, de a mennyiben ezek szemben az abstract természettudományokkal, melyek örök érvényű igazságokat hirdetnek, hátrányok, azok se nem a módszer hiányaiból, se nem az észleletek tökéletlenségéből folynak, hanem annak következményei, hogy a tudomány tárgyát a népelet képezi, melynek majdnem minden viszonya változó és e viszonyok változásával módosulniuk kell azon tételeknek is, melyek csak addig igazságok, míg a viszonyoknak megfelelnek.

Ellenségei azon osztályával, kik komoly okokból vonakodnak tudományi jelleget elismerni, sokkal nehezebb a küzdelme a statisztikának, mint azokkal, kiket rágalmazóknak nevezünk. Ezek támadásaikat a statisztikai módszer ellen intézik, azt hirdetve, hogy a statisztika mindent képes bebizonyítani, azt is, hogy egy dolog fehér és azt is, hogy ugyanazon dolog fekete. E fölfogás a politikai párt harcok szemléletén alapszik, a mely harcokban rendszerint mindket fél számokkal igyekszik igazolni álláspontját s mivel a statisztika is számokkal dolgozik, ráfogták, hogy a statisztika megbízhatatlan tudomány. Ezek megfelelkeznek arról, hogy mint minden tudomány művelésének a statisztikának is első kelleke az, hogy az érdek és melléktekinet nélküli igazság legyen a cél, melynek a tudománynak szolgálnia kell s a mennyiben ez hiányzik a statisztikát saját céljaikra fölhasználókban, az nem a statisztika, hanem az illetők hibája. Ha van tudomány, melyet sine ira et studio kell művelni, akkor a statisztika az, mert ezen a téren csak ily módon érhetni el eredményeket.

A statisztika, mint a népelet számszerűleg előtűntethető viszonyainak tudománya csak ott bír jelentőséggel, a hol kifejelett köz- és nyilvános élet van, mert csak ily országokban tulajdonítanak e viszonyok ismeretének, a melyek nélkül a

közügyek helyes intézése nem képzelhető, kellő fontosságot. Ezért nem pusztá véletlen, hanem természetes dolog az, hogy a statisztika csak az államélet újabb alakulásával keletkezik és nyer mind fokozottabb fontosságot és minél nagyobb szerep jut az állampolgárok összeségének a közügyek intézésében, annál inkább tágul a statisztika köre és tökéletesednek annak eredményei.

Ez szerintünk a magyarázata annak, hogy hazánkban a statisztika művelésének története aránylag régi időre vihető vissza. A nyilvános élet teremtette meg nálunk az érdeklődést a közérdekű viszonyok azon ismertetése iránt, melyet Schwartner ad a maga statisztikájában. Schwartner statisztikája minden tekintetében színvonalán áll a maga korának és műve bátran a külföldi legjobb hasonló művek mellé állítható. A leíró statisztika, a mint azt Achenvall megteremtette, alig találhatott volna jobb művelőre Schwartnernél. Fényes Elek statisztikai művei pedig mindig emlékei maradnak annak, hogy a rendelkezésre álló források elégtelensége mellett is mit tehet egy tudós szorgalma és ügyszeretete.

Nyilvános életünk fejlettségének kell tulajdonítanunk azt is, hogy a statisztika szerepének fontosságát hazánkban mindenki elismeri. A míg Németország legtöbb egyetemén daczára a hivatalos statisztika buzgó ápolásának, nem volt képes a statisztika tanszéket nyerni, hazánkban az egyetemen e tudománynak régtől fogva megvan a maga tanszéke, a mi kapcsolatban azzal, hogy a budapesti egyetem e tanszékét a hatvanas évektől fogva a tudomány egy jelese töltötte be, nem kevésbé hatott a statisztikának, hogy úgy mondjuk, népszerűsítésére. Konek Sándor úgy is mint tanár, úgy is mint tudós rendkívül sokat tett hazánkban a statisztika fejlesztésére. Rendkívüli buzgalma és páratlan ügyszeretete, megingathatatlan lelkiismeretessége, melylyel a statisztikai kutatást üzte, az a lelkesedés, melylyel tudománya iránt viseltetett, átlengette a statisztika magában véve száraz anyagát és számtalanokat győzött meg a statisztika szükségéről és fontosságáról. Ő az első, ki hazánkban összehasonlító alapon tárgyalja a statisztika anyagát és két évtizeden át közkezen forgott nagy műve minden tekintetben kiállja a versenyt a külföldi irodalmak legjelesebb hasonló termekeivel. A statisztika elméletének hazánkban első művelője és bár nem gazda-

gította a tudományt új igazságok kiderítésével, az összes irodalmat átölelő olvasottsága és a tudomány története iránti érdeklődése e szakba vágó műveinek is maradandó értéket kölcsönöznek.

A statisztika művelésének új korszaka hazánkban az országos statisztikai hivatal föllállításával kezdődik. Csak ennek működésével jutottunk a statisztika anyagának birtokába, mert az, a mit korábbi statisztikusaink nyújtottak, nagyrészt nem hivatalos fölvételeknek, hanem a magánszorgalom kutatásainak eredménye volt. A statisztikai hivatal folyton szélesíti működésének körét, nép és gazdasági életünk mindig több és több viszonyának földerítését tűzi ki föladatául s ez irányú következetes működésének üdvös eredménye az, hogy ma már a nepelet fontos viszonyairól ép úgy számot adhatunk magunknak, mint bármelyike az előre haladottabb külföldi államoknak. A fölvételeknek módjait is tökéletesíti statisztikai hivatalunk és az a merész kísérlet, melyet a legutóbbi népszámlálásnál a számláló lapok alkalmazásával tett, fényesen bevált és oly megbízhatóvá és oly kepzellhetővé tette statisztikai anyagunk legnagyobb és legfontosabb tömeget, a milyennel kevés állam rendelkezik. Statisztikai hivatalunk egész működésével kivívta nemcsak a hazai, hanem a külföldi szakértők méltánylatát is, és a hivatal főnöke, Keleti Károly, úgy is, mint a hivatalos statisztika úttörő fejlesztője, úgy is mint tudós, méltán foglal a kiválóbb európai statisztikusok körében.

A hivatalos statisztika legfontosabb és legerdekesebb művelete a népszámlálás, a melylyel időről-időre az állam összes lakosainak statisztikailag érdekes viszonyait közvetlen fölvétel alapján igyekszik kideríteni. Ez a nagy művelet hazánkban az alkotmányos korszak óta kétszer ismétlődött s mind két alkalommal pár évre igénybe vette a statisztikai hivatal egész munkaerejét. Az 1881-dik évi népszámlálás fő eredményeit két óriási kötetben tette közzé a statisztikai hivatal, és ez által megadta a statisztikusoknak nemcsak az anyagot, hanem az alkalmat is az általa gyűjtött adatok földolgozására. A hivatalos statisztikának az ugyanis a végzete, hogy működésének eredményei csak közvetve jutnak el a közönség körébe. Azok az óriási foliansok, a melyek a hivatalos statisztika végtelen számszereit tartalmazzák, nem valók

a nagy közönségnek és nem is annak igényei szerint szerkesztetnek. Ezeket az adatokat át kell szűrni, össze kell olvasztani korábbi adatokkal, hogy így áttekinthető képpé alakuljanak, a mely képből következtetéseket lehet vonni közállapotainkra. A hivatalos statisztika adatainak é földolgozása a statisztikai tudomány művelőinek földadata.

Az a nagy és általános érdek, mely a népszámlálás eredményeihez fűződik, magyarázza meg kedvezőtlen irodalmi viszonyaink között azt az öröndetes jelenséget, hogy három e szakba vágó nagy munkát mutathatunk be, melyek rövid időközökben láttak egymásután napvilágot.*) Bár a címe mind a három munkának különböző, mégis tulajdonképen mind a háromnak ugyanaz a célja: Magyarország statisztikáját nyújtani a népszámlálás eredményeinek és az azóta gyűjtött adatoknak földhasználásával, különös tekintettel az egyetemi oktatás szükségére. Ebből a szempontból tehát mind a három mű tankönyv is és nem csalódunk, ha azt állítjuk, hogy ez tette lehetővé megjelenésüket is. Pisztory és Földes egyenesen ezt tartják szemök előtt és csak a Láng-Jekelfalussy műve terjed túl azokon a korlátokon, melyeket az egyetemi oktatás igényei szabnak a tudósoknak.

Hogy statisztikai irodalmunk három ily nagy művel gyarapodott, az annál inkább is öröndetes jelenség, mert e művek mindegyike megüti azt a mértéket, a melyet statisztikai kézikönyvek irányában alkalmaznunk kell. A statisztikai művek legfontosabb kellékeivel, hogy adataik hűek, megbízhatók és a jellemző viszonyokra nézve lehető teljesek legyenek, mind a három munka bír. Az adatok földolgozásának módja, a mi minden statisztikai munkának a maga egyéni színét adja meg, sem eshet általánosságban egyik munkában sem kifogás alá, mind a háromban megfelelő az egészben véve, bár e tekintetben mind a háromnak különböző az értéke. Ha e munkákat értékekre nézve egymással össze akar-

*) *Az osztrák-magyar monarchia statisztikája*. A legújabb adatok alapján a jogtanulók igényeihez alkalmazva. Írta dr. Pisztory Mór. — *Magyarország statisztikája*. Keleti Károly és Jekelfalussy József közreműködésével szerkeszti Láng Lajos. — *Magyarország népességi statisztikája*. Írta Láng Lajos és Jekelfalussy József. Budapest, 1884. — *Magyarország statisztikája összehasonlítva egyéb államokkal, különös tekintettel Ausztriára*. Írta Földes Béla, Budapest, 1885.

nók mérni, akkor bajos volna nem Láng-Jekelfalussy művének nyújtani az elsőseget, mert ez a munka úgy terjedelme, mint tárgyalási módja által a legkiválóbb mind a három között és minden esetre leginkább megfelel mindazon igényeknek, melyeket a statisztikai vizsgálat mai állása szerint, hasonló munkák iránt táplálunk.

Pisztory műve, bár terjedelemre nézve a legkisebb, a legbőbeszédűbb mind a három között. És ez nem esetleges jellemvonása a műnek; ez a mű egyik jellemző tulajdonsága, a mely közös az ezen irányhoz tartozó valamennyi statisztikai művel. Pistory még nem szakított az elbeszélő és leíró iránynyal, mely érdekessé tette ugyan az ezen iránynak hódoló statisztikai munkákat, de ellentétben áll a szabatossgal, mely bármely statisztikai viszony előadásából szükségszerűleg kizárja mindazt, a mi a viszony földerítéséhez nem tartozik. A gondolkodás szabatossga minden tudományban előfeltétele az igazságok kiderítésének, annál inkább a statisztikában, a melyben szüntelenül változó és hatályukra nézve sokszor ismeretlen tényezők befolyását kell merlegelni. Itt a szabadság hiánya kockáztathatja az egész vizsgálat értékét, különösen akkor, ha az adatok nem elég nagy számúak és nem elég világosak arra nézve, hogy a következtetés, melyet azokra alapítani akarunk, mintegy magától levonható legyen. Csak egy jellemző példát akarunk erre nézve fölhozni.

A halálozás arányára befolyó tényezők sorában Pistory tárgyalja a foglalkozás befolyását az ember életére és így ír: «Csak egyetlen egy példát állithatunk föl arra nézve, mily döntő befolyást gyakorol az állandó foglalkozás az ember életére és e pelda: a katonaság halandósága.» Ezután előadja, hogy a katonaság halandósága egész az újabb időig meg egyszer akkora volt, mint az egykorú polgári lakossagé s azután így folytatja: «De meg kell vallanunk azt is, hogy a statisztikai szám intő szava a legtöbb államban jó hatással volt, mert a kaszárnyák czélszerű építésére, szellőzésére stb. mindig nagyobb gondot fordítottak, az egészségügyi ártalmakat eltávolítani igyekeztek és ennek jó hatása csakhamar a halálozási arány javulásában is mutatkozott.» Ebből az következik, hogy a kedvezőtlen halálozási arányt a katonaságnál nem a foglalkozás, hanem az egészségügyi szabályok figyelmen kívül hagyása idézte elő; a foglalkozásra nézve a fölhozott

adatok mitsem bizonyítanak. A statisztikának pedig nem beszélnie, hanem bizonyítania kell, a mit úgy ér el, ha az adatokat terjeszti az olvasó elé és ez által megadja annak a módot, hogy ellenőrizhesse és követhesse a szerzőt következtetési levonásában.

Pisztory túlságos sokat beszél, sokszor a tárgyhöz nem tartozó dolgokról is, ezért művében kevés hely jut az adatoknak; mindenütt a kész eredményeket állítja az olvasó elé, ez az önálló gondolkozáshoz nem szokott olvasó előtt érdem, de tényleg egyik hátránya a műnek. A statisztikában uralkodott ez elbeszélő és leíró iránynyal Földes műve már szakított, de nem képes azt, különösen műve harmadik könyvében a gazdasági élet statisztikájában következetesen keresztül vinni, a mit az adatok hiányának kell tulajdonítanunk. Láng-Jekelfalussy műve ebben a tekintetben kifogástalan; egyik fejezetben, egyik viszony ismertetésénél sem találunk oda nem tartozó dolgokat; a következtetések mindig logikusak és szerzők szívesebben vallják be, a hol ez szükséges, az adatok elégtelenségét és tökéletlenségét, mintsem hogy hiányos adatokra nem eléggé indokolt következtetéseket alapítsanak.

A statisztikai anyag nagyjában mind a három szerző egyenlő módon osztályozza; ez az osztályozás ma már általában elfogadottnak tekinthető. E beosztás a következő: Bevezetés: a statisztika elmélete. I. rész: A népesség tana. II. rész: A gazdasági élet statisztikája. III. rész: A kulturális és politikai élet statisztikája. E fölosztást alkalmazzák Láng-Jekelfalussy és Földes művei, a mely fölosztás sokkal áttekinthetőbb és könnyebben érthető, mint a Pistory által alkalmazott és lényegében ezzel megegyező, csak másként kifejezett fölosztás. Pistory fölosztása így hangzik: Bevezetés: A statisztika elmélete. I. rész: Az állam és népe természettani állapota és azok fejlődése. II. rész: A társadalmi élet szervezete és állapota. E metaphysikai kifejezések helyett sokkal egyszerűbb, érthetőbb és czélszerűbb is azon kifejezéseket alkalmazni, a melyek a mellett hogy jobban megjelölik a tárgyat, egyúttal világosabbak is. S ma már meghaladott az az álláspont, mely a tudományosság színét látja nehezen érthető kifejezések alkalmazásában.

A statisztikának úgynevezett elméletet, melyet e művet tekintve, helyesebben a statisztika történetének nevezhe-

tünk, legterjedelmesebben Pisztory tárgyalja; ugyanannak a tárgynak előadására, mit Láng-Jekelfalussy műve 33, Földes Béláé 24 lapon elvégez, 121 lapot szentel. S e mellett nem mondhatjuk, hogy Pisztory könyvéből erről többet tanulhatunk, mint akár a Földeséből, akár különösen a Lángéból; a sok mellékes részlet halmazában elvész a lényeges, a statisztikai tudomány fejlődésére nézve jellemző, holott az egész bevezetésnek nincs más célja, mint a statisztikai tudomány fejlődését, egész mai állásáig jellemezni. A mily kevésbé sikerült ez Pisztorynak, épen oly sikerrel oldja meg e földadatot Láng Lajos, ki nemcsak helyesen jellemzi éles vonásaiban e fejlődést, de még rövidre vont előadása mellett sem mellőz egyetlen lényeges részletet sem. Pisztory például 12 lapon beszél Quetelet föllépéséről és munkáiról, Láng Lajos csak hat lapon, de Láng Lajos jellemzéséből sokkal inkább megértjük Quetelet működésének a statisztikai tudományban korszakalkotó jelentőségét, mint Pisztoryéból, a kinek bőbeszédű és folytonos hivatkozásokkal nehezített előadásából csak a legnagyobb nehézséggel rögzíthetjük a jellemző vonásokat.

Azon nagy statisztikai munka, melyet eddig mint Láng-Jekelfalussy munkáját jelöltünk meg, tudományunk terén hazánkban az első próbája annak, vajon több tudós kutató szövetkezése nem megfelelőbb módon adhatja-e elő egy ország statisztikáját, mintha ezzel a földadattal egy tudós birkózik meg. S elmondhatjuk, hogy ez a kísérlet, a lehető legjobban sikerült. A Láng Lajos szerkesztése alatt Keleti Károly és Jekelfalussy József közreműködésével megjelenő munka három kötetre van tervezve, a melyből eddig az első kötet: *A népesség statisztikája* jelent meg. Az első kötetből az álló népességre vonatkozó fejezeteket Jekelfalussy József, a bevezetést és a népmozgalmat tárgyzó szakaszokat Láng Lajos írta. A munka e fölosztásából kétségtelenül haszna volt a műnek, mert mindegyik szerző azon részletek földolgozására vállalkozhatik, a melyeket legjobban ismer és a melyeket előszeretettel művel. De a statisztika körének bővülése, anyagának szaporodása egyenesen szükségessé is teszi a statisztikai anyag ily módon való földolgozását, mert az egész anyag és az összes irodalom áttekintése meghaladja, még a legbuzgóbb és legtehetségesebb ember erejét is. Ily módon való működés mellett talán nem

szerezhetni oly írói érdemeket, mint a milyennel egykor a polyhistorok dicsekedhettek, de a közönségnek, mely ez által jobb munkát nyer, tagadhatatlanul haszna van az írók ilyen szövetkezéséből. A szövetkezésnek csak akkor lehetnek az ügyre nézve hátrányos következményei, ha a közös munkára szövetkezett írókat nem ugyanazon tudományos elvek vezetik, ha nem azonos világnézet világánál tekintik tárgyukat, mert akkor a közös működésnek csak sértő disharmonia lehet az eredménye.

Láng-Jekelfalussy művénel azonban erről nem lehet szó; az egymásba olvadó szakaszok olvasásánál alig vesszük észre, hogy két író művével van dolgunk, a mi azonban korántsem jelenti azt, hogy nincs meg a két szerző mindegyikének a maga írói egyénisége. Mindkettőt azonban ugyanazon szorgalmas kutatás, az adatok lelkiismeretes mérlegelese, a gondolkodás logikus volta jellemzi. Az előadás művészetét is érti mindket szerző, a mi különösen statisztikusoknál, kiknek tudományát száraz gyanánt ismeri a nagy közönség, nem csekély érdem. A két író szövetkezése útján keletkezett népeségi statisztika e szak kiválóbb jelenségei között is az elsők közé sorozandó; alig ismerünk statisztikai munkát, mely ezt akár a kutatás szabatossága, akár az előadás könnyűségével fölülmulná. Hogy mindkét szerző ismeri nemcsak a magyarországi statisztikai anyagot, hanem e szakba vágó egész irodalmat, azt ily munkával szemben megemlíteni is fölöslegesnek tartjuk. A munka határozott nyereség nemcsak a statisztikai irodalomra nézve, de nyereség a nagy közönségre nézve is, mert népeségi statisztikánkat a részletekig ható földolgozással, csupán e munkából ismerjük meg. A statisztikai hivatal a népszámlálási műben is évről évre közli az erre vonatkozó adatokat, de ezeknek megfelelő földolgozása nem teendője a statisztikai hivatalnak. E föladatot végeztek el a szerzők és munkájokért nemcsak elismerés, hanem köszönet is illeti őket. Köszönet azért, mert népeségi viszonyaink kóros jelenségeit, a melyeknek elhárítása egyaránt föladata az államnak és a társadalomnak, a részletekig ható elemzéssel, e munkából ismertük meg először.

Földes Béla munkájára nézve nem előny az, hogy arról a Láng-Jekelfalussy-éval együtt kell szólnunk; nem mellőzhetjük akaratlanul sem az összehasonlítást, holott a két mun-

kának azonos czíme mellett is más-más a czélja és ehhez képest különböző mértékkel ítélendők meg. Földes Belának bizonyára nem volt más czélja, mint az egyetemi oktatás igényeihez szabott terjedelemben előadni Magyarország statisztikáját, holott Láng-Jekelfalussy munkáját ily tekintet nem korlátozta és így azok teljesebb munkát alkothattak és tökéletesebben végezhatték feladataikat. Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy a legterjedelmesebb statisztikai munka egyúttal a legtökéletesebb is, de két statisztikai munka között bizonyára az a tökéletesebb, mely inkább képesíti az olvasót önálló ítélet alkotására is, a mely lehetővé teszi, hogy az olvasó maga is meggyőződjék a statisztikai anyagból levont következtetések igazságáról.

De a két munka összehasonlításában még egy hátránnyal kell a Földes művének küzdenie s ez az, hogy befejezett munkát alkotott, míg a Láng által szerkesztett műnek második és harmadik kötete hátra van; ez minden más szakban talán előny lenne, de a statisztika művelésének sajátos viszonyai miatt hátrány. A népességi statisztika ugyanis az egész statisztikának leginkább kimunkált része; az adatok e részben a legbővebbek és legmegbízhatóbbak; a kutatás ebben a részben volt a legintensívebb és legeredményesebb; a statisztikának e mezeje az, melyen tökéletes munkát alkothatni. Láng-Jekelfalussy munkája eddig csupán a statisztikának e részét nyújtja, holott Földes a gazdasági és kulturális statisztikát is tartalmazza, tehát a statisztikának kevésbbé kidolgozott ágait, a mely részek munkájában kevésbbé jelesek. A míg a Földes által nyújtott népességi statisztika ellen nincsenek érdemleges kifogásaink, a gazdasági statisztika nem egy tekintetben ki nem elégítő. Azon részei a gazdasági statisztikának, a melyekhez a statisztikai hivatal évenként megújuló közleményei szolgáltatják az adatokat, még elegendő megfelelnek, de a melyekben a szerzőnek kellett volna összegyűjtenie az adatokat, mint például az iparstatisztika, azok nem elégítik ki igényeinket. Ezek a részek sokkal kevésbbé tökéletesek, mint a mit annak idején Konek és Keleti művei nyújtottak; ezekben a részekben sokkal több a gazdasági politika, mint a statisztika. Ezek a részek a Pisztory munkájában is gyöngök, de Pisztory mégis több szorgalmat fejtett ki adatai összegyűjtésében, mint Földes. Nem tudjuk, hogy

milyenek lesznek a Láng által szerkesztett statisztika e részei, hogy azok is nem lesznek-e hasonlóan gyöngék, de jelenleg azokról még nem ítéltünk; Földes és Pisztory művéről azonban mondhatjuk, hogy ezekben a részekben nem felelnek meg a joggal támasztható igényeknek.

Földes munkája azonban ennek daczára is érdemes munka; ezt azok fogják keresni, kik tájékozni akarják magukat hazánk statisztikailag előadható viszonyairól, míg a Láng-Jekelfalussy munkának előnyt fognak adni mindazok, kik Magyarország statisztikáját részletesen ismerni és tanulmányozni akarják. Földes behatóan ismeri a statisztika irodalmát, ezt elárulja műve első részének minden lapja, van önálló fölfogása és ítélete és ért a statisztikai adatok bonczolásához, a mi a statisztika művelésének egyik legelső kelléke. Előadása elég könnyű, bár sokszor nem eléggé szabatos, a mi gyakran a stílus pongyolaságával párosul, mindkettő kétségtelenül a gyors munkának következménye. A gyors munka nyomai sok helyt meglátszanak művében; ez vezeti lényegtelen viszonzyszámok kitüntetésére, például a megyék átlagos népességének elemzésére, a miből kevés tanulságot lehet levonni és nagyon kétes becsű összehasonlításokra. Úgy látszik, hogy a statisztikusok egymás irányában nem nagyon bőven osztják az elismerést; Földes munkájában például a most élő magyar statisztikusok közül csak három van fölemlítve, a többinek nevét és működését a «stb.» jelöli. A statisztikai hivatal működésében sem látszik Földes föltétlenül megbízni, különben nem írná a következőt: «A mellett az utolsó népszámlálás nálunk gyorsan — és föltesszük elég pontosan — dolgoztatott föl.» E föltevés elég hízogó ugyan a statisztikai hivatalra, de még hízogóbb lett volna, ha ilyen föltevésnek, a minek az ellenkezőjét föltenni nincs semmi oka, kifejezést sem ad. Mindezek azonban nem változtatják meg azon ítéletünket, hogy Földes munkájával egészben véve jól oldotta meg maga elé tűzött czélját.

Ha a statisztika iránti általános érdeklődés emelkedése jelét látjuk abban, hogy közel egymásután három nagyobb mű foglalkozik Magyarország statisztikájával, akkor ez érdeklődés fokozódására még inkább következtethetünk abból, hogy találkozott egy író, ki Európa államai statisztikájának megírására vállalkozott. Dr. Szolesányi Hugó, egri tanár, tette

ezt a merész kísérletet, a mely sajnos, nem sikerült úgy, mint azt óhajtottuk volna.*) Bár a szerző elismerést érdemel vállalkozásáért, meg kell elégednie azon dicsőséggel, hogy «in magnis et voluisse sat est», a föladat megoldása, magyar nyelven előadni Európa államainak statisztikáját, úgy a mint azt ma statisztikai irodalmunk színvonalához képest, követelhetjük, még hátra van.

A legnagyobb hibája Szolcsányi művének az, hogy szerző nem dolgozott a kútforrások után, daczára annak, hogy műve címlapja azt kifejezetten jelzi. Adatait a közkezen forgó statisztikai munkákból vette és nem igen nyúlt vissza az eredeti forrásokhoz, a különböző európai államok hivatalos statisztikai közleményeihez, melyek Egerben valószínűleg nem állottak rendelkezésére. Ezek ismerete nélkül megírni Európa államainak statisztikáját mai nap kissé nehéz vállalkozás. De úgy látszik, hogy szerző nemcsak a hivatalos statisztikai kiadványokat, hanem a statisztikai irodalmat sem ismeri eléggé. Kerestük például művében Neumann-Spallart ismeretes munkájának *Uebersichten der Weltwirthschaft* fölhasználásának nyomait, de nem találhattuk meg; ilyen munkának a figyelmen kívül hagyása pedig öreg hiba, különösen olyan irónál, ki maga nem dolgozik az eredeti források után. A szerző által közölt statisztikai adatok sem nem elég bővek, sem nem elég újak, a mi következménye annak, hogy egyszerűen a kézi könyvek után indult. E mellett előadása ritkán kelt érdeket a tárgy iránt, száraz, holott épen az összehasonlító statisztikát lehet különösen vonzó módon tárgyalni. Szerzőnek tehát leginkább csak az az érdeme, hogy ő írta először meg Európa államainak statisztikáját magyar nyelven; az igyekezetét és törekvést készséggel elismerjük, csak sajnáljuk, hogy nem végzett jobb munkát.

Az önálló statisztikai kutatásnak semmi nyoma nincs Szolcsányi művében, annál inkább megtaláljuk ezt azonban Körösi Józsefnek Buda-Pest halandósági viszonyaival foglalkozó művében.**)

*) *Európa államainak statisztikája, kiváló tekintettel Magyarországra.* Újabb adatok és kútforrások után készítette dr. Szolcsányi Hugó. Eger, 1885.

**) *Buda-Pest főváros halandósága az 1876—1881-diki években.* Írta Körösi József. Buda-Pest, 1885.

tal igazgatója, egyike legbuzgóbb és legtehetségesebb statisztikusainknak, ki nem egy nehéz kérdést világosított már meg az adatok önálló földolgozásától vissza nem riadó fáradságos, de épen ezért eredményes munkájával. Az európai statisztikai irodalomban elismert neve van, és ezt épúgy a nemzetközi, mint a tudományos statisztika művelésével szerezte. A statisztikai kérdések között előszeretettel foglalkozik a halandóság statisztikájával és jelenlegi műve is ennek van szentelve. A mű tulajdonképen folytatása az ugyanezen tárgyról már közölt két kötetnek; szerző ugyanis a Buda-Pest főváros halandóságára vonatkozó 1876—1881-dik évi adatokat dolgozta föl e kötetben, míg az előbbi kötet az 1872—1873, illetőleg 1874—1875-diki adatokat tartalmazta.

Szívesen követnők szerzőt vizsgálatai során, de erről le kell mondanunk, mindössze azt említhetjük meg, hogy a főváros halandósági viszonyainak mondhatjuk általános bemutatása után, részletesen fejtegeti a halálokokat és a halálozás nagyságára befolyást gyakorló tényezőket, mint a vagyonosság, a lakás, a foglalkozás és a halálozás közötti viszonyt. Vizsgálatának eredményei, melyek ep oly lelkiismeretes, mint fáradságos kutatásra alapítvák, legalább általánosságban érdekelhetik a legtágabb körű közönséget is, de különösen a szakferfiak fogják e művet, mely annyi vitás kérdésre nyújt fölvilágosítást, örömmel fogadni. Szerző vizsgálatai alkalmasak arra is, hogy másutt is hasonló vizsgálatok megtételére vezessenek, mert vizsgálatai folyamán oly fontos problémák merülnek föl, mint például a vagyonosság befolyása a betegségekre, melyeknek nagyobb számú adatok alapján való tárgyalását az általános érdek követeli. Körösi lelkiismeretes, irányzat nélküli eljárása ebben a tekintetben mintául szolgálhat, a melynek utánzása minden nagy város statisztikai hivatala részéről kívánatos és egy kis buzgalom mellett a nagy városok statisztikai hivatalai erre képesek is volnának. Epen a halálozási statisztika részletekig ható művelése az, a miben a városi statisztikai hivataloknak buzgólnodniuk kellene, mert az országos statisztikai hivatalok erre a terre nem lephetnek. A fővárosi statisztikai hivatal e földadatát általános elismerést nyert módon teljesíti.

Körösi jelen munkája mintaszerű statisztikai vizsgálat, mely nem vezetett ugyan minden kérdésre nezve végleges

eredményekhez, de számos vitás kérdést tisztázott, másokat új oldalról mutat be és fölkelti a további kutatás szükségét. Ez a munka a statisztikai irodalom határozott gyarapodására szolgál, a mit annál nagyobb örömmel constatálunk, minél ritkábban van erre alkalmunk.

Statisztikai irodalmunk ezek szerint nemcsak terjedelemre, hanem értékre nézve is gyarapodik és annak művelői nemcsak terjesztői, hanem előbbre vivői is a tudománynak. Meghonosodott nálunk is az önálló kutatás szelleme és úgy az országos, mint a fővárosi statisztikai hivatal egész működésével ennek szolgálatában áll. A statisztika művelésében nemcsak követjük a külföldet, hanem lépést tartunk a legelőre haladottabb nemzetekkel. Igaz, hogy vannak a statisztikának olyan ágai is, melyek nálunk még alig találtak művelésre, mint például a gazdasági statisztika, értve ez alatt a gazdasági személyi viszonyokat, a birtokstatisztika, az adóstatisztika stb., a mely viszonyok ismerete pedig a gazdasági politika szempontjából rendkívül fontos. Nem kételkedünk azonban, hogy ha a hivatalos statisztika adatgyűjtéseivel ezeknek is megveti az alapját, akkor e viszonyok is behatólag fognak tanulmányoztatni.

HELTAI FERENCZ.

A ZSIDÓK TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON A KÖZÉPKORBAN.*)

Történetírásunk művelői és kedvelői tudják, mily nehézséggel jár a középkori századokban hazai történetünk földolgozása. Az a gyér, gyakran kísérteties világosság, melyet egyes krónikai, legendai vagy okleveli adatok sugároznak ki, ép oly gyakran vezeti felre a kutatót, mint a hányszor fenyt vet útjára. Áll ez még a történeti élet legkiválóbb mozzanataira nézve is, ha uralkodókról, nagy háborúkról, egyházi vagy világi törvényhozásról van szó. És ha a középkor naiv történetírása úgy szólva teljesen cserbe hagy, mihelyt nem arról van szó, mi erősen megragadja phantasiáját és a minek elbeszélése megfelel egyházi irányának, elképzelhetjük mily csekély anyagot szolgáltat egy reá nézve oly alacsony tárgynak, mint a zsidóságnak történetére nézve. Az egész hazai anyag nem áll többől, mint néhány a zsidók oltalmára vagy elnyomására szolgáló törvényből, és kevés, egyes községeket vagy személyeket illető királyi vagy városi rendeletből. Valóban nagy nehézséggel jár ezek alapján összeszerkeszteni a zsidóság hazai viszontagságainak hű és csak némileg is teljes képét. Annál nagyobbá válik a nehezség, mert a specificus zsidó történetírás, mely más országokban erős gyökeret vert, nálunk nem bírt meghonosodni, és csak külföldi zsidó papok emlékeznek meg néha, úgy mellesleg magyar hitsorsosaikról.

Még nagyobb nehézséggel jár az igazság megtalálása az

*) *A zsidók története Magyarországon a legrégebb időktől a mohacsi vészig.* Részen kiadatlan kútforrások nyomán írta Dr. Kohn Sámuel. Buda-Pest, 1884.

egész állapot megítélésében. Mindenki tudja, hogy a keresztyén egyház és társadalom a polgári élet minden mozzanatára kiható elnyomás alatt tartotta a zsidóságot, melynek nyomai ép oly kevésbé veszték el, mint a zsidóknál a minden elnyomott fajjal közös hibák és fogyatkozások. Meg kell valtanunk, hogy a pesti zsidó község tudós magyar hitszónoka meg tudta egyeztetni a hitsorsosai iránt való sympathiát a historikus tárgyilagosságával. Nyugodtan adja elő a zsidóság fokozatos lesüllyesztését, egy majdnem egyenrangú néposztályból, megvetett és mindenki gúnyjának és erőszakosságának védtelenül odadobott páriákká válását. Lehetnek egyes hypothesisek, melyeknél mint természetes, a kérdés azon oldalát világítja meg inkább, mely fölfogásának inkább kedvez, de egészben véve nem igen esik a pártok vagy felekezetek történetíróinak azon megszokott hibájába, hogy bírákból panegyrikusok lesznek.

Legnevezetesebb e hypothesisek közt az, hogy a magyarokkal együtt zsidók is jöttek be az országba, mint a honfoglalás részesei. E hypothesis alapját az a szoros viszony képezi, mely a lebediai és etelközi magyarok, és a szomszéd és tán törzsrokon kozárok közt fönnállott. Midőn a magyarok bevándoroltak, hozzájuk csatlakozott egy hatalmas kozár törzs, a kabarok, mely együtt vívta a magyarok csatáit, és Konstantinos császár tanúbizonysága szerint, nyelvileg egészen összeolvadt a magyarokkal. A kozárok közt uralkodó dynastia pedig már régebben fölvette a zsidó hitet. Enneffogva nagyon egyszerű az a föltevés, hogy az Árpádot követő kozárok közt sok volt a zsidóhithhez tartozó. A tudós szerző innen akarja kimagyarázni, hogy még az első királyok korában sem volt politikai és társadalmi különbség a zsidó és a keresztyén magyarok közt, és hogy, mint a törvényekből kitünik, a vegyes házasságok, melyek csak egyenrangúak közt lehetségesek, éppen nem tartoztak a ritkaságok közé.*)

*) Abból, hogy a magyarországi zsidóknak még a XIV. században is gyakran volt magyar nevők, nem igen lehet következtetni a hazai zsidók kozár-magyar eredetére. Mindenhol szokás volt a fordítás és az ott fölhozott Farkas, Nyúl, Szarvas, Fekete s Kis nevet, nagyon elterjedett német-zsidó neveknek lehetnek fordításai.

Véleményünk szerint, a történet későbbi fejlődésére nézve nagyon közönyös, jöttek-e be «zsidó vallású magyarok, illetőleg kozárok» Árpáddal vagy sem. Ha Magyarország, mint területi egység Árpádnak műve, másrészt bizonyos, hogy a magyar állam és társadalom, ép úgy mint a többi európai állam a keresztyén egyháznak, és a befolyása alatt szervezett feudalitásnak szüleménye. Az egyház kíméletlenül keresztül vitte korlátlan egyeduralmát, eltiporva mindent, a mi útjában állott. Középkori államot ép oly kevéssé képzelhetünk el kizárólagos uralkodó egyház, mint rendi szervezet nélkül. Ezt megelőzheti, és meg is előzte bizonyos vallásos anarchia, midőn a népek lelke még hányatik az ősi, enyhe tradíciók, és a szigorú, és következetes tradíciók közt. Szent Istvántól és a keresztyénség megszilárdulásától fogva egyre ment, volt-e a honfoglalók közt zsidó, mohamedanus vagy pogány, mert minden állami és társadalmi jog a keresztyén hit gyakorlásához volt kötve. Bizonyos, hogy századokon át tartott, míg az új, türelmetlen életelvek áthatották a nemzet egész lényegét, de diadaluk szükséges volt, mert a keresztyén eszme következetes keresztülvitele nélkül a magyar nemzet soha sem foglalhatott volna helyet az európai nemzetek sorában.

Másrészt, még zsidó szempontból is közönyös, voltak-e a honalapítók közt zsidók, vagy nem? A középkori zsidónak anyyira élesen kidomborodó sajátos jellemét egy részt a thalmudi és rabbinikus hittudomány, és annak az élet minden mozzanatát átható befolyása alkotta meg, másrészt a keresztyén társadalomnak reá gyakorolt nyomása, mely családjába és vallásába visszavonulásra és gyűlölt vagy megvetett foglalkozásra kényszeríté. Már pedig a netán Árpáddal bejövő magyarok vagy kozárok csak oly külsőleg lehettek zsidók, mint a milyen keresztyén volt Gejza fejedelem, ki elég gazdag és hatalmas volt két istennek áldozni, a keresztyénnek és pogánynak. A pusztai népet ép oly kevéssé tette zsidóvá néhány szertartás, mint a hogy — történetileg szólva — a keresztseg nem tette keresztyénekké az oroszokat vagy litvánokat, kik ezerekenként mentek a folyóba urok parancsára vagy hogy egy kis keresztelési ajándékot nyerjenek. Midőn Magyarország állam lett, keresztyén állam, el kellett dőlni, az illetők magyarok-e inkább vagy zsidók, mohamedanusok vagy pogányok?

Meglehet, hogy voltak egyesek, kik vallásukat elébe tették társadalmi állásuknak. A magyarság, mint nemzet keresztyén alapon szervezkedett és kitaszította kebléből mindazokat, kik ez alapot nem fogadták el.

Azt hiszszük, hogy a zsidók története hazánkban nem csak magokra a zsidókra vet világot, hanem magára a magyar történetre is, a mennyiben igen világosan mutatja, mily fokoza-tonon át vált uralkodóvá a hierarchia szelleme a nemzet egész berendezésében. Mert minden lépést, melylyel Magyarország az európai állapothoz közeledett, természet szerint a zsidók újabb megszorítása és elnyomása követett.

Sok ideig divatban volt a régi magyarokat vallásos türel-mök miatt dicsőíteni. Ezt a zsidók részéről meg is érdemlik, mert az egész korszakon át, melyet Dr. Kohn könyve után ismerünk, magyarok által lakott vidéken egyike sem fordul elő a népdühnek oly erőszakos kitörése a zsidók ellen, minő oly gyakran mocskolja be az akkori franczia vagy német évkönyveket. Csakhogy mindig különbséget kell tenni az indolens közöny és a bizonyos általánosabb és magasabb föl-fogást föltetelező tolerancia között.

Szerző nagy tudománnyal, az illető anyagnak, melyet nagy részt csak általa ismerünk, teljes fölhasználásával adja elő a zsidók fokozatos elnyomásának történetét. Mi a követ-kezőkben fővonásaiban előadjuk kutatásának eredményét. Na-gyon is érthető ok tarthatta vissza a szerzőt, midőn maga nem vonta le az általa annyira ismert adatok természetes követke-zését, hogy a zsidók elnyomása Magyarországon azon mér-tékben súlyosbodott, a minőben emelkedett a vallásos szellem.

Először szent László korában emlékeznek meg a tör-vények a zsidókról. A Szabolcsban tartott gyűlés fölbontja a zsidók és keresztyén nők közötti házasságokat, és a zsidókat eltiltja a vasárnapi munkától. Ez, mint szerző helyesen mondja, a zsidók egyenjogúságának első megszorítása. Össze-esik Magyarországnak a VII. Gergely által oly erélylyel érvé-nyesített hierarchikus állásponthoz közeledésével. Sympto-matikus jelentőséggel bír, hogy ugyanazon törvény egy más cikkelye rendeli el a radikálisabb újításnak, a cölibatusnak behozatalát.

Kálmán király, ép úgy megóvta a keresztesek vak dühé-től zsidó, mint keresztyén alattvalóit. Hanem a kor szellemé-

nek ép oly kevéssé állhatott ellen, mint elődje. A szomszéd országokban halálra kintzott nép hazánkba menekült. Ez által a hazai zsidóság egy nagyobbára kereskedésből élő, a nyugat-európai specifikus fejlődésű zsidósághoz tartozó elemmel szaporodott. Külön törvény rendelkezik a zsidók dolgában, különösen adás-vevést és hitelt illetőleg. Másrészt a legnagyobb szigorúsággal tiltják el nekik keresztyén rabszolgák tartását. Egy más törvénye szerint tarthatnak pogány rabszolgákat, sőt mivel tethetik is velők birtokaikat, de püspöki székhelyen kötelesek lakni. A megszorító határozatok akkor már az egész keresztyénségben érvényesek, mindenütt ott találjuk őket a zsinatok követeléseinek közt: a földbirtoklás joga ellenben különös engedmény. A bölcs király nem szakít egyszerre a régivel, midőn ő, ki először ismeri el a pápa investitúra jogát és így meghonosítja VII. Gergely reformjának második nagy részét, vallásos tekintetben enged az egyház nyomásának, politikai tekintetben föntartja a zsidó népesség régi és valószínűleg hathatósan gyakorolt jogát, a részvevést a földbirtokban. A föld birtoka pedig éppen középkori fogalmak szerint, a legfőbb jog és kiváltság, mely egyenesen megkülönbözteti a szabad embert az elnyomottól.

A XII. században, midőn a katolikus egyház hazánkban élet-halál harcot küzdött a görög hit ellen, nem hallunk semmit a zsidók újabb megszorításáról. Jelentőségek e közben rendkívül emelkedett. Már Magyarország is el kezdé hagyni a tiszta terménygazdaságot és a mint nőtt a pénz értéke és fontossága, nagyobb szerepet kellett játszani az azzal kizárólagosan bánni tudó zsidóknak és a velők vallásuk és foglalkozásuk eltérése miatt annyiszor összevetett ismaelitákkal. Ha egy kitűnő angol író szerint csak a zsidók pénze tette lehetővé az első normann királyok korában az ipar, az építkezés lendületét, mennyivel inkább voltak reájok szorúlva, e tökében annyira szegény országban. II. Endre, a ki mindenben lovag-király kívánt lenni, lovag volt annyiban is, a mennyiben egész életében hadjáratai, udvari költségei és fényűzése miatt, mindig adósa volt a zsidó és ismaelita kereskedőknek. Ők az ország bankárai, és elgondolhatjuk, mennyit követeltek kamat fejében azon időben, midőn Ausztriában 86 százaléket még nem tartottak uzsorának. Az ország jövedelmeit bérbe adják nekik, kölcsöneik fejében.

A zsidó a király szivacsá : szabadságot nyer a nép kisajtolására, de maga mindig alája van vetve a király kényének. A nép haragja ellene, az eszköz ellen irányul. És e viszonyt még különösebbé teszi, hogy ép e korban éri el a pápai befolyás tetőpontját. Az egyház bünt lát a zsidóknak királyi szolgálatba jutásában, de semmi törvényes meghatározás nem távolíthatja el őket abból, mert a király nem lehetett volna el nélkülok. Lett volna arra mód : rendes adó fizetése, mely szükségtelenné teszi a zsidó kölcsönöket. De hisz épen az egyház es a nemesseg viszi keresztül az arany bullában adómentességet.

Ugyane viszonyok teszik a zsidóságot a király szükséges eszközévé a tatárjárás után. Béla nagy szabadságlevelében, mely, mint szerző szépen kimutatja, osztrák minta után készült, de sok lényegesen különböző viszonyokra világot vető pontban elter mintájától, a zsidóknak még megengedi a földbirtoklást. Ismét ők lépnek föl, mint az országos pénzügy igazgatói. Hanem e szabadságlevelével egyúttal megmutatja, hogy a zsidók már különös védelemre szorúlnak. Magyarországon is érvényre jut az általános európai fölfogás, mely szerint a zsidók a királyi kamarának képezik tulajdonát. És a mellett, hogy mint adószedők és pénzverők ártatlan czélpontjai lettek a nemzet haragjának és megvetésének, akkor sem feledkezett meg rólok régi ellenségek : Róma. A fermói püspök, midőn Kún László korában zsinatot tart, azt követeli, hogy a zsidókat megszégyenítő jelek különböztessék meg a keresztyénektől. Ismeretes, mily drasztikus szerekkal lépett föl a király a zsinat ellen, és Kún László vallásos közönyének köszönhettek a zsidók, hogy még egy ideig legalább ruházatuk által nem vonták szükségkép magokra a nép gúnyját.

Az Anjouk alatt jutottak hazánkban teljes uralomra a feudális es egyházi jogi eszmék, akkor lépett a magyar szellemi élet először valóban szerves összeköttetésbe a nyugati államokéval. Másrészt a Róbert Károly által behozott gazdasági es adóreformok emancipálták a királyi kamarát a zsidóktól, úgy hogy azok már nélkülözhetők voltak az uralkodóra nézve. Ekkor sem ertesülünk még zsidóüldözésekről oly értelemben, mint azok nyugati Európában divatoztak. Hanem Nagy Lajos, az egyház zászlótartója, 1360 körül megvonta az országban lakó zsidóktól védelmet es kivándorlásra kénysze-

ríté őket. Nem fordultak elő akkor sem azok a gyilkolások és rablások, melyekről annyit ír az időben Villani, a st.-denisi krónika, vagy a frankfurti vagy bécsi évkönyvek. «Ő a zsidókat a katolikus hitre téríteni, és Krisztusnak használni akarván, mint az üdv előharczósa, a zsidók makacssága miatt pedig nem hajthatván végre szándékát, minden zsidót Magyarországból elbocsátott, és elűzetni parancsolt. Az uzsora érvénye által szerzett vagyonukat megvetve, mint a sarat, nem akarta elfoglalni és így mindnyájan, elköltöztek és szétoszlottak Ausztriába és Csehországba» (*Budai Krónika*). A király akkori időben hallatlan igazságossággal járt el, nem törölte el az adósságokat, bár mennyire szerettek volna ezt a pozsonyi és soproni polgárok és a kiköltözöttek további kereskedelmi érintkezésben maradtak az országgal. Kohn úr méltán helyez súlyt arra, hogy ez intézkedés nem a nemzet közvéleményének, hanem egyedül a nagy király vallásos buzgalmának volt következése. És az a király, ki délen üldözte a patarenusokat és schismatikusokat, ki Moldvába üzte a mármarosi oláhokat, csak nem kegyelmezhetett a korszellem által törvényen kívül helyezett zsidóknak. Bizonyos azonban, hogy sokkal igazságosabban és tisztábban bánt velök, mint korábban szokás volt.

A zsidók kiűzése nem tartott soká, nem sokára ismét itt vannak az országban, királyi oltalom alatt. Fiscalis jelentőségöknél fogva most egy országos főhivatalnok intézkedik ügyeikben: a zsidóbíró. A zsidó a királynak hasznót hajtó tulajdona, a mennyiben miudene a király birtokának tekinthető. Ezért csak a király földjén, különösen városaiban laknak, más helyeken csak különös engedelmével. A királyi oltalomért, adót és ajándékokat adnak. Ha erélyes és igazságos a király, ő maga húzza a hasznót, ha gyöngye, minden országnagy, püspök vagy város kénye-kedve szerint sarcolja meg az örökös rettegésben élő zsidóságot. Mint szerző mondja, a különbség a zsidók helyzete közt az Árpádok korában, és a későbbi közt abban áll, hogy eleinte törvény rendelkezik velök, később csak önkény. Néha pénz árán bizonyos szabadsalmakat nyernek, máskor a király nem bírja őket megvédeni legnagyobb ellenségeik, a német ajkú polgárok ellen. Mátyás király neijének bevonulásánál nagy fényt fejt ki a fehértvári és budai zsidóság. Ulászló alatt pedig Nagyszombaton elkezdődik a valódi, ritualis gyilkolás vádjával összekötött üldözés.

Ulászló és II. Lajos gyöngé kormányja alatt egyes zsidók, mint bankárok és kölcsönzők nagy szerepet játszottak, de az egyesek kiemelkedése annál inkább mutatta, és részben elő is idézte a többieknek lealázását. Már általánosan divott a zsidó jelek szokása, mely szegény alól csak a zsidópraefectus és családja volt fölmentve, és mind sűrűbbekké váltak a népfölkelekések a zsidók ellen a német «rotten borough»-okban. Budán erős falak és zsoldosok által tudták csak magokat megvédeni.

Ez rövid foglalatban a zsidók szomorú története a mohácsi veszig. Szerző igen sok és érdekes adatot hoz föl belső szervezésükre, községi és vallásos életükre nézve is. Bármily fontosak is azok a történetbuvárra nézve, minket első sorban a zsidók és keresztyének közti viszony érdekel. És itt az uzsora lép föl, mint azon tényező, mely leginkább adott mértéket a zsidóságnak meg-, illetőleg elítélésére.

A zsidóságnak eleinte, minden forrás egybehangzó tudósítása szerint, egyaránt foglalkozott földműveléssel, iparral és kereskedéssel. A földbirtoktól eltiltotta őket az egyház, az ipartól a kiűzések korában alakuló czehek, a tisztességes kereskedéstől a polgárok kenyéririgysége, kiknek az «szabadalmait sertené». Hivatalt nem viselhettek. Egyes kivételeket nem tekintve nem maradt hátra más, mint a házalás, és a zálogüzlet. Egy XVI. századi német író következőleg ír felőlök: «Örökös birtokaik nincsenek, minthogy ilyenek szerzését meg nem engedik és ha volnának is, az emberek csak megkárosítanák őket azokban. Ha kézi mesterséget gyakorolnak, azt betiltják a czehek és a mesteremberek, a kiknek társulatába be nem juthatnak, s a kik nem engedik őket dolgozni. Ha kereskedést űznek, szívesen nem vásárol náluk senki sem. Ezért uzsoráskodniuk kell, és ez az ő mentségök.» (305. l. j.) Az egyház, mely szorosan eltiltotta a keresztyéneknek a kamatvételt, egyenesen ráutalta a zsidókat, kiket az által még inkább kitett a közmegvetésnek. Egy modern író szerint: bizonyos, hogy a zsidók a nekik adott kiváltsággal gyakran mértéktelenül éltek és túlságos kamat által nem egy adóst tönkre tettek. Nagyon is megérthető továbbá, hogy a keresztyén lakosságot uzsoráskodásuk ádáz dühre ingerelte ellenök. De van-e azért jogunk szemökre lobbantani a középkori zsidóknak, hogy kizárólag a pénzüzletekre adták magokat?

Szemére lobbanthatjuk-e az éhezőnek, ha mértéktelenül eszik abból az egyetlen ételből, melylyel megkínálják? Szükségtelen tán kiemelnünk, hogy a szerző itt keresztyén írókat beszeltet. És a német polgárok élelmessege még az utolsó, keserves keresetforrástól is el akarta őket zárni. A pozsonyi keresztyének, mint a könyv függeléke (25.) bizonyítja épúgy adtak kölcsön zálogra, mint a zsidók és 1566-ban a pozsonyi zsidók «bebizonyíthatják, hogy a polgárok nagyobb uzsorások náluknál, de nyilvánosan nem merik azt gyakorolni, hanem általok nyomorúttak, mint eszközeik által gyakorolják.» Az uzsora borzasztó volt, ha tekintetbe vesszük, hogy még 120 százalékot is megengedett kamatnak tekintették. Egy nagyszombati zsidó egy forint után idővel húsz forintot és egy tehenet vett meg Korlátkövi Peter egy jobbágyától. Mind a mellett, mint szerző azt érdekesen és meggyőzően kimutatja, a zsidóság legnagyobb része nyomorban tengődött, bár mily egyszerű volt is életmódja. A bűnös uzsorában nemcsak a polgároknak volt eszköze, hanem a királyoknak, országnagyoknak vagy községeknek, kik őket többé vagy kevésbbé törvényes formák közt kirabolták.

Az erkölcsi igazság megköveteli, hogy az elnyomott boszút álljon elnyomóján. Maga az elnyomás, egy vetélytársnak versenyen kívül helyezése boszúlja meg magát legkese-rűbben; az uralkodó osztályt nem kényszeríti azon tulajdonok kifejtésére, melyek képessé teszik a diadalra a létért való küzdelemben. Megboszulta magát minden rabszolgaság, úron és szolgán egyaránt. Igaz, hogy a történeti életnek századokra nyúlnak az évei, de a végső hatás nem maradhat el, mert ok, erő, ép oly kevésbé vész el a historiai, mint a physikai világban.

Dr. Kohn úrnak köszönettel tartozunk, hogy ily tanúlságos és, nem tekintve némely stílbeli gyöngeséget, élvezhető képét rajzolta a középkori hazai zsidóságnak. Fölfogása szerint e kötetben a magyar zsidóság erőszakos elválasztását a nemzet testétől adja elő. Óhajtásunk, hogy a jövő történet-írója századunkról emlékezzék meg, mint azon korról, melyben a hazai zsidóság ismét szerves tagja lett a magyar nemzetnek.

É R T E S I T Ő.

A jog- és állambölcsészet alaptanai. Írta Pulszky Ágost. Buda-Pest, 1885. Kiadja az Eggenberger-féle könyvkereskedés (Hoffmann és Molnár). IV. 350 l.

A positiv philosophia megalapítójának, Comte Ágostnak, nevét, itt-ott olvashatjuk tudományos folyóiratainkban. Az új philosophia némely kifejezéseivel is találkozhatunk. Máskülönben egész szellemi életünk még a metaphysikai fölfogást uralja. E fölfogásnak sajátja, hogy a tényeknek vizsgálása, vagy legalább kellő vizsgálása nélkül a priori állítja föl tételeit, ezekből vonja le, mint általános igazságokból, az egyes esetekre vonatkozó concret igazságokat. E szellem teremte az újabbkori európai, úgynevezett «liberalis» fölfogást, mely mint egykor a theologiai, kisebb-nagyobb mértékben áthatotta az egész civilisált világot, de most már — ha minden jel nem csal — nyugati Európában, a fejlődés központján Franciaországban, délpontját elérte és szemlátomást hanyatlik. Szemben vele a positiv fölfogás a tapasztalati tüneményekből, tényekből indul ki. Abból következteti inductio útján, mindig följebb és följebb emelkedve, az igazságokat. De egyúttal azt is tudja, hogy az ember korlátolt. Minden tényt, minden tüneményt nem ismerhet; minden ismerete csak viszonylagos, nem absolut. Megközelítheti az igazságot, de teljesen soha el nem érheti. Haladhat, halad is, de azért ember marad és istenné sohasem nem válhatik. E realis fölfogásra nézve találkozik a positivismus, a jövő fejlődése — mert övé a jövő! — a középkorral, mely a vallás kérdéseiben fönjárt az égen, de a földi dolgokban nagyon is practikus volt. A metaphysika ellenben a középkornak negatioja s azért reactiót kiált, mikor a positiv szellem tudatos vagy öntudatlan jelenségeivel találkozik. Visszaesésnek veszi azt, mi a fejlődésnek egy újabb phasisa ép úgy, mint mikor a nap az égen tova halad,

és a tegnapnak tüneményei ismétlődnek: nem az elmúlt nap jó vissza, hanem a holnap közeledik.

A metaphysikai fölfogásnak egyik legsajátabb teremtese a tudomány, melyet mi magyarul «észjognak», vagy ad normam «Ius naturae» «Naturrecht», természetjognak nevezünk. A mely emberi társadalmat csak ismerünk: mindenütt van jog és bizonyos fejlődési fokon valami, akármiféle primitív, szervezet, állam, melynek egyik főfeladatát a jognak biztosítása, érvényesítése képezi. A jog és állam fogalmai az emberiség életében egyikét képezik a legmagasabb, de egyúttal a legközönségesebb, leggyakorlatibb fogalmaknak, melyek úgy szólván az emberi lét legelemibb szükségletei közé tartoznak. Bizonyos tehát, hogy van jog, és fejlődik állam; de szintoly bizonyos az is, hogy nem minden létező jog és állam olyan, hogy a társadalom, melyen uralkodik, abban, tekintve életérdekeit, teljesen megnyugodhatnék. Mi tehát a jog? Mi az állam? Milyennek kellene lenni természeténél fogva? Már az európai magasabb civilisationnak első derengése óta foglalkodtatta a gondolkodó elméket. Plato és Aristoteles igyekeztek e kérdéseket megfejtetni. Cicero örök igazságokat mondott rólok. Szent Ágoston és aquinói szent Tamás sem tértek ki előlük. De teljes, rendszeres tudományyá a feleletet csak a metaphysika fejleszté, mely merész conceptióval, nem ügyelve a theologiai világfölfogás alapelveire, az isteni rendre, az isteni akaratra, az emberi észből, a természetből construált egy alapelvet, abból vont le igazságokat és a tényekre, a létező jogokra, a létező államokra nézve kimondotta, hogy csak az felel meg annak, a minek lenni kell, mi eme tételekkel egybehangzik.

Grotius alapította meg e tudományt, és hogy megalapította, az nagy szerencséje, nagy dicsősége az európai emberiségnek. Mert a mikor az európai társadalom negatív mozgalma mindinkább a materialismus felé hajtá az elméket: az észjog hirdette, több-kevesebb szerencsével, a hatalomtól, erőtől, a percznyi érdekektől nem függő örök igazság eszméit, melyek keresztyén köntösben többé nem kellettek. Neki köszönhetjük, mi szinte meglepő, hogy a míg a philosophok ajkairól a «l'homme machine» elmélete hangzott, és mindent csak az önérdekből származtattak: e philosophia emlőjén növekedő nagy forradalom, az egyenlőség, a testvériség szavait írta föl zászlójára, és — legalább elméletben — valódi evangéliumi elveket hirdetett. Az észjog elvei lelkesíték Schillert, és adtak tollat Beccaria kezébe, magában elég ok, hogy megérdemelje az emberiség háláját.

Azonban a metaphysikai fölfogás tanai, lassanként bár, kezdik

hitelöket veszteni. Minél jobban, minél tisztábban ismerjük a tényeket, a valót, annál kevésbbé elégítenek ma ki fictiói, annál gyakrabban jut eszünkbe, a mit Mephistopheles mond a kandi, naiv tanítványnak, hogy «Eben wo Begriffe fehlen, da stellt ein Wort zu rechter Zeit sich ein». Pulszky jelen munkájában teljesen szakít ez elavuló fölfogással. Nem vesződik többé, hogy a priori találjon egy formulát, melybe aztán bele erőszakolhassa, mint procrustesi ágyba, a tüneteményeket, hanem tapasztalati módon fejt ki a jog- és államphilosophia alaptanait. Vizsgálja a jogi és állami élet tüneteményeit. Keresi bennök azt, a mi mindenütt megvan, mi lényeges, és következteti ezekből természetöket, létök törvényeit, már annyira, a mennyire tudásunk jelen fokán megállapítható. A világirodalomban alig van munka, mely magának e föladatot oly kiterjedésben, mint Pulszky Agosté, kitézte volna. Nálunk pedig valóban korszakot alkot, nemcsak a jog- és államphilosophia terén, hanem egész tudományos irodalmunkban is, mint az első könyv, mely teljesen a positivismus alapjára áll. Fölötte érdekes volna, nyomról nyomra követni, miképen tárgyalja Pulszky a kérdéseket, melyeket eddig par excellence a metaphysikai fölfogás dominiumának szoktunk tekinteni. A jogász vagy philosoph élvezettel és tanúsággal fogná követni a nagy tudományú és ritka éles eszű szerző fejtegetéseit, de egy encyclopædikus szemle szűk keretében aligha nem kifárasztaná a laicus olvasót. Nem bocsátunk tehát a munka philosophiai részének bővebb fejtegetésébe, csak röviden említjük, hogy a társadalom organismus — mit már több, mint kétezer év előtt az öreg Mennenius Agrippa megmagyarázott a háborgó plebsnek, de a mit a bölcseknek legnagyobb része még ma sem akar fölfogni. A jog- és állam szükségképi fejleménye az emberi természetnek, s tartalma — ez tűnik ki az egész munkából — körülbelül megfelel a keresztyén moral postulatumainak. Helytelen minden elmélet, mely azt az önkényből származtatja. Rousseau contrat socialja — hogy példát idézzek — ama képtelen föltevésen alapúl, hogy az úgynevezett természeti állapotban elszigetelten élő emberek már a társaságban élő, történelmileg ismert embernek minden szellemi tulajdonságával bírtak volna. De nem megyünk tovább. Csak a történelmi részre hívjuk föl az olvasók figyelmét. Ez alatt nem értjük az észjogi elméletek történetét, melyet már számtalanszor megírtak jól-rosszúl, melyről szerző sem mondhat újat, bár itt is mindenütt kitűnik önálló fölfogása. Ennek laicusra úgy is legtöbbször csak az a hatása van, hogy kételkedni kezd: létezik-e egyáltalában véve az, a miről oly sok okos ember oly különféleképen, oly ellenkező

módon gondolkodott. De értjük, mit kevesebben mondtak el, a társadalmak s a társadalmakból kiemelkedett államok történeti fejlődését, melyek egyúttal megismertetnek e fejlődésnek törvényeivel.

A történelem minden jog- és államphilosophiai elméletben — bármilyen metaphysikus legyen is — nagy szerepet játszik. Azonban — jól jegyzi meg Pulszky — a metaphysikai fölfogásnak a történelem csak példatár, melyből azt veszi ki, mi épen elméletének bizonyítására alkalmasnak látszik. A positiv fölfogásnak azonban valódi forrás, mert fölfogását a történelemből meríti és nem a történelmet alakítja át fölfogásához. A positiv fölfogás csak úgy képes a kérdésekre: Mi a jog? Mi az állam? Mi természetök? — megfelelni, ha, mint Pulszky teszi, vizsgálja és tudja: mikép jelentkeznek, mikép jelentkeztek e fogalmak az emberi társadalomban? A positiv jog és államphilosophiának anyagát tehát a társadalmak tüneményei képezik, de azokat testi szemmel többé nem látjuk. Elmúltak. Nem reproducálhatók, mint a physika tüneményei kísérletek által, s ismeretökre — már a mennyire lehetséges — csak az a tudomány vezet, mely a múltnak emlékeit gyűjti, a múltnak képét föléleszteni iparkodik: a történelem. Ha a történelem teljes lenne, ha mindent tudnánk, a mi történt, nem is volna szükség külön jog- és államphilosophiára. Nem kellene okoskodva kihozni, fölmutatni igazságait. Kérdéseire megfelelné maga az egyszerű elbeszélés; legfőlebb a kérdéseknek megfelelőleg kellene könnyebb megértés és áttekintés végett csoportosítani a tüneményeket. Ugy azonban, mint a dolog most áll, kellő methodussal kell præparálni a történelmet. E methodust pedig a positiv philosophia nyújtja. Kiinduló pontja a consensus generalis tana, mely már Vicónál jelentkezik, melyet Comte bővebben kifejtett. Veleje: hogy a társadalmi események, irányok nem elszigetelt tünemények, hanem egymásra hatnak, egymást föltételezik, egymásnak színt, egymásnak jelleget kölcsönöznek, s a fok, melyre valamely társadalom emelkedik, meglátszik annak minden nyilvánulásán.

Pulszky munkájának VIII-ik fejezetében a történelmi társadalomról szól. Rövid, de genialis pillantást vet a társadalmak fejlődési menetére és e fejlődés törvényeire. Hatvan lapon világtörténetet ír nevek nélkül, sőt még a jövőre is vet pillantást, mert a tudománynak föladata — mint Comte gondolatát ismételve igen helyesen megjegyzi — az ismertből kifejtetni az ismeretlent, abból, a mi volt és van, megmondani a jövőt, a mi jönni fog.

Figyelmét nem kerüli el, hogy a mit a sociológiában mint törvényszerűt kimutathatunk, sehol sincs meg a maga tisztaságában.

A mit tehát ő társadalmakról és megfelelő államaikról mond, azt a történetben csak az esetleges számtalan nuanca-ába burkolva találjuk meg, de legtöbbször — és ez a fő — megtaláljuk. Fölfogása szerint a társadalomnak első alakzata — a teljes vadság után — a patriarchalis, melyben a társadalmat a család képi; csak hogy az eleinte csupán a vérség által összekötött, majd más, külső okokból hozzákapszolt személyekből áll. Több szomszédcsaládból, melyeknek közös érdekeik vannak, fejlődik — mint szerző magát kifejezi — a szomszédági érdekkör és támadnak törzsi és községi társadalmak, mely utóbbiaknak a városi érdek alapelve. Mindkettőből azután a hódító társadalom fejlődik, mely a magáéval be nem érve, másoknak kizsákmányolására törekszik, mint a régi ázsiai birodalmak, Egyiptom vagy — a községek köréből — némileg Athén, Carthago és végre Róma. Mintán Róma egygyé fűzte és kizsákmányolta a világot, vagy azt, a mit akkor világnak neveztek: kebelében kifejlődött a világiakkal keveset törődő vallási, egyházi társadalom, melynek fő célját a vallásos érdekek képezik. A középkor e társadalmából fejlődött a «nemzeti» társadalom, a minek szerző az újabb államok alapját nevezi, magában egyesítvén a községi társadalomból a szabadságot, a hódítóból az egyenlőséget, a vallásiból a testvériséget. (139. l.) A jövő eszménye gyanánt — jegyzi meg — a mai nemzedék előtt rendszerint «a nemzeti államok külső egyensúlyán alapuló emberiségi szövetség lebeg». De — a mint észreveszi — jelenleg inkább a hódító társadalmak tünetei mutatkoznak és nem lát okot arra, hogy ez eszménynek valósulását még a távol jövőben is valószínűnek tarthatná. Ellenkezőleg valószínű, hogy egy újabb életérdek és újabb életelv fog a régi helyébe lépni. Talán — a mit szerzővel mi is tartunk — az egyetemes forgalmi és nagykereskedelmi gazdasági érdek. Mindenesetre a jövő «socialistikusabb» lesz, mint a milyen volt a közel és legközelebbi múltnak társadalma és állama.

Szerző előtt nem titok, mily hiányos adatokból kell meríteni észleleteit. Ő is tudja — ha szavakkal nem is mondja — hogy biztos eredményt vajmi nehéz kihozni oly egyenetlenségek, melynek elemei ismeretlenek vagy pontatlanok. Mind a mellett — úgy látszik nekünk — nem eléggé skeptikus, s a társadalmi fejlődés általános törvényeit már fölállítja, mikor még nincs elég adatunk, melyekből azt fölállíthatnók. A történelem, melyből merítünk, úgyszólván csak az európai emberiségről szól; jóformán csak a görögökkel és rómaiakkal kezdődik. A görög társadalmat sok szál köti Egyiptomhoz. Az elő-ázsiai befolyást sem lehet félreismerni. Történelmünk tehát még —

úgy a hogy — fényt vet az afrikai és ázsiai társadalmakra, melyeket Assuánig és talán az Indusig találunk. De az indiai és khinai civilizációról úgy szólván semmit sem tudunk. Szerző ugyan nagyon plausibilissé tudja tenni, hogy e két civilizációban is a társadalom fejlődése olyan volt, mint az európaiban; de a lehetőség, a valószínűség még nem tudás, legkevésbé pedig pozitív tudás, melyből általános törvényekre lehetne következtetni. E két civilizatio menetének tüzetes ismerete nélkül pedig minden általános társadalom-fejlesztési elmélet csak olyan, mintha valaki egy középosztályunkbeli ember külső életpályájából következtetést vonna, hogy minden ember gymnasiumba, egyetembe jár, hivatalt visel vagy gazdálkodik. Éles elmével — és ki tagadhatná azt meg szerzőtől? — lehet abstrahálni egyik-másik vonást, mi csak egy osztályú embereknek sajátja, de még még mindig maradni fog igen sok, mi épen csak ama rangú embereknek sajátja, kiket épen ismerünk, mit tehát minden férfi-pálya közös vonásának, lényeges sajátjának nem tekinthetünk.

De még az európai civilizációra nézve sem érthetünk mindenben egyet szerzővel. Nem különösen egy tételével: hogy a vallási egyházi társadalom egyik fejlődési fok, mely a hódító, kizsákmányoló után következik. Nem kicsinyeljük a vallásnak, a theologiai fölfogásnak hatását az emberi fejlődésre. Ott találjuk azt, kisebb-nagyobb mértékben, az egyéni és társadalmi élet minden phasisában és — inkább tartván ebben Macaulayval, mint Comte-tal — ott is fogjuk találni mindig, míg csak az ember ember marad. De külön társadalmi életelv — úgy látszik legalább nekünk — nem volt soha, mint nem volt és nem lehet sohasem a philosophia sem. Minden vallás, vagy ha úgy tetszik, egyház közt pedig legkevésbé lehet azzá a keresztyénség, vagy mondjuk — Comte-tal præcizirozva — a katholicismus, mely már alapelveinél fogva is mindig a világi és lelki dolgoknak különválasztását hirdette és követelte. Egyetlen pozitív adat van, mely szerző fölfogását támogatni látszik, és kétség kívül oka volt, hogy tételét egyáltalában föllállította. A hódító római társadalomra a vallási eszmékkel saturált középkor következett. De a ki a középkort tüzetesen tanulmányozta, vagy csak azt is veszi, mit maga szerző mond ritka perspicacitással, alig fogja találni oly fejlődési foknak, mint a minő a patriarchális, vagy szomszédsági, vagy hódító társadalmi stadiumok voltak.

Ha tehát szerző e pontban — úgy látszik legalább nekünk — az igazságot nem is találja el, s a társadalmi fejlődés kategóriájába osztja azt a fokot, mi egy magasabb, általános emberi fejlődés

kategoriájának képezi fokozatát : éles szeme a hibásan elkeresztelt társadalomra nézve is kiemel oly tüneményt, melyet a fejlődési törvények kinyomozásánál alig lehet eléggé megbecsülnünk. Észreveszi az európai, úgynevezett vallásos, egyházi társadalmakban megújulását ama tüneményeknek, melyek a patriarchális, törzsi, községi társadalmakra vezettek. Sőt még a hódító társadalmak néhány irányzatával is vél találkozni épen úgy, mint — hozzá tehetjük — a modern társadalmakban. E ténynek — már pedig az ! — rendkívüli fontosságát nem méltányolja kellően Pulszky. Különben neki nincs is annyira szándéka a társadalmi fejlődés részleteit, mintsem annak általános menetét megállapítani. Úgy tesz, mint a ki megelégszik annak kimutatásával, hogy a föld a nap körül kereng, holott a közéletben az sem közönyös dolog, hogy tengelye körül is forog, és évi pályája mellett napi pályája is van. A történelem pedig e tekintetben a közélet szerény szerepét játszsza. Látja és följegyzi, hogy bizonyos tünemények ismétlődnek, és abból következtetéseket von. Egy befejezett cyclus egy nap. Ilyen az ókor, melyet úgy a hogy, ismerünk. Erre nagyon talál Pulszky elmélete. Következik a középkor, vagy, mert a jelen is hozzátartozik, mondjuk az újabb kor: a második nap, melynek tüneményei, mint a természetben, hasonlítanak a megelőzőéhez, de még sem azonosok; más alapon, az általános, évi pályának — hogy a csillagászati hasonlatnál maradjunk — más pontján állanak. A mit Pulszky a hódító társadalom után további fejlődési foknak mond: a vallási, nemzeti, emberiségi társulatok csak tisztultabb, talán a keresztyénség által tisztultabb, universalisabb alakzatai, az ókori patriarchális, törzsi, községi és hódító társadalmaknak. Be van-e már végezve a második nap? És ha nem, mennyire lehet még a vége? Oly kérdések, melyekre még alig — s e helytt bizonyosan nem — felelhetünk. Mindenesetre azonban biztosabb alapot fognánk nyerni eme kérdésnek, valamint annak megoldására, mit fog hozni a jövő — a harmadik nap, ha nem állunk egy egyenes pályán, melynek egyik részét már megfutottuk, de abból, a mit átéltünk, semmi biztos következtetést arra, a mi még jönni fog, nem vonhatunk; hanem rendelkezésünkre állnak egy már teljesen s egy — legalább némileg — befejezett cyclusnak adatai, melyeknek némi hasonlósága egymással már is constátálva van s ennél fogva nem alap nélkül gyaníthatjuk, hogy a harmadik cyclusnak tüneményei is némileg hasonlítani fognak. Ép úgy mint az ember, ha létezik olyan, ki magán kívül semmi más embert nem ismer, bizonyára kevésbbé lehetne tisztában saját, jövődöbeli életével, mint az, ki már látta, hogy éltek, hogy fejezték be pályájokat más emberek.

Szerző művét — mint mondja — mindenek fölött egyetemi előadásokra, hallgatói számára írta. Tankönyvnel mindig hozzá kell gondolnunk a tanár magyarázó előadását; de még ezzel sem tudjuk elképzelni, hogy az valami jó tankönyv lehetne. Tacitusból soha sem lesz gyermek-olvasmány. Szerzőnek mély, új eszméi; az új, szokatlan pozitív alap, melyre áll, mely még a gyakorlottabb elmét is mint ismeretlen megdöbbeneti, nagyon is bő, nagyon is átlátszó, nagyon is világos kifejtést igényelnének. De szerző nagyon is tömött a mi a gondolatokat, nagyon is hosszadalmas, mi a szavakat, a mondatképzést illeti. «Nehéz olvasmány!» — mondá egy barátom — «És magyarsága! Ki mondja: «messze vérengzőbb» «weit blutiger» (140.); vagy az «egybeizzasztás — Zusammenschweissung! — munkája» e helyett, hogy: egybeforrasztás? (137.) «Kijegeczedett patriarchális szervezet», talán e helyett: «kidomborodott» (148.); «Merő tudomány» (132.) . . . «Igazad van!» — vágtam szavába — «semmit sem tagadok. De azt is meg fogod engedni, hogy ha jog- és államtudományi irodalmunkon végig tekintesz, nem sok művet fogsz találni, mely nála e tekintetben különb volna. S ha némelyikét könnyebben lehet is olvasni, oka csak az, hogy nem oly magvas, és nem tartalmaz oly új, oly eredeti eszméket. Pulszky műve nem könnyű, sőt lehet mondanunk nehéz olvasmány. Formája nem felel meg méltóan tartalmának és ez csökkenti hatását, mit sajnállok. Én kívánnám, hogy a megfelelő alakot is megkapja, mi éppen nem volna valami nehéz dolog, sőt — úgy hiszem — egy kis gondnal, magától szerzőtől is kitelne! Kívánnám, hogy avatott kezek külföldi nyelvekre is lefordítsák, mert bizonyára becsületet fognánk vele vallani a világ előtt.»

PAULER GYULA.

*Magyar balladák. Magyarázzák Greguss Ágost és Beöthy Zsolt.
Buda-Pest, Franklin-társulat. 1885.*

Azon ritka könyvek egyike, a melyek többet adnak, mint a mennyit címök ígér.

A cím után ítléve, jegyzetes ballada-anthológiát várunk, valóssággal pedig egy érdekes költői műfaj elméletét és jellemző példákkal megvilágosított történetét találjuk benne, mely egyszersmind igen tanulságos adalékokat szolgáltat költészetünk fejlődésére is. A *Magyar balladák* voltaképp Greguss Ágost *Arany balladái* című füzetének má-

sodik kiadása: de csak egy részének, mert Gregussnak csak kilencz Arany-féle ballada magyarázatát foglalja magába; Beöthy ezenfölül húsz új balladát fejteget és az egészhez új bevezetést is írt, úgy hogy egészen átdolgozott, sőt mondhatni új könyv van előttünk. Igaz, hogy ily módon Aranynak nem egy remeke szorúlt ki Greguss commentárjaival együtt: *Mátyás anyja*, *Szibinyani Jank*, *Az éjjeli párbaj* és — a mit talán legjobban sajnálhatunk — a *Tengeri hántás*, de mivel írói tulajdonjogi és részben paedagogiai okok ezt a megszorítást szükségessé tették, a könyvet ebben az alakban is csak örömmel üdvözölhetjük.

A magyar ballada története kicsiben századunk költészetének történetét tükrözi vissza. A század elején a ballada nálunk többé-kevésbbé sikerült utánzat. Kölesey és Kisfaludy Károly német nyomon indulnak, ez főkép Bürger ríktó színű balladáit tartja szem előtt, amaz természetének megfelelően inkább a sentimentalis német ballada felé vonzódik. Az a nagy nemzeti mozgalom, a mely 1825-óta nőttön-nő és mindinkább magával ragadja a szellemeket, a költői műfajok szerkezetére is kihat és átalakítja a balladát is. Garaynál, ki ez irány legpraegnansabb képviselője a ballada bizonyos szónoki pathosz kifejezője, melyből a megyegyűlések hazafias bassussa kihallik. Garay mintája tán nem is annyira Uhland (mint azt életírója Ferenczi és Beöthy is állítják), hanem inkább a sváb iskola kevésbbé híres költői, különösen Schwab Gusztáv, ki rhetoribb Uhlandnál. Aranynál és kortársainál ellenben már a népies elem kerekedik fölül: Arany a népballada hangját, szerkezetét és rhythmusát a legmagasabb költői sphærába emeli. Annál a nagy regeneratió nál, melyben költészetünk a népköltészet forrásánál megifjodott, egy műfaj sem nyert annyit, mint a ballada, egy sem meríthetett több erőt és bájat a népies mintákból, mint ez.

Beöthy igen szépen fejtegeti, hogyan lehet a részletező déli románcz és a nagyoló, az eseményeket csak érintő éjszaki ballada eltérését magában a déli és éjszaki természet különbségében keresni. Éjszakon a természet zordon nagyszerűséggel terjed el szemünk előtt. «Színek játéka ritkán gyönyörködteti a szemet: ha egyszer egyszer megjelenik is, mint az éjszaki fényben vagy havasi pirban, ritkaságával, megdöböntő nagyszerűségével a lelket inkább megfélemlíti, lebűvöli, mint földeríti». Ezt a hangulatot fejezi ki az éjszaki költészet. A tenger sivatag partvidékei, a mocsáros vidékek kietlene, az égbe meredő bizarr sziklák, a hegycsúcsokat borító köd e népek phantasiáját a végtelenbe ragadják és titokzatos alakokkal

népesítik meg. A hol nem látunk tisztán, ott képzeletünk erőt vesz rajtunk. A skót, a norvég, a breton folyton vészszel és szükségkel harczol: veszedelmes vállalatok, tengerre szállások edzik erejét, hevítik indulatait és izgatják képzeletét. Gondokkal és elemekkel küzdve, nem ér rá bő, részletes elbeszélést hallgatni: izgatott képzeletének elég egy vonás, ebből is maga elé állítja az alakot.

Egészen más a déli természet és Beöthy ennek hatását is találó vonásokban jellemzi. A köd homálya, az általa keltett sejtelmek ismeretlenek a déli nap szerencsés fia előtt. A tisztán sugárzó nap mindent tisztán megvilágít. Innen a déli költészet átlátszó tisztsága, fénye, derűje. A színek elevenek és ragyogók és ezekre a gazdag színekben való gyönyörködésre vihető vissza a déli költészet színező, leíró fejtegető hajlama is. A természet bőkezű, a pihenés ideje hosszú: nem kell sietniök; az elbeszélők bővebben időzhetnek a részleteknél. (13. 14. lap).

Ez a fejtegetés, melyben Beöthy a természeti viszonyok alakító befolyását tünteti föl az epikai stílusra, kétségtelenül festőileg szép és sok igazat tartalmaz, de végkövetkeztetéseiben tán mégis kissé merész. Az éjszaki és déli költészet különbsége az éjszaki és déli ember phantasiájának különbségében rejlik, csakhogy ezt nem lehet vagy legfőljebb csak részben lehet az illető vidékek tájképi physiognomiájára visszavezetni. A ballada tragikus tartalmát és lázasan lüktető menetét megfejlthetem az éjszaki ember erőszakos, izgatottabb és sejtelmes phantasiájából; de magát ezt a phantasiát még nem magyaráztam meg kellőképp, ha mint Beöthy teszi az olvasó szeme elé a la Oswald Achenbach egy skandináv fjord-vidéknek, az éjjéli naptól sejtelmesen megvilágított bús tájképét varázsolom, már csak azért sem, mert ez a vonás nem illik a par excellence balladaköltő népre, a skótra, még kevésbé a mi székeljeinkre. Az éjszaki fény, melyet Beöthy a balladás népek phantasiájának magyarázatára említ, különben is valóságos anageographismus (ha szabad meglevő analogia után ily szóval élnem) és bizonyára nem igen izgatja a skótokat, az éjszaki skandinávokat pedig (ha csak ezekre akarjuk vonatkoztatni) ez a nálok mindennapi tünemény épenséggel nem bővílheti le ritkaságánál fogva, mint ezt Beöthynél olvassuk.

A Beöthy természeti leírásainál inkább az izlandi *Edda* szerzőire gondolunk, kiknek borongós, szaggyatott, vad indulatokat elbeszélő dalaiban a balladai hang legrégibb példáit találjuk. Itt, Izlandon, valóban edzett, a természettel tusakodó tengerész népet találunk,

zajongó tengert és sziklás vulkánikus talajt, melynek hómezei fölött az éjszakai fény véres koronája ragyog.

Beöthy bevezetésének egyik legsikerültebb és — ha nem csatlakozom — egész eredeti fölfogásra valló része az, melyben a ballada liraiságát fejtegeti. A ballada lyraisága szerinte nem kiválólag a dallamos formában rejlik. A balladaköltő előadása módjában kifejezi egyszersmind azt a hatást is, a melyet tárgya lelkére gyakorolt. Kifejezi ezt előadása színezésében, melegségében, gyakran szenvedélyességében. Már maga az a szaggatott sietés, melylyel előad, tolmácsa fölindulásának. (18. lap.)

Anthológiát írni bizonyos tekintetben hálátlan egy föladat: minden olvasónak megvannak a maga kedvelt költeményei, melyek elmaradását — ha, a mi könnyen megesik, nincsenek közölve — vagy sajnálja vagy rosszalja. Magam is jobban szeretném látni a Beöthy gyűjteményében *Körmives Kelemenné* balladáját, a legmeghatóbb magyar balladát, mint a *Molnár Annát*: még inkább nélkülözöm azonban az Esztergom megvételéről szólót (1706); ha csak egy népballadát lehetne közölnöm, akkor is ezt adnám, mely egyszersmind mutatja mily bámulatos clair-voyence-szal rekonstruálta Arany annak idején még minták híjában is a magyar történelmi népballada hangját. Ennek a kurnez nótának fejében szívesen odaadnám a Beöthy közölte Garay-féle *Báthory Erzsébetet* Zalár *Hunyadi László*-jával egyetemben. Tompa *András király sólyma* balladája, melyet Beöthy igen találóan magvaráz, stílusában és szerkezetében az Arany iskolájára vall, nyelve is merész és virtuóz, de minden szerkezeti és nyelvbeli egyezés mellett van Aranyban, mint balladaköltőben valami utánozhatatlan, a mit Tompa sem bírt ellesni. Ez a fény és homály ama sajátos elosztása, mely a ballada elbeszélését oly rejtelmessé és mégis érthetővé teszi. A balladának van különös perspektívája, mely bizonyos dolgokat egy-egy sugárral megvilágít, másokat pedig homályba borít, de oly művészi módon, hogy az a néhány megvilágított rész ép az, a melyekből képzeletünk az egész cselekvény képét megalkotja. A balladában mintegy villámcapásokat látunk, melyek bizonyos helyzeteket egy-egy perczre megvilágítanak: ha azt akarjuk, hogy kapcsolatukat és értelmöket megértsük, szükséges, hogy azok a helyzetek jellemző főhelyzetek legyenek, melyekből a megelőző és következő eseménysort kiegészíthetjük. A balladában néhány jól megválasztott lánczszemből az egész lánczot kell megsejtenünk. Ehhez a ritka művészethez, mely Arany legsötétebb balladáit is néhány fényugárral sejtelmesen meg tudja világítani, Tompa az

András herczeg sólymában nem tudott: a világítás itt nem azokra a helyekre esik, a melyek a homályban maradtakat is el bírják velünk képzelteni: se azt nem tudjuk meg, miért ölik meg András herczeget, se azt mily része van Johannának magában a gyilkosságban. A *clair-obscur*, a balladai félhomály, itt nem csak a cselekvény menetét, hanem mint áthatlan köd a motivatiót fedi. E *clair-obscur* helyes alkalmazására különben legközelebbi példa a festészeté: Rembrandtnak akárhány arczképe van, mely szinte egészében sötétes: de az a néhány arczvonás, a melyeken fény dereng (Rembrandt sajátos ragyogású, aranyos fénye) megragadó relieffel emeli ki az egész arcz szellemi physiognomiáját.

Arany minden balladája után a magyarázatok közt ott találjuk prózában kifejezve az illető ballada eszméjét. «A mű eszméje — olvassuk a *Tetemre hívrásról* — azon tanúlságban áll élénk, hogy a szívvel nem szabad játszani.» Az *Agnes asszony* eszméje pedig «hogy a megfélemezés egyetlen pillanata egész életünket boldogtalanná teheti.» Hasonló elég köznapi tanúlságot von le a magyarázó a többi balladából is.

Azt hiszszük, hogy e balladák nem erkölcsi tanúlságok kifejezései. — Költői művek egyáltalán nem valami erkölcsi tanúlság kedvéért vannak írva, sőt már természetöknél fogva sem bizonyíthatnak semmit: a költemény mindig egy esetet ad elő, egy esettel azonban — az inductió törvényei szerint — általános tételt igazolni nem lehet. Különben is az erkölcsi tanúlság vagy eszme, bármily helyes és fontos is, mégis valami prózai, melynek kifejezése tehát nem lehet a költő célja. A költészet egyáltalán nem állíthat föl végeredménykép valami általános elvont tételt vagy igazságot, melynek kifejezésére inkább a próza, bebizonyítására pedig kizárólag az való. Bebizonyítani valamit csak argumentumokkal lehet, a költői mű tartalma pedig akár elbeszélő, akár lyrai, nem argumentum: a költő olyat fejez ki, a mit más módon nem lehet kifejezni: egy gyilkosságba esett nő lelki állapotát, örülségének fejlődését lelkiismeretének lidércnyomása alatt, szóval *Agnes asszony* történetét csak költő írhatja meg. A költő célja mindig az élet vagy lélek valamely jelenségének föltüntetése, a mihez csak ő tud, nem pedig valami elvont állítás, a mihez nem tud és az ő eszközeivel, a phantasia eszközeivel nem is tudhat. A ki (mint különben Gervinus Shakespeare drámáinál tette) erkölcsi tanúlságot keres a nagy költők műveiben, az arra a francia matematikusra emlékeztet, ki Racine *Athaliájának* előadása után a drámára is az exact tudományok mér-

tékét alkalmazva, boszankodva fölkiáltott, Qu'est ce que cela prouve? Mit bizonyít mindez?

Beöthy jegyzetei mindenütt a szellemes és tanúlt æsthetikust mutatják, ki egyszersmind az iskola igényeivel is számot vet. A 100-dik lapon mégis egy megjegyzése tévesnek tűnt föl előttünk: «Garay kétségkívül legjelesebb költeménye — így ír Beöthy — a *Kont*.» Valóban, úgy hisz-zük, nem igen kétséges, melyik Garay legjobb költeménye: nem a *Kont*, hanem az *Obsitos*. Nem utolsó érdeme a Beöthy könyvének, hogy igen tapintatos a magyarázatok mennyiségében, hogy meg tudja találni, mihez kell jegyzet és mihez nem? Ez ugyan könnyű dolognak látszik, de valósággal igen nehéz. Beöthy helyesen mindig hagy szellemi munkát olvasójának is és nem magyarázat meg philologiai tolakodással minden apró-cseprő nehézséget. «Was er verschweigt, zeigt mir den Meister» — mondja Goethe.

RIEDL FRIGYES.

Alisz. Regény nyolcz énekben. írta Kacziány Géza. Kolozsvárott. Nyomtatott a Magyar Polgár nyomdájában. 1885.

Tudnunk kell, hogy e regény nem prózában van írva. Szerzője Byront utánozza, igen erőlködik, hogy valami rendkívülivel lepje meg korunkat, melyet különben teljes megvetésében részesít, a mit a világnak azon része, mely *Aliszt* olvassa, örömet megbocsátna a szerzőnek, csak regényében fedezhetne föl bármily kevés és bármily szerény szépségeket is. Hol is találna ilyeneket? Talán a mesében, vagy a jellemrajzban, vagy a nyelvben és előadásban? A fő hiba itt a jellemrajzban van. A hol ez oly gyermekes, mint a Kacziány regényében, ott már a mese nem lehet érdekes és a nyelvnek nagyon szépnnek kellene lennie, hogy valamit segíthessen a mű baján.

A regény hősnőjét Fehér Alisznak hívják, ennyit biztosan tudunk róla, de máskülönben ember legyen, a ki elbírja képzelni. Egy szegény özvegy leánya, a ki szépségének hírével betöltötte a világot, mióta arczképével egy versenyen győzött. Egy fővárosi czukrász most szerződtetni kívánja boltjába anyjával együtt, igen kedvező föltételek mellett. Anyja kap az ajánlaton, leányát is ösztönzi, hogy fogadja el. A fővárosi hírlapok cikkei is táplálják Alisz hiúságát, de másrészt tartóztatja az, hogy vőlegénye van jó családból és jó állásban, ki őt nagyon szereti. De különös, hogy mennél több

jelét adja a vőlegény szenvedélyes szerelmének, Alisz annál merevebb vele szemben és végre elszánja magát az útazásra, mire az ifju megöli magát. Tehát a hiuság erősebb Aliszban, mint bárminő más érzés? Nem, hisz szerette a szerencsétlen Dezsőt, mikor a szerzőnek úgy tetszett és sértegette, mikor a szerzőnek így tetszett.

Pestre érve, Alisz csupa érzés, egyszerűség és szűzi ártatlanság. De a czukrászboltban nagy fölháborodására galadúl udvarolnak neki és Alisz gróf Zalánba szeret, ki a vendégek között egyetlen pártfogója. E vendégsereg, melyben egy orvos és egy herczeg is helyet foglalnak, a herczeg indítványára elhatározza, hogy a ki a makacs Alisz erényét bizonyos idő alatt megejti, száz aranyat nyer. Alisz e pályázatról mitsem tud és noha mély szerelme mélázóvá teszi, mégis egy bálba látogat, hol rosszul esik neki, hogy azok lenéznek, a kik különben annyira járnak utána. Oly rosszul esik neki ez, hogy beteggé lesz, a mi elég különös. Betegségében meglátogatja a pályázó társaság egyik tagja, Árva, ki orvos lévén, úgy intézi dolgát, hogy mindenkit eltávolít a leány lakásából ottléte alatt azon hiszemben, hogy most elnyeri a pályadíjat. A leány fölháborodik az orvos szemtelenségén, ez a botránytól fél, házasságot ajánl és oh csoda, Alisz elfogadja ajánlatát, noha szereti talán a grófot. Miért? Tehát egyszerűen csak férjet vadászott? Nem, ő különben büszke és érzelmes lány, de most a szerzőnek kellett a házasság és Alisz ráállott, noha a már vénülő Árvát nem szereti. De Árva rosszul jár vele. Alisz a nászjé kezdete előtt kibont egy hírlapot, melyet az imént küldtek neki s a melyben le van írva a herczeg által indítványozott pályázat.

Alisz fölháborodása határt nem ismer. Ott hagyja a hűledező férjet és kirohan a szabadba. Hogyan? Hisz Alisz tudta, hogy Árva hajdan kételkedett erényében. Árva úr igen tisztességes módon jóvátette hibáját; ha Alisz elfogadta a jóvátétel e módját, miért most e nagy fölháborodás? Lehet, hogy Árva úr hajdani hibája most nagyobbnak látszik, de ez nem változtat a tényen, hogy a házasság lemosta a hibát. És hová fut a büszkeségében megsértett lány? Hol fogja lemosni szegényét? Talán a Duna hullámaiban? Nem oda siet, hanem Zalán gróf karjaiba. Kényes becsületérzése elhagyni készíti férjét és íme nyomban a gróf szeretője lett. A gróf egy érte vívott párbajban elesik. Alisz kétségbeesve bujdosik egy ideig, majd magához tér, színésznővé lesz és a feslett életmódra adja magát. Szóval a szerző parancsára mindenféle szint képes játszani. Nem szólunk a többi alakokról. Ők is föltétlen szolgálai a szerző szeszélyeinek. És

mily szélesen vannak elbeszélve hőstetteik, mily unalmas lyrai kitérések kíséretében. A mi a nyelvet illeti, csupán bizonyos szintelen folyékonyságig vitte a szerző; előadása nélkülöz minden jellemzetest, szellemet vagy csínt. E tekintetben, valamint másképp is igen hasonlít regénye egy rímekbe szedett tárczához. Oly tárczákra gondolunk, minők ma divatosak hírlapjainkban és különös, hogy ép ezért vívta ki Kacziány egy tudós műbírálonk méltánylatát. Dr. Siberstein Adolf egész tárczát szentelt Kacziány művének, mely alkalmúl szolgál neki egy új æsthetikai rendszer kifejtésére. «Kacziány művében» — így szól Silberstein a *Pester Lloyd* 77-dik számában — «a hírlap stílje az ismert műtörvények fölé kerekedik és ezzel legalább némi frisseséget nyernek az előadás obligát módjai.» Ez az új rendszer alap gondolata. Tehát félre az ismert műtörvényekkel. A hírlap a modern biblia, így hirdeti azt Silberstein, ki az új hit egyik apostola. Mi egyelőre a régi műtörvények mellett maradjunk, melyek nem kívánják tőlünk az áldozatot, hogy oly regényeket méltányoljunk, minő a Kacziány *Alisza*. f.

Laustige Geschichten aus dem Tokajerland. Aus dem Ungarischen übersetzt und frei bearbeitet von Adolf Kohut. Berlin, Richard Eckstein Nachfolger. 1885.

A fordító, mint magyar születésű német író, e kötetben néhány magyar humoros beszélyt és rajzot akart bemutatni a német közönségnek. Ez dícséretes szándék és részünkről csak elismerést érdemel. De kötetét végig olvasván, kénytelenek vagyunk néhány hibáztató észrevételt tenni. Először is a cím ellen volna kifogásunk. Miért Tokajerland? Mi különös elmésség lappang hazánk ily elnevezésében? Kedveskedni akart talán a fordító ez epithetonnal hazájának? Ha francia ember volna a fordító és francia beszélyeket adna ki németül, bizonyára nem így írná a címet: «Aus dem Champagnerland». De ennél nagyobb baj az, hogy az előszóban Kohut igen magas hangon beszél. A mai magyar humoristák közül, úgy mond, a külföld eddig csak Jókait ismerte. Pedig vannak a Tokajerlandban nagy számmal oly eredeti írók, a kik, nézzük bár az elbeszélő tehetséget vagy a pezsgő vídamságot, bármely nemzet legkiválóbb humoristáival versenyre kelhetnek. «Die sich mit den Meistern des Humors aller Völker messen können», így áll az eredetiben. Már most kik ezek az

írók? Csiky Gergely, Berczik Árpád, Mikszáth Kálmán, Kacziány Géza és Tábori Róbert. Ezek, úgy mond Kohut, mint vígjátékírók és humoristák hazájokban már rég dícső névre tettek szert. A többi szerzőket maga Kohut sem tartja elég ismert nevéeknek, de azt állítja rólok, hogy tehetségök a legteljesebb méltánylásra érdemes. E másodrendű jelességek névsora így hangzik: Donáth Berezi. Sebők Zsigmond, Hevesi József, a *Budapesti Hírlap* egy névtelenje és Ebeczki Béla.

Nagy tisztelői vagyunk a honfitűznek, de jobban szeretjük, ha egy kis kritikai érzék is párosul vele. A megnevezett magyar írók lefordított kis munkái nem fognak nagy becsületet szerezni a magyar humornak. Elolvastuk az egész könyvet és nem igen jól mulattunk. A Mikszáth beszélye nem is humoros, hanem inkább tragikus, noha igaz, hogy így véve, kissé furcsa. A Csiky beszélyeiben van még a legtöbb jó ötlet, hanem dicsekedni velök sincs okunk. Berczik Árpád írt néhány sikerültebb humoros beszélyt, de a Kohut által fordított nem tartozik azok közé. A többiekről hallgatunk. De ha a lefordított beszélyek nem versenyezhetnek is a külföld legkiválóbb humoros beszélyeivel, annak, ki unalmát akarja elűzni velök, talán jó szolgálatot tesznek. Például úti olvasmánynak, úgy hiszszük, hogy be fog válni a könyv annál is inkább, mivel, a mennyire megítélni képesek vagyunk, a fordító stílje erőltetés nélkül eleven. Alig éreztük, hogy fordítást olvastunk. Jó szándéka és ügyessége minden esetre buzdítást érdemelnek. De reméljük, hogy jövőre jobban fogja megválogatni a fordítani valókat. Ha humoros beszélyeket keres, nem szükséges, hogy csak a legújabb irodalomra szorítkozzék, régibb íróink műveiből is igen tisztességes kötetet állíthat össze.

A párbér Magyarországon.

Válaszomra, melyet báró Roszner Ervin, jogakadémiai tanár, bírálatára írtam, e folyóirat legközelebbi számában viszonzóval jelent meg.

A tisztelt bíráló, hogy a bírálatban manifestált s általam kellően méltatott botlásait palástolja a viszonzóval marokszám szórja ellenem a tisztán személyes invectivákat. Tárgyszerű érvek és bizonyítékok hiányában a tisztelt bíráló úr most már Shakes-

peare athéni Timonjára, Quintilianusra, Flandriai Margit grófnőre, Apollóra, Fichtére, sőt hogy a hatás annál fokozottabb legyen, a Pallas társaság részvényeseire hivatkozik. Azt hiszem mindenki előtt nyilvánvaló, hogy e jó uraknak és urnőknek a párbér intézmény történelmi fejlődéséhez és jelen állásához absolute semmi közük és így ők a párbérre vonatkozó jogi kérdések megvitatásánál forrásokul nem szerepelhetnek.

Úgy e folyóirat olvasóközönségének jó ízlése iránti tisztelet, mint saját egyéni reputatiom tiltja tehát, hogy az efféle viszonzválaszt részletesen figyelemre méltassam. Utalok egyszerűen a bírálatra írt feleletemben mondottakra, s azokat a viszonzválasz csűrészavarásaival szemben is föntartom.

Zárszóul csak egy megjegyzést tartok szükségesnek megtenni. A tisztelt bíráló viszonzválaszában egyebek közt «szokásos alaposágról» és «fölületességről» is beszél. Az «alaposág» kérdésére nézve a tények ekként állanak. Én írtam egy könyvet, melyről még a tisztelt bíráló is kénytelen volt elismerni, hogy az «hosszas és szerencsés kutatások eredménye».*) E könyvben a különféle levéltárakban több éven át eszközölt nyomozás után és sok ezerre menő okirat áttanulmányozása alapján megírtam a párbér intézmény történelmi fejlődését és a pozitív párbérjogot, melyről azelőtt a tisztelt bíráló sem tudott és nem tudhatott egyebet, mint a párbér szó téves defini-tióját. A tisztelt bíráló ezután megbírálta könyvemet a nélkül, hogy az általam használt forrás-anyag túlnyomó nagy részét már csak az idő rövidségénél fogva is áttanulmányozhatta volna. E tények alapján könnyű megítélni, minő súlylyal bírhat az, midőn a tisztelt bíráló velem szemben «szokásos alaposágot» vagy «fölületességet» emleget.

Alláspontunk az alaposágra nézve minden esetre lényegesen különbözik, mert én azt tartom, hogy dolgozni kell és komoly munka által a hazai jogtudománynak némi szolgálatot tenni; ellenben a tisztelt bíráló, a mint viszonzválaszának záradéka tanúsítja, azon könnyebben gyümölcsöző jelszót követi: «Calumniare audacter, semper aliquid haeret».**)

Ezzel a tisztelt bírálóval végeztem s az ítéletet könyvem olvasóira bízom.

Kelt Győrött 1885 május 12-én

TIMON ÁKOS.

*) Lásd: *Budapesti Szemle* márcziusi füzet.

**) Ezzel a polemiát befejezettnek nyilvánítjuk e folyóirat hasá-

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Az *Újabb statisztikai irodalmunk* czíme alatt főntebb megjelent cikkekre, melyet a szerkesztő velem közölni szíveskedett, legyen szabad a következő tárgyilagoss megjegyzéseket tenni:

1. Hogy kimerítő adatokat az iparstatisztikáról nem lehet adni, azt mindenki tudja, ki e tárggyal foglalkozik; különben magam világosan utalok arra. Mindamellett e fejezet kidolgozásánál az összes magyarországi kereskedelmi és iparkamarák több évi jelentéseit felhasználtam, a melyek mindenesetre a legbecsesebb forrást képezik.

2. A bíráló azon megjegyzésével szemben, hogy munkám gyorsan készülhetett, arra hivatkozom, hogy e munkához évek óta tettem előkészületeket, sőt egyes részletei monographiákban már évek előtt a *Budapesti Szemlében* stb. napvilágot láttak, és a Jekelfalussy-Láng-féle munkában föl is használtattak.

3. Azon hibám, hogy a magyar statisztikusok közül csak Keletit, Hunfalvyt és Körösit emelem ki, nem nagyobb hiba, mint az, hogy a Láng-Jekelfalussy stb.-féle statisztikában ezek közül is csak egy van megnevezve és hiányzanak olyanok, kiknek dolgozatait felhasználni el nem mulasztották.

Volnának még több megjegyzéseim is, melyek munkámnak a Láng-Jekelfalussy stb.-féle munkával való összehasonlítására vonatkoznak, de ezeket ép ez okból mellőzöm, mivel a beavatott a bírálónak csekély tárgyilagosságát úgy is észre veheti, mely különben a sajtó és bírálóat egyhangú elismerése mellett kevés hívőre fog találni.

Buda-Pest, május 23-dikán 1885.

FÖLDES BÉLA.

jain. Timon úrnak azon állítását, hogy báró Roszner Ervin úr tárgyszerű érvek és bizonyítékok hiányában csak személyes invectivákat használ ellene, el nem ismerhetjük. Mind ő, mind Timon úr tárgyszerű érvekkel és bizonyítékokkal igyekeztek védeni álláspontjokat; hogy a tárgyalásban némi élesség is kifejtett, az igaz, de ez a polemikák természetéből foly, azonban egyik fél sem jogosult a másiktól rossz néven venni azt, a mit maga is elkövet. Egyébiránt mind kettő élessége nem a *magán* személy, hanem az *író* személyisége ellen fordult, a mit az irodalmi harez törvényei épen nem zárnak ki.

Szerk.

